MESTERHÁZI LAJOS

FÉRFIKOR

MESTERHÁZI LAJOS

FÉRFIKOR

Az Országháza vadásztermében az új Kossuth-díjasokat köszöntik. A kitüntetett szobrászművész e szavakkal koccint az Elnöki Tanács egyik tagjával: „Neked is a díjkiosztó asztal innenső oldalán kellett volna állnod, komám. Mert te voltál köztünk valamikor a legtehetségesebb. Mit csináljunk: te elpolitizáltad az életedet!"

Ebből a mondatból indul el a beszélgetés két régi barát között. Jelen van a politikus fia is. Művésznek készülő fiatalember, a szobrász tanítványa. Előtte, mintegy az utókor előtt, folyik a vita a férfi-élet értelméről, a felelősségről, a tehetségről, a választás szabadságáról és azokról a szükségszerűségekről, amelyek meghatározzák, hogy egyetlen életünket csak úgy élhetjük, ahogyan éltük.

1915-től napjainkig terjed a cselekmény ideje. Izgalmas végletek, nagy változások kora. A regény elsősorban a kommunista kalandos útját követi nyomon, mert hogyisne lett volna kalandos a két háború között egy magyar forradalmár útja, aki ott volt az 1930. szeptember 1-i tüntetésen, harcolt Spanyolországban, Párizsban élte át a német megszállást, majd részt vett itthon a Magyar Front szervezésében, és fegyverrel harcolt Budapest

MESTERHÁZI LAJOS · FÉRFIKOR

P34.

MESTERHÁZI LAJOS

FÉRFIKOR

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1967

Köszönettel ajánlom ezt a könyvet azoknak a kommunista veteránoknak, akik az anyaggyűjtésben élőszóval és visszaemlékező írásaikkal segítettek. Elsősorban Papp Lajosnak, akitől a témát és a történet vezérfonalát kaptam. Külön köszönöm Nógrádi Sándornak, hogy emlékiratainak egyes motívumait engedélyével felhasználhattam.

M. L.

I

Egy nap

Néha sajnálom, hogy nem vezettem naplót. Persze, úgy is csak kihagyásokkal vezethettem volna; néha több éves kihagyással. És legalább háromszor kellett volna megsemmisítenem, ahogy megsemmisítettem minden nálam levő iromány t, még a személyi okmányaimat is. A memóriámra nem panaszkodhatom; évtizedek távolából őrzök arcokat, neveket, annyi élményt, olyan élesen, hogy szinte látom, meg tudnám rendezni, le tudnám játszani. Na igen, vannak kihagyások. Mások döbbentenek rá. Különösen az utolsó húsz évből, amikor úgynevezett „általános nagy kérdések" foglaltak el. Térképvázlatok; és a poros-füves napsütötte, nyüzsgő élet elveszett. Jön egy ember, vadidegen; és tegez, csodálkozik, hogy nem ismerek rá, hiszen itt és ekkor... Én meg csak udvariasan bólintok. Ijesztő! Biztos, hogy igaza van. De hiába, úgy elfelejtettem, mint az álmot: nem volt, nincs. Még arra sem tudok visszaemlékezni, hogy valaha jártam Porcsalmán. Pedig olyan részleteket említ... Biztos úgy van.

Sajnálom, hogy nem vezettem naplót. Nemcsak a feledésbe merülő epizódokért. De követni tudnám életem hullámvonalát: serénységeimet, fáradságaimat, kedvem föllendüléseit és zuhanásait, a termékeny és üresjáratú napokat. Még talán bizonyos törvényszerűségekre is rábukkanhatnék, ha kedvem jönne játszani. Mi az oka, például, az ilyen bolond napoknak, mint a

mai volt? Miféle napfolttevékenység, mágneses viharok, közgondok és politikai események okozhatják, milyen időszakonként és hogyan, a szellemi tevékenységnek ilyen kollektív zűrzavarait? Amikor a test és lélek behegedt törései hirtelen fájni kezdenek, és az összes krónikus gyulladások hirtelen föllobbannak. És semmi sem úgy sikerül, ahogy akarjuk, még a szavunk sem.

Már reggel fél kilenckor telefonált a munkaügyi miniszter helyettese. Jó paprikásan: „Miféle bolondot küldtél a nyakamra?!" „Én? Kit?" „Ezt a . . . Ikszet!" „Ki az?" „Személyi nyugdíj, rehabilitált." „Ja, tudom már! De miért őrült?" „Idefigyelj! Ennek már kétszer volt bizottság előtt az ügye. És már tavaly megmondtuk, hogy a magatartása egyszerűen lehetetlenné teszi . . ." „Nem értelek. Ez az ember ezerkilencszázötvenkettőig egy nagyvállalat főkönyvelője volt. Akkor internálták. A lakását, mindenét elvették, a feleségétől elválasztották. Az asszonytól még szerelmet is zsarolt valami csibész. Másfél évet ült a szerencsétlen, a legcsekélyebb alap nélkül. Még holmi osztályellű túlkapásról sem beszélhetünk, hiszen egy uradalmi cseléd gyereke, annak idején a kivételes tehetségének és valami jótékonysági intézménynek köszönhette, hogy tanulhatott." „Tudom, ismerem az egészet. Rehabilitálták, a lakását visszakapta, fölvette a kártalanítási pénzt..." „És nem tudott elhelyezkedni, csak éjjeli-őrnek." „Ötvenhat után újra felelős állást ajánlottak föl neki." „Addigra tönkrement, elfásult." „Mindegy, elutasította. Értsd meg: a nyugdíj, a forma szerint, biztosítás." „Ennek az embernek, ha nem történik vele törvénytelenség, ma kétezerháromszáz forint nyugdíja volna. Így meg kap hatszázötvenet." „A törvényes rendelke-

zések szerint a háromszázalékos befizetések ilyen összegű nyugdíjat . . ." „Ne a betűt nézd, hanem az embert! Végül is van rá lehetőség, hogy . . ." „Ez az ember most is azzal állított be, hogy ismeri a panamáinkat, a barátainknak osztogatjuk el a pénzeket, és ordított, habzott a szája, már azt hittem, kényszerzubbonyt kell ráhúzni." „Csodálod?" „Egyikünk sem élt idegszanatóriumban!" „Nem mindenkinek egyforma a teherbíró képessége." „És már kétszer ugyanígy viselkedett a bizottság előtt! Hogy persze, mi csak a párttagoknak osztjuk el a pénzeket. Mikor jól tudod, az elvtársaink meg azon sírnak, hogy nem vesszük tekintetbe az érdemeiket . . . Ez egy provokátor! Ötvenhat után is politikai okok miatt nem akart felelős állást vállalni, most is csak azért szellőzteti a nyomorúságát, hogy ellenünk uszítson!" „Ugyan!" „Neked túl jó a szíved, Sanyikám. Nincs pénz, tudhatod! És ami van, százszor annyi helye volna!" „Nem értem. Nálam olyan szerényen viselkedett . . ." „Nálad szerényen viselkedett; fölbátorítottad, és nálam pimasz lett. Ha pedig harmadszor is bizottság elé viszem az ügyét, még pimaszabb lesz!"

A postámmal nem végeztem, siettem a kulturális bizottság ülésére. Az első napirendi pont előadója voltam: „A középfokú szakoktatás rendezése." Azt hittem, végzek hamar. A javaslatot előzetesen is megvitattuk. A bizottság akkor meglehetős érdektelenséget mutatott. Igaz, nem is nagyon lehetett észrevétele. A legjobb szakemberek készítették, egy álló éven át, az összes külföldi tapasztalatokat figyelembe véve. Mondom, arra számítottam, hamar végzek. De tisztelt képviselő társaim megkergültek. Egyik is, másik is meglovagolta régi vesszőparipáját, tekergett a vita

unalmasan. „Általános egyetem!" „Kitűnőek iskolája!" „Ének- és zeneoktatás, heti hat órában, minden fokon!" „Fölszámolni a képzőművészeti analfabétizmust!" „Megelőző ideggyógyászat, fölszámolni a vizsgastresst!" Tűkön ültem, rengeteg a dolgom, délben újra át kell jönnöm a díjkiosztó ünnepségre. Mi köze mindennek a napirendi ponthoz? Már azt gondoltam, ők is a díjkiosztó ünnepségre készülnek, most húzni akarják délig az időt. De nem. Jól kilocsogták magukat, általános egyetemi színvonalon, igyekeztek túllicitálni egymást a gyönyörű utópiákban, aztán jóváhagyták a javaslatot, néhány fogalmazási módosítással, negyed tizenkettőkor. Siettem volna vissza, de kedves anarchista költő barátom utánam jött a folyosón. „Miért koncentráljátok az egész szakoktatást az ipari városokba?" „Ott vannak az üzemek, tanműhelyek, szakoktatók." „Az ország tizenkét százaléka tanyán él, és a tanyavilág az, ahol a népszaporulat is egészséges. Megint kizárjátok a tanyasi gyerekeket!" „Mindenfelé vannak gépjavító állomások. Aki a tanyasi gyerekek közül ipari pályára akar menni, megvan a lehetősége rá." „És ha nem a motor érdekli?" „Értsd meg, drága barátom, nem tehetünk mindenfajta szakiskolát mindenhová! Ismered a költségvetést, megszavaztad!" „És a tehetség, amit elpocsékolunk? A fel nem derített sok tehetség?" „Az erőnk szerint megteszünk mindent, hogy ne vesszen kárba." „Erő! Szív kellene hozzá, egy kis szív!... Aki szegény, az a legszegényebb, hiába! Ne haragudjál: ez jobboldali, revizionista kultúrpolitika! Akinek van, annak legyen még több, aki szerencsés, az legyen még szerencsésebb! De aki a béka hasa alatt van évszázadok óta, az maradjon csak ott!" Nem értem rá vitatkozni. Épp csak annyi

időm maradt, hogy visszamenjek, és Lacit fölvegyem. (Névre szóló meghívót kapott a minisztertanács titkárságától — még autócédulát is, föltűzhette a kalapjára — rettentő büszke volt rá.) Nagyon izgult már, hol maradok, elkésünk. Soha nem látott ilyenfajta ünnepséget, még a parlament épületében sem járt; hanem a nagy kiöltözés meg az izgalom mégis főként Badics Bélának szólt, az eszményképnek: Béla bácsinak. Tavaly ősszel, hogy nem vették föl a műegyetemre, sem az iparművészetire, beállt hozzá kőfaragó munkásnak. Béla rajzolni tanítja, művészettörténeti, stílustörténeti kérdésekről beszélgetnek. Amúgy is jót tesz a gyereknek a munka, hóesésig a szabadban dolgoztak, szinte naponta mérhettem, hogyan szélesedik a válla, keményedik a tartása. (Mert Laci amúgy mindenben a hasonmásom, de azért tizennyolc éves koromban én földhöz teremtettem volna két ilyet.)

Az ünnepség után, ahogy már szokás, a Vadász-teremben ürítettünk poharat az új Kossuth-díjasokra. Az ember ilyenkor végigjár, vigyáz, hogy mindenkivel koccintson, de minél kevesebbet igyék, meg arra is, hogy senki se maradjon az ünnepeltek közül társtalan, de azért mi, házigazdák is ott ragadjunk meg, ahol a legszívesebben időzünk. Így persze Bélát hagytam utoljára. Tokajit ivott, már csillogott a szeme. Évek óta várta, hogy megkapja ezt a kitüntetést. Őszintén szólva: mi is vártuk az alkalmat. Az ősszel fölavatott forradalmi emlékmű, reméljük, mindannyiunkat igazol a közvélemény és az utókor előtt. Néztem Bélát: egyidősek vagyunk, nemrég múlt ő is ötvennégy. Magam sem panaszkodhatom, ritkán látnak az orvosok, nem tiltották eddig a dohányzást, sem az italt, semmit. De Béla kiváltképp mutatja: festők, szobrászok nem öre-

gednek. Hát még, aki maga faragja máig minden kövét! Nemrég nősült, volt tanítványát vette feleségül. Mennyi idős lehet Sári? Legföljebb harminc. Senki sem öregelli hozzá Bélát.

Megöleltük, megcsókoltuk egymást. Poharat emelt: — Édes komám, egyre csak az járt eszemben: hogy neked kéne itt állnod, az asztal innenső, s nem a túlsó oldalán! Hiszen te voltál közöttünk, mindannyiunk között a legtehetségesebb.

Szünetet tartott, ivott egy kortyot: — De hát mit csináljunk? Te . . . elpolitizáltad az életed.

Nyilván kedveset akart mondani, hiszen hálásan és szeretettel nézett rám, hátba vágott, megölelt. A maga módján és a bolond naphoz illően használta a szót: „elpolitizáltad". Mit válaszoljak? — Mindenki csinál valamit az életével, Bélám. Te meg elmintáztad a tiédet. Kívánom hát, hogy még sok éven át sok követ faragj meg! Én is csinálom a magamét, amíg tudom.

Hamarosan otthagytam őket, siettem vissza. Szombati munkarend, nem akartam a titkárnőmet délután benntartani. Elintéztem a sürgős postát, valamit haraptam, kettőre már a kerületi népfrontbizottságba mentem: a szokásos havi fogadóórámra.

Először egy asszony jött. Negyven körüli, nem csúnya, inkább telten jó alakú. Csak én nem szeretem az ilyen érzékien erőszakos arcokat: vastag száj, csupa áll. (Talán, mert az első mesternémre, Vólháberné asszonyra emlékeztet?) Arra kért, járjak közbe az elnöki tanácsnál, bocsássák el az állampolgárságból, ki akar vándorolni. Hová? Rokonai élnek Nyugaton? Dehogy, nem is akar Nyugatra menni, csak szocialista országba. Nocsak. Mi annak nem vagyunk jó? Nem, nem az, hanem . . . úgy látja, itthon nincs szükség rá, fölösleges.

Fölösleges?! Mi a szakmája? Varrónő. Nahát! És nincs munkája? De van munkája, van éppen. Bedolgozik egy kisipari szövetkezetbe...

Fura történet. A fölszabadulás óta párttag, kisebb-nagyobb funkciókat viselt, ötvenhat után az egyik textilgyárban volt párttitkár. Elvált asszony, gyereke nincs. Összeszerelmeskedtek az üzem főmérnökével. Nőtlen fiatalember. Tartott már egy ideje az ügy, amikor a főmérnököt váratlanul áthelyezték. A legközelebbi vállalatvezetői értekezleten az igazgatónő bejelentette: a főmérnök jól végezte munkáját, azért kellett távoznia, mert szerelmi ügye támadt a vállalat egyik női vezetőjével, az ilyesminek híre megy, pletykáznak az emberek, szóval... Jobb így. A bejelentés után lefolyt az értekezlet, napirend szerint, a párttitkárnő, szegény, tűkön ült. Végül is odament az igazgatónőhöz: kár a főmérnökért, fontos ember, különben sem a férfi tehet a dologról, bevallja, inkább talán ő kezdeményezett... Irult-pirult, dadogott. Az igazgatónő egyszer csak elnevette magát: „Te csacsi, mi bajod?! Hiszen nem rólad van szó, hanem rólam!"

Még egy ideig dolgoztak együtt. Meglett, önálló asszonyok, kommunisták, röstellték volna, hogy ilyen pendely-ügy miatt piszkálják egymást. A szerelmük elmúlt, érthető, mind a ketten egyformán csalódtak. Igyekeztek fölényesen, tárgyilagosan viselkedni. Hiába. Szurkálódtak, vagy azt hitték: hiszen ha csak meglátták egymást, az is fájt. Egy év múlva a párttitkárnőt leváltották, vagyis inkább maga mondott le: engedjék vissza, ahonnan jött, szalagvezetőnek. Hát nem, arról szó sem lehet! (A függetlenített párttitkár a párt alkalmazottja, nem tartozik az üzemi állományba, az igazgató hatáskörébe.) Ide nem jön! Az igaz-

gatónő elintézte: átviszik egy másik gyárba, fizetése, beosztása, minden változatlan. Sőt, még jobb is. De nem, ő makacskodott: nem követett el semmi olyat, amiért elküldhetnék. De hiszen nem is küldik, szabályszerű áthelyezés... Mindegy, olyan, mintha küldenék. Menjen az igazgatónő, ha nem akar együtt megmaradni! Mert ő vagy itt, vagy sehol... Hát akkor sehol! Azóta bedolgozó egy háziipari szövetkezetben. Futkosott minisztériumba, föllebbezett pártfegyelmi hatóságokhoz. A minisztérium mit tehet: kínos ügy, mégis az a legjobb, ha nem dolgoznak együtt. A fegyelmi hatóságok pedig azt mondták: miért föllebbez? Nem fegyelmi úton távolították el!... Három éve múlott a tragikomikus vallomásnak. Most, ezen a bolond napon, megbolondult; fölöslegesnek érzi magát, idejött, járjak közbe: bocsássák el az állampolgárságból. Mehessen minél messzebb. Kitől? Az igazgatónőtől? Vagy inkább a főmérnöktől? Egy kis borsot törne az orrunk alá, nekünk vagy az erkölcsi világrendnek, amiért az a főmérnök olyan csapodár vagy olyan termékeny, ideje meg nincs, hát kap a legközelebbi alkalmakon, választani sem tud, hisz nem is szerelmes, csak olyan gusztusosan érett nők, és kell is nekik, hát minek válasszon... Győzködöm darabig: dehogyis fölösleges... Mit csináljak? Férjet adni nem tudok neki. Az elnöki tanács sem. Viszont alighanem a KGST sem...

Lakásügyek, lakásügyek, lakásügyek. És nem tudok segíteni. Ettől félek a legjobban minden fogadóórámon. Sovány, meggyötört asszony, a férje morfinista. Orvos. Az asszony meg gyógyszerész. Ügyeleten nyitott rá a férfi, kétségbeesett állapotban. Erős nyugtatót kért, és amíg a szer hat, leült. A kis patika meghitt

éjszakai csöndjében mindent elmondott magáról. A gyógyszerésznő már nem volt egészen fiatal, nem is szép, de finom jelenség, nagyon kedves, nőies, anyás. Bár ki tudja, azon a keserves éjszakán talán az üres falaknak is vallott volna. Börtönben ülhetne; a klinikán lopta a morfiumot, rájöttek. Áthelyezték egy kültelki rendelőbe. Sajnálták! Őrültség volt, amit tett, tudta, hogy lebukik. Volt elvonókúrán, persze hogy volt. Elhülyült negyvenéves aggastyánok, emberroncsok között. Látta, mi vár rá. Hiába ... Anyjával, vénlány nővérével él együtt. Mennyi ambíciót töltött belé ez a féltő és számító környezet. Hiszen úgy is indult: évfolyamelső, a klinikán is a professzor legkedvesebb munkatársa, nagy ígéret ... Hogyan kezdődött? Hajsza, kimerültség. Olyan fáradt volt néha, hogy csak leült az ágy szélére, és máris mély álomba zuhant. A cigaretta kiégette a takarót. Aztán fölébresztették, beteghez hívták, és többé nem tudott elaludni. Halálosan fáradt volt, de bármint próbálta nyugtatni magát, annyira félt a következő ébresztéstől, hogy már nem tudott elaludni. Akkor, igen, azon a nyáron ... El kellett volna mennie. Bárki fordul hozzá hasonló panasszal, rögtön beutalja: legalább négy hét idegszanatórium. Senki sem vette volna rossznéven, ha elhalasztja fél évvel a szakvizsgáját. Ő nem akarta. Már szinte rögeszméje lett: ha most nem esik túl rajta, sohasem lesz többé ereje hozzá. Görcsös fejfájások kínozták, reggel úgy ébredt, délben már falatot sem tudott lenyelni, olyan hányingere volt. A szokásos fájdalomcsillapítók nem segítettek. Mások is megtették, hogy beadtak maguknak kis adag morfiumot. Attól még nem lettek morfinisták. Talán valaki tanácsolta is, vagy csak a példa: megpróbálta. Hatott. A vártnál is

jobban hatott. És már az első szúrás után sejtette: vége. Legalább a szakvizsga után vett volna ki szabadságot! Nem. A professzor meghívása olyan megtisztelő. És mint mindenütt, a klinikán is: „új vendég a fogó". Anyját és nővérét küldte szabadságra. Azt hitte, az otthoni csend, hogy nem nyúzzák folyton az aggodalmaikkal, meg hogy nem kell mindig mindent elmesélni, folyton hízelegni a hiúságuknak — majd helyrehozza. Így kezdődött. Most pedig ott tart, hogy öngyilkos lesz. Befecskendezi az utolsó, halálos adagot. Most még emberként halhat meg, nem lesz nyálazó, maga alá rondító, állatnál is rosszabb, élőlény formájú trágyadomb. A gyógyszerésznő már akkor elhatározta, hogy megmenti. Mélyen vallásos, ezt is tudni kell: elszegényedett úricsalád leánya, apácaintézeti növendék. Összeházasodtak. Eleinte jól is éltek. Kislányuk született. Senki sem tudta, és soha nem fogja megtudni: mennyi tapintat és mennyi erély, mennyi önfeláldozás kellett ahhoz a két évhez, a lassú tápászkodás és bizakodás két évéhez. Az anyós meg a sógornő tudták legkevésbé. Utálták az idegen betolakodót a kétszoba-hallos szűk lakásban. Ha kinyitotta az ablakot, huzat volt, ha egy csokor virágot hozott haza, megfájdult a fejük a szagtól. A gyereket is utálták. Féltékenyek voltak rá is. Az otthoni nyugtalanság, a perpatvarok adták a mentséget az orvosnak: visszatért a morfiumhoz. Először titkolta, kétségbeesetten hazudott, de hát titkolhatta az előtt, aki úgy figyelt minden ráncot az arcán, minden kis eret a szemében, aki úgy ismerte a szenvedély egész szakirodalmát, minden szimptomáját? Már nem is titkolta. És a pokolnak ez a bugyra mélyebb volt: három asszony és a gyerek is. A fővárosi egészségügyi osztály nem teketóriázott, át-

adta az ügyészségnek. Elvonó kúra, áthelyezés, fölfüggesztett ítélet. Dolgozott az asszony egy héten nyolcvan órát, öt emberre, másodállást vállalt, minden inspekciót. S közben otthon az anyós meg a sógornő a gyerekét ellene uszította. Nem volt még öt éves a kislány, egy este hisztériásan sikongott, amikor fürészteni akarta: „Anyuka, te gonosz boszorkány vagy! Tönkreteszed a papát is! Ha hozzám nyúlsz, csupa kelés leszek!" Megindította a válópert, azonnal simán el is választották. De hová menjen? A bíróság megítélte, neki és a gyereknek, a kétszoba-hallból az egyik szobát. Nem hitte, hogy lehet rosszabb annál, amiben addig élt. Hát van. Epizódokat mesél, közben újra meg újra elsírja magát. De hiszen csak rá kell néznem: tönkremegy az apró gonoszságokban és végsőkig durva jelenetekben. Álmatlan éjszakák után, ha egyszer egy tizednyit téved a recept összeállításában... Idegesen cikáz a tekintete: „Még ember lehetne belőlem is, a gyerekemből is. Lakás! Egyetlen szoba! Nem baj, ha nincs ablaka, ha köves, akármilyen: társbérlet, idegenekkel..." Albérleti szobát nem kap, gyerekkel, tudom. A kerületi lakáshivatal mit tehet? Hiszen van lakása. Érvényes bírói ítélet: ha valaki háborgatja, forduljon a rendőrséghez... „A házban egy maszek gombkészítő a második öröklakást veszi. A tizenhat éves lányának, ha majd férjhez megy. Arra van építőanyag, van munkaerő?!"

Másik nő. Elvált, idegbeteg, leszázalékolt. Még az ostrom utáni években saját költségén állított helyre egy romos kis garzonlakást. Húsz évre kapott „lelakási" jogot. A villát azonban közben visszaadták a volt tulajdonosnak. Most szeretnék őt kitenni. De úgy, hogy magától menjen, és lemondjon a lelakási jogáról.

Gyötrik zajjal, ablakába szórják a szemetet, már többször meg is verték. A háztulajdonos Horthy egyik ismert tábornoka. A felesége arisztokrata nő. Odavettek két volt apácát, cselédnek. A garzonra most ezért volna szükségük. Ezt a szegény nőt az idegbetegsége miatt százalékolták le, bárhová fordul, az üldözői készek a válasszal: de hiszen bolond . . .

Konzervgyári munkáslány. Öten élnek egy szobában: nagyanya, apa, anya, két gyerek. A szoba négyszer négy méteres, épp csak elfér benne három ágy. A két gyerek egy ágyban, kicsi koruk óta. De most már tizenhét éves a lány és tizenhat az öccse. „Már olyanok vagyunk mind a ketten, mint a hülyék . . . Az öcsém tavalyelőttig kitűnő tanuló volt, most bukásra áll . . ." Nagy, húsos, koravén arcán mély, lilás árnyék a két szeme alatt: ez az egyetlen szín.

Kisírt szemű fiatalasszony. A férjét most hozták haza kórházból: szívinfarktus, még sokáig kell otthon feküdnie. Ráadásul asztmás. A lakás pedig nedves, gombás. Minden éjszaka allergiás köhögési rohamok jönnek rá, órákon át fuldoklik az ájulásig. Elém teszi a kórházi elbocsátó írást, a kerületi főorvos igazolását. Beutalnák szanatóriumba, de hosszabb szállítást a beteg még nem bír. És a minden éjszaka megújuló köhögési rohamot? . . . Azért már nem az orvos felelős, hanem a lakás. Vis major. „Egyetlen száraz szobát adjanak, szükséglakást, néhány hétre! Negyvenkét éves az uram, kicsi gyerekei vannak, miért kell meghalnia?"

Néhány típusügy. Újítást adott be. Ketten is fölajánlották, hogy társulnak, és „menni fog a dolog". Följelentette őket. Tanú, bizonyíték, persze, nincs. Elítélték rágalmazásért . . . Adminisztrációs egyszerűsítő

javaslatot készített. Egy egész osztály válnék fölöslegessé, több millió forint. „A kollégák kikészítettek, kérem... Áthelyeztek összeférhetetlenség miatt... Itt vannak, kérem, a kitüntetéseim, a dicsérő oklevelek, tizenkét évig nem voltam összeférhetetlen, csak amikor..." Megbírálta az igazgatót a párttaggyűlésen. Elbocsátották, cikk jelent meg róla, visszavették. Most egy éve. Megürült a csoportvezető helye. Őt kellett volna előléptetni. Hát nem, az igazgató egy volt iskolatársát hozta; néhai földbirtokos: az majd nem bírál. Nem is bírált, külföldre szökött. Megint nem őt léptették elő. „Hát én most már egész életemben...? Még bizonyítani sem tudok. Nem adnak semmi komoly munkát a kezembe... Bár ne írták volna meg, bár inkább hagytak volna kirúgni!"

Kopott kabátos, idősebb férfi, tömött aktatáskával. Bemutatkozik, nyugalmazott mérnök. Megfakult, sárga könyvet tesz elém: *A kozmogónia új útjai.* A szerző kiadása, Budapest 1926. Aztán fölragasztott lapkivágásokat: a cikkei. A *Természettudományi Közlöny, Magyar Hírlap, Zászlónk, Magyar Borászat.* A legfrissebb: egy *Népszava*-cikk, valamilyen üstökös századik évfordulójára. Lázasan magyaráz, képeket tesz elém: „Tessék, kérem, az Andromeda-köd. Ez pedig a Tejút-rendszer modellja a legújabb elméletek szerint. Tessék nézni, mire hasonlít?" „Talán valami lencsére..." „Mindjárt megmutatom. Itt van, kérem, egy vörös vérsejt fölnagyított képe. Na most, kérem, minek térjek ki a részletekre, ön bizonyára ismeri a relativitás tanát... Miről van szó? Ha egy fotonrakétán elindulnánk... Erről a vörös vérsejtről, amit úgy hívunk, hogy Tejút-rendszer, átjutunk egy másik vörös vérsejtre. Tetszik érteni? A rakétában töltött egy év

itt, a Földön, évszázadokkal ér föl. Tessék elképzelni! ... Ezt csak úgy közbevetően ... Az ember elindul a világűrbe, és bejárja — most tessék megfogódzni, kérem — bejárja önmagát! Igen, kérem, önmagát. Mert a makrokozmosz és a mikrokozmosz nem hasonló, kérem, hanem egyszerűen azonos. Tetszik érteni? Aki az atomot kutatja, aki az emberi testet kutatja, és aki a csillagok világát kutatja, tulajdonképpen ugyanazt a szervezetet kutatja. Ezen van a hangsúly, kérem: a szervezeten és az azonosságon! Világos? Csak más dimenzióról van szó. Más geometriai hatványfokozatról. Mégiscsak furcsa dolog, nem, hogy a matematikában eljutottunk bármely számnak a tizedik vagy akárhányadik hatványáig; a geometriában pedig ábrázolni, az érzékszerveink korlátoltsága miatt, csak a harmadik hatványt tudjuk! És azt hisszük, azon túl semmi sincs. Pedig van! Ez az én elméletem, kérem, egységesen magyarázza az egész világot, az atomtól a mindenségig. És megállapítja, hogy itt nemcsak ugyanannak az anyagnak ugyanazok a mozgástörvényei érvényesülnek, hanem egyszerűen ugyanaz az egy anyagi szervezet, amit vizsgálunk. A megközelítés módja szerint különböző hatványokon. Ez az elmélet megmagyarázza, kérem, azt, amit Einstein nem tudott megmagyarázni, amit Heisenberg nem tudott megmagyarázni, egyszeriben megoldja a kérdőjelek sokaságát. Az időparadoxont. Mindent. Méghozzá, amint látni tetszik, materialista alapon. Engem, kérem, nehezen akartak nyugdíjba engedni. Jó tervezőmérnök voltam, ma is állandóan behívnak konzultációra. De kérem, alig vártam a hatvanadik évem. Végre dolgozhatom! Ez nem mese és nem fantázia. Tessék nézni ..." Nagy paksaméta. Számítások, ábrák. „Benyújtottam az Aka-

démián a Tudományos Minősítő Bizottságnak. Mi történt erre, kérem? Kiadták először annak a matematikaprofesszornak, akit én a dolgozatomban az idealista nézetei miatt megtámadok. Tetszik érteni? Nálunk már törvény van rá, hogy ha valaki a házmesterre panaszt tesz a tanácsban, akkor a panasz megvizsgálását nem utalhatják vissza a házmesterhez. De a tudományos világban, ha én panaszt teszek egy tudósunk idealista korlátoltságára, akkor az ügynek a megvizsgálását a TMB rábízza arra az emberre, aki természetesen nem kockáztatja a maga katedráját, akadémiai tagságát, Kossuth-díját, rózsadombi villáját, a felesége nercbundáját, azért, hogy nyilvánosan beismerje a hülyeségét. Ez, kérem, emberi gyengeség, és bár a tudományban az ilyesminek soha nem volna helye, be kell látnom mégis: van. Az illető akadémikus nem azt felelte a dolgozatomra, hogy ő hülye, hanem hogy én. Tiltakoztam a TMB-nél. Mit csináltak? Kiosztották egy másik professzornak. Aki persze az előbbinek a puszipajtása, és ugyancsak az idealizmusból, a nagy titkok, kérdőjelek köré fújt mesterséges ködből, áltudományos halandzsából szerzett magának hírnevet, katedrát, rózsadombi villát, a feleségének nercbundát, és ami dukál. A törvény... Tessék parancsolni, itt a hivatalos közlöny!... módot ad rá, hogy a minisztertanács titkárságához forduljak. Idestova egy év óta járok oda. Járok, kérem. Nem megyek, hanem járok! Úgyszólván nap mint nap. Mit tudnak csinálni? Kiadják újra. Kinek? Sarlatánoknak! Ezek az úgynevezett tudósok, kérem, rettentő nagy urak! Kiskirályok! Ez az új hűbéri rend! A minisztertanács tehetetlen. Írtam, kérem, Hruscsov elvtársnak. Tessék, kérem, itt a szovjet nagykövetség válasza. Nagyon udvariasan, nagyon

kedvesen: forduljak a Magyar Tudományos Akadémiához. Circulus viciosus. Én megértem, persze, megértem: a Szovjetunió és Magyarország között szerencsésen kialakult jó viszonyt nem akarják kockáztatni. Ez a szemlélet ugyan kissé szűken prakticista, de megértem. Viszont tudom, hogy ezt az elméletet előbbutóbb fölfedezik mások. Miért maradjunk le már megint mi, magyarok, az ügyetlenségünk és a tudományos bürokráciánk miatt?... Az ember kilép a világűrbe. Még ha egyelőre csak a Nap-rendszerről van is szó. De már a Hold-felvételek is csak úgy sikerülhettek, hogy menet közben módosították az irányt. Holott, kérem, én — tessék, itt van — otthon, a szobámban kiszámítottam a végleges, helyes röppályát. Mert kalkuláltam az organikus világtesttel, annak föltételezhető súlypontjával és hatásaival. Tetszik érteni? Ha, kérem, ez az én elméletem napvilágra kerül, meg kell változzék az egész iskolai oktatás, de meg kell változzék az utca emberének a gondolkodása is. És igaz, ebben az én abszolút zárt materialista rendszeremben az Istennek nem jut hely, de — kérdem én és joggal: még mindig a Vatikánból irányítják a Magyar Tudományos Akadémia működését?! Nekem nem a tudományos grádus kell, kérem, özvegyember vagyok, a gyermekeim már mind önállóak, megvan a tisztességes nyugdíjam. Én akár anonim is közzétenném a fölfedezésemet, hogy az emberiség hasznát vehesse. De hol publikáljam, kérem? Ho[illegible]! Jártam a könyvkiadóknál. Az egyik azt mondta: ő felsőbb hatóságoktól jóváhagyott terv szerint dolgozik, az én munkámat legjobb esetben is csak két év múlva tudja programjába iktatni. Hát ez félelmetes, kérem! Két év, ma, amikor a tudomány rohamléptekkel halad előre! Az-

után a kéziratot „szaklektorálják". De ki? Természetesen az, aki egyszer már a dolgozatomat elutasította az Akadémián. Gondoltam már a kínaiakra is. Ősi, magas kultúrájú nép. De itt van megint a probléma, lehet, hogy ezúttal én nézem szűken, prakticista módon: miért mélyítsem tovább a munkásmozgalom sajnálatos válságát? Aztán itt járt, kérem, az Egyesült Arab Köztársaság kultuszminisztere. No, gondoltam, nagyszerű alkalom! Baráti ország és — ugyebár — az arabok is nagy matematikus nép, az algebra fölfedezői. Jelentkeztem a nagykövetségen, föliratkoztam kihallgatásra a miniszter úrhoz. Megmondták előre: nagyon zárt a program, de talán kedd délután, az még szabad. Adjam be írásban a kihallgatáson előadandó kérést. Megpróbáltam. Készítettem egy hetvenkét oldalas elaborátumot. Azt mondták: sajnos, ez hosszú. Készítettem egy tizenkét oldalas rövidítést. Persze, tizenkét oldalon szinte csak a képletek fértek el. Tiszta matematika. De hát, gondoltam: nagy matematikus nép. Jó, kérem, várom nagyon a keddi napot. Telefonálok. Közlik, hogy a miniszter úr Bábolnára ment. Siralmas, kérem! Itt állok a fölfedezéssel, és a miniszter úr Bábolnára megy. Miért, kérem? Nem magától ment Bábolnára, Bábolnára vitték! Kik, kérem? Nem akarok vádaskodni, de csöppet sem csodálkoznám, ha kiderülne, hogy benne volt a Tudományos Minősítő Bizottság keze . . ."

Beszélgetésünknek én is csak azt a bizonyos tizenkét oldalas rövidítését adom, a képleteket. A derék föltaláló szándékosan utoljára maradt. „Hogy nyugodtan beszélgessünk." Hétkor egy szerkesztő bizottsági ülésre vártak. De a jóember még a kocsiba is beszállt mellém, nem tudta félbehagyni. A magfúziót magyarázta ép-

pen. A Nap belsejében végbemenő atommagfúziót és a nemzéskor végbemenő magfúziót. Képletekkel és merész fantáziával az analógiától az azonosságig. Őrült, persze hogy őrült, de valahol mégis zseniális. Mint az összes tanok, amelyek mindent meg akarnak magyarázni egy szuszra.

Reménykedtem, hogy legalább kis időre visszajutok még a hivatalomba. Holnap ünnep, utána vasárnap. Hétfőn meg, szokás szerint, olyan lesz az ügyfélforgalom... Mindenki hétfőn kezd új életet.

Sok fölösleges munkám közül talán a legfölöslegesebb ez a szerkesztő bizottság. A főszerkesztő neves tudós, akadémikus, a felelős szerkesztő szintén, de tudós a szerkesztőség legkisebb munkatársa is. Miért van szükség szerkesztő bizottságra? Csak azért, hogy legyen? Vagy hogy legyen kire hárítani a felelősséget? Most is: megbeszéljük a héten megjelent számot, általában, megbeszéljük a jövő szám tervét, általában. Általában és haszontalanul. Haszontalanul, hiszen az előző szám már megjelent, a jövő szám meg úgyis más lesz, mint amit tervezünk. Amit nem írnak meg, azt nem közölheti a lap. És ami a tervben a legszebben hangzik, abból lesz sokszor a leglaposabb cikk. Az értekezlet lényege: egy szociológiai tanulmány megvitatása. A cikk, szerintem, rossz; ellenséges, legalábbis ostobán defetista. Miért akarják közölni? A botrány és a szenzáció végett? A modern kapitalizmust tanulmányozni kell; de aki azt hiszi, hogy odaát minden kérdésre megtalálták a választ, míg mi csak vergődünk a dogmatizmus hálójában, az súlyosan téved. A cikkből az derül ki, hogy a szocializmus csupán ipari forradalmat hajtott végre Oroszországban és néhány elmaradott kelet-európai országban. Amit a polgárság a mű-

veltebb világban már elvégzett. Vagyis a mi forradalmi öntudatunk, elhivatottságunk az osztály nélküli társadalom és a nemzetközi világ megteremtésére, tulajdonképpen hamis tudat. Mint, mondjuk, a vallás; amelynek a jegyében sok jó dolog is történt. De most már akasszuk a szögre, és nyissuk ki a szemünket. Hát elképzelhető a szocializmus jelenléte nélkül az a gond, amellyel ma az egész világon a mezőgazdaságot és általában az élelmiszertermelést kísérik? Elképzelhető volna ez a törődés a dolgozók életszínvonalával? A gyarmatok fölszabadulása?... Láttam az arcukon: igen, ezt várták tőlem; ez itt a szerepem; funkcionárius vagyok, gyepesfejű dogmatikus, mi mást mondanék. Mindjárt válaszoltak is. Előbb a főszerkesztő: az új jelenségek nemcsak puszta regisztrálásra várnak, hanem új rendezésre is... Amit látunk, az a látást is formálja... A mai világ tőlünk, szocialistáktól, más szemléletet kíván, mint a huszonöt-harminc évvel ezelőtti. Ezért tartja hasznosnak a cikket, ha nem is ért vele mindenben egyet. Vitát vált ki, és az új szocialista szemlélet kialakítását segíti. Ezután egy fiatal közgazdász a Központi Statisztikai Hivatalból: a két rendszer vitája nem a filozófiai vagy szociológiai tanszékeken dől el. Hanem a termelésben. A harcban ismerni kell az ellenfél erejét. Nézzük meg, hogyan dolgozik, például, a Krupp. Milyen pontos és milyen kis létszámú apparátussal. De hány tudóst foglalkoztat ugyanakkor, hány szociológust, pszichológust, közgazdászt! Hogyan tudják megoldani szinte percek alatt az újabb és újabb problémákat, amiket a piac vagy egy találmány fölvet. Elképzelhető a Krupp Művekben, hogy üzemrészek megálljanak nyersanyaghiány miatt? Hogy zökkenőt okozzanak a rosszul karbantartott

gépek? Hogy könnyelműsködjenek a határidőkkel? Az ilyesmiért ott fejek hullanának! És nálunk?... A mezőgazdaságból nem is mer példát hozni. Hány munkaórával termelünk egy mázsa kukoricát, egy kiló húst, és hány munkaórával az Egyesült Államok farmerei; akik tudják, a bőrükön érzik, hogy élet-halál kérdése a termelékenység; hogy nem nyúl a hónuk alá az állam, nem fogja kihúzni őket a csávából, amibe a lustaságuk, tudatlanságuk vagy gondatlanságuk miatt keveredtek.... „Szóval, a kapitalista rendszer jobb?" Fölényes mosoly. „Vártam ezt a kérdést. Szóval tagadjuk le a valóságot, a tényeket, hogy hihessünk a rendszerünk fölényében?" „Én nem vagyok vallásos hivő. Nem is bánnám, ha ez a cikk arról szólna, hogy a tőkés nagyüzemi mezőgazdaságban vagy ilyen-olyan iparvállalatban mennyivel jobb, nekünk is példát mutató a szervezés, a termelékenység. Eddig rendben van. De messzemenő szociológiai és politikai következtetéseket levonni, anélkül hogy megmutatnánk az egész kapitalista világ aránytalanságait, azonkívül a gátlástalanságát és embertelenségét..." Itt konzervatívnak és dogmatikusnak néznek. Délelőtt meg jobboldalinak és revizionistának címeztek.... „Helyes — szólt a főszerkesztő. — Akkor mi legyen a cikkel?" „Szerintem: közölhetik, ha fontosnak tartják, de mondják meg a véleményüket róla." „Akkor elébe vágunk a vitának!" „Csak annak, ami fölösleges és ostoba lenne abban a vitában." „Nemcsak ez a cikk jön a számukban, és nemcsak ez a száma van a lapunknak. Az egész munkánkból világosan kiderül a kétfrontosságunk." „Az eklekticizmus nem kétfrontosság. Mi valaminek a nevében harcolunk két fronton." A fiatal közgazdász gúnyosan felsóhajtott: „Két tűz kö-

zött..." „Két tűz között, igen. Ha visszavonulunk, vagy letesszük a fegyvert." „Kár hamis tendenciát magyarázni egy meglehetősen száraz, tudományos cikkbe." „Ez a száraz, tudományos cikk az összes adatokat nyugati hivatalos szervek közleményeiből veszi." A fiatalember kihívóan nézett a szemembe: „Azt senki sem vonja kétségbe, hogy nálunk olcsóbb a lakbér meg a villamos." Ugyanúgy a szemébe néztem én is: „Meg a tanulás, kedves barátom! Meg az orvos és a gyógyszer. És az átlag életkor több mint kétszerese a latin-amerikainak. Afrikáról, Ázsiáról nem szólva. És arról sem, hogy egyenes gerinccel, fölemelt fejjel járhat az ember." „Kivéve, amikor hajbókol. Mert az is van." „Ha van, mi azt mondjuk rá: elég baj! Ők pedig: hogy természetes, ilyen a világ, ez a rend!"

Vacsora után kimentem a teraszra. Cigarettázom, de néha megkívánom a pipát. Elővettem hát a maradék szagos dohányt. A feleségem rosszalló tekintetére csak intettem: hiszen kimegyek! Igaza van. Nem is a füst, hanem a kosz miatt, amit az ember a pipával csinál. A feleségem mindig csak takarít. Odakint viszont, a teraszon, még szereti is, ha rápipálok: elkergetem a szúnyogokat. Bár igaz, hol vannak még a szúnyogok! Késett idén a tavasz. Benedek napján még hófúvás volt. Rá két héttel jött csak a meleg szél. De most aztán megjött. Épp csak a házikabátomat dobtam vállra. Megálltam a kőmellvéd előtt, néztem az ünnepre kivilágított várost.

Meredeken zuhan alá a kertünk hármas terasza, már a szomszéd házra fölülnézetben látni. Még lejjebb: a Marcibányi tér, a villamossági gyár. Jobbra a János-hegyi kilátótorony, balra a kivilágított Mátyás-templom zárja a képet. A városi forgalom zümmögése

egyneműen hatol idáig. Egynemű zaj, majdnem zene, csak néha emelkedik ki egy fütty a Déli pályaudvarról, egy hirtelen forduló villamos visítása a Moszkva térről.

Valamelyik kertben gazt és avart égettek, fanyar füstje keveredett a friss föld szagával. És a benzinszaggal. Azt még itt, a Rózsadombon is érezni. Késő tavaszig. Akkor majd elfojtja a jázmin, az olajfa, a bodza erőszakos illata. Fáradt voltam, és azon töprengtem: ugyan mitől vagyok fáradt, ugyan mit végeztem, mi értelme is volt ennek a napnak? Élek talán még húsz évet. Talán. Akkor hetvenöt éves leszek. Szép kor. Megérem-e? Megéri-e a nemzedékem, amelyet ugyancsak próbált az idő? Hányan halnak hirtelen szívhalált a kortársaim közül, hányan már fiatalabbak is! Húsz év, ha megérem: hétezerháromszázöt nap. Hány ebből az értékes, munkás nap, hány lehet vajon? Mondjuk, szolgálok még tíz évet, bírom. Ha leszámítom a vasárnapokat, a szabadságidőt, kereken háromezer munkanap, még annyi sincs. Háromezer munkanap, ennyi van hátra az életemből, vagyis most már csak kétezerkilencszázkilencvenkilenc. Mit csináltam ezen a napon? Mit tettem olyat, ami épp nekem adatott, hogy megtegyem? Mire kellettem? Este még fölhívtam a tanácselnököt: lehet, hogy tud adni egy kiutalt és egy szövetkezeti lakást. Annak a sápadt munkáslánynak és a morfinista feleségének... Vagy az infarktusos asztmásnak?... Kerületünk az új lakásokkal, cserékkel, megürült lakásokkal — ahogy a tanácsiak mondják — „ki tud gazdálkodni" százhetvenöt-kétszáz lakást az év folyamán. Mondjuk, kétszázat. A sürgős igénylések harmadrészét. Lehet, hogy az én pártfogoltjaim ügye a lakáshivatal madártávlatából

nem látszanék olyan sürgősnek. Lehet, hogy a közbenjárásommal segítek. Rajtuk. De az emberi nyomorúságon?... És behívják majd, akinek az ügyében hétfőn telefonálok. Az újítót, a volt párttitkárnőt, az idegbeteg asszonyt... Tudom hiszen, hogy meddig terjed a hatáskör, a valódi: ahol még hat és hathatós az ember szava. Egyet és mást, úgy, oldalozva, jóvá is tesznek. Hosszú magyarázatok, és „nem egészen úgy volt". A puska mindig piszkos, ha az őrmester úgy akarja... De azért egyet és mást, igen, csináltam valamit, segítettem. A „tekintélyemmel"... A többi: reggel nyolctól este kilencig, a tizenhárom óra, közben épp csak bekaptam néhány falatot, a tizenhárom óra, amibe úgy belefáradtam: csaknem üresjárat. A félórás telefon a munkaügyi minisztériummal, a kulturális bizottság ülése, a díjkiosztás, az őrült-zseniális kozmogónusom, a szerkesztő bizottsági vita — háromezer napomból egy. Homok, homok, homok, közte fikarcnyi arany. Nem valami dús lelőhely ez az én mai napom, ez az egy-már-elmúlt nap a háromezerből. Igaz, persze, ha valamit tudok tenni mégis, azért van, mert éppen az vagyok, aki vagyok: nem valami nevezetesség, de főosztályvezető egy minisztériumban, képviselő egy budapesti választókerületben, a központi bizottság póttagja. A többi pedig vele jár: a kulturális bizottság, a telefonok, a posta, a szerkesztő bizottság, a fogadónap, a kozmogónus, minden. És amit tenni tudtam mégis ezen a napon, ott van benne minden megelőző napom, az egész életem. Hiszen minden nap minden megelőző napnak foglalata is, minden pillanatunk minden megelőző pillanatunké, a halál pillanata az egész életé. A legteljesebb, örökre érvényes pillanat...

Sok homok — kevés arany. Kár volt ezért a napért, lehetett volna sokkal dúsabb.

Szipákoltam, tömködtem a pipát, hamvadt, föllazult az is, mint ez a napom.

És ekkor Laci fiam megállt mögöttem. Megállt, és megzavarta a gondolataimat, mert úgy állt meg: éreztem, valamit akar. Nemcsak társul csöndesen a csöndes szemlélődéshez. Hallgatott, de úgy, ahogy az ember a szavakat keresi.

— Béla bácsi azt mondta, feljönnek vacsora után.

— Tudom, én hívtam őket.

Megint hallgatott, hosszan. Végre kimondta:

— Apa, te igazán olyan tehetséges voltál? Igaz, amit Béla bácsi mondott délelőtt, hogy „elpolitizáltad" az életed?

Na, ez furcsa hangsúly! Béla sem egészen úgy értette, hogy az „elpolitizálás" elherdálás, elkótyavetyélés. Az életemet jól ismeri, kölyökkorunk óta. Laci fiam előtt sincsenek titkaim, sokat meséltem a régi időkről, rajzolni először tőlem tanult, arról is beszéltünk: talán az én terveim, vágyaim születtek újjá benne. Soha nem mondtam, hogy művész voltam. Sem azt, hogy ilyen vagy olyan tehetséges. Miért mondtam volna?... Lehet, hogy ha Laci fiam egyszer majd apjára visszagondol, azok az órák jutnak leginkább eszébe, amikor egyszer színes plasztilint kapott karácsonyra, és egész este gyúrtam neki; amikor Aligán, a hullámverte, vizes homokból tízméteres rölief-kompozíciót faragtunk, fantasztikus kompozíciót, még anyja is belesegített; vagy a játékaink — nagy ritkán — kenyérbéllel, dróttal és színes fonallal, ezüstpapírral. (Játékok. Hát a művészet? Hol is a különbség?!) Fáj, hogy nem vagyok művész? Azt hittem: magánügy. Most ez a kérdés, a fiam

kérdése, olyan, mint a számonkérés. Mintha elvettem volna valakitől valamit — és nemcsak magamtól. Válaszolnom kell. A fiának az ember gondolja meg jól, mit válaszol. Igazat és többet is: meggyőzőt.

— Apa, igazán te voltál a legtehetségesebb?!

— Tehetség... A tehetség nemcsak adottság, fiam. Hanem hit, erkölcs, fegyelem, szorgalom, aszkézis, önfeláldozás. De főként program. Nekem ilyen programom... ha volt is, föladtam. Béla bátyád kedveskedni akart, azért mondta...

— Tudod jól, nem ezt kérdeztem.

— Tudom jól.

— Az adottságot kérdeztem.

Szívtam a pipát. Hiába szívtam, kialudt.

— Az nagyon nehezen mérhető valami.

A fiam most azt hiszi, kertelek. Nem szokás közöttünk. Kivertem a pipából az üszköt, lefújtam a kőkorlátról.

— Én már öreg inas voltam, Béla bátyád később kezdett szakmát tanulni. Megnyertem az első díjat egy tanonciskolai rajzpályázaton. Aztán a kezem alatt is dolgozott, rajzolni, mintázni, a szakma fogásaira, errearra én tanítottam először. Tudod, hogy van: ő még úgy emlékszik rá, hogy valamikor nagyon tisztelt. Meg aztán...

Az üvegajtón át, a fényben, láttam a fiam arcát. És hirtelen megértettem: az, amit mondani készülök, neki talán nem olyan egyszerű már.

— Meg aztán?

— Tessék?

— Azt mondtad: meg aztán...

— Ja! A szabadulásom évében volt valami országos tehetségkutató pályázat. „Őstehetség kutató." Akkor

jött divatba. Nem is akartam részt venni, de volt egy szobrom, és a mesterem beküldte.

— És?

— Megnyertem. De akkor már Béla bátyád lett a második. Nagyon megnőtt negyedéves inas korára!

— Badics Béla a második?! Mögötted?!

— Véletlenül. Egy év múlva már ő nyerte volna meg, és én nem lettem volna sehányadik. Ki tudja. Kaptam kétszáz pengőt, és az igen nagy pénz volt nekem... Aztán fölajánlottak négyéves ösztöndíjat, két évet a budapesti főiskolán, egy évet Rómában, egy évet Párizsban.

— Rómában? Párizsban? Sosem mondtad!

— Miért mondtam volna, nem fogadtam el. Olyan feltételekhez kötötték.

— Feltételekhez?

— Mondjuk úgy: politikai feltételekhez. A pályázat valami egyházi ügy volt, „az egyházművészetek föllendítése érdekében"... Én meg akkor már... Szóval, nem vállaltam el.

Laci hosszan hallgatott.

— És tudod, akkor úgy gondoltam: fölkerülök Budapestre, beállok kőfaragónak egy ismert szobrászművészhez, többet tanulok tőle, mint a főiskolán. Sokan csinálták.

— Nem akartad „eladni magad a papoknak"?

— Csacsiság! Béla bátyád talán eladta?... Én valahogy... nem tudtam megtenni.

— A tehetség nagy dolog, már úgy értem: maga az adottság is.

— Igen.

— Társadalmi szempontból.

— Igen.

Hosszan hallgattunk, néztük a várost. Aztán eszembe jutott a válasz.

— Tudod, Laci, Schönherz Zoltán illegális lakóhelyét kevesen ismertük. Én egyszer voltam nála. A szállásadónője azt mondta, odaát van a templomban, orgonál. Barátságba került a pomázi pappal, zenerajongó az is: megengedte, hogy délutánonként orgonáljon magának. Fölmentem a kórusra, csak álltam, néztem, ahogy játszik, nem vett észre, és nekem hosszú ideig nem volt se bátorságom, se kedvem, félbeszakítani. Nagy muzsikus volt, azt hiszem. Az adottsága szerint. Lehetett volna talán egy másik Rihter, ki tudja. És kötéllel a nyakán halt meg, akasztófán. Ismertem Ságvári Endrét. Ritka tehetséges ember volt. Író, pedagógus, szóval: az adottsága szerint lehetett volna Makarenko. És egy budai cukrászdában tűzharcban elesett. De ismertem költőket, festőket, akik meghaltak Madridban . . .

— Vagy meghaltak egy náci munkatáborban, vagy elestek a háborúban. Ez mind tragédia. Garcia Lorca, Radnóti . . .

— Azokra a Radnótikra gondolj, akik még a nevüket sem hagyták hátra! És nem is csak azért, mert egy bomba véletlenül agyonütötte őket. Nem is csak a természet és társadalom ostoba pocsékolása miatt, hanem úgy, mint Schönherz, vagy úgy, mint Ságvári: hogy föladták a művészi adottság programját egy másik programért.

— Hát igen . . .

És ez a „hát igen" kissé bizonytalanul hangzott.

Szólt a csengő, az asszonyok csipogtak egymásnak az előszobában. Itt vannak.

Amikor a nyári tervek meg a szobanövények kerül-

tek már szóba, intettem Bélának: menjünk át hozzám. Laci a nyomunkban.

— Van egy üveg Jerevánom, még bontatlan. Aztán egy kis maradék lengyel vodka meg skót whisky.

— Te mit iszol?

— Semmit, de az ne zavarjon! Ha este iszom, hajnalig nem tudok aludni.

— Én meg ma összevissza ittam mindent. A parlamentben, a szövetségben, aztán odahaza: látogatók, barátok... Adj egy kis whiskyt, nagyon sok szódával.

Laci ugrott, hozta a szódásüveget a jégszekrényből.

— A fantáziáját, úgy látom, megfogta, amit ma délelőtt tréfából mondtál... A tehetségemről.

— Ja?... Talán nem is tréfából mondtam. És talán nem is csak neked. Az is lehet: főként magamnak. — Megköszönte az italt, koccintott Lacival, felém emelte a poharat, ivott. — Tudod... nem misztifikálom a művészetet, ma már. Művészet és művesség: nemcsak a szó rokon. Az élmény, amit adnak, amit az ember a férfikor végén érez: ugyanaz. A kőművesé, aki végigmegy a városon, és házakat lát, amelyekbe ő falazott téglát. Meg az enyém, aki meglátom egy köztéren a szobromat. Az emberek tízezrei járnak naponta az előtt a szobor előtt. Minden második vagy harmadik föltekint rá. Észre sem veszi, és „használja" azt a szobrot. Egy gondolatot, egy érzést kap tőle, formálódik... Szóval: ott vagyok egy kőben, egy bronzban, ott vagyok és ott leszek, amikor már nem leszek, amikor már nem tudok róla, még mindig ott leszek. Falban, bronzban, egy találmányban, ebben a kis pohárban, egy bútordarabban így örökíti meg magát az ember, aki teremtett valamit, és formát adott a formátlan vi-

lágnak... Amikor először láttuk egymást, mintha csak tegnap lett volna, Sándor. Igaz? Pedig harminchét éve már, vagy harmincnyolc is. Őrület! Hogy elszáll... No, egészségedre! Jó ez a whisky, sima, jó ital...

Laci pedig azt mondta:

— Hát a szocializmusnak nem az az értelme? Mindenki a képessége szerint. Hát nem a legtöbbet adta Béla bátyám, amit csak adhatott, a szobraival; és Rihter, amit csak adhatott, a zenéjével? Nem az kellene éppen, hogy mindenki a benne levő adottságokat, igen, az adottságokat tettre váltsa? Nem arra tanítottál, hogy a hivatás az első parancs?

— Ahhoz kellett a forradalmi hatalom.

És már forrott a vita.

— Nem a te dolgod lett volna, Sándor! Hányszor mondtam! S még hozzátehetném: a hatalom elszáll. „Történelmi kategória." A mű a hatalmat is túléli. Emlékszel a párizsi beszélgetésünkre? Ma is vallom.

— A hatalom elmúlik? De a történelem megmarad. És az is mű. Talán a legnagyobb kollektív alkotásunk, ha nem is lehet úgy körüljárni, mint a szobrot...

— Minek kerteljünk, nem gyerek már a fiad: én tudom, mit ér a két kezed. Kár, hogy más nem tudja... És van épp elég ember, akinek a politika az igazi hivatása...

Laci hol engem figyel, hol Bélát. És milyen szenvedéllyel...

— Megmondtam: lehet, hogy nagyra viszed, meg is érdemled. Villád lesz a Rózsadombon. Kinevettél. Lám, pedig lett villád. És éppen ott. Autón jársz. Többször szerepel a neved az újságban, mint az enyém. Nem irigyellek, ha neked ez elég. De tudom, hogy nem elég... Ezért mondtam, ezért sajnálom, hogy el-

politizáltad az életed. Nincs az az igazságvágy, az az üdvös forradalmi nyugtalanság, amit én — és hidd el, te is! — vésővel, kalapáccsal a kézben ne tudnánk fölkelteni, harmonikusan, szépen, biztatón . . : Hős voltál, ez igaz; mindig nagyon tiszteltelek érte. Ha meg tudtam faragni a forradalmi emlékművet, azért van, mert őszintén tudtalak tisztelni. De talán azért is, mert sajnálni tudtalak titeket. Az is ott van, gondolj a főalakra, hiszen te tudsz olvasni szoborról! Hogy sajnálom . . . Én a mindennapi munka derűjét, erejét, az élet hősiességének a mélységét, bizony a mélységét látom. Nem a fölcsapó hullámot, hanem a víz sodrát. Mert az a nyugalomnak és örök mozgásnak dialektikus képe, és nem a csillogó hab.

Látszik, hogy ivott. Nagy pátosszal beszél, sokat. Vele ért egyet a fiam, vagy közvetíteni próbál ügyetlenül?

— Béla bácsi azt mondja csak, amit te mondasz mindig, apa. Hogy amit tettünk, az számít. A többi — „kommunista fecsegés".

— Nem én mondom, hanem Lenin . . . És én nem tettem? Azt hiszed?

— Dehogy!

— Őszintén, fiam! Inkább keményen, de őszintén! Most már ki vele!

— Szóval . . . dehogy! Persze hogy tettél. Nagyon sokat. De ha igaz, hogy olyan tehetséges voltál, hogy . . . Nem tudom. Ezt soha nem mondtátok és . . . Még nem gondolkoztam rajta. Most megzavart. Soha nem mondtátok, hogy olyan nagyon tehetséges voltál . . .

Béla szólt közbe: — Ha már őszintén beszélünk . . . Nem vagyunk világot formáló, történelmet alakító

nagy nép... Számítottak azok a te nyalókáid, meg minden? Amiért az életed kockáztattad, és tulajdonképpen föl is áldoztad. Őszintén! Minket a szovjet hadsereg szabadított föl. Még a franciák sem maguk döntötték el a sorsukat! Nemhogy mi!... Hiszek a világforradalomban, és elhiszem, hogy a történelem végül is téged igazol. Vagyis: a nézeteidet. De az már nem biztos, hogy az életedet is! Könnyen lehet, hogy a világforradalomnak is többet tettél volna néhány szoborral, mint amennyit tehettél bujkálással, életveszéllyel, mindennel. Meg amit ma csinálsz.

Mondhatnám azt is: „Örülj neki, hogy nem vállaltam az ösztöndíjat, azért kaptad te!" És mondhatnám: „Valóban, bolondság volt, hogy nem vállaltam azt az ösztöndíjat."

Nem ilyen egyszerű a kérdés. Hogy mit tehet az ember, és mit nem. És hogy mit kell tennie...

Itt már nem a mai napomat, mint vacsora után, szemközt magammal és az esti ünnepi várossal; itt már, úgy látszik, ami felől igazán nyugodt lehettem mindig (vagy azt hittem): az életemet kell ıgazolnom.

Béla a poharát nyújtotta:

— Adj még egy ujjnyit, no, egy hüvelykujjnyit! Sok szódával.

Fölálltam:

— Hozz egy poharat, Laci! Én is iszom.

2

Megvert falu

„Egy Szolnok megyei falusi kovács hetedik gyermeke vagyok." Ezzel a mondattal szoktam megszámlálhatatlan életrajzaimat kezdeni. Lám, ha naplót vezetnék, azt is megmondhatnám, körülbelül hány száz órát töltöttem önéletrajz írással, és mekkora felületet borítana be a papír, amit elpocsékoltam rá. Őrzik-e valahol, és ha őrzik, hol a csudában fér el az a rengeteg nyilvántartás? És mond-e valamit bárkinek is rólam a száraz, személytelen szöveg: „Egy Szolnok megyei falusi kovács hetedik gyermeke . . ."

Az a falu odafenn volt, a megye északi határán, a Tisza partján. De messze is volt az a Szolnok mitőlünk! Messzire még a szomszéd falu is. Még a Tisza hevesi túlpartja is. Gát, ártér, buckás, kubikgödrös rétek, árkok, néha vízzel, néha szárazan, repedezetten. Olyan fű, hogy elvész benne az öt-hat éves kisgyerek. Mentünk valamiért a testvéreimmel: gallyat szedni, vagy ebédet vittünk apámnak, mert odakint dolgozott, az átkelő kompot javította. Lemaradtam a többiektől, csak nem is messzire, alig kiáltásnyira. És egyszerre olyan egyedül lettem, olyan magam a magas fűben. Csak a méz- és szénaillat, a bogarak, a nagyvilág. És a csönd a világban. Félelem fogott el, futni kezdtem. Milyen görcsös, iszonyú fák voltak ott! Vizet, vihart, kietlen szárazságot, sötét telek terhét kiállt, keserves, öreg fák, magukban, szanaszét. Odább már sűrűbb, elevenebb is: vadkender, csalán, tüskés bokor,

vén fák és friss husángok egyetlen szövevénye a parti erdő. Aztán úgy szalad le az egész, olyan hirtelen, mintha megtörte volna valami a földet. Gyökerek közt megakadt kemény göröngyök, pergő homok, s alább a már szelídebben hajló sárga sáv, rajta mint a lépcső: a változó vízállás nyomai. A sárgászöld víz nálunk limányos, mert odaát a sodra. És odaát a kép, mint a tükörben, ismétlődik: parti fecskék barlanglakásai, kérész sűrű szeplője a sárga parton, sötétzöld, átláthatatlan erdő. Aztán valahol a másik falu, másik megyében.

Kicsi ország ez, nem is hinné az ember, hogy elvész ilyen kis országban is, ami elvész. Ahogy a gyerek a fűben, a zümmögő, csöndes világban egyedül, olyan egyedül volt a mi falunk. Ma is még, a kiszállások korszakában, ritkán jut oda megyei ember, hát még hogy pesti. Pedig már makadámút van Tiszafüredre meg Szapárfaluba is, a főútvonalig. Akkor? Erre-arra csúszkáló földút, ahogy a szekér kijárta, ahogy eső után a dágványt kerülte. A föld inkább agyag, mint homok; úgy megmeredt a nyári szárazságban, mint a holdbeli fagyott világ. Nyelvét elharapta, életét is elátkozta, aki szekéren arra járt. Esőben, eső után a sár miatt veszélyes, télen a hó fútta be, olyan volt a mély, fehér tengerben a kicsi falu, mint apró korállsziget. Nem is tudom, hogyan járt el mégis a posta mihozzánk. Adóintések, idézések a megyéből, katonai behívók. Pedig azok voltak. Első emlékeim közt, négyéves koromból: a sírás-rívás, szomszédolás. „Jaj, nem is tudom, mit adjak vele!" „Jaj, hisz az aratással sem végeztünk! A géprésze nélkül meg mit eszünk?" Jött a behívó, menni kellett, császárért, királyért, kutya Szerbiáért. Zörögtek a szekerek hajnalban a füredi vas-

útállomásra. Egész éjjel le sem feküdtek, ittak, megitták az aratási pálinkát, minek az már. Óbégattak a fiatalok: mentek a nagy felelőtlenségbe. A családosok, a gyerekesek is. Mit csináltak volna, sírjanak? Óbégattak. Lám, hogy kiszívja az ilyen eldugott, magára zárt kis falunak is a verejtékét, vérét a világ.

Külön, zárt rend: az egész ország egy cseppben. Ma már értem a bonyolult társadalmi térképét. Ma már tudom: két nagybirtok; egyik egy hevesi uradalom függeléke, onnan csak az intézőt ismertük, néha átjött, a másik ősi, odavalósi birtokos, az előneve is mutatta. Az ott is lakott a faluban leginkább, a mi bárónk. De volt Pesten is háza, vagyis Budán, a gyerekei ott tanultak, csak vakációra jöttek haza. Ő maga télen pár hónapra eltűnt, tavasztól őszig maga vezette az uradalmát. Járt vendégségbe, jártak hozzá is, de azért a gazdászok, papok, jegyző: ez volt a hétköznapi társasága, tarokkpartnerei. Övé volt a falu határának jó fele, övé a malom, a komp; és a falu is jószerivel az ő majorsága. Mert a főutcán, a vásártérnyi széles, fás, poros főutcán pár módos gazda nagy udvara, de leginkább, a legnagyobb házakban ott is: az uradalom tisztviselői. A Tisza felé pedig, az ártérnek, ahogy sűrűsödtek az utcák és kisebbedtek az udvarok, az már leginkább mind az ő cselédje, éves cselédje, szerződött aratója. Egyik ilyen kis utca végében állott a kormos műhely, a vert falú ház. Nem is tudom, a falu kovácsa volt-e apám inkább vagy az uradalom cselédje. Ő is, majdnem mindig az uraságnak dolgozott. A ház, egyetlen szoba-konyha, miénk volt. De a szomszédban a műhely: már az uradalom telke, az uradalom régi kocsiszínje, bért kellett szolgálni érte. Később megtanultam, hányféle életmód és sors, és az életmód

meg sors szerint hányféle kaszt van a mi falunkban. Mégiscsak más a kétcsaládos cselédházban lakni, más a saját portán. Az a három-négy hold is más, ha van hozzá két jó ló, szekér. Nyolc-tíz holdon látástól vakulásig gyötrődik az egész család, és ha kosztját, ruházatát nézem, nem sokkal különb a zsellérnél. De aratni már nem szegődik, legföljebb a gyerekét szegődteti, ha sok van belőle. A leánya Szolnokra megy szolgálni vagy Egerbe, úri házakhoz Pestre is. Amikor másodszorra jön haza, slafrok a ruhája, cukorkát hoz a kistestvéreinek, dolgozgat még a ház körül, de már nem igazán közénk való. Ez piacozik, annak Amerikából pénzt küldenek. Van, aki bejutott a vasútra: hétfőn hajnalban megy, szombat este jön, hozza a fizetést. Mind más és más élet, mind másképp nézi a holnapot, másképp tekint az égre, hogy milyen az idő. Később megtanultam, milyen osztályok, milyen rétegek, s az osztályokon, rétegeken belül is milyen csoportok színes sokadalma az akkori magyar társadalom. És megtanultam azt is, hogy az én családom milyen mélyen az alján élt annak a társadalomnak. De ha gyerekkoromra emlékezem, háromféle embert ismertem: urakat, szegényeket meg magunkfajtát. Hogyan, mi talán nem voltunk szegények? Anyám váltig mondta, hogy azok vagyunk. Én is tudtam, hogy mikor búcsú van, elmehetek, nézhetem, de két fillért cukorra nem kapok, mert akkor mindnek adni kell, és az már sok pénz, mi pedig szegények vagyunk. Egyszer, már iskolás koromban, elvitt anyám Jászberénybe a nővéréhez. Vonaton utaztunk, de nagyon nagyot gyalogoltunk. Átmentünk a Tiszán kompon, és még onnan is nagyot gyalogoltunk, mert úgy olcsóbb. És visszafelé lett volna gyorsított személy is,

azzal estére otthon vagyunk. De inkább egész éjszaka utaztunk, mert az olcsóbb, és ez természetes volt. Ahogy természetes volt az is: néztem a sok fényes üzletet — áruház is volt Jászberényben, no hiszen, áruház! de úgy hívták, és volt benne minden, képeskönyv, játék —, hát néztem nagyra tágult szemmel, de csak úgy vágyakoztam, hogy nem is vágyakoztam igazán. Ahogy — mondjuk — az ember a Holdba utazni vágyakozik, már a magamfajta, közönséges ember. Tudjuk, hogy valaki majd eljut oda, tudjuk, egyszer majd egészen mindennapi dolog lesz, de mi már biztosan nem jutunk el a Holdra életünkben, legföljebb nézhetjük a tévén. Vagy ahogy manapság, ötvennégy éves fejjel nézem a fiatal lányokat. Gyönyörködöm bennük, mert nagyon szépek, szebbek, istenemre, mint az én időmben voltak. És ha férfiember szép lányban gyönyörködik, abban mindig ott a vágyakozás. De az a vágyakozás, amit a fiatal lányok láttán érzek, olyan nem is igazi: nincs benne semmi fájdalom, semmi ösztönzés, hogy no, tegyek valamit érte. Érzéstelenít *és* leszerel a lehetetlen. Ezek már mind az én menyem kortársai, iskolatársnői, barátnői; valamelyik a fiam élettársa lesz. Hát ilyenfajta vágyakozással néztem én ott, Jászberényben azokat a képeskönyveket, játékokat s nem utolsósorban a színes cukorkákat. Hányféle volt, istenem! A lányok ma szebbek, látom, de a cukorkák akkor voltak szebbek, az én időmben. Nem mondom, hogy jobbak, de szebbek. Gyűrűs cukor, durranós cukor, fütyülős cukor... Meg sem rángattam anyám szoknyáját, még csak nem is néztem rá. Nem lehet, mi szegények vagyunk.

De azért apám szavát vettem igazán komolyan: „szegény az, akinek nincs keze, lába, szeme világa";

vagy: „szegény az ördög, mert nincs lelke". És ebből tudtam, hogy nekem van kezem, lábam, szemem világa, sőt, van lelkem is, hogyan volnék hát szegény! Aztán: ott voltak a cigányok, akik a dögöt megették, és megették ősz elején az ürgét. Nagy sivalkodással kiöntötték, rávetették magukat, vitték haza. Még be is szóltak apámnak, a műhely előtt, ahogy elvonultak: nézze, milyen szép kövérek, ez ám a jó falat, parázson sütve, csak úgy csöpög a zsírja! Anyám meg elfordult, hogy mindjárt rosszul lesz. Aztán volt három koldus a faluban meg két bolond. Az egyik koldus is bolondforma, és a két bolond is leginkább koldulásból élt. Az a bolondforma koldus egy lábossal járt; itt valami levest adtak, ott egy darab kenyeret, amott talán valami disznótoros vagy lakodalmi jobb maradékot. Mind berakta az egy lábosába, olyan lett, mint a moslék. De ha szóltak neki: „Tessék csak hagyni, egy gyomorba jut." A bolond Feri, ha rájött az órája, sántikálva futkosott az utcán, nem lelte helyét, minden második lépésre fújt egy nagyot, magában beszélt. Olyankor jobb volt kitérni az útjából. A bolond Julcsa néni meg, ha kiabáltunk neki: „Bolond Julcsa néni, mutasd a .... dat" — se szó, se beszéd, meghajolt, és fölcsapta a szoknyáját. Később meg, a háború után, ott voltak a rokkantak. Félkarú, féllábú, meg a vakok, egyiknek repesz, másiknak lángszóró vitte ki a szemét, a harmadiknak gáz. Ezek voltak a szegények.

És tulajdonképpen szegény volt Feri bácsi, a rokkant színész. Pedig ő tiszti rokkantsegélyt kapott. Irigyelték is érte a faluban, mert átszámították napszámra, hogy negyvenezer koronát kap egy napra, mikor nálunk, az uradalomban tíz- meg tizenötezer korona volt a napszámbér. Az a negyvenezer korona ezerkilenc-

százhuszonhatig tartott, azután három pengő lett belőle, vagyis körülbelül harmincöt-negyven forint. Ezzel fizették meg, hogy elvették, ha nem is éppen az életét, de az élete értelmét. Egy fiatal színésztől mindörökre a színpadot. És még szerencsés, másnak ennyit sem fizettek. Feri bácsi tulajdonképpen úrnak is számíthatott, de nem volt az. Nemcsak mert barátkozott velem, és nemcsak mert az urakkal nem barátkozott, hanem mert én sajnáltam őt, és így a szegényekhez számítottam.

Hogy ki az úr, azt leginkább a ruha mondta meg. Akinek vasalt nadrágja van, az úr. Akkor is, ha nagybirtokos, akkor is, ha vigéc. Úr. A tartása is megmondta, hangja is. Dombi bátyám például, akinél először szolgáltam, csak cejgnadrágban járt meg papucsban, vasárnap csizmában, de azért úr volt, ha nem is volt vasalt nadrágja. Ő is, a többi nagygazda is. Uras volt a tartásuk, a hangjuk, ahogy mással beszéltek. Apám urazta őket. Urak voltak. Már csak azért is, mert a fiukat negyedik elemi után kivették az iskolánkból, és gimnáziumba íratták. Míg ránk az ötödik-hatodik elemi várt, azzal járt le a tankötelezettségünk. Bár azt a kötelezettséget senki sem vette túlságosan komolyan. Harmadikból, negyedikből kimaradoztak már a fiúk, lányok, libapásztornak. Mit tehet az iskolai hatóság? A jegyző imitt-amott kiosztott valamennyi pénzbüntetést a szülőkre, de ki volt az számítva: a gyerek munkája többet ér. A kultuszminiszter nyugodtan aludt, külföld előtt sem kellett szégyenkeznie: Magyarországon hatosztályos, kötelező népoktatás van. Az élet pedig... Az élet más, az élet olyan, amilyen. Aki csak azt a hat osztályt végzi, az rendszerint azt sem végzi el. Millió gyerek felnőtt úgy: évente pár hó-

napot járt iskolába, írni-olvasni megtanult, nagy szerencse, ha el nem felejtett. Mi, testvérek, legalábbis a három fiú, megszereztük a bizonyítványt a hatodikból is. Mert apámnak terve volt velünk.

A legtöbb ember pedig nem volt sem szegény, sem gazdag, hanem magunkfajta. És mivel ez volt a legtöbb, és ez volt a magunkfajta is, azt kellett gondolnom: a mi állapotunk a természetes állapot. Emberi mivoltunk feltétele. Az urak meg a szegények, az rendhagyó, és az a rendes, ahogyan mi élünk. Nem különösebb öröm így élni, de nem is szomorúság. Ez az élet. Hogy dolgozunk, hogy mindig csak dolgozunk, és hogy cserébe nem halunk éhen. Félek már a fiamnak is beszélni róla, hát még nyilvánosan, mióta egyszer amolyan úttörő-veterán találkozóra hívtak. Nem is valami előkelő belvárosi iskolába, hanem Újpestre. Meséltem a gyerekkoromról, de láttam az arcukon: nem hiszik. Udvariasan meghallgatnak, nem hiszik.

Kilenc gyerek volt minálunk, abból hét megmaradt, kettő meghalt kiskorában. Három fiút és négy lányt neveltek föl a szüleim. Anyámra nem is emlékszem másként, csak úgy, hogy vagy éppen a dagadó szoknyája alatt vagy az ölében, vagy a mellén a kisgyerek. És hogy ült volna, azon kívül, ha szoptatott, nemigen mondhatom. Apámnak segédje, inasa nem volt, a munka meg néha csőstől, egyszerre jött. Mindenféle munkát végzett a falusi kovács, hát még az ilyen félig-meddig uradalmi, ahol gépek vannak. Eltörik valami alkatrész, gyorsan kell a helyébe más, ki menne a városba, amikor itt a kovács, és ez a kovács ügyes ember, jó kezű, érti a lakatosságot, szerelést, mindenféle munkát, amit meg kell fogni. Így aztán, kivált tavaszi-nyári dologidőben, én nem is tudom, mikor kelt

apám, meg mikor feküdt. De hogy este még ott állt hét-nyolc parasztember a lovával, patkolni, és hogy menni kellett a kompot javítani vagy az artézi kutat, a vízvezetéket a kastélyban, s közben a műhelyben ez-az összefutott és mind sürgős: bizony, mindennapos dolog volt nálunk. Ha olyan munkát végzett, amihez segéd kellett, például ráfot húzott, segített, ha értett hozzá az, akinek éppen dolgozott. De többnyire anyám. Lerakta a gyereket, félbehagyta a mosást, főzést, szaladt, tartotta a hosszú nyelű kovácsfogót, tartotta a vasat az üllőre, csakúgy, mint egy férfi. Én apámat egyszer láttam, nem is berúgva, csak jókedvűen a bortól. Lakodalom volt az egyik komája házában, ettek-ittak, mindenki énekelt, apám is, kipirult arccal, csillogó szemmel, mindenáron táncba akarta vinni anyámat, és kiabált, hogy „vékony deszkakerítés". Hát ez az egy, amire emlékszem. Különben kocsmába olyankor küldtek üveg borért, fél liter pálinkáért, ha már nagyon-nagyon kívánta a tisztesség. Keresztelőre, temetésre kellett megkínálni a látogatókat. Apám egy pohár borral, egy ujjnyi pálinkával végigkoccintott az egész társaságon. Pedig talán szívesen ivott volna. Sajnálta rá, nem is volt rá pénz. Talán félt, hogy rászokik. Talán anyám miatt. Mi mindent is szeretett volna anyám, mi mindenről lemondott!... Hús az asztalunkra csak ünnepnap jutott, még nem is minden vasárnap. És mekkora darab? Anyám azt mondta: ő már evett a konyhán, amikor sütötte. Ha disznótoros ajándékot kaptunk, a hurka végét vette magának, vagy az odasült héját, amit a gyerek nem tud megenni. Csipetnyit. Pedig de szerette, istenem, tudom: élt-halt érte, nagyon szerette. Meg a cukrot, a cukros ételt. A tésztát, aminek csak a szélét ette. És

hányszor volt nálunk olyan édes tészta? Emlékszem, a nagy család egy hónapban soha kiló cukornál többet nem vásárolt. Hiszen ezért volt, hogy a magunkfajta gyerek úgy csemegézte az éretlen gyümölcsöt is, meg hogy olyan jólesett a sült krumpli, a kenyér héja. Az ám, megettük az akácvirágot, mert édes. Aztán ott volt a szentjánoskenyérnek egy elfajzott rokona, mi a botanikai neve, ki tudja, nálunk úgy hívták: zsidótakony. Szentjánoskenyér forma, de épp csak a héja meg a kemény magja belül, és a kettő között vékony, ragacsos valami, azt szopogattuk. Édes volt.

A nyomorúságnak egy fajtáját, a legrosszabbat, ami lehet, a munkanélküliséget, megismertem később a magam bőrén. Odahaza nem volt, nem hiszem, hogy később is lett volna, míg apám a munkát bírta. Inkább az volt, amit már mondtam, hajnaltól késő éjszakáig munka, munka, s ha négy keze lett volna, az is kevés. Mit fizettek érte? Fogalmam sincs róla. De azt tudom, pénzt nagy ritkán kapott a kezébe. Gabonában fizetett az uraság évente, évközben hozomra dolgozott neki. Aztán, ki mit tudott: lisztet, egy kis disznótorost, tojást, nagy szerencsére: pár tyúkot, egy üveg mézet. A kert is termett, kétszáz öl: répa, zöldség, tök, krumpli, paszuly. De gondolják meg: nálunk mindent kilencszeresen kellett számítani! És a növő gyerek nagyon éhes. Apám is: nehéz munkát végzett. Anyám vékony, mint az ujjam, igaz; de vagy állapotos, vagy szoptat, nem lehet az, hogy ne egyék. Jutott, de nagyon kiszámítottan. A kenyérből még nagyobb darab, de a szalonnából, épp hogy ízét érezzük, a zsír is csak mutatóba. Tojást anyám, ha néha sütött, használt. Egyébként a kotlós alá került. Reménykedett: mennyi csirke lesz majd. Kapirgált is néhány az udvarunkon,

az a néhány, ami a kiscsirkéből megmaradt. Az, hogy mi lágy tojásnak vagy rántottának megegyük a tojást, képtelen pazarlásnak látszott. A csirkét sem vágtuk le soha, csak az öreg tyúkot, amikor már nem tojott. A csirke, ha volt eladó pár csirkénk, ment a piacra. Mert éppen mindig kellett a pénz valamire. Anyám, apám az emlékeimben: mintha mindig ugyanabban a ruhában jártak volna; télen ugyanabban a kopott, foltozott ködmönben, ugyanabban a színehagyott vállkendőben. Én hordtam, ami a bátyámról maradt rám, s hogy ő honnan kapott, már nem tudom. Annyi bizonyos: új ruhát vagy cipőt soha nem láttam odahaza. (Nekem is életemben először akkor jutott, amikor a pályázatot megnyertem.) Így éltünk. Így élt a magunkfajta. Ma már hihetetlen a fiataloknak. Lehet. Hihetetlen, hogy soha egy jobb falat; hogy nagy esemény, ha eljut a szomszéd faluig az ember; hogy soha semmi szórakozás, ha csak nem szegődünk el forgatónak a körhintába búcsúkor: tíz forgatás egy menet; soha boltból vásárolt játék, de soha. Emlékszem arra a pár esetre, amikor egy szem savanyúcukrot kaptam ajándékba Feri bácsitól, a plébános úrtól. Hihetetlen a mai gyereknek. És hihetetlen, hogy mi nem is éltünk olyan rosszul! Hogy nemcsak a cigányok meg a nyomorékok éltek rosszabbul, de ma már tudom: mennyivel rosszabbul éltek azok a vándormunkások, akiket aratásra, meg leginkább répaszedésre vett föl az uraság. Ott laktak egy rakáson valami pajtában, sokan asszonnyal, gyerekkel, egész pereputtyal, és ették a közös konyha dohos babját.

Akárhogy volt: gyerekkor volt az én gyerekkorom is. Talán furcsa, de szívesen emlékszem rá; és ahogy öregszem, egyre többet.

Olyan édes a gyermekkor, mint a mese. Az egyik legelső szobrom, még beszélek róla: egy István-napi tűzijáték emléke. Tizennégy éves voltam. Gyerekek ágaskodnak a kastély kerítése tövében, úgy nézik az eldurranó petárdát. Később, forradalmasodó éveimben is föltámadtak gyerekkori emlékek. Akkor a fájdalmas, kínos-kegyetlen drámák. Azt mintáztam meg pályadíjas szobromba is: anyám harcát az Istennel. Azt hiszem, ha szobrász lettem volna, ma újra témám volna a gyerekkor. És nem a dráma, hanem amivel kezdtem: az idill. Az öregedő ember honvágyával talán még az élet drámáját is legjobban a gyermekvilág mozdulatlannak látszó, idilli képében tudnám bemutatni. Ma már megértem és kimondhatom: nagyon szegények voltunk. Az ország általános viszonyaihoz képest is nyomorúságos élet jutott nekünk. Európa gazdagabb országaihoz egyáltalán nem mérhetem. A nyomorúság oka pedig nem az Isten volt és nem a természet, hanem az igazságtalan emberi tákolmány, a rendetlen rend. Nálunk az, hogy két ember kezében volt a falu határának több mint fele, s ily módon, ha tetszett, ha nem, szolgának született a születőknek is több mint a fele. Szolgának, vagyis kiszolgáltatottnak. És a gyerekkor idilljében épp az a tragikus vonás, hogy elfogad véglegesnek, megmásíthatatlannak valami olyat, ami ellen a természetes gyermeki igazságérzet kétségbeesetten tiltakozik.

A gyerekkorban változik az idő, de nem múlik. Lehull az első hó, majd meg olvad. Szárazon reped a föld, majd meg olyan, mint a puha tészta, szinte csoda, hogy a házak el nem merülnek benne. Érik a fekete szeder a műhely udvarában, hat kölyköt szült a cicánk. Változik az idő, de mi kerekre nyílt, nagy

szemmel, mozdulatlanul figyeljük ezt a változást. Az elmúlás nem érint, s hogy kezdtük egyszer az életet, arra nem emlékszünk, nem is hisszük, olyan, mint a mese, ha anyánk, apánk arról a ködbe vesző, nyolc vagy tíz évvel azelőttről beszél, „amikor még nem voltál". Olyan, mint a mese: valahol igaz, de sohasem itt igaz és most. Ha ezer évig élne az ember, ezer év alatt sem élne annyit, mint az első tízben. Változik az idő, de csak azért, hogy mutogassa magát, nem azért, hogy múljék. Változik, de mintegy helyben állva. Igen, az év nem múlik el, a télre nem a következő év tavasza jön, hanem a tavasz jön vissza, és majd a tél is visszajön. Nem a „volt" és „lesz" közt utazunk, hanem a visszatérő dolgok mindig jelenlevő körében élünk, középütt. Az állandóságnak ebben a világában tanulunk eligazodni, és el is igazodunk, könnyen, természetesen. Olyan kezesek a dolgok. Mindnek határozott a formája, rendeltetése, és mindnek köze van hozzám. Mind külön áll, éles kontrasztban válik el a maga egyéniségével a mástól. És mind kezes, igen, mert megnevezhető, megismerhető. Még a fájdalmas és veszélyes dolgok is kezesek, hiszen megtanuljuk: ha fújtatva sántít a bolond Feri — térjünk ki előle; ha Jóvérék kutyája harap — ne lépjünk le a téglajárdáról, odáig nem ér a lánca; gyorsan köszönjünk a jegyzőnek és iszkoljunk, legjobb, ha elbújunk, mielőtt meglát. Megtanulja az ember, és elkerüli a veszedelmet. Máskor meg szembeszáll. Eszi a nyers gyümölcsöt, pedig tudja: csikarást kap, de megpróbálja, hátha nem kap mégsem. Jó az éretlen gyümölcs, kivált az alma. Az érett jobb, de addig leszedi más. Meg olyankor már nagyon őrzik.

A jegyző rossz ember, de nagy úr, félnek tőle. Szid-

ják, hallom eleget apám műhelyében. Sírnak anyámnak a hadisegélyes asszonyok. De ha föltűnik az utcán, elhallgat a beszélgetés, sunyin köszönnek. Ő meg oda se néz, csak egy ujjal a kalapjához nyúl. A jegyző rossz ember. A méltóságos úr se nem jó, se nem rossz. A méltóságos úr olyan nagy úr, hogy ott már nincs jóság vagy rosszaság. Róla mintázták az istent. Hanem a főtisztelendő úr némiképp talán még nagyobb úr nála. Nem értjük, de azért fölfogjuk ezt a furcsa viszonyt: nyájasan igyekszik előreköszönni, félrehajtott fejjel, arcára fagyott mosollyal áll, kézcsókját küldi a méltóságos asszonynak, hajlongva köszöni a meghívást. De vasárnap, amikor fölveszi a miseruhát, a méltóságos úr, a méltóságos asszony meg mind a gyerekeik az első padban térdet hajtanak. Furcsa mód nagy úr tehát, és nem is rossz ember. Hangosat kell köszönni, ahogy ő mondja, „bátrat": „Dicsértessék a Jézus Krisztus!" Kedvesen visszaköszön, ha jókedvében van, néha megkérdezi: hogy vagyunk, „hát apádanyád?" Egyszer még cukorkát is adott. Nem rossz ember hát, de azért csak úr, tartanak tőle apámék is. Ha jön a sekrestyés az üzenettel: egyházi adó, párbér: „Ez is mindig a legrosszabbkor!" „Feneketlen papzsák!" A tanító úr szerény, csöndes öregember. Nekünk legalábbis öreg. Nincs baj vele, de azért mi, gyerekek, félünk tőle. Félünk, mert tudjuk, egyszer a keze alá kerülünk majd. Mesélik, hogy nádpálcával körmöst osztogat. Egy úr van, akiről mindenütt az a vélemény, hogy jó ember: a doktor, Bányai dr. Azelőtt Berger volt, azután lett Bányai, még ki is keresztelkedett, amikor megnősült. Egy füredi birtokos úriasszony lányát vette feleségül, ki kellett keresztelkednie. Nem könnyen hívtunk orvost. Öblögettünk sós vízzel, fő-

zött anyánk hársfateát, izzasztott, kikúrált. De azért, ahol annyi a gyerek, csak ki kell hívni minden télen egyikhez, másikhoz, néha mindhez. Jó volt a szava, érintése a doktor bácsinak. Megnyugtató a bajban. És ha nem volt pénze apámnak, csak legyintett: „Majd megadja, István, vagy ledolgozza. Csak a gyógyszert váltsa ki, arra legyen!" A doktor bácsit szerettük. De azért az ő gyümölcsösét dézsmáltuk leginkább. Mit tehettünk, ha neki volt a legszebb gyümölcsöse, és a kertek alól ahhoz lehetett a legkönnyebben hozzáférni. Kutya se volt.

Ilyen a rend ebben a világban. Nem is emlékszem rá, kitől, hol tanultam. Tudtam. Jó ember, rossz ember, úr, bolond, tél, nyár, Tisza, ég — dolgok, amelyek vannak, rendületlenül, másíthatatlanul.

A háború, az is van. Később megszoktam emlékműveken, könyvekben: „1914—1918". Ma már távoli múlt. Nekem, az emlékeimben, véget nem érő korszak. Állapot. Állapot a hír, hogy ez vagy az elesett, hogy sebesült, és Pesten van kórházban, hogy szerencsétlen vagy szerencsés, hogy sírni kell vagy örülni. A Gorlice, az olyan mint a nótában a gerlice, a Doberdó az valami dob meg erdő. Messzi dolgok, mégis jelenvalóak, folyton emlegetik. Valaki visszajön: félkarú idegen. Aztán megtanulom: nem idegen, már ismertem valamikor; és már hiszem is, hogy emlékszem rá; de arra sehogy sem tudok emlékezni, hogy ne lett volna félkarú, és ne járt volna tűzött, üres zubbonyujjal, piszkos, vedlett katonaposztóban. Mérhetetlen hosszú, természetes állapot volt nekem az az „1914—1918". Az első változás az életemben, az első korszakalkotó esemény, amit már fölfogtam, hogy ez valami új, valami más: amikor híre jött, hogy vége a háború-

nak. És természetes volt, hogy ezután más világ jön. Az is mérhetetlen hosszú korszak az emlékeimben, hogy Tisza Pistát meggyilkolták, hogy kitört a forradalom, és hogy azután kitört az igazi forradalom. Mert a háború, az rossz, és ha elmúlik a rossz, akkor jön a jó.

Fönt a nagyutcában, Dombi gazda házában, élt egy öreg cseléd, Sanyi bácsi. Hozzá szöktünk téli estéken az istállóba, ott lakott. Ő volt a mesemondó. Míg nem jártunk iskolába, faluvégi gyerekek, néhányan mindennap — én is köztük —, mások ritkábban, hol hatan, hol tizenhatan is, ott kuporogtunk a jó trágyaszagú, meleg istállóban, míg a lovakat etette-itatta, tisztogatta, s azután leült közénk. Mindig mást mesélt, mégis mindig ugyanazt. Néha ricsajoztunk — elkergettek. Néha soká maradtunk — kikaptunk otthon. De mindig újra visszamentünk. Más is mesélt később, Feri bácsi próbálkozott, anyám is, de még anyám sem mesélt olyan szépen, mint a Dombiék cselédje, a Sanyi bácsi. Mesével altattam magam, álmomban is tovább szőttem a mesét.

Öt-hatéves koromban már amolyan bandavezér lettem az utcánkban. Idősebb, erősebb voltam a többieknél? Nem is tudom, mi lehetett az oka. Természetes volt, hogy elfogadtak vezérüknek. És ha Sanyi bácsi mesélt, ki lett volna inkább a harmadik királyfi, az Erős János, ki lett volna inkább a győztes és igazságot tevő, az összes gonosz hatalmakkal szembeszálló, a veszedelmek között biztonsággal végiglépkedő, mert állatok, fák, tündérek, boszorkányok barátságát megnyerő — ha nem én. Csacsi gyerekfejjel nem is úgy hittem, de valósággal tudtam, bizonyossággal tudtam: majd én megmutatom egyszer! Úgy is gondoltam ezt,

hogy megnövök, katonának megyek, legyőzöm az ellenséget, vége lesz a háborúnak. Meg úgy is, hogy itthon ijedten lapul lábamhoz a kutya, és reszketve kér bocsánatot a jegyző. A mese szerint tettem igazságot magamban és a világban. És amikor híre jött, hogy ezentúl nincs úr meg szolga, és hogy most már minden mindenkié lesz, a sok föld, ami eddig az uraké volt, mind közös lesz: nem ért váratlanul, nem csoda volt, ez a mese igazságtevése volt, az álmaim igazságtevése. (Valahogy mintha én csináltam volna Pesten azokat a forradalmakat. Amikor jöttek haza leszerelt katonák, és meséltek róla, csodáltam őket, de csak úgy, mintha magam is ott lettem volna közöttük.)

Egyébként — hogy már az emlékeimben pontosabb rendet rakjak — minket a háború szele csak messziről csapott meg. Anyám siratta egy bátyját, aggódott a másikért. Apámat nem hívták be. Volt újrasorozáson, hazaküldték. Még fiatal korában — kovácsbetegség! — megsérült az egyik szeme, homályosan látott rajta.

A forradalmak idején a hazajövő katonák, akiknek még volt puskájuk, patronjuk, nagyokat durrogtattak a levegőbe. A méltóságos úr a családjával eltűnt, megtudtuk később: Szegedre utaztak, a franciákhoz. Eltűnt valamerre a jegyző is. A két nagybirtokon a volt tiszttartók működtek mint termelési biztosok. A faluban meg direktóriumot választottak. Ahogy már szokás faluhelyen, háború alatt is, forradalmak idején, nagy hírek napjaiban, gyakran folyt gyűlésezés apám műhelyében. Szerették, tisztelték józanságáért, munkájáért. Meg is választották volna valami tisztségre. De ki legyen a kovács? Egy leszerelt katona lett a direktóriumi elnök, és az urak közül az orvost választották be közmegegyezéssel. Május elsején a tanító úr be-

szédet mondott: mi történt az országban, milyen nagy ünnep van; azután kivonult az iskola is a főutcára. A gerendával kerített lóvásárban volt a gyűlés. A direktóriumi elnök beszélt meg egy másik ember, nem falunkbeli. Hogy mit mondtak, már nem emlékszem, csak azt tudom, hogy elénekeltük az Internacionálét, és kiabáltunk mi, gyerekek is: „Éljen a proletárdiktatúra!"

Nagy ég, ha meggondolom: ötvenöt éves leszek az ősszel, nem is vagyok olyan öreg, benne még a törvény szabta munkáskorban. És ezzel a még nem is olyan öreg fejemmel, mi mindenre emlékszem! Az Osztrák-Magyar Monarchiában, Ferenc József uralkodása alatt éltem majdnem hat évet; a magyar szabadságharcot leverő, az aradi vértanúkat és a többi sok ezret kivégeztető Ferenc József, a pesti Duna-partot rommá lövető Ferenc József uralkodása alatt. Azután voltam Károly király alattvalója. Épp akkor mentem iskolába. Fülembe cseng a nóta: „Károly király szereti, mégis a harctérre viteti..." Már térden alul ér. nadrágban jártam, nem húztam az orromat, hajamat is megfésültem vízzel minden reggel, nagyfiú voltam, harmadik elemista, az első szabad május elsején.

Híre járt, hogy jönnek a románok. Féltünk. Éjjel hallatszott az ágyúdörgés. Sokan elmentek katonának megint, a direktóriumi elnök is. A kompon egyszer lovasok jöttek át: járőrszakasz. Befordultak az udvarunkba, vizet kértek. Beszélgettek is apámmal, anyámmal. Megrázták az eperfát, összefutottunk, mint a csirkék, kapkodni az édes szemeket. Szedték ám a katonák is, ízlett nekik: szép, nagy szemű eper volt. A parancsnokuk fölültetett a lovára. „Tanulj meg lovon ülni, kis proletár!... Te már nem ilyen kormos kis

kovácsműhelyben dolgozol, igaz-e, ha nagy leszel? Hányasod volt az iskolában?" Büszkén válaszoltam: „Tiszta kitűnő!" „Tiszta kitűnő?! Ez már igen! Mérnök leszel, házakat fogsz építeni meg gépeket. Automobilon jársz majd, hallod-e? Automobilon! Még csak nem is lovon! Szeretnél automobilon járni?" Automobilt csak egyszer láttam. Katonatiszt vendégek jöttek rajta a méltóságos urékhoz. Büdös volt és ijesztő hangú. „Inkább lovon járok." Nevetett. „Inkább lovon? Talán éppen huszár lennél?" Elpirultam. Halkan, elfogódottan válaszoltam: „Huszár..." Leemelt a nyeregből, magához szorított egy pillanatra. „Mire te megnősz, kisfiam, addigra már nem kell se huszár, se tüzér, se baka, semmi! Múzeumban lesz a kard, a csákó meg az ágyú!" Nevetett, nyeregbe szállt: „De most még kicsit verekszünk érte, hogy úgy legyen!" Tisztelgett apámnak, anyámnak, elvonultak. Olyan pontosan emlékszem rá, mintha tegnap lett volna.

Ez volt nekem a Tanácsköztársaság kilencéves koromban, amit a mai kilencévesek olyan réges-régi, történelmi időnek tanulnak. Ez volt. Meg az volt, hogy a vesztes tiszai csata után a mi falunk határában is menekültek, bujkáltak a mieink: kukoricásban, ártéri sűrűben. Hajtották őket a románok, durrogtattak, próbálták kiugratni, ha valahol a sűrűben gyanították. A tiszai csatából jött anyám testvére, aki nem esett el, Mihály bátyám. Véres kötés a karján. Sötétedés után zörgött be, anyám a kicsiket gyorsan a szobába hajtotta. Fölvittük a kovácsműhely padlására, oda hordtuk neki éjszakánkint az ennivalót, a vizet. Sok vizet. Belázasodott Mihály bátyám, orvost meg nem hívhattunk hozzá. Talán akkor már nem is volt a faluban orvos. Rejtve sírt anyám, ha sírt, ne lássa, ne tudja sen-

ki, ne kérdezze a gyerek. Főzte a kamillát, négy-ötször kiment, körülnézett: nem járnak-e az utcán. Apám verte az üllőt, jelezte: üres a műhely, jöhet. Úgy szaladt föl anyám, bekötözni, borogatni.

A románok a mi falunkon csak átvonultak, egy őrmestert hagytak meg egy katonát a községházán. De nem sokkal utánuk visszajött a méltóságos úr meg a jegyző. Összegyűjtötték a katonaviselt gazdalegényeket, akiknek csillagjuk volt a háborúban. Civilben jártak, piros-fehér-zöld karszalaggal, ők voltak a nemzetőrség. Aztán később megint jöttek román meg magyar tisztek, valami parancsnokságfélét rendeztek be a kastélyban. Egy éjszaka rettentő sikoltozást, lövöldözést hallottunk. Máskor is volt ilyesmi azokban az időkben. Rátörtek részegen valakire, akit kommunistasággal gyanúsítottak. Hanem ez a randalírozás szokatlanul soká tartott. Fölébredt apám, anyám, bátyám, én is, nem mertünk kinézni, kimenni. Hallottuk aztán reggel, hogy az orvos meg a felesége öngyilkos lett. A lovát jött patkoltatni egy nemzetőr, az beszélte. Mások meg suttogták: dehogy lett öngyilkos, rátörtek, a feleségével erőszakoskodtak, meg akarta védeni az asszonyt, lelőtték. Azután lelőtték az asszonyt is. Elment volna temetésükre az egész falu, már csak azért is, mert szeretik az emberek faluhelyen a temetést. De most nem volt harangozás, és az embereket visszaparancsolták a halottas háztól. Az orvosné anyja eljött Füredről, úriasszony, sírt a plébánosnak: temesse el a lányát, legalább a lányát. Ott álltam én is a kíváncsi tömegben. Láttam a plébános arcán, röstelli, talán hajlik is rá. De csak a fejét rázta: „Nem tehetem, kérem. Drága nagyságos asszonyom, értse meg, nem tehetem." A méltóságos úr is kijött, vászon vadászkabát-

ban, nemzetiszín szalag a karján „Még tápot adnánk a piszkos pletykának!" Aztán egy román tiszt jött, félrevonultak, tárgyaltak, a végén a plébános úr visszajött: „Értse meg, nagyságos asszonyom, az egyházi rendtartás nem engedi meg, hogy öngyilkosokat temetési szertartásban részesítsünk." Két cigány vitte a koporsókat. Lovaskordélyra tették, egymás tetejébe. Indult volna a nép, hogy így is követi a temetőkertig, de a méltóságos úr elébük toppant: „Magyar emberek maguk?! Nem szégyellik? Keresztények maguk? Nem hallották, mit mondott a plébános úr?" Mellette az egyik intéző: „Legyen boldog a direktóriumi tag elvtárs, ha ez a mi magyar földünk a temetőárokban is egyáltalában befogadja!" Némán hallgattak az emberek, de ahogy a kordély elindult, nem állhatták meg: itt is, ott is levették kalapjukat a férfiak. Valaki röhögött: „Hülye barmok! Nem tudják, hogy a zsidók még a templomban is kalapot tesznek a fejükre?!" Egy csoport nemzetőr az „Erger-Berger" nótát énekelte.

A Tanácsköztársaság hónapjaiban szesztilalom volt, és a direktóriumi elnökünk nagyon szigorúan vette. Most aztán ittak, nyakra-főre, már kora reggel. Mire a kordély elvonult, és észbe kaptunk volna, láttuk: minden oldalról elállják a vásártérnyi széles utcát a karszalagos legények. Kiabáltak: „Asszonyok, gyerekek menjenek haza, a férfiak maradjanak itt!" Engem is eltuszkoltak onnan. Messziről, az utca végéből néztük anyámmal, mi történik.

Talán a legszebb mégis a gyermekkorban, az idő állhatatosan visszatérő rendjénél is, a dolgok magukban hordott, tisztázott rendjénél is szebb: amit az apa ereje és az anya szeretete ád. Mintha csak a magzatburok fölhasadása után egy újabb burok volna még körülöt-

tünk, véd a kettős szülői test a világ minden durvaságától, hosszú-hosszú időn át. És boldog, akit minél tovább. Az ellenség, de még az idegenség sem hatolhat hozzánk. Ha vétkeztem is, ők a hatóságom, senki más. Ha valamit nem tudok, ők biztosan megmondják; ha félek, megnyugtatnak; ha bánatom van, megvigasztalnak szavukkal, egy simogatással, a puszta létükkel, hogy vannak. De nem is csak, hogy vannak, hanem hogy olyanok. Anyám a legjobb és a legszebb a világon, apám pedig a legerősebb.

Ez a csodálatos védőburok, ez pattant meg hirtelen, kilencéves koromban. Még nem tudtam, mi történik velem. Azon a napon lettem koraszülött felnőtt, amikor ott állt apám, védtelenül a többi között, esendően, kiszolgáltatottan.

Amikor a szemem láttára megverték.

Lehettek vagy négyszázan; a falu férfilakossága. Álltak a lóvásár gerendával kerített négyszögében, riadtan, mint a barmok, furcsa, fekete sereg. Először a jegyző rikácsoló kappanhangját hallottam: „Tudomásunkra jutott, hogy a falu egyes házaiban vöröskatonákat rejtegetnek... A királyi román katonai hatóságok jogosan követelik... Aki a vörös hazaáruló bandával összeszűri a levet, maga is hazaáruló... Itt az utolsó alkalom, hogy önként jelentkezzék... Aki ilyesmiről tud, hazafias kötelessége..." A karámon kívül, szétszórtan, mégis egy szóra együtt, ugrásra készen: a nemzetőrök. Fonott kutyakorbács, bikacsök, bot a kezükben. A jegyző mögött néhány román tiszt és a báró. Most előlépett. Barátságosan beszélt: „No, emberek!... Talán csak kósza hír. De ha igaz, úgyis rájövünk, és abból az egész falunak súlyos baja lesz! Szóljanak, no! Nem értik? Mi tudjuk, hogy nem rossz-

akaratból tette, aki tette. Ismerjük a falu becsületes, józan parasztságát. Felelősséget vállaltunk a román urak előtt. Biztos vagyok benne: csak úgy történhetett, hogy fegyverrel kényszerítették, megijedt, féltette a családját. De most itt vagyunk, megvédjük! No, emberek! No! Addig értsenek, amíg szép szóból érthetnek! Hát mi az? Megkukultak? Miféle gyávaság ez? Miféle magyarok maguk? ... Szégyellem magam, emberek, a román urak előtt!" Hátat fordított. Akkor a nemzetőrök parancsnoka lépett oda, törzsőrmester, csendőr, a háború alatt is ott szolgált a tábori csendőrségen. Olyan apámmal egyidősforma, pár év múlva le is szerelt. Vitézi birtokot kapott, ő lett a falunkban a gabona- és terménybizományos, a „futurás". Jól kieresztette a hangját: „Hogy állnak itt!? Nem értik? Álljanak sorba tisztességesen! Mozgás! Igazodj! Két lépés távolság a sorok között! Hé, fiúk! Rángassátok már rendbe őket! Nem látjátok? Olyanok, mint a barom!" A nemzetőrök kiállították a sorelsőket, taszigálni kezdték bottal a többit, négy sorba, végig a lóvásár egész hosszán. Valahogy álltak végül. A sorok között két lépés távolság. Akkor a törzsőrmester odalépett a sor elejére, kutyakorbáccsal végigvágott az első ember arcán. Az följajdult, megtántorodott. A csendőr üvöltött: „Állsz, mint a cövek!" A harmadik ütésre az ember kicsit megingott, de látszott: igyekszik tartani magát, engedelmesen. Mint a cövek. A törzsőrmester pedig a következőhöz lépett. Lendült a korbács, levágott. És mintha ez lett volna a jel, most nekilódultak a nemzetőrök is. Szerettem volna nem látni, szerettem volna elfutni onnan, földbe fúrni a fejem, hogy ne lássam, ne halljam az elfojtott vonítást, hogy ne tudjak róla. Hogy ne legyen az egész. De mint

aki álmodik, és nem tud a helyéből mozdulni, végig kell, hogy álmodja; én is csak álltam ott, nem tudtam elfordulni, sem a szemem lehunyni, sem anyámhoz bújni. Éreztem, hogy sír, remegett a keze, a szoknyája.

Harminc-harmincöt legény végigvert ott tízszer annyi felnőtt, meglett férfit, fáradt, görnyedt öreget. Verték korbáccsal a hibbant koldust, összerogyott az első ütéstől, de még kapott egy rúgást a földön. Megverték a református papot. Állt, mint a cövek. Megverték a tanítót. Kiabált, rimánkodott a szerencsétlen a plébánoshoz. Hiszen a katolikus iskolában tanít, az ő tanítója, hiszen félig-meddig egyházi ember: a misén orgonál. „Plébános úr! Az istenért, szóljon nekik! Plébános úr!" De az, talán mert nem tudta, mit csináljon: hátat fordított a jelenetnek. Aztán úgy tett, mintha nagyon beszélgetne egy román tiszttel.

Nem tudom, hány vöröskatonát rejtegetett a falu. Később sem tudtam meg soha. A mi utcánkból egy kétholdas szegényparaszt még az elején kiállt, alighogy a verés megkezdődött. Talán azt hitte: megmentheti a falut. Jelentkezett, kiabált a méltóságos úrnak. Az intett, és a nemzetőrök félrevonultak. Halkan beszéltek, nem hallottuk. Négy nemzetőr futólépésben indult az utcánk felé. De három másik meg bunkókkal, korbáccsal nekiesett annak az embernek. Pillanat alatt ronggyá verték a szerencsétlent. Hiába lépett közbe a földbirtokos, hiába ordított az őrmester is, akkor hagyták abba, mikor már a földön is alig mozdult. Ez volt a jó talán, mert így már hasztalan volt a báró újabb fölhívása: „No, emberek, hát látják? Hát megéri? Most jelentkezzék, akinek van még a lelkén valami!" Nem mozdult senki a riadt csoportban. Néz-

ték a földön fekvő szerencsétlent. És újra megkezdődött az általános pofozás, verés, végig a sorokon. Én már csak azt láttam, hogy apámat ütik. A törzsőrmester meg még egy másik, egy iskolatársam katona bátyja, ketten is. Talán hallottak valamit, talán sejtettek. „Ott gyűléseztek a műhelyedben!" Nagyon verték. Nem is tudom elmondani, mit éreztem, hálát s egyben iszonyú undort ettől a hálától magamban: mert a méltóságos úr közbelépett. Lefogta a katonalegény karját. „Hagyják már Istvánt!... A druszám is meg — gúnyosan mosolygott — a komám is." A báróné a húgom keresztanyja. Igaz, nem ő jött el a templomba, csak a fráj, de megengedte, hogy a nevét beírják keresztanyának. Küldött minden évben valami levetett ruhát. No hiszen! Hol kicsit, hol nagyot, akármilyet. Valaki nyilvántartotta a karácsonyi kötelességek közt ezt a komaságot. „Rendes magyar ember az István, hagyják!"

Nem tudom, hogy mentünk el onnan, csak azt tudom: napokig kerültem apámnak a tekintetét is. Nem akartam látni a véraláfutásos nyakát, arcát. Nem akartam látni, de hiába: láttam már, amit láttam. Nem volt többé az erős ember. Én pedig féltem. Kétségbeesett álmokkal viaskodtam éjszaka: kutyakorbácsos emberekkel. És lázadtam iszonyatosan, nem akartam, de lázadtam. Ha porig égne a falu, ha ott égne mindenki, akkor nyugodnám, az békéltetne; ha villám vágna beléjük, ha kiáradna a Tisza, és mindent elsodorna; ha rettentően nagy volnék és iszonyú erős, szálfákkal verekedő, mint a Fanyűvő: hogy cafattá csépelném az egész bandát! A törzsőrmestert, a méltóságos urat, a plébánost, az elegáns román tiszteket, a nemzetőröket! A családjukkal, öregapjukkal, anyjuk-

kal, öccsükkel, az iskolatársammal! Véres cafattá! Az hozna enyhülést.

Román katonák és nemzetőrök járőrben vonultak végig a falun, razziáztak minden házban. Láttam azt a sebesült vöröskatonát, akit megtaláltak. Kísérték vagy inkább vonszolták, kiabált a szerencsétlen, amíg tudott, hogy Károly-keresztes tizedes, csak püfölték a puskatussal. Amikor elájult, fölkapták, vitték, mint a zsákot. Bejött a járőr mihozzánk is. Álltam az udvarban, mellettem anyám. Láttam: se élő, se holt. Szétdúrták odabent a bútorokat, a kamrát, fölmásztak a padlásra, megrazziázták az ólat, még a kutat is, döfködték a szénaboglyát. De a műhelybe épp csak benéztek, talán, mert urasági birtok.

Amikor elmentek, földhöz vertem magam, úgy bőgtem: „Miért nem hozta el a puskáját Mihály bátyám! Miért nem hozta el a puskáját Mihály bátyám!" Bőgtem lélegzetfogytig.

Éjszaka loptuk ki nagybátyámat a faluból. Nálunk már nem maradhatott. Csillagtalan, koromsötét éjszaka kísértük anyámmal odáig, ahol már biztonságban tudhattuk: ahol az országút a töltést szeli. Biztonságban? Alig állt a lábán. Néhány rongyot összeszedtünk neki apámtól, a katonaruháját elástuk egy kubikgödörben a gáton túl. Megkérdeztem: miért üldözik a vöröskatonákat, mit csinált? Azt mondta: igazságot akart tenni. Igazságot tenni. Hát ő is azt akart?

A legelőn át, az ártéren lopóztunk hazafelé. Ahol a dűlőút a mi utcánknak fordul, a töltésen feszület áll. Anyám elsírta magát a megkönnyebbüléstől, odaborult elébe. „Mégis megsegített a Jóisten, kisfiam! Mégis megsegített a Jóisten!" Megmondta otthon apámnak is. Ébren várt minket az udvaron. Ezt mondta

anyám, ez volt az első szava: „Mégis megsegített a Jóisten!" Hanem apámnak az volt a véleménye: „Leginkább csak az urakat segíti az is."

Gyerek voltam, és a fájdalom a gyereklélekben hamar csillapul. Fölrémlett még a kép álmomban, sok év múlva is, a botos, korbácsos emberek, a félelem. De az álmot másnap elfeledtem, a félelem pedig, hogy nincs többé biztos védőm, hogy nincs erős ember, aki megment a gonosztól, beleépült a szervezetembe. Már nem kínzott, már csak kényszerített, hogy úgy éljek, ahogy eszerint élni kell. Mint ahogy a csonkolt láb sem kínozza többé a nyomorékot, csak kényszeríti, hogy műlábbal, mankóval, tolókocsiban éljen, amíg él. Csak az fáj az embernek, ami ellen védekezhetik. A félelem és bizonytalanság törvénnyé vált bennem.

Megkezdődött az iskola megint. A románok kivonultak, előbb a faluból, aztán a környékről is. A nemzetőrség feloszlott, a törzsőrmester a csendőrséghez került, előléptették, elvitték a járási központba. Nálunk csak egy őrs maradt, mint azelőtt. Az élet visszazökkent a régi kerékvágásba, csak a nyomorúság lett nagyobb. A miénk legalábbis. Mert amúgy néhány gazda jól megszedte magát azokban az években. Ahol az asszony piacozni járt. A pénz semmit sem ért, és ahogy régen inkább fizettek gabonával, szalonnával, tojással apámnak, most aki csak tehette, pénzzel fizetett. Földünk nem volt, csak az a kétszáz öl kert a ház körül. Nőttem, mint a kender, folyton éhes voltam.

Nem tudnám pontosan megmondani, mikor is kezdtem rajzolni, mintázni. Mintha mindig is csináltam volna. Az udvar porába rajzoltam szöggel lovaskatonákat. Az iskolás könyvben voltak történelmi képek,

reprodukciók, azokat lemásoltam. Meg ami kép a kezembe került egy régi Katolikus Népszövetség Naptárában. Megpróbáltam fejből is rajzolni. Lerajzoltam Toldi Miklós történetét, Kinizsi Pált, Rózsa Sándort. És olvastam volna is, azt hiszem, folyton a könyvet bújtam volna, de az nem volt. Az egész faluban csak az iskolában akadt egy ládafiányi könyv, talán harminc-negyven rongyolt kötet: az volt a könyvtár. Főképpen vallásos, léleknemesítő olvasmányok, pár mezőgazdasági szakkönyv, értesítő, egyházközségi meg vármegyei kiadvány, talán két kötet Jókai. Amit érdemes volt, azt egy vakációban kiolvastam. A legjobban egy illusztrált *János vitéz*-nek örültem. A versnek is, a sok színes képnek. Addig másoltam őket, hogy már mind fejből lerajzoltam, pontosan úgy, ahogy a könyvben állt. Ha elment anyám, s otthon kellett maradnom, házat őrizni, kicsinyeket, akkor is rajzoltam. Meséltem és rajzoltam hozzá. Jöttek a szomszédból a pajtásaim, kérleltek: meséljek, rajzoljak még. Hát meséltem és rajzoltam, míg csak ránk nem sötétedett.

Mintázni később kezdtem, de attól fogva igazi gyönyörűségemet csak abban találtam. Beszéltem a tiszai ártérről, a kubikgödrökről. Azoknak a gödröknek a fenekén, eső után, olyan kész agyagot talál az ember, hogy máris formázhatja.

Egyszer is épp agyagot szedtem, valaki megállt a fejem fölött. Sovány, hosszú ember, hóna alatt két mankó, kezében horgászbot. Egyik lába feje hiányzott, a másikon bakancs. Fekete nadrág, katonazubbony, rangjelzés nélkül. Amúgy úriember forma. „Ha már itt sározol, kisfiú, nem szednél marékra való kérészálcát nekem?" Először nem értettem, aztán, hogy megismételte, hamar kimásztam a gödörből, s bár nem tud-

tam, mire kell: szedek én annyi kérészt, amennyit akar! A jobb zsebére ütött, húzzam ki belőle a dobozt, abba szedjem. Ilyen módon megváltottam a jogot rá, hogy mellé üljek, nézzem, mit csinál. Fogtak nálunk is halat az emberek, az egész falu járt halat szerezni a Tiszára. Varsát raktak le, áradás után kosárral tapogatták a gödröket, mindig volt bennük hal: csuka, compó. Egy lapos, bokros részre meg ívni jártak a pontyok. Olyankor vasvillával estek rájuk. Akit elkapott a csendőr, rajtavesztett. Azért csak megpróbálták a legtöbben. Jó étel a halpaprikás, de a kocsmáros is ad egy pontyért egy liter bort, ha hátul kerülve, titokban beviszik. Most megnéztem, hogyan fognak halat bottal. Azaz megnéztem volna, ha fogott volna Feri bácsi. Mindenesetre barátot szereztem. A szabad élet utolsó napjai voltak, ezerkilencszázhúsz tavaszán: a rákövetkező héten elszegődtet apám Dombiékhoz libapásztornak. De a libákat is ott legeltettük az ártéren, a Tiszában úsztattuk. Maradt időm mindig egy kis beszélgetésre Feri bácsival.

Egyik osztálytársam, a boltosék gyereke, kapott karácsonyra egy egész állatkertre való mindenféle festett agyagállatot: púpos tevét, zsiráfot, oroszlánt, bölényt. Mindjárt gondoltam: ezt én is megcsinálhatom, magamnak meg a testvéreimnek. Addig leginkább emberformát csináltam, babát a kislányoknak. Kukoricabajuszból még hajat is ragasztottam rá. A napon száradt babák néha szép keményre sikerültek, sokáig egyben maradtak. Máskor megrepedtek, homok került közibe, letört a fejük. Az agyagállataimnak is örülhettem, bizony, ha kifestem, talán még szebbek is, mint a boltosgyerekéi. Az ám, de hamar eltört a lábuk. Hiába, no, vékony a bölény, hát még a teve lába

vagy a lóé, a nagy testhez. Ebből aztán két dolgot is megtanultam. Az egyik — Feri bácsi mondta —, hogy az agyagot ne úgy használjam mindjárt, ahogy a gödörből kiásom, hanem ülepítsem, mossam ki belőle a homokot. Volt a falunkban egy fazekas; a neve is, a mestersége is fazekas. Cigány volt vagy félig cigány. Szabad időmben segítettem neki, megnéztem hogyan történik az iszapolás. A korongot is megpróbáltam. De hogyan, hogy a boltosfiú állatainak nem törik el a lábuk? Hanem aztán addig játszott velük, mégis eltört a zsiráfé; lám csak: drót van belül! No hiszen, drótot én az apám műhelyében találhatok, amennyi kell. Megtanított aztán Feri bácsi, hogy ne csak a lábát csináljam drótból, hanem az egész állat vázát. Csinálhatok úgy akár futó vagy ugrató lovat. Megpróbáltam, megcsináltam. Olyanok lettek az állataim, mint a vasbeton. Egy ágaskodó lovat kiégettem a cigány kemencéjében. Még apám is azt mondta rá: szebb, mint a bolti.

Elébevágok kicsit az időnek. Elmondanám, hogyan kezdtem szoborportrét mintázni. Már akkor, tizenharmadik évemben, a hatodik osztályt jártam. Azaz télen jártam igen tisztességesen, áprilistól júniusig és szeptembertől novemberig — mikor-hogy állt be a rossz idő — be-benéztem. Amikor valamelyik testvérem a libapásztorkodásban fölváltott. Tudtam, hol tartanak a leckével, tanultam magamtól is. Negyedikben még tiszta kitűnő maradtam, már csak nem buktatnak meg így sem. A keresményem nagyon kellett. Tábla szalonnát, mázsa búzát kaptam a pásztorkodásért, és hol egy pár használt cipőt, hol egy nadrágot, ködmönt, va-

lami ruhadarabot. Azokban az években anyám is tartott libát, a mi libáinkat együtt vittem Dombiékéval.

Mi, gyerekek, a nagy faluverés után nem tudtuk, hogyan nézzünk a tanítónk szemébe. Kiféle, miféle, hová tartozik? Hanem aztán: csak úgy kiabált, mint máskor, csak úgy verte az asztalt nádpálcával, körmösöket is osztogatott. És mindjárt nagyon szidta a kommunizmust, ahányszor csak szóba került vagy kerülhetett. Földrajzban, amikor Oroszországot tanultuk; történelemben, amikor a háborúról beszélt; meg folytonosan, amikor Trianont és az ország megcsonkítását emlegette. Annak is a kommunisták az oka. Elmondta őket rablónak, gyilkosnak, hazaárulónak, mindennek. És hogy megverték őt magát is a többivel, mintha tökéletesen elfelejtette volna. Pedig dehogy!

Abban az utolsó iskolai évben egyszer csak mesélni kezdi: hogyan bántak a kommunisták papokkal, apácákkal, úriemberekkel. És vele magával is! Hogyan verték meg nyilvánosan a főutcán, a lóvásártéren! Véresre verték, bottal, korbáccsal, az egész falu szeme láttára, a kommunisták... Nekünk mesélte, akik legtöbben ott álltunk a főutca végében; akiknek apját, nagyapját, bátyját ugyanott verték meg, ugyanazok a nemzetőrök.

S még csak azt sem mondhatnám, hogy hazudott. Szent meggyőződéssel mesélte „vértanúságát a vörös rémuralom idején". Látszott: hiszi, amit mond. Alig három év múltán! Így akarja, így emlékezik rá. És olyan megformáltan mondta, olyan készen az egész történetet. Ki tudja, hányadszor meséli, mire nekünk is, hangos szóval, elmesélte. Olyan különös volt ez a dolog, mintha valami ritka természeti tüneményt, csodát látnék: hirtelen visszafelé folyik a Tisza; reng a

föld; vagy — mint az iskolai könyv ábrája mutatja — „a működő Vezúv" kerül elém. Akkor most meg kell nézzem apróra: milyen is az, nem mindig lát az ember olyasmit!

Megnéztem apróra, és nehéz azt szóval elmondani: abban a pillanatban az ujjamban éreztem, hogy mintázom. Kis öregember, furcsa, félvállasan görnyedt tartás, a termetéhez képest hosszú kar. Kitárt ujjak: ahogy győzködik és magyaráz. Arca: mint aki nagyon bizonygatja igazát, érzi a néma ellenállást, annál inkább szeretné, ha hinnének, mint ő hisz, mások is; szeretné a lehetetlent: ha úgy történt volna, ahogyan pont fordítva történt. Az elhúzott száj, az eszelősen kimeredő szem, az egész ember kócos hitványsága, testi-lelki nyomorúsága: még aznap megcsináltam a szobrát. Titokban. Megmutatni még anyámnak, még Feri bácsinak sem mertem. Nem is szárítottam meg. Összegyúrtam. Megcsináltam a szobrát, s egy pillanatra: mintha valamit helyrehoztam volna az eltorzult világrendben. Furcsa, ilyen semmiséggel? Gombóccá gyúrtam a szobrot hamar, de még azt a gombócot is beletapasztottam a kacsaúsztatónk megrepedt oldalába. (Megkért anyám, hogy javítsam ki.)

Hanem más portréimat, vagy ahogy én hívtam: emberszobraimat, meghagytam már, megmutattam apámnak, testvéreimnek, Feri bácsinak. Anyámat, ahogy a kicsit dajkálja, apámat, ahogy kalapál, Fazekas bácsit, ahogy korongoz, a hibbant koldust a lábasával. Ma már igazán nem tudom, milyenek voltak, mennyire találóak. Biztonság kedvéért, akinek mutattam, mindjárt meg is mondtam, kit ábrázol. Nehogy mást mondjon, nehogy megbántson akaratlan, és röstelkedjünk mind a ketten.

Az a bizonyos István-nap . . . Még telivér, igazi nyár, de már túl vagyunk a munka dandárján; kiöltözik a falu, nagyon szegény ember, aki nem tudja kitapasztani, kimeszelni a házát. Nevezetes ünnep. És nálunk István az apám, István a bátyám, István a méltóságos úr; a templomban is: Szent István ajánlja föl koronáját a Magyarok Nagyasszonyának. Vagyis búcsú volt a falunkban. A kastélyban pedig nagy mulatság. 1923. Már a Bethlen-féle, konszolidált ellenforradalom. Éreztük: valami változott megint a világban körülöttünk; a pénz, ha ezrekben számolják is, nagyjából egyforma, van becsülete, nem züllik tovább. A csendőrök már a tolvajt is megfogják, üldözik az orvhalászokat. A méltóságos úrból képviselő lett, odafönt van többnyire Pesten. A boltokban kapni petróleumot, cukrot. Az adót beszedik, a tartósabb iskolamulasztásért figyelmeztetik, néha büntetik a szülőket. Múlt vasárnap vásár volt, bál volt, bicskázás volt. Szóval, helyreállt a rend az országban, s megy minden tovább a maga útján.

A kastélyban István-napra sok vendég gyűlt össze. És a lovaskocsik között már autó is állt, három: szép, nyitott, piros meg sárga meg szürke autó. És este tűzijáték: az egész falu gyereke mind ott nyüzsgött. Fölkapaszkodtunk a kerítés falára, fölmásztunk az alacsonyabb faágakra, úgy leselkedtünk. De nem láttuk így sem, honnan jön a lövés, csak amikor fölkígyózott az égre a rakéta, és szétpukkant színesen. Valahonnan a belső udvarról vagy talán a háztetőről lőhették. Tűzijáték volt minálunk is odahaza: sürgős munka, verte a vasat apám egész éjjel, dolgozott még másnap délelőtt is. Sebaj, egy-két órát alszik, jó névnapi ebéd várja, tyúkot ölt anyám, de még egy libát is. Hosszú tésztás leves, főtt tyúkhús, sült liba. Ilyenkor egy üveg

bor is kerül, sütemény is: kapros túrós lepény, apám azt szerette.

Tartozom vele a teljes igazságnak: mi vagy egy hétig éltünk a névnapi ebéden. A jó szagok, egy-egy kis darab főtt vagy sült hús: ez az ünnep. Igazán krumplival, káposztával laktunk jól meg kenyérrel, ahogy máskor. Anyám, apám közt szokásos szelíd szóváltás: „Miért adsz nekem annyit? Magadnak vegyél!" „A férfinak kell! Nehezebb dolgod van." „Neked kettő helyett kell enned!" „Én azt szeretem a libában, a hátát. Kiszopogatom a csontját." De bizony úgy be tudtuk osztani, és még úgy, beosztva is, milyen jó volt az az Istvánnapi, karácsonyi, húsvéti asztal! Milyen lakoma esett még egy hét múlva is a nagy kondér libatöpörtyűs krumplis tarhonyából! Gondolják meg, nem rossz étel!

Erre az időre, kamaszkorom első éveire esett vallásos fölbuzdulásom. A gyerek pontosan megérzi: kinek mi a rangja a családban, s kire miben hallgasson. Amit a világról tudtam s ítéltem, nagyjában-egészében apám szerint tudtam és ítéltem, bár ő alig beszélt mivelünk. Munka közben beültem a műhelyébe, ha más dolgom nem volt, néztem. Olyankor sem igen szólt. De ha beszámoltam valamiről, ami az iskolában vagy a faluban történt, ha kérdeztem tőle, valamit csak válaszolt. Kurta, szentenciózus mondatban megfogalmazta a véleményét. És akármilyen szűkszavú, bennem azért termékeny volt az a mondat. Mert ahogy láttam, menynyire érti a munkát, milyen ügyesen fogja meg, milyen kevés ütéssel formálja a lehető legjobban a tüzes anyagot, ugyanolyan takarékos, de jól formáló ütés volt minden szava. Mint ahogy a mag, amelyből az életem kikelt, az ő testéből származott, szavai lelkéből lelkembe úgy indultak sarjadásnak, sokasodtak, észre

sem vettem, az idő múlásával gondolkodásom, jellemem, világnézetem rendszere és szerkezete hajtott ki belőlük. Nevelni mégis inkább anyám nevelt minket. Érzelmi alkatunkat ő formálta, s hogy mi a jó, mi a rossz, ő mondta lépten-nyomon. Ha ellentétbe került a két nevelés, az az ellentét mibennünk tökéletesen föloldódott. Apám elmagyarázta, miből lesz a hó, még mielőtt az iskolában tanultuk. Anyám örömmel vitt az ablakhoz reggel, hogy az Isten adta nekünk a havat, betakarta szépen a világot, megvédi a tél hidegétől, és milyen ragyogó fehér lesz tőle minden. Soha nem éreztem volna ellentétet a két magyarázatban; ahogy apám és anyám közt sem volt ellentét soha ilyenfajta kérdések miatt. Anyám, a falusi asszony természetes módján, vallásos volt. Készen kapta, nem kérdezett utána, nem vont le több következtetést belőle, mint amennyit a mindennapi élethez le kellett vonnia. A falon az esküvői képük meg az elesett nagybátyám katonaképe mellett csak szentképek: áldozási, bérmálási emlék. Esténként, ahogy sorra lecsutakolt minket, nyáron a kútnál, télen a konyhában egy lavórban, vitt az ágyba, és mindig megimádkoztatott. Velünk vetette a keresztet, és mondta előre: „Én Istenem, jó Istenem, lecsukódik már a szemem . . ." Vasárnap templomba küldött. Maga is jött legtöbbször, és ha nem tudott, mentette magát előttünk: „A Jóisten megbocsátja, majd imádkozom itthon." Évente egyszer gyónt, nem többször, nem kevesebbszer, ahogy kötelező, és ahogy mifelénk általában csinálják az asszonyok. Nagy ünnepeken apám is megmutatta magát a templomban.

Tizenkét éves koromra én maradtam legidősebb a gyerekek között. Egyik bátyám lakatosnak tanult Jászberényben, nővéreméknél lakott; a másikat is elsze-

gődtette apám inasnak Tiszafüredre, bognárhoz. Játékos voltam, vezérkedtem még az utcában, de már a játék közben is folyton ügyeltem a kicsikre. Segítettem mosdatni, öltöztetni őket anyámnak. A húgomhoz két év, a legkisebbikhez ötödfél év a különbség: nagy idő az gyerekkorban; ezért, meg a tekintély végett is tartottam a távolságot. Másrészt meg a szeretet újfajta köteléke alakult ki bennem irántuk. Jó érzés, de mégsem kielégítő, a koromhoz mérten. Felnőtt voltam köztük. Amúgy mégiscsak gyerek. Szégyelltem, nem is hagytam volna, hogy engem is dajkáljanak, mint a kicsit, mégis vágytam rá titkon. Abban, ahogyan én akkoriban az Isten-Atyára, a szenvedő Jézusra, Szűz Máriára gondoltam, benne volt a serdülő kor nagyon nagy érzelmi igénye, és hogy más mód nem volt a kielégítésére. Azután — mondtam már — olvastam sokat. Az iskolai könyvtárnak abból a harminc-negyven kötetéből mind elolvastam, ami csak nem „Jász-Nagykun-Szolnok vármegye népesedése és gazdasági élete a századfordulón", vagy „A Tisza-szabályozás jogi gyakorlata". Elolvastam tehát a sok megható szentek életét. A makulátlan hősök, a követendő példák sorában, Bornemissza Gergely, Vak Bottyán, Jelki András, Toldi Miklós, Berend Iván, Rózsa Sándor, Bem apó és a többi mellett, nem kisebb fénnyel ragyogott Szent Margit, Szent László vagy az önfeláldozó hittérítők. Egy időben ábrándoztam is róla: pap leszek és éppen hittérítő magam is, a mártírhalál révén egyenesen a mennyországba jutok. (Hasonló ábránd volt ez, mint a másik: hogy eljön a világvége, mielőtt meghalnék, vagyis halál nélkül léphetek az örök életbe. Láttam már halottat. Faluhelyen illik elmenni, megnézni, csak azután zárják le a koporsót. Évente volt néhány temetés, tu-

domásul vettem hát, hogy van halál, és azt is, amit apám mondott: csak az a biztos, a halál. Nem is mondanám, hogy féltem tőle, hiszen hol van az még! De idegen volt, érthetetlen, sőt, olyan lehetetlen is az eszemnek; holott az eszemmel tudtam éppen, hogy a halál biztos.)

Végül pedig nyilván szerepet játszott a vallásosságomban a játékom, kedvtelésem, különös tehetségem is. Képet, szobrot másutt nemigen láttam, igazi és valamelyest művészi képet, szobrot, csak a templomban. Rajzolni senki sem tanított. Mert attól, hogy lerajzoltuk az iskolában a kastélybeli platán levelét vagy a kockát természet után, egyszer meg a magyar címert, színesen, attól ki tanul meg rajzolni? Hát még mintázni? Hogyan redőz a ruha az ember testén; hogyan utánozza az ember agyagból a szakállat, hajat; vagy ha például egy kompozícióban fal szerepel, hogyan kell annak a falnak a két oldalát megszakítani: templomi szobrokon tanultam meg. (Erre a falra azért emlékszem, mert amikor azt a bizonyos István-napi szobromat csináltam, a kastély falát én is úgy oldottam meg, ahogy az egyik mellékoltáron láttam, a Betlehemen. Vásári, festett gipszfigurák, de ott láttam, hogyan kell falat mintázni háttérnek és megszakítani.) Így aztán eljártam a templomba néha, misén kívül is. Rajtakapott a plébános, hogy ott ácsorgok egy oltárkép előtt. Megkérdezte: megtanulnék-e ministrálni? Egy ideig hát ministráltam. Mentem utolsó kenetre haldoklókhoz, temetésre. Szívesen csináltam, egyebek közt azért is, mert kaptam érte pár fillért. De ha temetés volt, mindig eszembe jutott az a torz gyerekkori emlék: az „öngyilkos" orvospár elmaradt temetése, a nemzetőrök „Erger-Berger" nótája.

Említettem, azon az István-napon, éjjeli munkára, csaknem délig dolgozott apám. Akkor már ott állt sarkában a méltóságos úr fővadásza. Forró nap volt, apám egy kerékkel kiment a műhely elé. Arra jött a plébános úr. Ebéd előtti sétából a Tisza-partról. Illendően köszöntem, és ő megállt, megsimogatta a fejem. Morgott valami köszönésfélét apám is, de föl csak félig nézett a munkájából. Fáradt volt és rosszkedvű, látszott az ütésén, ahogy a vasra méri a haragját. A plébános úr nem válaszolt mindjárt a köszönésre, csak állt, nézte, hogyan dolgozik apám. Kereste, hogyan is kezdje.

— Látja, István — szólalt meg végül. — Tudom, szorgalmas, józan ember. Megértem, hogy a nagy családot jóllakatni nem könnyű a mai világban. De maga nemcsak a kenyerükről köteles gondoskodni, hanem a lelkükről is, kedves István! Jó keresztény apa módjára. Ha már a szentmisével alig-alig szenteli meg az Úr napját, legalább ezen a mai napon, a magyarok legnagyobb ünnepén, amely egyben a maga tulajdon védőszentjének is az ünnepe...! Nem érzi, hogy ott lett volna a helye a templomban? Hogy azt a munkát hagyhatná hétköznapra is?!

Apám még egy utolsó keményet vágott a kerékagyra. Fölnézett.

— A védőszentem állt volna be a tűz mellé, plébános úr? Vagy maga az Úristen talán? Hogy elkészüljön vele délig, ha én a templomban vagyok?!

Kemény hangon mondta, s az arcát, szemét kellett volna látni. A plébános fölháborodásában elpirult, s már kezdte volna: „Még istenkáromlással is tetézi?..." De akkor kilépett a műhelyből az egyenruhás fővadász, köszönt, és igyekezett elébe vágni a bajnak.

— Az erdőre mennek az urak délután. Tegnap derült ki, hogy két kocsit sürgősen rendbe kell hozni. Ezért kértük meg Istvánt. Nem ő tehet róla.

A plébános verejtékező arcát törölte. Szépen kinyitotta a fehér zsebkendőt, hosszan belebújt, aztán újra szépen sarokra összehajtogatta, úgy tette a reverendája zsebébe.

— Az más — szólalt meg. És a hangja is más volt. — Sürgős munka: azt nem tiltja az egyház ünnepnap sem. Jézus mondta: „ha valakinek a szamara kútba esik szombati napon . . ." Sürgős munka — az más. Hanem vasárnaponként mégis szeretném, ha ott lenne a misén. Gondoljon rá, amit a keresztény apa példamutatásáról mondtam!

Azzal elment. Apám pedig a munka végeztével anyámnak dohogta ki magát, míg a konyhában mosakodott, nagy prüszkölve, derékig.

— Én nem ülnék ott szívesebben, azt hiszi? Nem szagolnám szívesebben a tömjént, mint a sok büdös, égett vasat, kocsikenőcsöt? Nem szentelném meg az Úr napját meg a védőszentem napját meg akár minden napot a héten? Ha az Úristen egy darab kenyeret adna a kölykeimnek énhelyettem! De nékem az Úristen nem dolgozik, csak neki! Neki ad fizetést meg háromszáz hold plébániabirtokot meg egyházadót meg perselypénzt meg párbért! Ha nekem adná az Úristen! Meg a jó zsíros ebédeket zabálni mindennap, meg a jó borokat inni hozzá! Ha nekem dolgozna így az Úristen, tudom, én is ülnék áhítattal, akár egész nap, a hasamon összetett kézzel! De nekem az Úristen csak gyereket adott, meg munkát adott, hogy belészakadok. Hát akkor legalább hagyjon dolgozni, abba ne pofázzon bele!

Anyám csitította:

— Ne káromkodjék! Jaj, ne a kicsik előtt!

Sietett tálalni, asztalhoz ülni. Valóban, az első kanál leves után apám megnyugodott. Azért még elmondta csöndesen, ami a begyében volt.

— Tudja az ilyen egyáltalában, mi a munka? Mit dolgozik az ilyen egész életében? Talán még annyit se, mint az urak!

— Dolgozik ő is azért — vélte anyám. — Mennyit kell tanulni hozzá! Miséz minden nap, vasárnap kétszer. Aztán temet, esket, haldoklókhoz jár a vigasztalással . . .

— A haldokló, az anélkül is meghal, és az élő imádság nélkül is megél! A pogányok is megélnek. Még mielőtt papok lettek volna is, megélt az emberiség. De étel nélkül meg ruha nélkül meg ház nélkül nem él meg!

Most már olyan lett a hangulat, hogy én is beleszólhattam. Kötelességemnek tartottam.

— Tisztesség nélkül sem élhetünk meg . . .

Apám rám hagyta:

— Ez igaz.

Én meg nekibátorodtam.

— A tisztességet az Isten oltotta belénk, és az egyház tanítja. Hát nem? Azért tesz az ember jót, és azért kerüli a rosszat, mert tudja, hogy az Isten előtt felel, és hogy van egy másik világ is . . .

Apám nyugodtan szólt közbe:

— Onnan még nem jött vissza, fiam, senki. Senki, soha! Ez az igazság. És ha valakit, fiam, csak az tart vissza a gazemberségtől, hogy fél: a pokolba jut — megette a fene! És megette a fene, fiam, az olyat is, aki arra gondol: nem baj, meggyónom. Mert az olyan

mindig ráér a tisztességgel. Azért van annyi csibész a világon... Én már, fiam, csak magamért vagyok tisztességes. Semmim sincs, csak ez a dögleszto, átok munka, a falat kenyérért. De azért emberségem van. Valamiben mégis különbözünk az igavonó baromtól!

Így még nem mondta senki nekem. El kellett gondolkoznom rajta.

Mert akkor már tudtam, hogy nemcsak az ördög szegény, és nem is csak az, akinek a keze-lába hiányzik. A negyedik osztály végén történt valami, apró, mosolyogni való csekélység, szinte szégyellem bevallani; mégis majdnem olyan megrázó esemény az életemben, mint amikor apámat megverték. Mondtam már, ötödik-hatodikban nem sokat törődtem a bizonyítvánnyal. Fontosabb volt a mázsa búza, oldal szalonna. De a negyedikben még tiszta kitűnő voltam. A vizsga mindig ünnepélyes alkalom volt az egész falu életében. Eljött a plébános úr, mint iskolai főhatóság, sokszor eljött — ha otthon volt — a méltóságos úr is. Olyankor a negyedikeseknek jutalomkönyvet osztottak. Azért a negyedikeseknek, mert ott vált szét a nyáj, s mentek, leginkább épp a jutalomkönyvesek, a városba, gimnáziumba. Szolnokra, Jászberénybe, Hatvanba. De volt, aki Gödöllőre, Kecskemétre, Kalocsára, intézetbe, papokhoz. Azon a negyedikes vizsgán én is vártam, biztos voltam benne, hogy kapok jutalomkönyvet. És nem kaptam. Pedig kaptak olyanok is, akik csak jelesre végeztek. Volt bátorságom, meg is kérdeztem a tanító urat, mindjárt az ünnepség után. A plébános úr is ott állt. Végignézett rajtam, sóhajtott.

— Mit akarsz, édes fiam, hiszen még egy ruhád sincs, amiben kijöhetnél, hogy a könyvet átvedd.

Olyan volt, mint az arculcsapás.

A tanító hallgatott. A plébános érezte, hogy megbántott.

— Nem szégyen, fiam. Nem azért mondom. Mindig voltak szegények és gazdagok. Nem is lehet az másképp, hiszen a gazdag sem önmagában gazdag, hanem ahhoz képest, hogy a másik szegény. A kettő együtt jár. Törődjél bele az Isten akaratába, sőt, adj hálát neki: szegényeké a mennyek országa; könnyebb a tevének átjutni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni a mennyországba. Jézus is szegény volt, erre gondolj, fiam! És hogy a lelked ruhája legyen tündöklő! Jól van, édes fiam, menj most . . .

És megígérte, hatodik után kapok majd jutalomkönyvet. (Tudtam-e, vagy sem, hogy ez is mellébeszélés? Jutalomkönyvet az kap, akinek a szülei adnak, ez csak természetes. Nincs az iskolának pénze rá, hogy könyvet vásároljon.) Nem is az igazságtalanság maradt bennem, hanem: hogy tehát szegény vagyok. A rongyosságom érzése. És amire addig nem gondoltam, szinte minduntalan eszembe jutott azután: rongyos vagyok. Kezdtem kívülről nézni magam, a mások szemével. Mindig olyan természetes volt, hogy én vagyok én, s hogy nézem a világot, amelyben mindenki más, és mindenki valamilyen szerepet játszik; most fordult a kép: nézőből szereplő lettem magam is. Valaki, akire a rongyos ember szerepét osztották. És ettől fogva, ha csak a szót hallottam: „rongyos", magamra vettem. Nekem szól, én vagyok, én is vagyok, az én szerepem. Amúgy is kamaszodtam, félszeg voltam a kinőtt rongyaimban; nem azért, mert kinőttem, hanem mert most már tudtam: rongyok. A bátorságomhoz, vezérségemhez, a nagy ábrándjaimhoz árnyként szegődött

ez a szárnya tört félszegség, hogy ami járna igazság szerint, azt sem kaphatom meg, hiszen rongyos vagyok; hogy amit megérdemeltem, azt sem érdemlem: hogyan mennék érte a rongyaimban? Röstellem bevallani: ma is még, ha eszembe jut a változott világ, benne én magam, és a szerep, amelyet játszom — a közvetlen, a nyers, a megformálatlan gondolat az, hogy nem vagyok többé rongyos! (Egy futballistáról mesélték, aki nagy sztár lett, és sok pénzt keresett, hogy bár nem piperkőc, mégis harminc ruhája lóg a szekrényben, s vagy ugyanannyi pár cipője hozzá. Nevetve mesélte valaki. De én tudom, hogy csóró szegény gyerek volt, s ha mosolygok is rajta, megértem.)

Azon az István-napi szobron egész télen dolgoztam. Amikor csak ráértem. Iskolába már nem jártam, de akadt munkám: nappal a ház körül meg a műhelyben is segítettem; alkalmi munkákra mentem, a Tisza-töltésre. Március végétől megint Dombiéknál. A napok tehát így-úgy munkában teltek, de az esték meg rövidek, s hamar fekszünk, drága a petróleum. Így értsék, hogy egész télen dolgoztam azon a szobron. Sokszor napokra félbehagytam, nedves ruhával letakartam. Meleg április dereka volt, mire kitehettem száradni. Egy nap aztán, ahogy a libákkal kimentem, magammal vittem, megmutatni Feri bácsinak. „Az első igazi szobrom." Mert meséje van, mert sok szereplője van, vagyis, amit akkor még nem tudtam: mert kompozíció. Érdekes, milyen pontosan emlékszem rá most is, mintha csak látnám. Körülbelül arasznyi magas, kétarasznyi széles, egy deszkára alapoztam. Az egymásra kapaszkodó sok gyerek, „szecessziós" (ha tudtam vol-

na, mi az!), de kőbe illő, fegyelmezett kompozícióban. Az arcok, a mozgás: karakteres. Naivságában sem rossz munka. Feri bácsinak tetszett.

— Lám csak, a báró úr nem is tudta, milyen ünnepélyt rendez tinéktek!

— Nem minekünk rendezte, István napja volt. Ő az István!

Egyik figurámra mutatott:

— Örült-e neki úgy ő vagy bárki a vendégei közül, mint ez itt? . . . A te apád, az is István. Nálatok volt-e tűzijáték?

Nevettem. Ő meg egy halat fogott. Nem valami nagyot. Betette a szákba, nekem nyújtotta a botot:

— Próbáld meg! Látom, nagyon nézed.

Szerettem volna kézbe venni a botot, sandítgattam jobbra-balra.

— Jön Dombi bátyám, agyonver!

— „Agyonver?" Miért ver agyon?

— Nem őrzöm a libákat.

— Mi jogon ver agyon? Talán az övé vagy?

— Hát övé, mert övé a liba.

— Pontos válasz, nem is tudod, milyen pontos! Játszanod kellene, meg úsznod, futkároznod. Gyerek vagy!

Elkomorodtam. — Nem baj, hogy szegények vagyunk. A szegényeké a mennyek országa.

— Ezt a plébános úrtól hallottad, mi?

— Tőle is. De . . . Ez így van. Benne van a bibliában.

— Gondolom, István-napkor a plébános úr apád vendége volt.

Olyan figurás ez a Feri bácsi. — Dehogy! A kastélyban ebédel olyankor.

— Ez aztán furcsa! Tiétek a mennyek országa, a plébános úr mégis ahhoz a kárhozatra szánt gazdaghoz jár? . . . Tudod te egyáltalán, mi az, hogy gazdag?

— Hát . . . persze. Szép ház, szép ruha, meg . . .

— Hát a szép ház, az hogy lesz? Meg a szép ruha, hogy lesz?

— Nem tudom.

— Hogyhogy nem tudod?! Nem láttad még, hogyan épül a ház?

— De igen. Rakják a vályogot, meg döngölik a földet. De a kastély, az gyári téglából van.

— Valaki azt is csinálja, nem? Hát a szép ruhát?

— Azt is. A szabó.

— Hát a szövetet, miből csinálják?

— Tanultuk. Melyiket miből. Gyapjú, pamut . . . A takácsok szövik, vagyis a szövőgyárban, gépeken . . .

— Milyen jó, hogy mindent tudsz! Tehát akkor kiderül, hogy a szép ház, szép ruha, meg az egész gazdagság munkából van. Igaz?

— Igaz. Valakinek csinálni kell.

— Aztán mondd csak, mitől szegény az apád? Nem dolgozik?

— Dehogynem dolgozik! Még akkor ünnepen is dolgozott, meg is szidta érte a plébános úr.

— Hát a méltóságos úr mitől gazdag, olyan sokat dolgozik?

— Sok földje van neki.

— Láttad őt valamikor is kapálni vagy kaszálni azon a sok földön?

Nevettem még a gondolatára is.

— Szóval, a föld — folytatta Feri bácsi. — És mitől az övé? Mi? A levegő nem az övé? A levegőt mennyiért adják?

— A levegőt semennyiért sem adják, a levegő mindenkié.

— Hohó! Nem mindenkié, csak azé, aki lélegzik. Nem igaz?

— De.

— Hát a föld? A föld nem azé, aki a földre született, és a földből él? Nem úgy volna igazságos, mit gondolsz?

— Nem tudom . . .

— Hát a nagybátyáddal, akiről meséltél, Mihály bátyáddal, aki igazságot akart tenni, azzal mi lett?

— Meghalt. Hajmáskérre vitték, táborba, megfázott. Amikor kiengedték, már vért köpött, azt mondja anyám. Aztán meg is halt.

— És a mennyországba jutott?

— Nem tudom.

— Szegény is volt, igaz? Igazságot akart tenni, igaz? Szenvedett, mint Krisztus, az igazáért. Kérdezd meg egyszer a plébános úrtól, ha mered: hová jutnak a vöröskatonák, akik megfáztak a szabad ég alatt Hajmáskéren? Kérdezd meg tőle, hová jutnak?

— A plébános úr azt mondja, a kommunisták megölték a papokat meg az apácákat, bezárták a templomokat.

— Vagyis Mihály bátyád rossz ember volt? Úgy gondolod?

— Nem.

— Ha te volnál az Isten, aztán eléd állna az a szegény lélek, Mihály bátyád: ez voltam meg az voltam, így éltem, így haltam. Mit csinálnál vele, a pokolra küldenéd?

— Én nem.

— De a plébános úr igen!

Megint csak a horgát figyelte. Hallgattunk. Aztán megkérdeztem:

— Feri bácsi mi volt azelőtt, amikor színész volt?

— Hát ahogy mondod: színész voltam.

— Igazi?

— Nem tudom, fiam. Talán igazi voltam, talán az lettem volna, de nem volt rá időm. Lefagyott a lábam.

— Igen.

— Volt nekem otthon harisnyám meg cipőm. Tető is a fejem fölött, tüzelő is, valamennyi. De látod, ki kellett mennem Galíciába, szabad ég alá. Cipő helyett papírbakancsban. A lefagyott lábamat nem dörzsölték hóval, nem élesztették, hanem amikor üszkösödött, levágták. Nem is tudom, hány száz vagy hány ezer lábat csak azon az éjjelen is, amikor az enyémet. Hogy jutok én most már ilyen lábbal a mennyországba? Akik a papírbakancsot csinálták, azok nem kérdezik, látod. Azok már ott vannak a mennyországban. Itt a földön is... Ne hallgass rám, fiam, mert gonosz beszéd ez. De én azt mondom: ha ezt az Isten csinálta, ha van Isten, akkor az gazember... az az Isten. És leköpöm, nem imádom. Ha meg nem az Isten csinálta, akkor az emberek csinálták így. Akkor az emberek csinálták gazemberül.

Fájt a beszéde nagyon, de nem szóltam. Sajnáltam Feri bácsit. Hallgattunk megint egy sort.

— Aztán mi leszel, már elhatároztad?

— Apám mesterségre ad. Azt mondja, ha belekoplalunk is, de minden fia tanuljon mesterséget. Ne legyünk senkinek a keze-lába.

— Ne legyetek senkinek a keze-lába, fiam? Akkor ne mesterségre adjon az apátok, hanem mindőtöknek adjon tízezer hold földet.

— Jó is volna!

— Mert különben csak keze-lába az ember valakinek. Hacsak nincs olyan szerencséje, mint nekem, hogy lefagy a keze-lába. Mert ha olyan csuda szerencséje van, mint nekem, akkor — láthatod — pecázhatik naphosszat a Tisza-parton, nem veri agyon Dombi bátyám. Akkor mit vehetnek még el tőle? A nyomorúságát? Vegyék isten hírével! Itt a megoldás, fiam, az emberiség minden bajára: amputálni. Kinek a kezét, kinek a lábát, olyiknak a fejét amputálni. Az ambíciókat, a terveket, mindent amputálni! És amikor aztán olyan nyomorúságos vagy, de olyan nyomorúságos, hogy bőg, aki rád néz, akkor boldog ember vagy, és senki keze-lába. Gyere, segíts fölállni!

És amikor már fölsegítettem, hóna alá adtam a mankót: — Te pedig szobrász leszel, fiam. Majd beszélek apáddal. Van egy ismerősöm Egerben. Istenáldotta tehetség vagy. Ha már belekoplal az apád, s ha már így is, úgy is csak buta illúzió, hogy se keze, se lába nem lész senkinek, tízezer hold föld nélkül, legalább azt csináld, amit szeretsz. Ne libát őrizz, de ne is bognárnak menj vagy lakatosnak, hanem azt csináld, amit szeretsz. Ha már a munkáért meg kell csókolni a kezet, amelyik a munkánk eredményét zsebre rakja, legyen legalább örömünk abban a munkában.

3

Inasok

Ledolgozásért szekeret kaptunk Füzesabonyig. No persze, a gazda is velünk jött, hozott két malacot, baromfit, zsákot, ami csak elfért. Ha már ilyen útra vállalkozik, maga se járjon hiába. Szép őszidőben, a töltésen ballagtunk a komphoz. Ha én akkor tudom, hogy huszonegy év telik el, míg újra erre járok, nem előre néztem volna ott, a töltésen, hanem vissza. Jól megnéztem volna utoljára még a falut a kertek bozótjában, két tornyát, a kisebbet meg a katolikust, a cigányputrikat is a legelőszélben, s leginkább amott, túlfelől, a kovácsműhely magas tetejét. Hiszen a házunkból is fehérlik még egy darabka mögötte. De legalább a kompról lekerülvén, a túlparton, ahogy felhajtottunk a meredeken, ott fordultam volna vissza: lássam még egyszer, ha már nem a falut, az erdőn, bozóton, töltésen túl, de a sárga partot legalább, ahol annyi éven át a libát őriztem, ahol térdig-könyökig sárosan kérészt szedtem Feri bácsinak, ahol nyáridőben nagyokat sivalkodtunk, fröcskölődtünk, és kézzel fogtunk kishalat a macskának. Gyerekkorom szép tanyáját megnéztem volna utoljára még. Mert aztán fölért a szekér az emelkedőn, beköszöntünk a révházba az asszonynak, elhagytuk a keskeny erdősávot, az ártér megkínzott füzeit. És már hiába néztem volna vissza, nem láttam sem a túlpartot, sem a Tiszát, egy darabka csillogást sem a Tiszából. És már nem néhány száz

méter választott el addigi életem helyétől, hanem huszonegy év.

Csak előre néztem. Hónapok alatt az előkészület és várakozás szelíd, a gondolatot sem bántó, a szívnek sem fájó átmenetet épített a régi és jövő életem közé. Ahogy a levél sem úgy szakad le a fáról, hogy sebet hagyna. Még rajta a fán, s már megépült közte és anyja közt a szemmel sem látható hártya. Már nem emlékszem, csak következtetek: bizonyára tárgyalt előbb Feri bácsi apámmal, aztán levelet írt vagy ő, vagy apám, vagy mind a ketten. Választ kaptak, időt is, hogy mikorra menjünk. Így lehetett. Csak azt tudtam, hogy készülök Egerbe, inasnak, szobrász leszek. És tudtam már, Feri bácsi megmagyarázta: hogy ez még nem az igazi szobrászművészet, csak mesterség. A kőfaragást fogom megtanulni és a gipszmintázást, épületekre. Fontos ez is a művésznek, hogy tudja. De a fő dolog, hogy ha kitanultam, igyekezzem följutni Pestre, bekerülni egy igazi szobrászművész műtermébe, úgy tovább tanulni, most már művészetet. Amit egyébként a főiskolán tanítanak, de oda én aligha mehetek, érettségi bizonyítvány kell hozzá. Nem baj, mert sok szobrászművész lett úgy, hogy előbb kőfaragó volt. És ne féljek, a fényt nem lehet véka alá rejteni, a tehetség mindenképpen kiviláglik. Ezt kaptam búcsúajándékul Feri bácsitól.

Azért csak féltem, máskor meg nagyon nekibátorodtam, így is, úgy is, türelmetlen voltam: lássuk már, gyerünk! Lássuk már azt a követ, hogyan nyúl hozzá az ember. Hiszen, ha a templomot meg a kastélyt nem számítom, egy szekéren elfér az a kő, ami nálunk a faluban található. De majd a gipsz! Adják csak kezembe! Olyannak hittem, mint az agyag, csak hófehér, és

még szebben formálható. Akkor már nem volt a templomban olyan szobor, amit ne tudtam volna agyagból, emlékezet után is megcsinálni.

Anyámra maradt a legnehezebb rész: föl kellett ruháznia. Koromhoz képest nagydarab gyerek, s különösen az utolsó időben minden rongyom kinőttem. De jó is, kapok újat! Kaptam Dombiéktól búcsúzóra inget, lábravalót, használtan persze, a nagyobbik fiútól. Megkaptam apám jobbik bakancsát, kicsit nagy volt, sebaj, belenövök. Ő meg hordja a foltosat, tűztől lyukasat, amit a műhelyben használ, míg nem kerül jobb. Egy piacos szomszédtól cseréltünk libáért nadrágot. Nem is volt nagyon ócska, illett is rám, csak isten tudja miért, talán másra kellett: minden gombját levágták. A kastélyból kaptam hozzá kabátot, a fővadász régi egyenruháját, amiben már nem mutatkozhatott urak előtt. Azon meg annyi volt a gomb, hogy sok is. Két sor elöl, gombolható minden zsebe, gombok az ujján, meg hátul. No, ami gomb a gombolkozáshoz nem kellett, az nyomban átkerült a nadrágomra. Nem mondható éppen, hogy a nadrág nyílására illettek azok a díszes csontgombok, de mit csináljunk. A kastélyból került egy régi bekecs is, apám majd ledolgozza az árát. A bekecs szűk volt, sebaj, fő az, hogy vastag posztó, vatelinos. A prémet ugyan lefejtették róla, de azért megteszi télire. A bekecs szűk, a vadászkabát meg alatta rettentően bő, az ujját föl kellett varrni. Akárhogy is volt: így felöltözve még soha nem jártam. Hogy minden darabom elég tűrhető. Tűrhető, viselhető, kibírja legalább az évet. Amikor is, a szerződés szerint, majd újat kapok.

Mentem az új élet elébe, és nem néztem vissza a falunkra. Mert amit magam mögött hagytam, az a ron-

gyosság. És én ott mindenkinek csak a keze-lába lettem volna, most elmegyek oda, ahol már nem leszek az. Abban az érzésben ültem a szekéren, hogy ami engem illet, megoldottam a társadalmi problémákat. A legkisebb fiú vagyok a mesében, aki mindent legyőz, és elnyeri a fele királyságot.

Hanem én nem önéletrajzi regényt írok. S ha még azt írnék is, fölösleges volna benne az ilyen „szülőföldem szép határa . . ." Megírták mások, nem is egyszer, olvasta mindenki, nem is egyszer. Én valamiképpen az életemet akarom igazolni, önmagam előtt, a barátom ellen, a fiam előtt. Az életemet, amely felől eléggé nyugodt voltam; amelyről tulajdonképpen soha nem töprengtem, vagy nagyon ritkán, de akkor sem jutott időm rá, hogy végiggondoljam. Időm vagy kedvem. Nyugodt voltam, mert úgy hittem: egy cél vezérli lépteimet. Az a cél pedig a legszentebb, a legmagasztosabb. A nép üdve — így mondták a tizenkilencedik században. A proletárhatalom — így mondjuk ma. És ahogy a lépteimet irányítottam, öntudatos engedelmességgel a közösségnek, úgyszólván minden keresztúton mindig a nehezebb, fáradságosabb, veszélyesebb, férfinak és egész embernek valóbb utat választottam. Most kétségbe vonják. Nem a célt általában. (Bár talán még azt is, ha szigorúan vesszük.) De minden bizonnyal kétségbe vonják választásomat a keresztutakon. Szememre vetik, hogy nem a valódi hívást követtem, nem használtam föl jól a talentumot, több tellett volna tőlem.

Álljunk meg hát egy pillanatra! Ki voltam és mi voltam akkor ott, azon a zötyögős szekéren, Füzesabonyba menet? Ki voltam, mi voltam legfogékonyabb időmben, és azon az első napon, azon a szép, fényes őszi

napon, amellyel életem legformálóbb, legsorsalakítóbb évei indultak? Úgy kell néznem most akkori magam, hogy már tudom: öt év sem telik el, és én visszautasítom azt az ösztöndíjat; alig több mint hat év telik el, és én kommunista pártmunkás leszek, hamarosan hivatásos forradalmár. Ugyan mi volt meg bennem mindehhez ott, azon az első napon, a rázós szekéren, Füzesabonyba menet?

Furcsa mód azt kell mondanom, nagyon kevés, alig valami. Igaz, volt néhány fájó emlék, a jogtalanság, igazságtalanság emléke. Azok sem égve fájtak, már régen nem. Sokkal jellemzőbb rám, hogy gyerek voltam: a világot úgy fogtam föl, amilyen. Urak? Szolgák? Úgy lehettem azokkal az urakkal, miért szégyelljem, mint a kutya a gazdájával. A gazda végigvág rajta, nem is tudja mindig, hogy miért, de azért a gazdája. A méltóságos úr, volt, amilyen volt: hatalom volt, kenyéradó volt, tőle függtünk közvetlenül és mindenekelőtt. Az én szívemnek is jobban esett, nyugtatóbb volt, ha megbocsáthattam neki, és tisztelhettem őt, mint hogyha lázadnom kellett. De hiszen különben is kiszabadulok onnan, máris kiszabadultam! Kocog a szekér Füzesabony felé, a ruha rajtam először van rajtam... Szobrász leszek. S ha csodáltak érte eddig a gyerekek, és nemcsak a gyerekek, Feri bácsi, mások is, most hamarosan csodálnak még többen, csodál majd egyszer az egész világ. Azt hiszem, politikai szempontból nálam közömbösebb korombeli kamaszgyerek alig lehet. Büszke voltam rá, hogy magyar vagyok? No persze! Vak Bottyán, Toldi Miklós, soroljam őket — hogyne lettem volna büszke. Fájt, hogy igazságtalanság történt az országgal, megcsonkították? Biztos voltam benne, hogy nem marad úgy. Amit a kommunistákról beszél-

tek az iskolában vagy a templomban, egy kis kétséggel fogadtam, igaz. Eszembe jutott a lovasparancsnok, eszembe jutott nagybátyám; s amit tőle hallottam, hasonlított arra, ahogyan Feri bácsi vélekedett. (Bár még gondolatban sem mondtam volna ki, hogy Feri bácsi kommunista!) Én hálistennek, nem vagyok kommunista, nem is leszek soha — hogyan is lennék? —, de azért, amit róluk mondanak, az nem egészen úgy lehet. Nem jól tudják, nem emlékeznek rá jól, ahogy a tanítónk is azt hiszi, hogy őt a kommunisták verték meg. Miért? Nem kutattam . . . Érzelmes voltam és érzékeny. Melyik kamaszgyerek nem az? Érzelmesebb és érzékenyebb másnál? Anyám után nagyon fájt a szívem. Nem mutattam. Lám, ő sírt búcsúzáskor, én meg csak úgy köszöntem el, mintha Dombiékhoz vagy a gátra mennék . . . A vallásban már akkor nem buzgólkodtam. Lehet, a ministrálás szoktatott el tőle. A szent dolgoknak az a profán közelsége. Igen. A téli, kora reggeli misék, amikor az áhítatnak ágyból kikelt kövér pap szaga van, amikor sietve daráljuk a misét, nem győzöm kapkodni a fejem, hogy már hol tart, s a kézmosás szent szövege közben egyszer csak rám förmed: „Tartsd lejjebb, hülye, a karomba csurog!" Már el tudtam aludni este keresztvetés nélkül, ha fáradt voltam. Már nem vártam csodát, sem azt, hogy életemben megérem a világvégét, sem mást. A haláltól nem féltem. Messze van. (Néha meg romantikus vágyódással gondoltam rá.) Azt nem mondtam volna, hogy isten nincs, eszembe sem jutott; hogy csak anyag van, és szellemek nincsenek. Hiszen akkor mese és gyönyörű ábránd sincs, nem vagyok királyfi, nem szabadulok . . . Eger olyan volt nekem, mint talán az első planétaközi űrhajósnak lesz a csillagvilág; új szemmel új valóság,

mérhetetlen, győzzed befogadni. A mester háza, a műhely, a mesterség maga, és a város, minden. A nyakmeresztően magas házak, a szűk utcák, körül a hegyek, szőlők, erdők, sziklák, a vár. És a csodálatos templomok. És a szobrok! Mennyi szobor, milyen mások, mint odahaza! Mind mozdul, lendül, mind beszél. Ránézel, mintha csak most merevült volna meg, de csak fordulj el egy pillanatra, már mozog megint. Játszik veled. Hát ezt is lehet kőből? Ámultam, de tudtam rögtön tudomásul is venni azt, amin ámulok. Ámultam, de befogadtam és elfogadtam ezt a kitárulkozó, mérhetetlen új világot. Fogékony értelmű-érzelmű gyerek voltam, azt hiszem. Hamar kiderült, hogy sem munkában, sem iskolában nem vagyok másnál alábbvaló.

Hát így, ilyen voltam, ilyen adottságokkal érkeztem. Ami történt — ebből történt; ami lettem — ebből lettem. És most már engem is izgat: hogyan?

A vár alatt, az öreg Belvárosban állott Vólháber János háza, műhelye, azon a tájon, ahol most a távolsági autóbuszok végállomása. Nagy, földszintes polgárház, dupla telek. Az utca felé az irodahelyiség és a kirakat. Egy rózsafonattal, síró puttókkal ékes gyermeksíremlék volt a kirakatban emberemlékezet óta, egy tört oszlop, fekete műmárványból, azután különböző nagyságú vásári gipszszobrok: Szent József, Szent Antal, Szent Teréz, Jézus szíve. Középütt „cégünk reklámja": egy néger kisfiút ábrázoló perselyszobor; missziós gyűjtésre használták, amikor még volt fémpénz, de használták azért most is, csak papírpénzre nem bókolt a fejével a kis szerecsen. A ház mellett nyitva állott mindig a kocsikapu, és ott, mélyen be az udvarba, ott volt az igazi kirakat: szállításra váró munkák, épület-

szobrok, kapucímerek, sírkövek. Hadd lássa minden arrajáró: élőnek, holtnak nélkülözhetetlen Vólháber János művészete. A mester az udvari szárnyon lakott; három szoba, kamra, nagy konyha. Előtte tornác, sűrű szőlőlugas, a kőpor ellen. Folytatásában műhely volt, a kisműhely vagy „meleg műhely", mert zárt helyiség, télen fűthető. Főképpen a gipszmunkák készültek ott, és mindjárt elmondom: ott aludtunk mi, inasok, földre tett szalmazsákon, ez idő szerint hárman, a rákövetkező évben négyen, majd öten. Éjszakára szétraktuk a szalmazsákokat a fal mentén, nappal egy helyre tornyoztuk a sarokba. Szemközt állott a nagyműhely, az udvar másik oldalán: fészerforma, félig nyitott épület. Ott folytak a műkő és nemeskő munkák. Reggel hattól este hatig csattogott a kalapács, csikorgott a csiszoló, dolgozott a nyolc-tíz, volt hogy tizenhat segéd is.

Kedvemre bámulhattam, míg a mesterre várakoztunk. Mert várakoznunk kellett, a mester tárgyalt egész délelőtt az irodán. Apám csalódott is, tudom, bár nem mutatta. Két libát hoztunk, frissen vágott, hízott libákat, nyakuk a testhez simul hátra szépen, ahogy a városi henteskirakatokban látni. A két libáért, meg hát végül is „mesterek volnánk, iparosok", ha csupán falusi kovács is: számított kartársi parolára, egy-két barátságos szóra. De Vólháber csak nézett, mintha nem is apámat hallgatná, aztán hirtelen bólogatott: „Ja, ja, tudom már! Vigye csak be a konyhára, aztán üljenek le, várjanak meg az udvaron!" Gunynyasztottunk hát, mintha magunk is kövek volnánk a kövek közt; még csak meg sem néztek a háziak, segédek, arra járók. Vólhábernéé ugyan először szívesen mosolygott, szagolgatta, nyomkodta a libát, emelgette. Honnan jöttünk, biztosan fáradtak vagyunk az úttól

— de a választ meg sem várta, inkább tuszkolt, mint kísért az udvarra. És a szíves mosoly ugyanolyan egyszerre tűnt el az arcáról, ahogy előbb a libák láttán, föltűnt.

Apám cigarettát sodort. Nem volt már mit mondanunk egymásnak. Fáradtak is voltunk a hajnali keléstől, utazástól, valóban. Néha megszólalt, magát is biztatva: „Látod, ez nem akármilyen kóceráj! Itt aztán kitanulhatod a szakmát, ha igyekezel." Vigasztalta magát, hogy nem úgy fogadták, ahogyan számította.

A delet már elharangozták. A segédek: vasalt nadrágban, mellényben, a fejükön keménykalap, úgy dolgoztak. Úrforma ember jött rakodómunkásokkal, épületre való faragott köveket raktak kocsira. Aztán egy pap is jött. Beküldték az irodába. Éhesek voltunk, de röstelltük elővenni kosárból a ruhába csomagolt ennivalót. Apám csöndben számítgatta: megvárja-e vajon a szekeres gazda Füzesabonyban, ha csak az esti vonattal érkezik. „Itt kitanulhatod a szakmát, ha igyekezel. Ez nem akármilyen kóceráj!"

Végre jött Vólháber, de csak felénk intett, és eltűnt a szőlőlugas mögött. A konyhai zajokból hallottuk: ebédelnek. Aztán megint jött egy pap, sovány, az arca vöröspattanásos, de az nem a műhelybe ment, sem az irodába, hanem a lugas mögé, a lakásba. Egy kis cseléd, mezítláb futott végig az udvaron, a nagy műhely végébe, két virágos kancsó a kezében. Ott nyílhatott a borospince. Mi pedig elővettük mégis a hazait. Fölbátorodtunk, mert a segédek is letették a szerszámot, fejükről a keménykalapot, ebédhez láttak: de még csak nem is ruhából, a legtöbbjük papirosból. Hogy elcsöndesült a zaj, kihallatszott a lugas mögül a férfiak be-

szélgetése, a mester meg a sovány pap dörmögése, időnkint az asszony éles hangja, nevetése.

Végre aztán megjelent Vólháber. Már nem a fehér köpenyben, hanem aranyláncos mellényben, kabátban, hozzá keménykalap, sétapálca, kesztyű. Intett, hogy mehetünk. Útközben elkérte az iskolai bizonyítványomat, kikérdezett a személyi adataimról. Apámhoz is volt néhány szava, termésről, időjárásról, mert miről beszéljen az ember falusiakkal? Az ipartestületben aztán tíz percbe ha tellett, amíg elintéztük a formaságokat, megkötöttük a szerződést.

Négy évre szólt a szerződés. De négy év múlva is a mestertől függ, vizsgára bocsát-e, vagy meghosszabbítja még egy évre az inasidőt. Kapok szállást, kosztot, évente ruhát, cipőt. Fizetés persze nincs bennkosztos inasnak, örüljek, hogy tanítanak. Vólháber azonban már odamenet megnyugtatott: a szállításnál mindig leesik egy kis borravaló, később meg, ha jól tanulok, és hasznosan dolgozom, ő nem garasos ember, kimenőre, bálra, búcsúra mindig ad egy kis zsebpénzt az inasoknak. Észre sem vettem: már nem az apám fia voltam többé, már ez a fölényes modorú, idegen úr lett a gondviselőm. Csontos, nyakigláb ember, s még hosszabb a keménykalapjában. És akkor láttam csak, hogy apám nem is olyan nagy, erős ember, inkább kicsi és sovány. Meg olyan félszeg. Köszönte Vólhábernek a hozzám való jóságát, ügyetlenül megölelt, megcsókolta az arcomat, amit soha nem szokott, aztán sietett az állomásra. Vólháber nógatott, gyerünk, neki még sok a dolga. El is felejtettem apám után nézni. Mire megfordultam, eltűnt a sarkon. Akkor láthattam volna utoljára őt.

Vólhábernak én az életemben hálával tartoznám.

Mégsem tudtam, az emlékét sem tudom szeretni. Lapát nagy kéz, elálló fül, vastag, görbe orr, szinte az orrnyergében a közelfekvő, apró szeme. Sedre, gyors beszédű. Alamuszi fajta ember. Tisztelték a városban, vagy inkább tartottak tőle, de nem szerették. Mindig megbukott az ipartestületi választáson. A másik szobrász, ott volt műhelye a szőlők aljában, a Szalóki út mentén, sokkal kisebb műhely, két segéddel dolgozott, mégis ő került a választmányba. Vólhábernéról már mondtam, milyen hirtelen-derűsen tudott mosolyogni, és milyen hirtelen keményedett újra meg az arca. A férjénél jóval fiatalabb; a mester ötven felé járhatott, az asszony meg talán harminc ha volt. Bögyös-faros, úgy is öltözött mindig, hogy a melléből, kerek, húsos karjából minél többet mutasson. Megtudtam még aznap este, hiszen az új inast tüstént kifaggatják, de kiokosítják is az öregek, hogy annak a sovány, pirospattanásos papnak a szeretője. Azért jár hozzájuk. Mindenki beszéli, a mester is tudja. Tűri, vagy talán még jól is jön. Egerben vagyunk, de a szakma is olyan: a papokkal jóba kell lenni.

Ez a pap volt egyébként a mi „tiszink", a hitoktatónk. Mert azon felül, amit a műhelyben tanultunk, hetenkint egyszer az inasiskolába mentünk, ahol rajzra tanítottak és hazafiságra. Hetenkint egyszer pedig hittanóránk volt. Nagy ünnepek előtt cédulával kell igazolni a gyónást. Sebaj, van a minoritáknál egy süket, ütődött pap. Annak egyszer az öreginasunk a Schneider Fánit gyónta meg. „Gyónom a mindenható Istennek és Isten helyett lelki atyámnak, hogy elmentem én a vásárba Schneider Fánival, Schneider Fánival, de Schneider Fánival, vettem néki piros szoknyát három fodorral . . ." Megkapta rá a feloldozást, a három Mi-

atyánkot, három Üdvözlégyet és a Hiszekegyet. Így szólt a legenda. Egyébként az is szokás volt, hogy a gyónó, ügyesen összehajtva, két-három cédulát odacsempészett, kölcsönösség és viszonosság alapján a barátai nevében. Az iskolában csak a rajz a fontos meg a mértan. A többi: mese; abból még nem buktattak meg soha senkit. Ezt és még sok mindent megtanultam mindjárt első este a két inastársamtól.

Egyikük elsőéves, mint én, csak pár héttel korábban jött. A másik: öreginas; nemcsak azért, mert harmadéves, hanem életkorra is. Kese hajú, nagy ádámcsutkás, ösztövér fiatalember, az állán, nyakán örökké duzzadt kelések. Miskolcról jött, Csikós Gazsinak hívták. Négy gimnáziumot járt, hogy papnak megy; aztán elvált az apa, újranősült, nem fizetett annyit érte, hogy tanulhasson. Előbb az órásmesterséget próbálta, nem bírta a szeme. A vasúthoz került, ott valami „ügye" volt; két évig várta, hogy kinevezik, vagy iskolára küldik; a fizetés jóformán semmi, az is elolvadt, mire megkapta, az inflációban. Élni kellett. Dolgozott építkezésen, trógerolt egy fuvarosnál, végül itt kötött ki. Elég ügyesen rajzolt. És okos fiú volt, barátságos is, de nem nagyon szerettem; a kelések miatt és leginkább a mocskos szája miatt. Hol a nőügyeiről beszélt esténkint, hol meg a mesterné intim bájait elemezte, korbácsolta kamaszindulatainkat, gusztustalanul röhögött.

Keserves volt az az első év, de kivált az első néhány hónap. Én ugyan sokféle munkát próbáltam már életemben, hanem ez itt kegyetlenül nehéz volt, nem is a korunkhoz illő, amit ketten, kisinasok, Beke Jancsival végeztünk. Vólháber nem tartott napszámost. Vagyis, ha anyag érkezett, cement, gipsz, kő, jobbára miránk várt a cipekedés vagonból lovas kocsira, lovas

kocsiról műhelybe, raktárba. A vásárosok, építési vállalkozók többnyire maguk jöttek a gipszszobrokért, méretre faragott kövekért, mennyezet díszekért. De az egyházi és privát rendelőkhöz mi hordtuk ki az árut. A pingált szenteket a kegyszerboltnak, templomi szobrokat, kerti törpét, kőpadot, mikor mit. Befogtuk magunkat Jancsival a tolókocsi elébe, félnapokig jártuk a város meredek utcáit. Az öreg inas meg a segédek, ha megláttak, nyerítettek: a „lovacskák". És a borravaló is! Ha sírkövet vittünk a temetőbe, és véletlenül ott találtuk a hozzátartozókat, vagy másutt is, ha maga a megrendelő vette át, amit hoztunk, annak még csak eszébe jutott, hogy adjon ezer koronát. (És gavallér volt, ha fejenkint ezret adott.) De legtöbbször kivel találkoztunk? Vakoló kőművessel, aki ott várt, hogy a sírkövet fölállítsa; cselédlánnyal, szolgalegénnyel, kertésszel. Miért adtak volna borravalót és miből? Hogy pedig a pénzről fogalma legyen az olvasónak: ötszáz koronába került egy péksütemény. Háromezer korona — így leírni nagy pénz —, az volt a vásári bazárosok egységára. Kiraktak zsebtükröt, fanyelű bicskát, festett fakanalat, apró kaucsukbabát, üvegnyakláncot, gumin ugráló majmot, asztaldíszeket, sótartót, szalvétagyűrűt, meg a mi szent szobrainkból is a legolcsóbb fajtát, s még a versre, nótára is emlékszem, ahogy énekelték: „Nálunk mindent háromezerért, pedig minden darabja tizenötöt ér. Háromért darabját, amelyiket akarják, háromezer korona!" Egerben van templom elég, búcsú is volt hát épp elég, nem csoda, ha megtanultam. Mert egész utcasor bazáros árult a búcsúkon, mind ugyanazt árulta, és ugyanazt énekelte hozzá. Háromezer korona! Pesten háromezer koronába került egy átszállójegy. 1926-tól kezdve huszonnégy fil-

lér lett a háromezer korona. Huszonnégy fillér, vagyis körülbelül mostani három forint. Csak hogy megértsék: a borravalókból nehezen tudtam egyik búcsútól a másikig összeszedni annyit, hogy valami éppen szükségeset, borítékot, levélpapírt, zsebfésűt, ilyesmit vehessek magamnak.

A sok nehéz cipekedés, kocsihúzogatás mellett ránk, inasokra esett a házimunka nagy része is. Reggel ötkor már — hiszen az nem volt baj, megszoktam otthon a korai kelést — hordtuk a tüzelőt a konyhára, hordtuk a vizet vödörszám a nyomókútról. Azután hol krumplit pucolni, hol mákot darálni, és hol ezért szaladj át a fűszereshez, hol azért ugorj a henteshez. Így ment egész nap. Nem volt nekünk egy pillanat nyugtunk, az ebéden kívül egy pillanat leülésünk. Na, hogy ne túlozzak: szállítás után, az üres kocsival ha fordultunk, lejtős utcákon fölültünk rá. Lábbal kormányoztunk. Nagy mulatság volt. Különben még azt sem merte megtenni az ember, hogy valahol útközben leüljön szusszanni pár percet. Kicsi a város, megtudja Vólháber, ad nekünk. És az inasgyerek, ha éppen nem csinál valamit, útjában van mindenkinek. A rendőr, de még a közönséges járókelő is beléköt: „Mit lopod a napot? Miért nem mész a dolgodra?" Csoda, ha elbóbiskoltunk az iskolában? Csoda, ha nem győztük megvárni egymást az egyetlen lavórral? Bizony, legtöbbször úgy aludtunk el, ruhástul, úgy virradt ránk az ébresztő. Ezt is nehezen szoktam. Mert akárhogy voltunk odahaza, akármilyen sokan: anyánk minden este lefürösztött, míg kicsinyek voltunk, és ellenőrizte később is, hogy végigmosakodtunk-e tisztességesen. Itt meg, röstellem, bizony éreztem már, hogy szagom van, áporodott, rossz testszagom. Reggel ki ért rá, ahogy éb-

redtünk, már futni kellett! Este az öreg inas mosdott előbb, vakarta a keléseit, nyalogatta a nehezen ragadó kese haját. Én undorodtam is mosakodni utána, ki kellett vinnem a lavórt, elmosni a nyomókútnál, kisikálni homokkal, új vizet hozni. Vagy ha Jancsi mosdott, még őt is megvárni. Ott ácsorogjak? De ha leültem a szalmazsákra, nyomban el is aludtam. Csodálják hát, ha a tiszi — a hittan tanárunk — utált minket? Utált még a tanterembe is belépni. Büdöseknek hívott minket, folyton szellőztetett, hogy büdösek vagyunk. Mi meg visszautáltuk. Pedig az ő utálkozása is érthető; legföljebb talán, pap létére, megbocsáthatta volna, amiről nem tehettünk; és tekintélyes ember létére, talán beszélhetett volna a mesterünkkel, a miénkkel meg a többivel, hiszen másutt is csak így éltek a bennkosztosok. Miért csak velünk ordított, gúnyolódott, gorombáskodott? Előre borsózott a hátam a hittanóráktól, a megaláztatástól, de már a tiszi képétől is. Azután, röstellek beszélni róla, de hát ez is van: külön a háziak budija, kulcsra zárták, és külön, a kis műhely végéhez ragasztva a személyzeti reterát. Odajártak mind a segédek napközben, de még a betérő kocsisok, szállítómunkások, mindenki, akinek éppen kellett. Mármost a magyar embernek, tudjuk, szokása, hogy mihelyt az ilyenfajta magányban elzárkózik, tüstént igyekszik érzékletes formában jelezni véleményét az életről, a világ soráról, s embertársairól, akik utána következnek a sorban. Azt is nekünk kellett mindennap eltisztogatnunk, hol Beke Jancsinak, hol nekem, a belem majd kifordult. Nem éltünk mi odahaza fényesen, külön ágyam csak az utolsó időben lett, amikor a kisebbik bátyám elment Jászberénybe. De azért, ha ketten aludtunk is egy ágyban, volt lepedő alattunk,

volt párna, huzattal a fejünk alatt. Itt meg: a csupasz szalmazsák. Párnának meg az összehajtott bekecsem. És a keshedt, rongyos takaró; kényesebb lóra nem terítették volna már. Ezt mind nehezen szoktam. Lehet, hogy a kosztunk nem volt éppen rossz, talán kevés sem. Kimérte délben a gazdáné a levest, a főzeléket, meglocsolta egy kis hagymás zsírral, darabka hús vagy sült szalonna is jutott, szerdát és pénteket kivéve, amikor tésztát főzött. De növésben voltunk, a szokatlan munka is nyűtte a testet. Hazulról nem vártam csomagot, még írtam is, ne küldjenek, tudom, nehezen vannak. És mit várhattam? Karácsony táján valami sütemény t. Néha bizony nem álltam meg, ha pénzem volt, és megcsapott a pékműhely ajtajában a friss sütés illata, vásároltam háromszáz koronáért egy vastag karéj kenyeret. Úgy faltam be a meleg, lágy kenyeret, szinte gombócban, rágás nélkül. Éheztünk, folyton az evésről beszéltünk, és mert folyton beszéltünk róla, hisztériásan megnőtt az éhségünk. Nem is veszem rossznéven a mestertől vagy az asszonytól. Kamaszfiút csak az anyja főztje tud jóllakatni. Hiszen az isten kamráját is fölenné, kinek van ahhoz szíve? Éheztünk. És ősztől tavaszig fáztunk is. Nekem csak az az egy szál ruhám volt. Az is cafatra ment cementzsákok, nehéz kövek cipelésében pár hét alatt! Megcsúszott a karomban egy rücskös terméskő, már lent voltak az összes gombjaim elől, már kihasítva a nadrág, még a combomat is jól lehorzsolta a kő sarka. Télire olyan lettem, mint a hámló nyírfatörzs: foszlott rongy, amiben jártam, átbújt a szél rajta, átverte az eső. Hát így fogdosni aztán a jéghideg köveket egész nap... És nem volt menekvés. Hatkor a műhelyben végeztek, öt órától már alig tettek a tűzre. Meddig tartja az ilyen vaskályha a me-

leget? A műhely egyik fala: üvegkockák, vaskeretben, szimplán! Mire kisöpörtünk, rendet raktunk, mire a konyhán is végeztünk, mire még ide-oda küldtek, és mire lefeküdtünk volna: meglátszott a lehelet a szobánkban. Fölvettem a bekecset, körültekertem magamon a foszlott takarót. Így is néha sírtam már kínomban, halálos fáradtan sem tudtam elaludni a hideg miatt.

És mindehhez még a lelki gyötrelem. Milyen büszkén indultam azon az őszi reggelen a falunkból, meghódítani a világot! Milyen könnyűnek hittem: hogy másnap már véső, kalapács a kezemben, és megmutathatom, mit tudok. Nevetséges ábránd! Irigykedve néztem a segédek munkáját: mikor fogom én azt megtanulni? Mikor, ha így megy?! Hiszen csak szolga vagyok én itt, nem inas! Igazuk van, ha nyerítenek, ló vagyok, még annál is kevesebb! Hónapok múltak, mikor egyszer végre szólt a mesterünk az egyik segédnek: foglalkozzék velem. Akkor vagy egy órát valóban foglalkozott is. Megmagyarázta a szerszámokat. Azután megint: csak a cipekedés a reterát takarítás, konyhamunka. Láttam én már: a négy évből öt lesz, s még jó, ha csak öt. Vigasztaltak, ez így megy az első évben mindenütt. Majd lesz jövőre új kisinas, akkor az lesz a lovacska.

A segédek azt mondták, nem is kettőt, hármat készül szerződtetni Vólháber. Jól megy a szakma. Amilyen rosszul ment a háború alatt és után. Mert a mi szakmánk nemigen élvezi a hadi konjunktúrát.

Nekem akkor Eger nagyváros volt, alig fölfoghatóan nagy város, hiszen ahhoz szoktam: mind ismerik egymást az emberek. Itt meg jönnek-mennek, nem is köszönnek az utcán. Nagyváros. És gyönyörű szép nagy-

város, a sok templomával, szobrával, emeletes házával! De pedig ahogy most visszagondolok: kopott városka volt Eger. Még Budapest is szegényes, kopott volt az első világháború után. 1913-tól tíz éven át alig volt építkezés, épületjavítás sem igen. 1923-ban kapta a Bethlen-kormány az első kölcsönt külföldről, s a rákövetkező években újabb kölcsönöket. Abból az egyiket, az úgynevezett Speyer-kölcsönt, éppen a városok helyreállítására, elmaradott megyeszékhelyek urbanizálására. Igaz, a kölcsön felét ellopták már Pesten, a vidékre jutónak felét ellopták a helybeli urak. De amit belőle mégis középítkezésre fordítottak, azt már megérezte a szakmánk; és amit elloptak, többnyire végül azt is építkezésre fordították. Abban az évben, amikor én az inasságomat kezdtem, nagyban folyt a templomok renoválása Egerben, városi intézmények épültek, és a városházi urak szép magánvillákat építtettek. Azután az irredenta nekibuzdulás, a hősi emlékművek, az országzászlók. Mindenfelé került kőfaragómunka. Rákövetkező évben Vólháber valóban három elsőéves inast fogadott. És már neki is érdeke volt, hogy mi, öregebbek, minél hamarább megtanuljuk a szakmát, minél hamarább dolgozhassunk.

Maradjunk azonban még az első évben! Azon felül, hogy állandóan aggasztott: hiszen rosszabb ez, mint a faluban volt, cselédnek szegődtem, nem tanulónak; azon felül megint bántott a ıongyosságom. Nem elég baj, hogy kékre fagyok téli napokon, de már ott tartok, ha kimegyek a városba, örülök: minél nagyobb teher van a kocsin, minél jobban elbújhassak mögötte. Vasárnap délig akadt munka mindig a ház körül, ebéd után azonban nekünk is jutott pár óra kimenő. Hová menjek? Szégyelltem a jobb utcákon, főtereken mutat-

kozni a vasárnapra kiöltözött úri nép között. Kevéssé vigasztalt, hogy nem én vagyok az egyetlen rongyos, más inasgyerek sem parádézik. Mert igaz, nem minden szakma eszi úgy a ruhát, mint a miénk, de a szuszterinasokon is nyomot hagy a csiriz, a szurok, de még a kényes kereskedőinasokon is a maguk mestersége. Sok volt a szegény ember, a koldus, a kóborló cigány; és a nyomorúság alja, már nemigen emlékeznek rá a mai emberek, elképzelni sem tudják: a rengeteg hadirokkant. (Érdekes, a második világháborúnak milyen kevés a rokkantja. Részben mert a második világháborúban olyan fegyverek működtek, amelyek a halottak számát emelték több mint háromszorosra. Legtöbbet a légnyomás gyilkolt; az ostromlott városok utcái tele voltak halottakkal, akiken külsérelmi nyom nem is látszott, csak halvány vércsík a szájuk szélén, az orruk alatt: tüdőrepedés. Azután meg a második világháborúban voltak már olyan szerek, amelyek a vérmérgezést megelőzték. Ha még nem is a penicillin mínálunk, de a különböző szulfamidkészítmények. Az első világháborúban viszont a gáz és lángvető miatt rengeteg sokan megvakultak. Azután a golyó- és szuronysérültek legnagyobb része, mire a kötözőhelyre került, belázasodott, fertőződött. Jóformán meg sem vizsgálták, ha végtagon volt a sérülés: már tömték is el a sebét, készítették amputációra. Azért volt annyi rokkant az utcán, s bizony a húszas évek derekán is még a régi katonarongyaikban jártak, koldultak, kegyelemkenyéren éltek.) A kamaszgyerek olyan: őt nézi mindenki, azt hiszi. Büszkén hagytam ott a falut, mentem az élet elébe, a dicsőség elébe, hódítani. Bizony, nehéz volt szoknom, hogy az otthoninál is csúfabb állapotban, s az elegáns főutca közönségéhez ké-

pest még kirívóbban: ilyen vagyok az emberek között, amilyen vagyok. S vegyük még a sok goromba heccet, ugratást, ami a kisinasoknak mindenütt lépten-nyomon kijárt. Testi bántalom is; hogy az embernek csak úgy odasóztak, sokszor tréfából, barátságból is. Lehajoltam egy zsákot fölvenni, megfeszült a fenekemen a nadrág, már csattant egy tenyér hatalmasat: „Ahol feszül, ott szabad!" És a röhögés hozzá. Elküldtek a város egyik nyilvánosházába. Gondolhatják, milyen látványosság lehettem a rongyaimban, a tahóságomban a cifra hölgyek között, hogy „a kedves nővéreknek hoztam száz darab Szent Imre szobrot". Azt sem tudtam zavaromban, hogyan kerültem ki az utcára. A nyerítések, a taknyosozások, a büdösözések a műhelyben és az iskolában. Engem apám úgy nevelt, hogy senkinek a keze-lába ne legyek. Önérzetes ember volt. S ha végigverték is a faluval egyszer, inkább arra emlékszem, hogy megadta kinek-kinek, ami jár, de meg is követelte, a munkája és becsülete után. Trágár beszédet soha nem hallottam tőle. Falun nőttem föl, később csodálkoztak pesti barátaim — azt hiszik, a paraszt folyton csak káromkodik, és mindent, ami nem illik, a nevén nevez, mire vagyok olyan finnyás?! Nem tehetek róla, nekem a trágár szó úgy fáj, mint az arculcsapás. Vólhábernét, ahogy megtudtam, hogy a pap szeretője, már nem állhattam. És mivel éreztem, hogy nem vesz minket emberszámba, s azt egyebek közt úgy is kimutatta, hogy előttünk öltözködött, vetkőzött, belenyúlkált a keblébe a melltartóját igazgatni, sőt, szégyen nélkül derékig mosakodott, épp csak háttal fordult, de mintha ott sem volnánk — ettől valósággal megutáltam. És hogy megutáltam a tiszinket. Pedig ha érett fejjel visszagondolok rá: mennyivel volt rosszabb,

mint más? A turisták ma is megnézik Egerben a kanonoksort, azt az előkelő, csöndes kis utcát, barokk és rokokó épületeivel, ahol a nagyságos és főtisztelendő urak, a Kánon, a „zsinórmérték" szerint élő szerzetesek laktak; mindegyik palotában egy-egy kanonok, a maga cselédségével, ízlése szerint nyírott vagy ősvadonnak hagyott parkjával, s mindegyiknek megvolt hozzá a maga kis szőleje, birtoka; és milyen borsos történetek jártak róluk! Pedig az a Kánon a szegénység, szüzesség és engedelmesség fogadalmát jelenti! Hát az érsekség táján vagy a kolostorokban olyan puritán keresztényi élet folyt? Szegény pária volt ez a mi tiszink a maga világában. Miért? Ki tudja... Pedig doktor volt, pár éve még a teológián tanított, fényesen indult. Most meg káplán a belvárosi plébániatemplomban és hitoktató az inasiskolában. Mesélték, hogy valamilyen írása miatt szembekerült az érsekséggel. Nocsak, még kiderül, hogy üldözött! (Nyilvánvaló, hogy az akkori filozófiai meg teológiai viták, amelyek a magyar klérust is megosztották, valójában egyházpolitikai viták voltak. És nálunk keményen torolták meg azokat a „modernista" elhajlásokat, amelyek — mint később megtudtam — máshol, például a francia egyházban, a hivatalos álláspontot jelentették. A magyar főpapság a birtokait, a főrendiházi tagságát, vagyoni és hatalmi kiváltságait féltette.) Nagyon szerette a tiszi a gyomrát, majd mindennap Vólháberéknál ebédelt vagy vacsorázott. Valami betegsége volt, talán cukorbaja, azért is maradt olyan sovány, attól a sok pörsenés az arcán. Szerelmes volt az asszonyba? Alig hinném, hogy az a műveletlen, ravasz kis bestia mást nyújthatott volna neki, mint a telt, puha, fehér bőrű testét. Szenvedélye volt a mi tiszinknek Vólháberné

ágya, ahogy a konyhája is. Szenvedély, amelyet szégyellt, titkolt, biztosan lázadt is ellene, de szabadulni nem tudott. Minduntalan Vólháber ügyeiben kellett eljárnia, baráti kapcsolatait, összeköttetéseit hol egy városi szerződésre, hol adómérséklésre, hol valami suskus elkenésére latba vetni. Megértem, ha ideges, fáradt, gyűlölködő ember volt. Zilált lélek... És igaz, büdösek voltunk, a sok kialvatlan, mosdatlan kamaszfiú a zsúfolt osztályteremben... Mentegetem, lám csak! Meg akarom érteni, őt is, megöregedtem, sokat láttam. Vagy a lelkiismeret bánt, hogy olyan legyőzhetetlenül gyűlöltem őt? De végül is az ember annyit ér, amennyit a cselekedetei. Hiába mentség, magyarázat. Sokan tették keservessé az inaskorunkat, de senki úgy, mint ez az ember. Már ahogy az osztályba nyitott, és zsebkendővel befogta az orrát, míg az ablakig megy... És igaz lehet a pletyka: pénzt is kapott Vólháberéktől, osztoztak a közszállítások hasznán. És csak amit „természetben" kapott is... A fiatalság tiszta és szigorú. Nem megértő. Így is van rendjén.

Falun nőttem föl, tehát elég korán tudtam, hogy nem a gólya hozza a gyereket. A nemi élet dolgairól az állatvilág részesített szemléltető oktatásban az udvarunkon. És nemcsak az a bolond asszony emelte föl a szoknyáját, ha utcahosszat kiabáltunk neki: mutassa, mije van. Meleg tavaszokon elcsavarogtunk a Tisza-partra, fürödtünk egymás előtt fiúk-lányok, nem mindig a legszégyenlősebb módon. Tizenegy éves kispásztor koromban egyszer én is megbolondultam: szeretőm lett. Forró május vége, június eleje, kiszakadtam már az iskolából, de tanultam, hogy a vizsgán majd ott leszek. Egy osztálytársnőm járt ki hozzám titokban. Az volt az ürügy, hogy a leckét mutatja meg.

Papást-mamást játszottunk a mindent rejtő, magas fűben. Egymás mellé feküdtünk, hagyta, hogy simogassam, tapogassam. Játszottuk, hogy felnőttek vagyunk, házasok, a „gyerekeinkről" beszéltünk; máskor meg csak meséltem mindenről, a világról, messzi földekről, csillagokról, amit Feri bácsitól hallottam. De közben szorongattuk egymást szenvedélyesen. Fénylett a szeme, mintha sírna, és tüzelt az arca; gondolom, az enyém is. Rendszerint a libák megriadása vetett véget az idillnek, vagy szekérnyikorgás hallatszott. Mint az álomból, úgy tértünk magunkhoz. Nem maradt más az egészből, csak hogy mind a kettőnknek sürgősen kellett kisdolgoznunk; amit szégyenlősen, egymástól messze vonulva el is végeztünk. Azután már csak a leckéről beszélgettünk, meg hogy jön-e holnap is. Pár hétig tarthatott, egyszer csak nagyon megutáltam magam. Mi lenne, ha húgom járna így, ahogy ez a kislány, valamelyik barátommal az ártéri fűbe? Megutáltam a kis „szeretőmet", az egész papást-mamást, mindent. És talán ugyanígy volt a kislány is: egyszer csak elmaradt. Az utcán, ha találkoztunk, vagy az iskolában: szerbusz-szerbusz. Beszélgettünk, vagy játszottunk együtt a többivel, mint akárki mással. De soha egy gesztussal, egy tekintettel sem jeleztük, se ő, se én, hogy mi is volt a Tisza-parton. Mintha álmodtuk volna, valóban, külön-külön. Hanem ez éretlen gyermekkoromban történt; s ahogy pár év múlva már igazi jelei ütköztek a testemen, hogy férfi leszek, egyre inkább kerültem a lányokat. Kamaszkorom éveiben megszállt a fanyar tisztaságvágy, a nőgyűlöletig menő félelem a lányoktól. Segített benne a valláserkölcs is? Látszatra igen, valójában csak megfogalmazta, amit magam is éreztem. Hogy csúnya dolog a testiség. S ha

egy fülledt álomból bemocskoltan ébredtem, lám, ezt a szót is használom: „bemocskoltan" —, ahogy testileg, úgy igyekeztem hamar az emlékeimben is megtisztálkodni. A faj ösztönös védekezése a korai, korcs utódok ellen. És tapasztalatom szerint így van vele minden egészséges, jó vérű férfi. Amelyik kakas korán ugrándozik, abból nem lesz jó kakas. A lányoknál sincs ez különbül. A leendő vérbeli „jó nő" bakfis korában ijedten és megközelíthetetlenül tartózkodó. Csak a magam tapasztalatából beszélek, nem tudom, készült-e statisztika róla, s mit mondanak a nevelők, orvosok. Annyi bizonyos, épp az inaskorom éveiben kínosan, valóban kínosan elzárkózott és szűzies voltam. Utáltam, és lehet, mert éreztem az örvénylő vonzását, riadtan utáltam Vólháberné telt, puha fehérségeit, szégyentelen magamutogatását, utáltam a parázánálkodását, és ha papunkra néztem, nem tehetek róla, egyre csak a vérbe nyihhant, üzekedő bakot láttam. Még a keze érintésétől is viszolyogtam.

Pedig voltak ám szerelmeim, méghozzá milyen nagy szerelmeim! Előbb egy szomszéd kislány. Korombeli, vagy tán egy évvel öregebb. Az első napon, amíg Vólháberra vártunk, unalmamban meg kicsit a lábamat mozgatni, várost látni, kiálltam a kapuba. Hát az a kislány meg ott nézett ki a mellettünk levő ház ablakán. Kék babos nyári ruhában, szőke fején ugyanolyan kék babos szalag. Megnéztük és rajtakaptuk egymást a nézésen: aztán szemérmesen másfelé bámészkodtunk mind a ketten, loppal lesve csak, hogy mit csinál a másik. Attól kezdve valahányszor a kapun kimentem, az első önkéntelen fejmozdulattal őt kerestem: nincs-e ott? Iskolás volt, reggel pontban háromnegyed nyolckor ment el táskával, rajztáblával a

kapunk előtt. Mindig megdobbant a szívem, ha láttam, de pedig soha többé olyan szépnek nem láttam, mint azon az első napon, a kék babos ruhában. Azért jó izgalom volt, hogy hátha éppen jön, hátha éppen kinéz. Talán egyszer az iskolából hazajövet csúfolnák vagy bántanák a nagyobb fiúk, bezzeg akkor megmutatnám . . .

Másik szerelmem is volt, kifutólány a szemközti boltban, minden reggel hozta a tejet meg a zsemlét Vólháberéknak. Jucinak hívták, bizony, nagyon is szép és nagyon is nagy lány hozzám, sűrű, barna haja, kreol-piros arca, nagy, mandulavágású szeme, törökösen erős szemöldöke. Jaj, nagyon szép lány volt! Mindig öves ruhát hordott, mert az öv mutatta, milyen karcsú a dereka. És ami nekem mindenekfölött tetszett a nőknél: gyönyörű keble volt. Hogyne utáltam volna meg Gazsit, amikor „Jó kis dudák, eltöftöfölnék rajtuk!" — ilyeneket mondott. De még durvábban, ocsmányabban is.

Ha déltájban mentem kocsival a belvárosba, mindig találkoztam a preparandistákkal; köztük is volt szerelmem: magas, hosszú copfos lány. Hátul ment, a legnagyobbak között. Egyszer találkozott a tekintetünk. De nem sorolom föl mind a szerelmeimet, nem is tudnám, csupa titkos, epekedő, nagy szerelem volt. Fáradt és keserves napjaimat átszínező szivárvány: hátha találkozunk, hátha szólunk is, hátha valami történik, valami, hogy én megmutassam az erőmet, az ügyességemet. Különösen az erőmet.

Mert hiába éheztem folyton, úgy izmosodtam, nőttem, szélesedett a vállam, vastagodott a karom, combom: szinte mérhettem naponta. A sok cipekedésben, a nehéz munkában tizenöt éves koromra olyan lettem,

hogy ha tán egy dühös bika jön, azt is megfogom a szarvánál, mint Toldi Miklós. Hittem, hogy megtenném. Mert Jancsi sem volt gyönge gyerek éppen, de ha birkóztunk, mindig odavágtam. Kiszorítósban is egykettőre kiszorítottam. Összetámasztottuk a térdünket, kezet szorítottunk, abban a pillanatban éreztem, hogy legyőzhetetlen nagy erő van a karomban, a foga csikoroghat belé, moccantani sem tud rajtam. Én meg csak várom, hogy kiadja kicsit az erejét, aztán elkezdem feszíteni a karját hátrafelé. Már majd a guta üti, úgy erőlködik, mindent megpróbál, mégis kibillen végül a helyéből. Hej, ha egyszer bántani merné valaki azt a kislányt! Akkor aztán nem számítana, hogy rongyos vagyok, vagy akármilyen. Csak legalább hárman vagy öten jönnének ellenem! A kislány elpirulna, kezet nyújtana: „köszönöm". De én csak mosolyognám: „ugyan, semmiség!" Arra is gondoltam néha: elkerülök majd föl Pestre, híres művész leszek, visszajövök Egerbe szobrokat csinálni a székesegyháznak. Fogadnának, mint híres művészt... De hogyan leszek híres művész, hogyan, amikor tegnap is, ma is csak rakodtunk az állomáson, fát hordtunk, vizet hordtunk, a konyhán segítettünk! Krumplipucolásból leszek híres művész?... Gazsi pedig Juciról is csak malacságokat mondott, a preparandistákról is, jó zaftosakat. Minden két héten elment a nyilvánosházba, az „apácákhoz", ahová engem küldtek száz darab liliomos Szent Imre szoborral. Arra ment el minden pénze, mert huszonötezer koronát kellett fizetni, ennyi volt a legolcsóbb nő. Na hiszen, láttam én azokat a szerencsétlen huszonötezer koronásakat! Láttam őket fényes nappal is a kapuban ácsorogni, pongyolában, kócosan, festék nélkül, a szétesőő, hervadt testüket. Láttam, és hamar

elfordultam, hogy a rondaságok eszembe se jussanak róluk. Gazsinak meg járt a szája, hogy ő huszonötezer koronáért ötvenezer koronás nőt kap, a legjobbakat, a sztárokat, azok mind döglenek érte. Talán a keléses nyakát szerették? Elmesélte apróra, milyen volt a nő, hogyan csinálták, és ha látta, hogy nem figyelek, hogy elmerülök valami olvasmányba, vagy mintha aludnám, annál inkább mondta. Jancsi, először úgy látszott, hozzám húz. Aztán Gazsihoz pártolt. De úgy állt a száján a trágárság eleinte, mintha kívülről ragasztanák oda, amit mond. Már gyűjtötte a pénzt, hogy elmegy ő is a lányokhoz. Buta gyerek volt Jancsi, ez az igazság. Átkozottul nehézfejű, buta gyerek. Látszott, még Gazsi sem örül neki, hogy ilyen párthívet szerzett.

Néha levelet írtam haza, mindig ugyanazt: jól vagyok, hálistennek, hasonló jókat kívánok mindannyiuknak. Karácsony táján csomagot kaptam, elosztottam hármunk között. Gazsi nem kapott csomagot, kitől kapott volna. Jancsi meg úgyszintén elosztotta a magáét. (Később jöttünk rá, jókora szál kolbászt eldugott külön. Gazsi „le is húzta" érte: asztalra fektette, és a fenekére vert. Én nem ütöttem, még csak nem is szóltam. Megvolt a véleményem az olyanról, aki úgy tesz, mintha elosztaná testvériesen, közben meg a javát eldugja.)

Nem akart múlni a tél, de mégis elmúlt, olyan még nem volt, hogy ne legyen vége a télnek. Szerencsére. A munkám, hogy kiengedett az idő, könnyebb is lett, bele is szoktam már. Nem vette annyira ki az erőmet. Futotta már belőle — a napok is hosszabbodtak —, hogy estefelé olykor kézbe vegyem a szerszámot, megpróbáljam selejtköveken, maradékon az első for-

mázó ütéseket. Vólháber meg úgy tett, mintha csak ő biztatott volna. Már néha segített is, magyarázott. Máskor meg, ha bejöttünk a szállításról, hívott: álljak csak oda valamelyik segéd mellé, nézzem! A nyomorúságomat is megszánta, adott egy nadrágot. Fakósárga nadrág, katonavászonból. Övé volt, nekem majd a nyakamig ért. Az én szétszakadó, régi nadrágomhoz képest mégis gyönyörűség. Tűm, cérnám, ollóm, gyűszűm volt már. A kabátomat is megvarrogattam, fölgomboztam, apránkint, szabad időmben. Rajzoltam is sokszor, csak úgy, magamnak. Ezek azonban már nem akármilyen rajzok voltak, arckép, tájkép, ahogy eszembe jut. A műhelyben, a templomokban, épületeken láthattam díszítő reliefeket. Az iskolában is jó rajztanárunk volt. Megpróbálkoztam térkitöltő dekorációs rajzokkal, úgy, hogy kőből ki lehessen faragni. Nyáron aztán véletlenül még arra is sor került. Az egyik templom restaurálásához jó puha mészkő tömböket kaptunk. Az egyikből lehullott olyan fél asztallapnyi darab. Elkértem a mestertől, és a következő vasárnap délután faragni kezdtem. Szőlőfürt meg szőlőlevél minta közé arasznyi ovális mezőket gondoltam, hogy azokba kis szüreti jelenetek jönnének. Eger híres borváros, láttam is szüreti folvonulást, még őszszel. Az is ihletett, még inkább a kész minták: játékkártyán vagy kapucímeren, olcsó falvédő rajza vagy régi présházajtó faragása. Egy augusztusi ebéd után, Vólháber hallotta, hogy dolgozom az udvar végében. Kijött megnézni. Már akkor egész csinosan előrehaladtam vele, a rajz meg ott volt, az egész, papírszalagon, „egy az egyhez".

— Mi lesz belőle?

— Gondoltam, pad. Oda, a lugas elébe.

Vólháber meglepődött. Nézte a követ, aztán a helyet a lugas előtt.

— Jól van, gyerek! Mutasd!

Ceruzát vett elő, belejavított a rajzomba, és magyarázott közben: mit lehet kőből, mit nem, s hogy nem minden kő alkalmas azokra a mintákra, amiket talán egy márványoltáron láttam. Az ilyenfajta kerti pad legyen inkább rusztikus, elnagyolt, stilizált. Jókedvében volt, rá is ért, a felesége falura utazott, az anyjához. Velem maradt késő délutánig, még vésőt, kalapácsot is fogott, segített.

— Meglepjük az asszonyt vele, mire megjön két hét múlva, he?

— Hiszen, ha volna rá időm . . .

— Majd segítünk, hogy legyen.

— Láb is kéne hozzá.

Megmutattam egy barokk volutás konzol rajzát; az egyik templom szentélyében láttam hasonlót, kőpad támasztékául. Nézte, fejét csóválta, megfordította a papírt.

— És ha így? — Egyszerű vonalú bakot rajzolt, jelezte, hogy a szélét mintázná csak. — Ez illenék hozzá, nem?

Vólháber alig dolgozott kövön, a rajzokat is az egyik segédjére bízta; inkább csak üzletelt, futkosott, tárgyalt. Most láttam, hogy a két keze munkájából is megélne. Biztosan vezette a ceruzát. És ahogy a vésőt, kalapácsot használta: öröm volt nézni. Hogyan kínlódtam én, milyen lassan ment, ügyetlenül. Mit tesz az, ha valaki mester . . .

Az a pad nekem nagy szerencsét hozott. És nemcsak a tízezer koronáért meg a jókora szelet tortáért, amit Vólháberné adott jókedvében, amikor megjött. Hanem

szüret után ott járt egy úriember, városi vezető. Az épülő villájához készítettünk nemesi címert, különböző gipszmunkákat. A szelíd, napos időben az udvaron beszélgettek Vólháberral, az asszony meg egy tál süteményt hozott nekik, egy kis murcit, kóstolni, odatette a padomra. Az úriember figyelte az asszonyt, a süteményt, a kancsót, aztán a padot. Egyszer csak azt mondja:

— Ilyen pad kéne a kertbe minálunk! Mit gondol, Vólháber úr? Asztal is hozzá. Olyan méterszer méteres asztal, két pad. A diófa alá. Mibe kerülne?

Mit tárgyaltak ezután és miben állapodtak meg? Csak azt tudom, hogy az én kisinasságom véget ért. Rájött Vólháber, hogy szamárság, ha engem konyházni, söpörni, vagy éppen lovacskázni hagy. Megmagyarázta, mi kellene annak az úrnak, készítsem el a rajzokat. Átnézte, kijavította. Aztán a legjobb segédhez állított. Én azon a munkán sokat tanultam. És tudják, hogy van az: elkészült annak a városi úrnak a háza, felavatták; jöttek a vendégek, kollégák, barátok: ez is, az is építkezett vagy építkezni készült. És már érkeztek az újabb megrendelők: nekik is ugyanolyat. Én meg nekiálltam, új mintát rajzoltam. Vólháber nem is értette: hiába volt jó üzletember, megszokta, hogy sériákban dolgozik. Lehet, hogy én vezettem rá: hiszen ez így már nem egyszerű ipari munka, hanem iparművészet és aszerint kérheti meg az árát?

Hanem kicsit előre futottam, térjünk vissza még a nyárra. Utolsó levelében anyám azt írta, két bátyám hazamegy aratni, csépelni az uradalomba. Nem hívott, de tudtam: lenne munka nekem is. Mert akkoriban úgy volt az inasgyerekkel: a tanonciskola vakációt tartott nyáron, de fizetéses szabadság nem járt.

Viszont fizetés nélkül, aki akart, legtöbbször haza engedték. Igaz, nem a mi szakmánkban; és általában, az építő szakmában nem szívesen adtak nyáron szabadságot, hiszen az volt a főszezon. És azokban az években — mondtam már — nagyon megindultak az építkezések. Na, ne a mai arányokban gondolkozzunk! Amikor a legjobban ment a két világháború közt, akkor volt Magyarországon harmincezer építőmunkás összesen: kőműves, ács, segédmunkás, famunkás, kőfaragó, gipszmunkás, minden. Ma kereken tízszer ennyien dolgoznak az építőiparban. És az sem elegendő. Tehát eszerint mérjük az akkori föllendülést! Mindenképpen: Vólhábernak volt munkája, Jancsit sem engedte haza, pedig sok hasznát nem vette. Az is visszatartott, hogy útiköltségre nem volt pénzem, hazulról kellene kérnem. Igaz, megkeresek pár mázsa búzát, erős vagyok, talán a kaszát is megbírom már, cséplőhöz bevesznek biztosan, legalább félrészesnek. Jut a családnak gabona. De hát, ami kell, az a gabona meglesz nélkülem is. Eladni nem nagyon érdemes, alig van ára ... Végül is az döntött, hogy a mezei munkához nem nagyon fűlött a fogam, míg a műhelyben tavasz óta mintha már észrevennék, hogy vagyok. Most hagyjam itt? Majdnem úgy voltam vele, mint a kártyás, amikor „nyerésben van". És nem bántam meg. Vólháber megtartotta jó szokását: ahányszor egy „szőlőskerti garnitúrával" kész lettünk, mindig kijárt a tízezer korona zsebpénz. Nem csekélység: tíz mai forint. Azonkívül a tél elején kaptam egy ócska mellényes ruhát, húszezer koronáért a szabó testhez igazította. És kaptam egy pár cúgos cipőt is; divatból kiment, a bőre is repedezett, hanem a talpa még jó volt. A ködmönömből nagyon kinőttem, a szabó a há-

tába idegen anyagból csíkot rakott, csak úgy ment rám. Mindegy no, ha nem is valami elegánsan, de kibírom már a telet. Nagyon elégedett voltam én azzal a másodéves inas magammal.

Szeptember végén a három új inas közt Badics Béla mindjárt megtetszett. Borsod megye északnyugati csücskéből, a csehszlovák határról jött, kedves-mulatságosan palócozott. Apja hozta, mint engem is, a karján kosár libával, és ugyanolyan elesetten várakoztak az udvaron, ahogy mi az apámmal. De régen is volt! Egy éve már! A másik két inas, helybeli gyerek, nagyon hamar elkanászodott, s hogy Gazsi bátorította őket, versenyt ugratták szegény kis „tahót". Védtem őt, és már meg is tudtam védeni. Egyszer csak tekintélyem lett az inasok között. Az erőm miatt is, persze. Aki belém kötött, másodszor nem próbálta. A munkámért is, azt hiszem. És hogy a mester, úgy látszott, becsül. De talán mégis, mert nem éltem rosszul a tekintéllyel, és el kellett közöttünk az a tekintély. A szűk inasszálláson hat gyerek, hat szalmazsákot lerakni minden este, fölrakni reggel, hatan várni a sorra a mosakodásnál, elosztani a munkát igazságosan, a házimunkát a három kisinas közt, fahordást, vízhordást, az undorító latrinapucolást, leinteni a veszekedést, szétütni köztük, ha verekszenek.

Badics Béla szerény, csöndes gyerek volt, a szemével itta a világot. Először járt Egerben, először látott várost is. Hanem arra gyorsan rájöttem: rajzolni tud. Nem tanította senki, csakúgy, mint engem: templomi képek, iskoláskönyv képei, kalendárium. Tavasz elején meggyűlt a munkánk. Szóltam Vólhábernak, kértem Badics Bélát mellém. Húzódozott előbb: azért vett három kisinast, mert épp annyi kell, és hogy ne kivé-

telezzünk. „Persze, a barátod!..." Aztán nem bánta meg, hogy rám hallgatott, Béla gyorsan, ügyesen tanult, és hasznosan dolgozott.

Emlékszem egy karácsony előtti szombat délutánra. Vólháber a városból jött, igen vidáman. Kezében zsákot csörgetett: „Itt az új pénz!" Kiadta a fizetést, de még az érvényes régi pénzben. Azután sorra mindegyik segédnek adott egy fényes ezüst pengőst. Az új pénz megünneplésére meg olyan karácsonyi ajándék formán. Mindegyik segédnek, és a segédeken kívül nekem. Tavasz vége felé pedig az történt, hogy az egyik templomból kidobták a csorba, elkopott keresztelőmedencét. Vólháber engem bízott meg, hogy a pontos másához a tervrajzot elkészítsem. Tíz pengőt kapok, ha jó lesz. De a tíz pengőn felül még azt is kaptam: szép vörösmárványból megfaraghatom a nyáron, ha maradok. Most már igazán úgy dolgozhatom, akár a segédek, s nem is akármelyik. De még inasom is lesz, Badics Béla. Hogyne maradtam volna szívesen! Hazaküldtem a tíz pengőt anyáméknak, jobban kell az, mint az én látogatásom; büszkeségnek is több.

Harmadévben előfordult, annyi lett a munkám, hogy Vólháber az iskolába sem engedett. Ha egyszer mulasztottam, legorombítottak, néha meg is pofoztak. Nem nagy ügy, ez járta inasiskolában. De ha egymás után kétszer, háromszor hiányoztam, figyelmeztetőt küldtek Vólhábernak. Egyszer meg is büntették. Ha hittanóráról maradtam el, azt elintézték könnyen a tiszivel. Az iskolába szívesen jártam, jól tanultam. Különösen a rajzot meg a mértant szerettem. Mind a kettőt egy tanár tanította, bicegős hadirokkant. Mint Feri bácsi. De neki nem amputálták a lábát; golyót kapott, rosszul forradt, térdben nem hajlott. Néha mu-

lasztott: „kiújult a sebe". (Ma már tudom: csonttuberkulózis.) Csöndes, szelíd ember volt, nem nagyon tudott fegyelmet tartani. Nem is sokat törődött vele; ha ránk szólt, kiderült, még a nevünket sem tudja. De aki akart, sokat tanulhatott tőle. Én legalábbis, amit a rajzoláshoz tudva értek, neki köszönöm. Széket húzott mögém, leült, a beteg lábát furcsán — „homorúan" — előrenyújtotta, és korrigált. Olyankor sem beszélt, csak a ceruzája magyarázott. És hányszor, egész órán át, csak nekem. Most is látom: eres, sovány kezét a rajztáblám fölött; oldalt, lent a merev lábát, kemény, betétes cipőjét... Neki nem voltam „büdös".

A hittanról már megszöktem, ha tudtam. Mert mindazon fölül, amit elmondtam, személyes, külön okom is volt rá, hogy kerüljem a tiszit. Én ugyan a konyhai szolgálatból már kinőttem, de rájött az asszony, hogy szépen tudok tortát díszíteni. Befogott néha cukrásznak. Le nem vette rólunk a szemét olyankor, szörnyen fukar volt. De talán csak merő gonoszságból irigyelte, ha valamit eltorkoskodtunk. Darabra kiszámolta a mogyorót, mandulát, még a promencli cukrot is, amivel a tortát díszítettük. Egyszer éppen valami ünnepre készültünk, Vólháber nem volt még otthon, megjött a pap. Élvezhettem Vólháberné színészi mutatványát! Kihallatszott a konyhába, hogyan csicsereg. Aztán hirtelen csönd, halkan suttognak, aztán megint az asszony nevetése. És tudtam, eszi a penész közben: elől hagyott vajat, cukrot a konyhán, ott a finom mogyorós töltelék a tálban, ránk kellett bíznia. Minduntalan fölugrott, kiszaladt. Ahogy jött, az arcán még ott az átszellemült mosoly, de mihelyt az ajtót becsukta, mintha buborék pattanna szét. „Mit piszmogtok itt? Csak tegye ki az ember a lábát!" Föl-

kapta a töltelékes tálat. „Benne hagytátok a felét! Persze, hogy legyen mit nyalakodni!" Két-háromszor az ujjával körülkapart a tálban. „Nézzétek!" Lenyalta az ujját. Igaz, ami igaz, hagytunk egy kicsit. Elemelni még egy kockacukrot sem akartam. Nem is mertem talán, de nem is akartam. Pukkadjon meg, ha úgy odavan érte! Hanem a töltelékes tálat kikaparni: az a mi kedvezményünk. Most meg, lám, a javát kiszedi a nyálas ujjával! Gazsi még ugratott: annál ízesebb, biztosan szent kenet van az asszony kezén, jól kihasználják az időt odabent, hogy Vólháber késik. Még csak ez hiányzott! Mérgesen bedobtam a tálat a mosogatóba. Hanem az égetett cukros mandulát, amivel a tortát díszíteni kellett, az asszony elzárta előlünk. Kopogtattam, benyitottam a szobába. Nem mondhatom, hogy valamit is láttam, de azért mintha szétrebbentek volna. Elhallgattak hirtelen, a tiszi nagyon igyekezett méltóságteljes arcot vágni, bólintva fogadta a köszönésemet. Én mondtam a mondanivalómat, de éreztem, hogy pirulok. Az asszony tüstént jött ki. És ahogy a konyhába lépett, máris ütött. A köves gyűrűs kezével a tarkómra. A kő olyankor mindig befelé fordult az ujján. És fojtott hangon, hogy be ne hallatsszék, de mint a fúria: mert mindent zárni kell, soha nem teheti ki a lábát, hová lett az az égetett cukros mandula, ő elöl hagyta! Megmondtam, hogy nem ettük meg, nem is láttuk. Sajgott a fejem, nagyon mérges voltam már: ünnep is van, itt dolgozom a konyhán, nem volna kötelességem, szívességből csinálom, és ő még megüt. Erre már nem bánta, ha meghallják odabent, kiabálni kezdett: hová lett, ha nem ettük meg, hazudunk, tolvajok vagyunk valamennyien. Feleltem jó hangosan én is, hogy hazug meg tolvaj, aki mondja,

nem mi! Fölemelte a kezét, hogy újra üt, én meg elkaptam. De már akkor nagyon vigyáztam, mert éreztem, ha most nem csillapodom, abból még emberhalál lesz. Fogtam a kezét, hogy ne tudjon pofon ütni, és — igaz — jól megszorítottam. Üvöltött, sikoltozott: „Segítség! Gyilkos! Segítség!" A tiszi meg kirohant. És bár én magamtól is elengedtem már az asszonyt, úgy tett, mintha ő mentené meg a karmaimból. Nekem a haragom gyorsan elszáll. Magam ijedek meg tőle mindig a legjobban. Ezt a lelki bénultságomat használta ki, ütött, ahol ért, ordított, rángatott, kilökött az udvarra ... Hogy aztán milyen színesen mesélték el Vólhábernak, nem tudom, de biztosan jól bemártottak. Elő is vett délután, először igen magas lovon ült. Én elmondtam a dolgot úgy, ahogyan történt. Kiabálni kiabált még, de látszott: már maga sem veszi komolyan, csak a tekintély végett csinálja. Rendőrséggel fenyegetőzött, neki messze ér a keze.

Idejét sem tudom, mikor sírtam utoljára, de akkor majdnem sírtam, tehetetlen dühömben.

Gazsi vigasztalt: — Miért vagy úgy oda? Úgysem dob ki! Hol talál még egy marhát, aki a vasárnap délutánjait föláldozza neki?

Nem is az bántott engem, hogy kidob, vagy nem dob ki, hanem az igazságtalanság. Dolgozom, mindent megcsinálok egy jó szóért. Erre hazugnak, tolvajnak nevez a büdös bestia, megüt ... A tiszi az életmentő hős! Ott zabál naponta, fölszarvazza, de Vólháber még hálás neki. Engem meg ...

Gazsi nevetett: — Igazságtalanság? Hát ez az igazságtalanság? Éppen csak ez?! Tudod, mit kap egy olyan szőlőskerti garnitúráért? Amiért neked tízezer koronát ad? Kétmilliót kap! Láttam a számlát: százhatvan

pengő új pénzben! És akkor pont ez fáj? Ez az igazságtalanság? Néhány pofon?

Úgy hittem, irigységből beszél így. Meg is mondtam később:

— Ha keres rajtam, úgy van rendjén, hadd keressen! Én most tanulok. És ha keres rajtam: megfizetem a fáradságát, hogy tanít. Majd fölszabadulok, segéd leszek, és akkor ő fizeti meg a munkámat.

— Tessék?? — Gazsi elképedést mímelt. — Mire használod a fejed olyankor, amikor nem valami terven töröd? Méghogy a munkádat! Ha a munkát fizetné, mit kapna Vólháber? Felét se, mint akármelyik segéd! A tőkés a munkaerőt fizeti, érted? Egyszerűen annyit fizet a segédeinek, amennyiért egy ágyat bérelhetnek, vacsorázhatnak tíz deka töpörtyűt, és ihatnak rá egy fröccsöt. Vagyis annyit, hogy másnap újra munkába tudjanak állni. Még annyit is alig. Bárhol, Pesten vagy akár Miskolcon, többet fizetnek. Vólháber jól kihasználja, hogy ezek itt már családosak. Az egyik benősült, szőlősparaszthoz, kapott szobát az apósánál, várja, hogy örököl majd. De amelyik nem, az is már letelepült, nehezen mozdul, tönkre is menne a költözésbe. Vólháber jól kihasználja, hogy az embereket ide köti minden, és hogy övé az egyetlen nagyobb vállalkozás.

— Mégiscsak kenyeret ad. Most már vagy húsz embernek.

— Kenyeret?... Ő kalácsot eszik meg tortát! Tavaly két hold szőlőt vásárolt. Miből? Az ember többet tud termelni, mint amennyit fogyaszt. Érted? Ő pedig azt a legkevesebbet fizeti, amiből a munkaerejüket a munkások éppen hogy fönntartják. A többit ő vágja zsebre. Nézz körül a világban: miből élnek, akik jól

élnek? Mi tartjuk el, a mi munkánkkal Vólhábert is, a feleségét is, a tiszit is, a püspököket is, mindenkit, aki nem dolgozik, és jól él! Nesze neked igazság!

Nem először hallottam így beszélni Gazsit, nem is utoljára. Igaz, többnyire csak malackodott. De ha nem, akkor leginkább ezt fújta.

— Igazság, édes komám! Az igazság is azé, aki nem dolgozik, vagyis akinek pénze van. Mi lett volna, ha Vólháber csakugyan a rendőrségre megy, he? Azt hiszed, kidobták volna? Csak nézted volna meg, hogyan beszélnek vele, és hogyan veled, hiába van igazad! Ő a nagyságos úr, a virilista. És te? Még mielőtt megszólalsz, kaptál volna két olyan pofont, hogy bőgőnek nézed az eget.

Én leginkább még úgy érveltem: — Az ember tisztességből dolgozik, és a tisztességgel magát becsüli meg.

Ő meg: — Hát csak csináld, lesz is belőled jó nagy marha! Cseléd! Csupa öröm a kapitalisták szőrös szívének.

Akármilyen furcsa, én ettől a keléses nyakú, mocskos szájú, meglehetősen gusztustalan öreg inastól hallottam először — rendszerben és tudományosan — a szocializmus tanítását. Ritka világos pillanataiban nem romantikus lázadásra, nem bajnoki hőstettekre buzdított az igazságért, hanem hidegen és cáfolhatatlan biztonsággal kimutatta: miféle törvények és szükségszerűségek igazgatják a világot? Hogyan uralkodik mindenekfölött az áru? Miért szegény a szegény, akinek nincs más eladnivalója, csak a munkaereje? Ő magyarázta meg: a tiszit ne azért gyűlöljük, mert rabiátus, goromba ember, és mert Vólháberné szeretője. Mi közünk hozzá! Hanem azért gyűlöljük, mert az összes kufárok közt a papok a legszentebb érzéseinkkel ku-

fárkodnak. Jó pénzen adják el a boldogság reményét a népnek, és jól megfizettetik magukat az urakkal is. Gazsi magyarázta meg először tudományosan, mit is akartak tizenkilencben a kommunisták, és egyáltalában, mi az a kommunizmus. Mai fejemmel, ahogy visszagondolok rá: azok a ritka beszélgetéseink fölértek egy hibátlan alapfokú marxista szemináriummal. Miért, hogy mégis legtöbbször meg sem tudtam közelíteni? Ha kérdeztem valamit, lerázott egy buta viccel. De még ha komolyan beszélgettünk is, előbb-utóbb malacságokra vitte a szót. „Meg kellene valósítani a szexuál-demokráciát, minden nőt egy közös, nagy nyilvánosházba vinni . . ." „Vólháberné kihasználatlan kapacitását ki kell sajátítani az inasok és a nőtlen segédek használatára . . ." És tüstént szolgált a megvalósítás részletes tervével is. Ugyancsak dolgozott a fantáziája, és nagyon élvezte a humorát. Sosem tudtam, hányadán is vagyok vele, mikor mennyit vegyek komolyan abból, amit mond. Senkivel, senki mással nem beszélhettem ilyen dolgokról, a magam feje szerint próbáltam eligazodni. Nem értettem: Gazsi az életével pont azt hazudtolja meg, amiben a beszéde, szerintem, igaz. Én a vallástól, lélektől, istentől csak fájdalmasan és nehezen szabadultam. Ő meg könnyen és okosan adott választ ilyenfajta kérdéseimre. „Minden vallás azt hirdeti, hogy ő az egyedül üdvözítő vallás. Miért gondoljuk, hogy épp a katolicizmus volna a legigazibb, amikor a legtöbb aljasságot a kereszténység nevében követték el?" „Miféle megváltás az, hogy ezerkilencszáz év után még mindig itt tart az emberiség?" „Lélek? Nézd csak meg a részeg embert! Mit csinál akkor a lélek, amikor a test ott fetreng a sárban?" Ésszerű volt, amit mondott, apám szava, sok-sok emlék erősí-

tette. És a saját logikám, tapasztalatom is. De mire én tizenhat-tizenhét éves koromra, meg-megújuló kételyek között odajutottam, hogy tehát valóban nincs isten, nincs lélek és nincs öröklét, mindebből levontam a következtetést is. Gazsi meg? Nemcsak a miséken áhítatoskodott, nemcsak gyónni járt, de beiratkozott a katolikus legényegyletbe is. Ő nem bánja, inaskodik, ameddig muszáj, húsz éves elmúlt, mindegy már, addig is megvan a kosztja, nincs gondja szállásra. De ha fölszabadul, nem akar segéd maradni. Apja — hiába, hogy újra nősült, és nem törődik az első gyermekével — öreg már, meghal, és az örökségből négy hold föld ára neki jár. Elvesz valami özvegy mesternét, nem baj, ha foga sincs már. Ő mester akar lenni! Akkor pedig a mi szakmánkban a papokkal barátkozni kell. „Rokon szakma." Ilyen volt Gazsi. Szeretni soha nem tudtam. Nem volt a barátom. A barátom Badics Béla volt.

Vele sétáltunk vasárnap, ha jutott szabad időnk. Jó nagyokat másztunk, fölmentünk Sikfőkútra, a Várdombra, a Török útra. Erdőben kószálni, az volt a legszebb időtöltés. Nem kellett szégyellnünk az ócska ruhánkat, kirándulóval sem igen találkoztunk, az egriek kényelmesebbek annál. Jó turistabotot vágtunk magunknak, szépen megfaragtuk. Gombát kerestünk, tavasszal szamócát, ősszel kökényt, somot, tüskés szedert. Amit Gazsitól hallottam okosat, azt is kettesben vitattuk meg. Ma úgy mondanánk: „földolgoztuk a szemináriumi anyagot". Külsőre Béla már akkor is olyan zömök kis tuskó, no persze, vékonyabb azért, mint ma. Jól megfértünk együtt. Lehet ám, mert ő volt alkalmazkodóbb. A mértant, számtant nem nagyon szerette. Annál inkább a történelmet. Az iskolai

könyvtárból mindig volt nála könyv, leginkább történelmi regények. Sétáinkon sokszor került szóba, hiszen Egerben lépten-nyomon történelmi emléket találni. Olyankor Béla elemében volt, és örült: ebben ő a mester, szívesen hallgatom.

Harmad- és negyedév közt, úgy látszott, hazamehetek. Az érseki nyaralóba kértek Vólhábertól „egy ügyes embert" pár heti munkára. Büszke voltam rá, hogy engem ajánlott. Kijárt ő is néha, ellenőrzött, segített is, leginkább azonban az érseki gazdatiszttel tárgyalt. Hogy neki mit fizettek, nem tudom. Nekem azt ígérték: lakás a kastélyban, koszt, amit a papok esznek, húsz pengő a munka megkezdésekor, harminc pengő, ha készen vagyok. Ez igen! Megvan az útiköltség, Vólháber is elenged, valami pénzt is vihetek haza.

A gazdatiszt pap volt, ezt onnan tudtam, hogy reggel misézett, és olyankor reverendát húzott. Különben: lovaglónadrág, csizma, és úgy káromkodott a néppel, mint akármelyik más gazdatiszt.

A lakással nem volt baj, az egyik inasszobát kaptam. Hanem a koszt. Valóban, amit a papok ettek, csak — másnap, a maradék. Sok büdös húst kaptak tőlem a kutyák.

A pár hétből több mint két hónap lett. Pedig ugyancsak dolgoztam. Egész nyáron ötször ha leszaladtam a patakra fürödni egyet. A húsz pengőt megkaptam, két részletben. De a végén a harmincat hiába kértem a főtisztelendő gazdatiszttől.

— Hiszen te csak inas vagy! Megfizettünk így is azért a kis munkáért. Mit akarsz? Nyaraltál! Láttalak fürödni a malom alatt!

Összeszedtem a bátorságom, és figyelmeztettem,

hogy a megszolgált bér visszatartása égbekiáltó bűn az egyház szerint.

— Te végezd a magad dolgát! Hogy mi bűn és mi nem, azt bízd ránk!

Nekikeseredtem. A hazautazás megint kútba esett. Igaz, elkéstem volna úgyis az aratásról, de már a cséplésről is.

Így kaptam leckét a magyar „kapcakapitalizmus"-ból — papoktól. De hiszen Egerben voltunk, érthető.

Vólháberné bosszúja majdnem sikerült. Az inasiskolából negyedév közepén elbocsátottak minket. Áprilistól kezdődtek a segédvizsgák. Megírtam én is kérvényemet az ipartestületnek, vittem az irodába: minél előbb, annál jobb. Hiszen a munkám szerint féligmeddig már segéd vagyok. De Vólháber hímezett-hámozott: szeptemberig szól a szerződés, akkor lesz ki a négy esztendő, de még ha jövő tavaszig várok, az is az én hasznom, többet tanulok, nehéz mesterség ez, „elit szakma" . . .

Említettem, volt Egerben más kőfaragó mester is, a Szalóki úton. Nem mentem volna szívesebben hozzá, mert bár minálunk is főként vásári vacakság készült, ott azonban jóformán csakis az. No de az a mester megszólított egyszer az utcán. Mintha sejtette volna, mi fáj a legjobban: nála bizony nem kellene ilyen cigányul járnom. Mellényes ruhát adna, keménygallérral, keménykalapot, ha szabadulok, úgy dolgozhassam, ahogy segédhez illik. Neki van szava az ipartestületben, és nincs olyan szerződés, ami ne hagyna hátsó kiskaput. Így hát nem sokat búsultam Vólháber válaszán. Megmondtam: jól van, ráhúzok még az inaskodásra, de átmegyek a másik mesterhez. Tapasztalat végett. Vólháber zavarba jött, aztán isten-

kedett, szidott, így meg úgy, emlékezzem csak, menynyit köszönök neki. Mit tanulhatok abban a kócerájban? És hát: nem rendőrkézre adhatott volna, mikor a feleségére támadtam? Tanú is volt. Hát ez a hála most?

A vitát végül is más döntötte el. Országos rajzpályázatuk volt az ipari tanulóknak minden évben, műszaki és szabadkézi rajz külön. Márciusban hirdették az eredményt. Megnyertem a szabadkézi versenyt. Oklevelet kaptam és egy körmöci aranyat. Az újság is megírta, híre lett a városban. Ezek után mégsem tehette Vólháber, hogy ne bocsásson vizsgára. Sőt, már bizonygatta, hogy maga is azon igyekezett. Nagyon kedves volt, barátkozott: ha már inasnak nem tarthat meg, legalább segédnek maradjak. Előlegezte, amit az aranyért adnak a Nemzeti Bankban, még meg is fejelte. Sőt, lásson csodát az ember: Vólhábernéjött velem az üzletbe ruhát, inget, cipőt választani. Divatból kiment nyári ruha volt az, könnyű szövetből, úgynevezett lüszterruha, mégis: életem első új ruhája. Meglett hozzá az illő kénykalap is. Kesztyűt Vólháber adott kölcsön az ünnepségre. Mit akar még a világ?! Lefényképeztek az oklevél tokjával. Május elején pedig megkaptam a másikat, a fontosabbikat: levizsgáztam, ember lettem, szakmunkás. Segéd úr.

4

Dicsőség, szerelem, bukás

Azon a nyáron, tizenkilencedik évem nyarán, annyi minden történt velem. Az emlékezés, ha elkalandozik, annyiszor tér vissza oda, szinte akár a gyerekkorra. Hihetetlen, hogy az a nyár is csak három hónapig tartott. Mindenekelőtt: új ruhám volt, valóban új, akkor még. És ha rongyos éveimben úgy hittem: az utcán mindenki csak engem néz, hát miért ne hittem volna most? Másképp jártam, más ember nézett bátran az emberek szemébe; ahogy a lepke is más állat, mint a rusnya báb. Sok minden történt azon a nyáron, sok olyan is, amit most utóbb szégyellek; mintha valami idegennel történt volna, nem is velem. Fejembe szállt a dicsőség. Hogy segéd úr vagyok. Hogy tizenkét pengő fizetést kapok egy hétre.

Amit akkor elég könnyen vettem, az fáj most a legjobban. Hogy nem mentem haza meglátogatni a szüleimet, húgaimat. De készültem pedig! Megtérni, dicsőséggel, férfikorban oda, ahonnan kis szolgagyerek, mindenhonnan összekoldult ruhákban, szívesség szekéren indultam. De rég volt! Készültem rá: ajándékot is viszek, pénzt hagyok ott. Aztán — újra csak — semmi sem lett belőle.

Már nem tudom pontosan, mennyit kaptunk a Nemzeti Bankban a körmöci aranyért. Sokat. Százvalahány pengőt. A mestertől is megkaptam az első heti segédfizetést. Hogy is ment el a pénz? Az a lüszterruha, amiben olyan elegánsnak hittem magam, a legol-

csóbb fajta nyári szövetruha volt abban az időben, s már a divatból is kiment, „leértékelt áru". Krausz Ármin „divatáruháznak" nevezett butikjában az volt alighanem a legolcsóbb. De azért belekerült vagy negyven pengőbe. A cipő, a kalap: egy húszas. Vettem két inget, két lábravalót, harisnyát. (Mondjam, ne mondjam: életemben akkor húztam először harisnyát.) Meg kellett hívnom egy kis mulatságra — „einstand"-ra — a barátaimat, inastársaimat néhány fiatal segédet, a mestert. És ha megosztottuk is a költségeket Gazsival — velem együtt szabadult —, ha megajánlotta Vólháber is a maga részét, húsz liter saját termésű rizlingbort: jó étvágya volt a társaságnak és ugyancsak jó torka. Valami kertszéli cigánybanda is bejött, persze, amikor már emelkedett a hangulat. Mit tehet a gazda? Dobja ki, amikor a vendégek már vele éneklik a nótát? ... Evett-ivott a banda, meg borravalóért is tartotta a markát. Negyven pengős cehet nyújtottak be hajnalban nekünk, azt kellett Gazsival kettéosztanunk. Nem sok pénz ilyen mulatságért, de sokkal több, mint amire számítottunk. Egy asszonyság pincéjében tartottuk a bankettot; negyven fillért számított a gulyáslevesért, nagyon jó gulyásleves volt, csipetkével, hatvan fillért egy bécsiszeletért, öklömnyi, friss töpörtyűs pogácsát adott tíz fillérért, a saját borát mérte, mikor a Vólháberé elfogyott: sűrű, jó bikavért, ötven fillér literje. Voltunk tizenegyen, hozzá a három cigány: tizennégyen ... Na, persze, hajnalig ültünk együtt, az asszonyság meg éjfél után bejött: maradt még hús, csinálna egy jó kis káposztalevest. A pogácsás tálat is folyton csak hozta. Ugyan ki számolta? És ki számolta, hányszor töltötte újra a kétliteres virágos kancsókat ... Ez bizony fölösleges

kiadás, tellett volna belőle útiköltségre. Szívjam a fogam miatta? Ha egyszer így illendő? Apám, anyám is csak azt mondta volna: ne legyek másnál alábbvaló, ne maradjak szégyenben!

Hanem ahogy a vasútra kimentem érdeklődni, csak kiszámítottam: vagy hazamegyek én, de akkor bizony se nagy ajándékot nem vihetek, se pénzt otthon nem hagyhatok. Vagy pedig hazaküldök postán egy summa kis pénzt, huszonöt pengőt, de akkor bizony maradok Egerben. És megint úgy okoskodtam, hogy a huszonöt pengőnek jobban örülnek. Mert abból azt is látják, hogy jól vagyok, hogy ember vagyok, és hogy a régi szeretettel vagyok irántuk. El is mondhatják a szomszédoknak, rokonoknak, hogy láin, a fiúnk... Pénzükbe sem kerülök, nem kell etetni-itatni egy hétig. (Még az is eszembe jutott: lám, amikor bátyám inaskorában egyszer hazajött, ott kellett hagynom az ágyamat neki. Biztos az én ágyam sem áll üresen három év óta.) Így tehát a postára mentem végül, föladtam a pénzt, írtam szép levelet is. Ami pénzem maradt, vettem egy csomag legolcsóbb szálas dohányt, két füzet cigarettapapírt. Könnyű lett a zsebem. Még egy könyvet is vettem. Az *Egri csillagok*-at. Bizony elég drága volt, hat pengő, szép aranydíszes a kötése. Nem magamnak vettem. Valakinek egy imakönyv lett volna a szíve vágya. Mit csináljak? Imakönyvet akkor már „elvből" nem ajándékozhattam. Helyette adtam az *Egri csillagok*-at... Ezt szégyellem most: számítás ide, számítás oda, bizony a szívem is húzott, hogy Egerben maradjak inkább, még addig az egy hétig is.

Amúgy pedig nem voltam könnyelmű fiatalember; hadd mondom el: tizenkét pengőt kerestem egy héten, kivettünk egy szobát Gazsival, frissen fölszabadult se-

gédek. Padlós szoba, télen kemencefűtéssel, tiszta szoba, virágoskert az ablak előtt. Heti három pengő fejenkint a lakbér. Nem éppen olcsó; hiszen jó messze, a szőlőhegyen volt. De benne a fűtés, takarítás, mosás; szappant, törülközőt is adtak, és minden reggel két liter friss tejet. És nagyon szíves volt a házinép, kivált a néni. A mosott harisnyámat sosem adta vissza stoppolatlan. (Bizony az akkor még igen fontos munka volt: a harisnyastoppolás. Férfi létemre megvarrtam ezt-azt, a gombot meg úgy fölvarrtam, a szabó se különbül. De stoppolni — ahhoz stoppolófa is kell, meg egyébként is nagy tudomány; nekem harisnyám sem volt soha odáig, csak kapcám, nemhogy stoppolni tudtam volna.) Három pengő tehát a tizenkettőből mindjárt szombaton elment. Napi egy pengőből éltem. Vagyis, számoljuk csak: a tej felét megittam reggel, a másik felét eltettem aludttejnek, az volt a vacsorám. Vettem egy kiló kenyeret, huszonnyolc fillér; ebédre, uzsonnára, darab kolbász vagy szalonna, ha volt, friss töpörtyű, egy kis sajt, szezonjában gyümölcs. Munkába menet a piacon vásároltam be, mindig otthagytam negyven-ötven fillért, hatvanat. Ami fölül maradt a pengőből: hol egy csomag dohány, hol egy borotvaszappan. Az ám, a borbély is minden hónapban, nem olcsó mulatság, nyolcvan fillér... Azt föltettem magamban, és álltam is: két pengőt minden héten félreteszek takarékba. Annyi kellett. Kamatjával száztíz valahány pengő egy évben. Hogy legalább karácsonyra küldhessek anyáméknak, és a ruházatomat rendesen javíthassam, pótolhassam. Nem is sok. És láthatják: sem egy könyv, sem színház, de még egy mozi sem, még csak az sem, hogy néha beüljek a barát-

taimmal egy pohár borra vagy a cukrászdába egy süteményre. Pedig akkor már udvaroltam.

Egy felnémeti lány szolgált Vólháberéknál, korombeli éppen. Ívelt szemöldökű, fényes fekete hajú, sudár, szép lány. Sok ilyen van arra Eger környékén, még a családneve is török, mint mondta. Hát ezt a lányt sokan nézegették, inasok is, segédek is. Gazsi is megtette a megjegyzéseit, gorombán és pimaszul, de látszott: savanyú a szőlő, szemtelenkedni próbált, kiadták az útját. Nézegették hát, ő meg mintha leginkább csak engem nézegetne. Kurtán-furcsán lerázta magáról, ha évődni akartak, velem meg már eleinte is másképpen beszélt. Igaz, én is másképp közeledtem hozzá. Ritkán beszélgettünk, túl azon, hogy jó napot, mi újság, szép idő van; azért megtörtént a konyhán, hogy pár percre magunkra maradtunk. Emlékszem, először annyira zavarba jöttünk mind a ketten, hogy szólni sem mertünk, de még egymásra nézni sem, amíg a kisinas be nem jött megint. Másodszorra a falujáról kérdeztem, hová való, hogy-mint éltek otthon. Szívesen válaszolt, de inkább csak azért kérdeztem, hogy én mesélhessek a magam falujáról, gyerekkoromról. Egyszer véletlenül összeért a kezünk egy vödör fülén, nem mindjárt húzta el. Nagyon jólesett, egyikünk se tudott szólni. Az ilyesmit mások mindig hamarább veszik észre. Gazsi már rajtunk köszörülte a nyelvét, az egész háznép már összeadott minket, és mi még csak kerülgettük egymást. A pályázati oklevél meg az új ruha hozta meg a bátorságomat. Dobogó szívvel, kiszáradó torokkal megkérdeztem egy vasárnap (segítettem már a konyhán, ha nem is kellett): hová megy délután? Semmi terve nem volt, egy szóra elfogadta, hogy megvárjam négy órakor, mire a mo-

sogatással végez. De bizony megváratott alaposan, a tér sarkán, a Dóm előtt, és amikor jött, megértettem miért: megmosdott, megfésülködött, szalagot font a hajába, fölvette a sok szép szoknyát, a szalagos főkötőt, amit odahaza viselnek. Négysoros piros gyöngy a nyakában, kendő a kezében. Aztán csak mentünk, zavart csöndben. Szívesen vittem volna a mi sétautunkra, ki az erdőbe, Sikfőkút felé. Nem affektált, nem kacérkodott, csak ahogy a néptelen külvárosba értünk, visszafordult. Nem és nem! Sétáltunk a korzón, délután, föl-alá, kerülhettünk egyet később a Dobó térnek, a vár alatti csöndes kis utcákban, állhattunk este a ház előtt. Álltunk is, hányszor, végtelen sokáig, nehéz volt a búcsúzás. És amilyen kukák voltunk egész délután, most meg hol ez, hol az jutott eszünkbe, még ez, még az. Hétköznap este későn végzett a munkával, de azért „tíz percre" kijöhetett még a kapu elé. És nekem attól fogva mozi, kocsma vagy akármi helyett, ami a korombeli fiatalembernek szórakozás, ez volt az örömöm, a napom értelme: a tíz perc, vagyis a tíz perc helyett félóra, óra is, amit már az álmunktól loptunk el, ott, a kapu előtt, minden este.

Neki vettem az *Egri csillagok*-at. És a három vagy négy búcsún, ami akkor nyárra esett, egymásnak válogattunk a huszonnégy filléres bazárban. Az én tükrömben nézte magát, az én üveggyöngy karkötőm csillogott a karján, én meg az ő csomag borotvapengéjével hasogattam az arcomat minden reggel, az ő mandzsettagombját fűztem az ingembe, az ő „valódi ezüst utánzatú" óralánca díszlett a mellényemen. (Hát még, ha órám is lett volna!) Egyszer csak megcsókoltuk egymást búcsúzóul. Persze ijedten beszaladt. Fél-

tem is, elrontottam azt a nagyon szép, nagyon meghitt vasárnap délutánt. De hétfőn kijött megint a kapuba. És akkor már vissza is csókolt. Ha lett volna némi tapasztalatunk, mind a ketten tudtuk volna abból a csókból, hogy egyikünknek sincs semmi tapasztalata. De hiszen ez logikai lehetetlenség. Nem is érdekes. Pár nap múlva már mind a ketten bőséges tapasztalattal rendelkeztünk. És bocsássák meg nekem összes későbbi szerelmeim, kivált pedig csókjaimnak immár húsz év óta egyetlen törvényes tulajdonosa: nekem soha más ember lányának csókja olyan hűvösillatosan jól nem esett, mint azé az elsőé, az én Lenkémé.

Meg is fogott az a csók nagyon, féltem, baj lesz belőle. Mert akkor már csak illendőségből mutattuk magunkat a korzón. Észre sem vettük, hogy az elhagyott külvárosban járunk. S hogy már azon is túl. Vitt a lábunk, ki, az erdei útra, és telivér nyár volt, hétről hétre más virág fűszerezte a tölgy és cser kérgének tiszta, száraz leheletét. A föld, az erdőszéli széna puha volt a lábunk alatt, meleg, mint az emberi test. Gazsi már régóta unszolt hiszen, de most már nem is kellett nagyon unszolnia. Azt mondom a fiatal olvasónak: fogóddzék meg jól, mert amit mondok, tudom, elképed rajta. Egy napon, Lenke iránti szerelemből és szerelmem iránti féltő-óvó tiszteletből, elmentem Gazsival a rosszlányokhoz. Poros, szűk szoba; az ablakon függöny helyett meszelés; piszkos dívány, huzat nélkül; csorba lavór, nagy üveg hipermangán; áporodott, rossz szag. (Bocsánat, szörnyű hasonlat, de pontos: az ápolatlan csecsemő szaga.) Kábultan, zavartan álltam ott, a nő meg mérgesen sürgetett, hogy mit vacakolok. Ő ugyanis, ahogy beléptünk, a szoknyáját derékig föl-

húzta, hanyatt feküdt a díványon, kitárulkozva, tenyerével gyorsan megnyálazta magát, gyerünk! Amikor eljöttünk, Gazsi részvevően kérdezte: jó volt? Megnyugtattam: jó volt. Mit feleljek? Magamban pedig: na, itt is voltam. Nem fogadkoztam én, csak tudtam: ilyen helyre többé nem megyek. „Jó volt?" Az undor és levertség? Szégyelltem magam, még szerencse, hogy azt a nőt meg sem néztem; de annyira, hogy három nagyon más nő közül nem tudtam volna kiválasztani, melyik. Nem is jártam többé soha nyilvánosházba. Legjobb tudomáson szerint még futó kalandom sem akadt olyan nővel, aki a szerelmet iparszerűen űzi. Félreértés ne essék, nem mintha megvetném a prostituáltakat, hisz annak a világnak sokféle erkölcstelenségében nem találtam, máig sem találom kirívónak az övékét. Nem a prostituált az erkölcstelen, hanem a prostitúció, az intézmény, amely — ha immár nem is intézmény formájában, de — mint emberek közti viszony, megmaradt minálunk is. Erkölcstelen dolog, ha az ember az embernek eszköze a termelésben, vagyis: a kizsákmányolás. Hiszen az emberekhez az méltó, hogy társak legyenek, munkamegosztással együtt termeljenek, és munkájuk szerint együtt részesedjenek. A szerelemben pedig, amely a legmélyebb társi kapcsolat volna két ember között, a kizsákmányoláshoz hasonlóan erkölcstelen, ha pusztán a nemi kielégülés technikai eszközét látják egymás lába közt. Megcsúfolása ez a legszebb- és legjobbnak, ami csak lehet az ember fizikai életében. Nagyképű volnék, ha azt mondanám: akkor én ezt így végiggondoltam. Dehogy! Egyszerűen csak undorított az egész; a „mit vacakolsz, gyerünk!", a csorba lavór, a hipermangános üveg, s talán mindennél jobban undorított: a test in-

tim, ösztönösen védett részeinek ez a gátlástalan mutogatása vadidegenek közt. Hiszen még az állat is szemérmes, hiszen még a szerelmesek között is csak az érzés ereje törhet át bizonyos gátakat, nem pedig, mint valami gép, mint valami automata: bedobok két pengőt, aztán „gyerünk". Brrr! Másnap még megborsózott a hátam, hiába mosdottam, megéreztem a szagot a bőrömön. Harmadnap már csak Gazsi juttatta eszembe. Nagyon büszke volt rám, nem győzte hangoztatni: beléptem a férfikorba. Hát így?! Hát a férfikorba egy rozsdás, megvakult üveges ajtón át vezet az út?!

Lenke nagyon kedvesen és tartózkodóan, de azért jól érthetően tudtomra adta: nem jár rosszul, aki feleségül veszi. Mert a szüleinek huszonnégy hold földjük van, abból öt hold erdő. Szép házuk, pár lovuk. Nem is azért szolgál, mintha otthon nem kéne a kéz, csak ahogy minálunk is a módosabb lányok: világot látni, háztartást tanulni, gyűjteni pénzt a kelengyéhez. Egy nővére van, férjnél már, a fűrészmalom művezetőjénél. Vagyis nekik a föld nem kell. Házhelyet kaptak, kertet, most építkeznek. Pénzt akarnának inkább az örökrészükért, akár úgy, hogy bérbe adnák. Neki mindegy, mármint Lenkének, városban is szívesen élne, megszerette. Ha iparosember venné feleségül, eladhatná ő is a részét, vagy bérbe adhatná, mint a nővére. Ezt úgy, apránkint mondta el. Én meg — mi van azon aprózni való — sokszor, és újra is csak azt mondtam: szobrász akarok lenni, följutni Pestre.

— Miért? Hát nem vagy szobrász?

— Igen, de művész . . .

— Mi a különbség?

Nem volt könnyű megmagyaráznom.

Mert hogy fölszabadultam, és lakásom is lett, alig

vártam, hogy mintázni próbáljak újra. A házinénitől elkértem egy ócska fűrészbakot meg egy régi deszkát, abból csináltam mintázóasztalt. A fazekasoktól vettem néhány vödör iszapolt agyagot. Sokszor kísértett az emlék, talán nem is tudtam, de mindig munkált bennem; ki kell mondanom, hogy megszabaduljak tőle: meg kell mintázzam anyámat azon az éjszakán, a gát melletti feszület előtt, amikor nagybátyámat elkísértük. Elkísértük? Talán kidobtuk. Az életért, mindnyájunk életéért kidobta házából az egyetlen megmaradt testvérbátyját. Nem védhette, takarhatta az üldözöttet, nem gyógyíthatta; hideg éjszaka, seblázzal, el kellett távolítanunk, kerülve falut, embert. Azt az imádságot, azt az égrekiáltó kétségbeesést, hogy „megsegített az Úristen!" Azt a félelmet, az igazságtalanságnak azt a gyűlöletét, ami bennem fölcsapott, és ami fölcsap megint, ha eszembe jut. El kell mondjam. „Gondoljátok meg, proletárok!"

Lenke nem értette a magyarázatomat, nem győzte meg őt, ezért nem is vette komolyan. Mást vett komolyan mindabból, amit mondtam. Azt, hogy szeretem. Tudta, hogy nincs semmim, tudta, hogy a szülei annak örülnének, ha magához való gazdalegényhez menne feleségül. De talán a segédlevelem, a tudásom ér annyit, mintha várna tíz hold örökség. Megértik-e vajon a szülei? Bizony, verekednie kell majd értem. És abban a hitben, hogy ő a nagylelkű, nem foghatta föl: én hoznék érte olyan áldozatot, amit nem hozhatok meg, nem is akarok.

Pedig akkor már le is ültünk vasárnaponkint az erdőszélen, pedig már egymásra borulva ölelkeztünk, és úgy tüzelt, lüktetett az arca, hogy szinte sikoltott a bőre bársonyával is utánam, a haja szálával, egész

valójával. Jó, török vérű, egészséges lány. A blúzát gomboltam, védekezett, birkóztunk, de talán csak mert tudta: úgyis erősebb vagyok. Hajamba markolt, kezembe harapott, kisiklott ügyesen, talpra ugrott, sietett előre, hazafelé. De a következő vasárnap megint eljött, és már végig sem mentünk a korzón, csak egyenesen az erdő felé. Kezdődött a birkózás megint. Kezdődött? Folytattuk ott, ahol abbahagytuk. Lassan, fokról fokra föladta mind a belső várakat. Azt mondanám, szinte észre sem vettük, és az enyém lett. De hát ez butaság: mégiscsak észreveszi az ember, de mennyire észreveszi! Enyém lett, és akkor aztán nagyon az enyém lett. Mohón lüktető, vad öleléséből megértettem: milyen nagyon várta, mennyire vágyta már ő is, hogy az enyém legyen.

Nyár vége volt, száraz, forró nyár vége. Rozsdásodott az erdő, különösen a széleken. Ez volt az én első szeretőm, a Lenke.

Szent Istvánig tartott a szép idő, aztán két hétig folyton esett. Már nem járhattunk ki az erdőszélre, pedig de vártuk azt a vasárnapot mind a ketten. Hányszor öleltük egymást alélásig, ott, a kapuban. A törvény legyőzi a veszélyt, a szégyent. Beosontam a kis kamrájába, mezítláb osontam a tornác alatt. A gazdáné fölébredt, kiszólt, mindig olyan éberen aludt. Lenke válaszolt, de kicsit élesebbre, hangosabbra, furcsán árulkodóra sikerült az a válasz: „Csak én vagyok, nagyságos asszony. Kezét csókolom!" Voltam néhányszor ott, a kamrában, de az már nem volt az igazi. Miért? Talán a hely, a szűk, koszlott kis lyuk: ablaktalan, levegőtlen, dohos. Toldalék a ház végében, vert falból, a másik oldalról átérzett az ólak szaga is. Az ágynemű nyirkos, az ágy csupa rozsda.

Lehet ez is; lehet, még inkább: a félelem. Ha köhinteni hallottunk odaátról, ha kilépett a gazda, hogy hátramenjen, sosem tudhattuk, kereshetik valamiért. De főként: el is kell utána mennem. Kutyát csitítanom, örömében se ugasson, láncát se rázza, kaput csitítanom, ne nyikorogjon, kilincset, hogy halkan zárjon, torkomat, hogy jaj, ki ne száradjon. Mert hogy együtt járunk, azt tudomásul vették, rendben van, sőt helyeselték. „De hogy az ő tisztességes házukban ilyesmi forduljon elő!" Lenkét féltettem. Őt dobták volna ki. Megcsúfolva, hírbe hozva.

Közben baleset történt velem augusztus végén; sírkövet állítottunk a nedves, rossz időben, sáros földön, friss ásás omladéka a talpunk alatt. A két ember, akit a megrendelő küldött, nem győzte. Vólháber megkért, segítsek. A lábazatot emeltük, az egyik ember megcsúszott, s hogy alá ne essék, amennyire tudta, ellökte magától a nehéz követ. Éppen az én jobb lábam fejére. Elsötétült a világ, talán el is ájultam a fájdalomtól. Két hétig feküdtem kórházban, operálni kellett, a lábközépcsontok csúnyán összezúzódtak, a mai napig sántítok egy kicsit. Annyi hasznom volt belőle, hogy féleg-meddig megúsztam a kényszer katonaságot, meg — ha ez haszon — tudom az esőt előre. (Már meggyanúsítom magam: talán ezért emlékszem szívesen életemben a sánta emberekre, Feri bácsira, rajztanárunkra.) Betegsegélyző volt már, de milyen? A kórházért nem kellett fizetnem, utána is, amikor otthon feküdtem, kijött az orvos kötözésre. De csak nem tehettem, hogy ne adjak neki pár pengőt legalább, és a műtétért húsz pengőt, amennyit tudtam. Táppénzt nem fizettek, a félretett kis pénzem mind elfogyott. Lenke fölajánlotta, hogy kisegít, nem fogadtam el. Vólháber-

től kaptam húsz pengőt, heti kétpengős törlesztésre, és — igen nagy dolog — négy héten át, ameddig mulasztottam, fizette a bérem felét. Igen nagy dolog, erre őt semmi nem kötelezte. Bár, ha meggondolom: az ő szavára segédkeztem én ott, nem lett volna dolgom. Különben is: üzemi baleset. Ma még talán életjáradékot is kapnék. Az biztos, hogy ma nem kéne, ahogy akkor kellett, még járókötéssel besántikálnom a műhelybe. Lenke két vasárnap is meglátogatott a kórházban. Rendben lévő dolog, másokkal jött, egyszer Vólhábernéval, egyszer a segédekkel. Hanem amikor otthon feküdtem, akkor is eljött vasárnap. Ez már vakmerőségnek számított, kivált, hogy Gazsi ott szieszt-ázott a másik ágyon, és nagy sietve kabátot vett, hogy zajos diszkrécióval magunkra hagyjon.

— Híredet keltik . . .

Lenke vállat vont:

— Keltsék!

— Tudod jól, nem vehetlek el. Pedig isten látja lelkem, jobb feleséget nem kívánok soha! Se jobbat, se szebbet, se akit jobban szeretnék! De várnod kellene évekig, nem is tudom, meddig. Ha legalább megmondhatnám: három évig, öt évig, eddig . . .

Lenke az állványt nézte, az állványon a durva, nedves ronggyal letakart agyagtömböt: — Ez mi?

— Nézd meg! Vigyázva!

Levette a rongyot. Máig sem tudom, tetszett-e, tartott-e felőle valamit egyáltalában.

Sokáig nézte a szobrot. Furcsa, idegen hangon szólalt meg:

— Apámék hívnak. Anyám is beteg. Hordáskor megemelte magát. A nagyságos asszony is könnyebben kap most helyettem, biztosan elenged . . .

Csönd volt, nehezen válaszoltam:

— Menj haza, Lenke.

Valóban beteg volt az anyja? Később hallottam: elszegődött megint szolgálni, akkoriban nyílt meg a lillafüredi szálló, szobalánynak. Elment Egerből a megszólás elől, a pletyka elől... Nekem pedig de hányszor eszembe jutott életemben: gazda is lehetnék Felnémeten. Volna hízóm — nem éhezném. Tető a fejem fölött — nem áznám. Öt hold erdőm — nem fáznám.

Azt már láttam, karácsonyra sem lesz semmi a hazautazásból. Biztos adott volna mesterem valami pénzt rá, de a tavasz és nyár sok reménykedése után nekem most csak az volt a vágyam, hogy a meglevő adósságot mielőbb tisztázzam, nemhogy újabbal tetézzem. Tíz pengőt küldtem haza postán. Azt is a számtól vontam el. Nem baj, gondoltam, küldök még többet is majd, könnyebben is. Ha tudtam volna, hogy ez az utolsó alkalom életemben, amikor még hazamehetek, hogy a szüleimet lássam, és ha tudtam volna, milyen sokáig ez az utolsó pénz, amit tőlem kapnak! Jöttek a nyomorúság évei, aztán a bujkálás, a címem sem tudhatták, nem is volt címem, és nem írhattam egy lapot sem, nehogy rajtuk keressenek. Ha tudtam volna... Négy év nagy idő fiatalon, kis kamaszból férfi lettem, és elszakad az ember könnyen a szülői háztól, még az olyan meleg otthontól is, mint az enyém volt. Szegénység és nyomorúság, de mégis, akárhogyan is: biztonság. Amit soha többé, sehol nem találtam. Jártam a világot, és az otthon messziről nézett utánam. Az otthon. Ahová egyszer majd becsületben és dicsőségben hazatérek. De tudtam, ha rongyosan térnék meg és betegen, börtöntől sápadtan, ott akkor is szeretnének. Sokszor vigasztalt ez a gondolat,

nehéz sok éven át. Nem tudtam, hogy az az otthon már nincs. Hogy nem a kilométerek, nem az útiköltség, hanem a visszahozhatatlan idő választ el tőle. Nem tudtam, mert az ember nem is gondol rá, hogy az az idő, amely engem férfivá érlelt, apámat, anyámat megrokkantotta. Aztán el is vitte. Amikor anyám meghalt, Spanyolországban voltam; a németektől megszállt Párizsban apám halálakor. Furcsa volt később, amikor megtudtam: hogy lám, mióta már üres illúzióhoz menekülök! Mégis jó volt, hogy hihettem abban az üres illúzióban.

De akkor, ott, 1929 őszén, Egerben, sok bajom közt a kisebbik volt, hogy nem mehetek haza. Majd megyek nyárra! A kínlódás a lábammal; aztán a bicegés; aztán hogy látszott, ez már alighanem meg is marad életem végéig: jobban fájt. A szerelmi bánat még jobban fájt. De hiszen így kellett, magam akartam, magam mondtam le róla! Mégis fájt, hogy ő le tudott mondani. Nem is volt igaz, nem is szeretett! Hiába, hogy a józan eszem az ellenkezőjét mondta: ugyan mi érdeke volt, hogy tettesse, hát nem több joggal hiheti ő, hogy becsaptam, hogy csak játszottam vele? Fájdalmamban átkoztam néha a fájdalom okát. Ilyen az ember.

Még szerencse, hogy hittem: úgysem ő az igazi. Én azt az életet, amit ő akart, nem élhetem!

De mondtam-e neki igazán, hogy mit akarok én? Kérdeztem-e, akartam-e, hogy vállalja velem? Pedig talán vállalta volna. Pedig talán vele, vagy ha csak tudom, hogy vár, könnyebb lett volna minden, más lett volna, szebb lett volna.

Dobálódzik az ember fiatal korában, nem tudja még, hogy az élet más, mint a mese. Csöppet sem biz-

tos, hogy az aranyerdő a rézerdő és ezüsterdő után következik. Első szerelmem volt és első szeretőm, de igazi, és az nem múlik el. Rövid pár boldog hét, belém ivódott mégis, szervült bennem, talán mert nem is kívülről jött, hanem belülről fakadt mind, az egész. Úgy illettünk össze, mintha egy fészekből keltünk volna.

Így van-e, vagy csak az első élmény ereje hiteti el? A keze könnyű érintése a vállamon, az ajka párája, a bőre melege, nem is az, a mozdulása, és a lelke minden mozdulásában a stílusa, az kísértett mindig, talán mindig azt kerestem újra. Nem múlik el a szerelem.

Ha boldog voltam életemben valakivel, azt a huszonkilences nyarat folytattam. És Lenkét folytatta minden nő, akit szerettem, aki szeretett. Nagy szerencsétlenség az olyan szerencse, hogy az ember az első csókban rátalál az igazira. Attól kezdve örökké egy kicsit alkalmazkodik, egy kicsit megalkuszik. Vagy más is így van? Mindenki?

Pedig hogy eltűnt a szemem elől! Hallottam még, hogy Lillafüreden van. Persze hogy nem volt beteg az anyja. „... megemelte magát ..." Jaj, olyan kis cseléd volt akkor, ezzel a cselédhazugsággal, a fisztulázó hangjával! Vagy csak azért volt, hogy kérjem, visszatartsam, azért volt az egész? ... Nem mentem Lillafüredre meglátogatni. Nem is tudtam volna elmenni.

És ma? Él-e, hal-e vajon? Ráismernék-e? Istenem, ötvenhárom éves. Biztosan többszörös nagyanya. Elmúlik az élet, és nekem még mindig csak az, aki volt. És ami volt, az menthetetlenül ott van abban, ami van, és ami lesz. Az a szerelem, az az első, a testem-lelkem törvénye marad. Ki tudja, tán még a fiam is folytatja. Ki tudja, hányadik ősömtől hozom én magam.

Sokszor álmodtam Lenkével, hangjával, tekintetével vagy ölelő hozzám bújásával, évek, évtizedek múlva is. Érdekes, mert akkor éppolyan bátran és határozottan viseltem el a csalódást, mint ahogy Lenke okozta. (Ha okozta.) Lezártuk, jobb így, nem is tehettünk mást, én is így akartam. Vége. Aztán egyszer csak félbe kellett hagynom a munkát, lehullott, megbénult a karom: úgy belém állt a fájdalom egy pillanatra, hogy Lenke nincs már. De az csak egy pillanat volt, túltettem magam, és nem is gondoltam rá, néha órákon át.

Mintha csak a természet is belém marna ráadásul. Hirtelen és szokatlanul korán jött a tél. November végén egy reggel az ajtót nem tudtuk kinyitni, bevágta a szél a havat a tornácra. Ablakon másztunk ki, s vagy egy órát dolgoztunk Gazsival, hogy az utcáig lejussunk. No, szépen is voltam én a lüszterruhás eleganciámmal! Ami rongyot, kendőt a házinénitől kölcsönkaptam, mind magamra szedtem. A nagy műhelyben már nem is dolgozhattunk. Bizony, megszegtem hamarosan a szakma szent szabályait: vettem az ócskástól egy öreg nadrágot, rongyos pulóvert, micisapkát, abban dolgoztam. Néhány követőm akadt, de az öreg segédek úgy néztek rám, mint holmi árulóra. Hiszen mi nem vagyunk „közönséges munkások"! (Talán még a céhbeli világból maradt ez a mellényes, kézelős, keménykalapos divat. Leszoknak róla nemsokára a heti tizenkétpengős „művész urak"!)

Odahaza szerencsére fűteni tudtunk, volt venyige, kukoricaszár, gallyaztunk is az ősszel. A házinéni jól bedurrantott. Elfogy márciusra? Hadd fogyjon! Reméljük, elfogy addigra ez a tél is. Ha már ilyen korán kezdődött. Béla is hozzánk járt melegedni. Ott is aludt né-

ha. Gazsi modellt ült, megpróbáltam portrét mintázni, Béla rajzolt, közben kaszinóztunk.

Amikor a nagyműhelyből kikergetett a rossz idő, Vólháber elbocsátott egy öreg segédet. Félig-meddig kegyelemből tartotta már odáig is. Nem bírta szegény a munkát, rossz volt nézni, ahogy kínlódott a kővel. Talán az én balesetemtől is megijedt Vólháber? Barátságosan beszélt vele, és a két hét járandóságán fölül is adott neki valami pénzt. Hiába. A szerencsétlen öreg úgy sírt ott, mint a taknyos gyerek. Nem akart hazamenni, állt egész nap a műhely sarkában, és sírt. Ránézni sem mertünk. És iszonyú ütés volt, amikor másnap hírül jött, hogy fölakasztotta magát. Magányos özvegyember, az egyetlen fia elesett a háborúban. Tizenöt pengőt kapott egy hétre, amíg dolgozott. Ugyan mit tett volna félre? Mi azt hittük, aggastyán. A rendőrségi jelentésből derült ki: ötvenhárom éves.

Én sem tudtam mintázni, Gazsi sem ült modellt aznap. Létralábával dühösen mérte a szobát.

— Nincs igazam? Mondjátok? Hát érdemes így élni? Harminchat évet dolgozott a szerencsétlen. Abból az ő harminchat éves munkájából az előző mester úri módon ment nyugalomba a verpeléti birtokán. Vólháber úrnak is lett egy hold szőlője vagy kettő. És neki? Egy ág, amire fölakassza magát.

— Ivott szegény — mondta Béla. — Megírták a lapok, hogy ivott.

— Ivott?! Te elhiszed?! Kevesebbet ivott egész életében, mint a kanonok urak egy hét alatt! Könnyű rámondani, hogy ivott! Mert ha nem azt írnák, akkor meg kellene írniuk az igazat! Dolgoztattunk egy embert, hogy belerokkant, ötvenhárom éves korára! De nálunk öregségi biztosítás, az nincs! Egyetlen téma-

szát, a fiát, pedig elvittük. Megdögleni a Habsburgokért, Vilmos császárért. Most aztán adtunk neki ötven pengőt, rettentő nagylelkűen, igya le magát, és vegyen egy darab kötelet! Hát nem, édes komám! Nincs az a rücskös, vén özvegyasszony, akinek én ne másznék az ágyába, értitek?! És nincs az a mocskos, büdös papi fenék, amit ne nyalnék ki! Én nem fogom így végezni, én ugyan nem! De, Sándor, te, amilyen marha vagy! Nekem adódnék, egyszer az életben, ilyen alkalom, mint az a Lenke . . .

Már nem vitatkoztam erről a témáról. Béla morfondírozott: nem biztos azért, hogy rücskös vénasszony meg a papok feneke, talán tisztességesen is élhet az ember . . .

— Hogyne! Majd meglátod, ha nekem házam lesz a főtéren, jókora szőlőm, vagy húsz segédem, majd meglátod, milyen tisztességes leszek! Ott fog állni minden pénteken a tányér a tornácon a kétfilléresekkel. Minden betérő koldusnak. Én is adok majd ötven pengőt az öreg segédnek, ha kirúgom. Fizetett padom is lesz a templomban. A tisztességhez, fiam, először is nagyon sok pénz kell. Ott kezdődik.

— Az én apám — szóltam közbe — szegény ember. És tisztességes.

— Igen, tisztességes cseléd! És ha nem bírja már a munkát?

— Majd eltartják a gyerekei, ahogy ő tartott el minket. A tisztesség nem pénz dolga. Nincs igazad.

— És ha elviszik a gyerekeit a háborúba? Hogyan beszél a tiszi Romániáról! Meg a tanárok, a leventeoktató, mind! Gyere csak el a katolikus legényegyletbe, hallgasd meg, mivel tömnek! Készítik az ágyútöltelé-

ket! A gróf Bethlen István erdélyi birtokáért, az urakért meg a papokért!

— Én nem járok, te jársz oda! Téged is visznek!

— Úgy van, visznek. Hacsak nem lesz addigra annyi pénzem, hogy megkenjem, akit kell. Értsétek már meg: hogyan lehetsz tisztességes, ha egyszer a világ tisztességtelen?!

— Valahol csak el kell kezdeni a tisztességet valakinek?

— Hol? Kinek?

— Neked is, meg nekem is. Összefogással.

— Ahhoz más emberek kellenének! Mit akarsz te itt, ebben a bigott városban? Hiszen itt még szakszervezet sincs!

— Akkor elkezdi az ember saját magán. És keres magához hasonlót, másokat.

Az öreg segéd nem halt meg, idejében észrevették, levágták a kötélről. Kórházba került, aztán a rendőrségre. Gazdánk és a pap kijárta neki a városházán a koldulási engedélyt. Hamar ment. A rákövetkező pénteki napon már meg is jelent. Nem szólt, nem nézett jobbra-balra; fölcsoszogott a verandára, kivett a tányérból két fillért. Mint akit tompa, sűrű fal vesz körül. Gazsi kihívott a műhelyből.

— Tessék! Nézd meg! A tisztesség útja.

Mások is látták. Sírni, átkozódni kell ilyenkor vagy mit? Szégyenkezni? Miért? Nekünk?!

Visszamentem a műhelybe: ha mindenki csak ötven fillért ad, emberek, Vólháber is hozzátesz valamit. Gondolják meg! Nem az a szakma szégyene, ha keménygallér helyett pulóverben dolgozunk.

Látszott, magukban igazat is adnak. Aztán valaki elkezdte: könnyen beszélek, magam vagyok. Ötven

fillér: a heti tej a gyereknek. És mind hangosabban: koldulási engedélyt kapott, miért mi adjunk ötven fillért, akiknek amúgy sincs? Miért ne azoktól kapjon két fillért meg négy fillért, akik meg sem érzik? Igenis, tartsák el őt a gazdagok, ne mi!

Este Gazsi jól kinevetett: — Látod? Tessék! Fogj összse, ezekkel! Már azt hittem, hogy meg is vernek: az urak terhét az ő nyakukba tennéd!

— Igen, mert mit látnak maguk körül? Mert te is hogy beszélsz? És ha ő kerül az utcára? És aki nem kap még koldulási engedélyt sem? Mert nem akasztotta föl magát...

Béla nekem adott igazat. De Gazsi sem érvelt roszszul. És ha jövőre is kidobnak egy embert, és azután is? Akkor már egy pengőt adunk, egyötvenet? Az öregségi biztosítást úgysem oldhatjuk meg privát alapon! Igaz, igaz... Mégis úgy éreztem, hogy nem intézmény, hanem szemlélet dolga ez mindenekelőtt; az intézmény is hamarább meglesz, ha összefogunk. De hát érdemes élni, ha valóban csak az urak meg papok árnyékában, érdekházasságban, képmutatásban és aljasságban remélhet az ember egy kis biztonságot? Undorító, ha tizenkilenc éves korában ezt valaki „okosan", cinikusan elfogadja. Örültem, hogy Béla nekem ad igazat. Talán holnap már valaki más is. Ha tisztességtelen a világ, azért van, mert a tisztességesek maflák, és hagyják magukat. Hát ne hagyjuk!

Ezenközben pedig, tudtom nélkül, már lopakodott felém a szerencse.

Még lábadozásom idején befejeztem a „nagy szobrot". Ha ma visszagondolok rá: kamaszosan patétikus lehetett, és nyilvánvalóan mutatta az egri barokk hatását. Technikájában legföljebb ha ösztönösen ügyes

Hiszen mit értettem a művészi szobrászathoz? Az a munka, például, amin Béla dolgozott, minden bizonnyal értettebb, jobb volt. Mert igényeiben nem ment túl a tudásunk határán. A díszítő rajzolást jól megtanultuk, és akiben tehetség volt, az Vólháber műhelyében és az inasiskolán majdnem az iparművészetig eljuthatott. Béla egy márvány keresztelő-kút tervét mintázta meg agyagból. Tehetséges, szép munka. Vólháber meg is kapta rá a megrendelést. Hanem épp akkoriban történt, hogy a katolikus legényegylet útján pályázatot hirdettek, úgynevezett őstehetségkutató pályázatot, vallásos témájú szoborra, üvegfestményre, mozaikra. Kint lógott a műhelyben is a pályázati felhívás. „Határidő: szeptember 8-a, Kisboldogasszony; eredményhirdetés: december 8-a, a Szeplőtlen Fogantatás ünnepe." A Horthy-idők „szociális" úri passziói közé tartozott az úgynevezett őstehetségkutatás. Fölfedeztek (aztán rendszerint elejtettek) népi zseniket. Ennek a pályázatnak még külön célja is lett volna, úgy is kezdődött a felhívás: „Az egyházművészet fellendítése érdekében . . ."

Béla elhatározta, hogy beküldi a keresztelőkútját. Biztatott, adjam oda én is a szobromat. Nevetséges! Igaz, hogy anyám a feszület elé borul, de a szobor semmiképp sem vallásos tárgyú. Közbejött a baleset is, és csöppet sem bántam, hogy a határidő elmúlt. Hanem Béla elhívta Vólhábert, az meg rajta volt, hogy a műhelyéből minél többen pályázzanak, hiszen „érsekségi ügy". Könnyen elintézte, hogy bevegyék határidő után a szobromat. (Nem is lehetett valami nagy sikere annak a pályázatnak!) Engem az egészben leginkább az izgatott: visszakapom-e a szobromat. Alig akartam hinni, hogy első díjat nyertem. És máig is mulatok

rajta, ha meggondolom: anyám kétségbeesett, istenkáromló imádságában a tisztelt bírálók az egyházművészet új föllendülésének ígéretét látták. De hát persze, nagy ünnep volt, cécó, a városnak is büszkesége, még inkább Vólhábernak: az első díjat én nyertem, tanítványa és segédje, a második díjat Badics Béla, ugyancsak az ő tanítványa. (A harmadik díjat egy csongrádi fiú kapta. Nem tudom, mi lett vele, a nevére sem emlékszem.) Jól jött a kétszáz pengő, jólesett az ünneplés is, miért tagadjam, volt bankett, ittunk. Ivás nélkül is részeg voltam pár napig, részeg és nyomában katzenjammeros.

Mert én tudtam, hogy szobrász leszek — vagyis, hogy az vagyok, csak mások még nem tudják —, és fölkészültem rá, hogy nehéz utat kell végigjárnom, amíg célhoz érek. Elszántam magam. A szerelemről is lemondtam érte. Nem is volt öröm, inkább csodálkozás: ilyen könnyen, szinte az ölembe hullott?... S még azoknak lehetek hálás érte, akiket úgy megvetek?

Látogatóba hívott a tiszi. Rossz ízű emlék, fuj! Ez az ember, aki vert, pofozott, aki ellenem tanúskodni jött volna, mert lefogtam a szeretője kezét; aki fintorgott, „büdösözött" minket, valahányszor az osztályterembe lépett; ez az ember most kézen fog, leültet, barátjának szólít, és „örvend", „kimondhatatlanul"... Feszengtem, és csak hallgattam. Ő meg elmondta: mennyire sajnálja, hogy az utóbbi években mintha elmaradoznám a templomból, mi történt, a kamaszkor válsága talán, elvesztettem a hitemet? Bevallottam, hogy bizony olyanformán. A pap sietve megnyugtatott: ilyen válságon mindenki átesik, amikor a naiv hit helyébe a ráció igénye lép... A biblia: sokhelyt költészet és szimbólum... A vallási tételekben az em-

ber nem azért hisz, mert meggyőződött róluk. Hanem azért, mert hinni akar. És az elegendő... Gondoljam meg: világhírű természettudósok mélyen vallásosak voltak. Pasteurnek szemére is vetették: fura dolog, hogy tudós létére olyan vallásos legyen, mint egy breton paraszt. Azt válaszolta: „Ha még nagyobb tudós volnék, akkor olyan vallásos volnék, mint egy breton parasztasszony." Írt a falumba, a plébánosnak, tájékozódott: a szüleim szegény, de tisztességes, istenfélő emberek. Kivált anyám, akiről hiszen a szobromat is mintáztam. Az emberi szív egyik legszebb érzése az anya iránti szeretet...

Én pedig bevallottam: nem vallásos szobornak szántam, nem is akartam elküldeni a pályázatra.

— Látod, édes fiam! Anyádra gondolsz, és máris föléled szívedben a gyerekkor édes világa, a hit világa.

„Gyerekkor édes világa!" Mikor nagybátyámat kikísértük? Apám megveretése napján...

És akkor a tiszi közölte, hogy az egyház támogatja a továbbtanulásomat. Karácsony után bevonulok Budára egy katolikus kollégiumba. Tanárok foglalkoznak velem, hogy őszig letehessem a vizsgát a negyedik gimnáziumból. Azután két év alatt az érettségi bizonyítványt is megkapom. Addig a főiskolán úgynevezett „rendkívüli hallgató" leszek. Ezek ilyen előírások, formalitások. Persze, azért vegyem komolyan, de a magánvizsgáktól ne féljek. Érettségire is idejövök majd, Egerbe... Egész tanulmányi időmre lakást és ellátást kapok a kollégiumban, és ha szép eredménnyel tanulok, még arról is szó lehet, hogy később Rómába, Münchenbe, Párizsba küldenek. Az egyháznak az állami ösztöndíjak odaítélésében is nagy a szava... Lám, ő — bár voltak közöttünk összeütközések, nem tartoz-

tam a legkönnyebben kezelhető tanítványai közé, ez már a művészi temperamentummal jár — krisztusi szellemben fátyolt borít a múltra. Viszont nekem is meg kell mutatnom a jó szándékomat.

Máris be kell lépnem a katolikus legényegyletbe. Majd elintézi, hogy úgy vegyék, mintha már tagja lettem volna. És most itt a jó alkalom, a karácsonyi ünnepkör, hogy hitbuzgalmamat bizonyítsam, misét hallgassak, a szentségekhez járuljak. Ez igazán a minimum. Tanúságtétel a közösség előtt, amelynek akkor is megvan a morális értéke, ha mostanában — már vagy még — nem hatja át őszinte hit. Sokan tesznek így, és jól teszik. Mert mindenkinek a hitéletében vannak mélypontok, de „jaj a megbotránkoztatónak"! És a katolikus morál lényege nem az érzés, hanem a tett... Meg kell értenem: az egyháznak célja van ezzel a nemes gesztussal. Az évezredes keresztény művészet, a legnemesebb európai művészet egyik folytatóját akarja fölnevelni bennem... Bizony, elvárják — és talán némi joggal —, hogy első komolyabb művemet hálából az érseki palotának vagy a székesegyháznak ajánljam fel...

A pályázati felhívás beszélt az ösztöndíjról és a főiskoláról. Ezt azonban nem nagyon hittem, vagyis: gyakorlati szempontból nem értettem. Hát a középiskola? A kétszáz pengő, az rendben van. A többi?...

Meglepett az ajánlat, a verejték is elöntött kínos zavaromban. Be kellett vallanom: igen, művész szeretnék lenni, minden vágyam a főiskola, de... Nem akarok csalni... Ha az ember nem hisz, akkor a legényegylet, a mise meg minden... csalás. Mire ő: hogy az őszinteségem is azt bizonyítja, nem vagyok elveszett bárány. De most azért vigyázzak az őszinteséggel!

Hosszú beszélgetés volt. Azzal búcsúztunk: alszom egyet rá, gondolkodom, másnapra választ adok.

Gazsi, persze, csak lehülyézett. Béla is azt mondta, vállalná helyemben. Végül is a cél a fontos...

A cél, a cél! Mindenki valamilyen célra hivatkozik! A legnagyobb csirkefogó is! Nekem régóta megvan a véleményem a vallásról meg a papokról. A tiszíről meg külön. Ez a beszélgetés is csak a mocskos cinizmusát bizonyította... Hát így kezdjem a pályámat?!

Sokan talán megmosolyogják a naivságomat, a járatlanságomat az élet dolgaiban. Nem tagadom, megfordult néha bennem is: hátha nem úgy kellett volna, ahogyan választottam? Mint ahogy Lenkéről is eszembe jutott: hátha ő volt az igazi?

Talán nagyon is mereven ragaszkodtam az elveimhez? Vagy a terveimhez? Pedig az élet útján minduntalan terven kívüli véletlenekkel találkozik az ember, és vannak közöttük szerencsések is, meg kell ragadni őket...

Akkor a választásom annyira természetes volt, alig is látszott választásnak. Lenke föltette a kérdést, szemérmesen, de határozottan. Mit mondhattam neki? Az igazat: nem akarok gazdálkodni Felnémeten, és nem akarok kőfaragó mester lenni. Mondhatta volna, hogy akkor is szeret, hogy velem jön akármilyen nehéz úton. Romantikus, rajongó beszéd, igaz... Elképzelésünk a boldogságról nem találkozott. Hát szakított, és már csak arra ügyelt, hogy a szégyene nyomát ne hagyja. Szobalánynak ment a lillafüredi szállodába. Nyilván ő sem tehetett másképp. Azt hitte.

Az én életemnek a művészi hivatás volt az értelme, tartalma. Amióta csak rájöttem, hogy az ügyességem — tehetség, és hogy a tehetség nemcsak játékra való.

A magam dicsőségét kerestem? Igaz. De badarság firtatni. A fiatal embernek a dicsőség — dicső élet, dicső jellem. Petőfi. (Naivság? Talán nem is az!) Amit a műhelyben dolgoztam megrendelésre, vagy amit kedvtelésből ügyeskedtem: ujjgyakorlat volt. Azt a szobrot, amivel a pályadíjat nyertem, úgy mintáztam, hogy talán mérhető lázam is volt közben. Az arcom átvörösödött, éreztem, hogy lüktet az ér a nyakamban, a halántékomon, és ha befejeztem aznapra, még órákig nem aludtam el. Csodaszép álmaim voltak ébren. Csodaszép nyugtalanság. Én csak ilyennek hittem a művészi munkát, mindig csak ilyennek. És nemcsak azt köptem volna ki undorral, hogy a meggyőződésem ellen mintázzak szobrot; de még azt is, hogy ne ilyen elragadtatással szakadjon ki belőlem, amit valaha formál a kezem. (De sok dilettáns ügyefogyottság lesz sokszor az ilyen forró ihletből, ma már tudom! De az igazi művek is csak így születnek.)

Nézem a fiam, nézem a fiatalokat, akiket szeretek, tisztelek; és amit a legjobban tisztelek: az őszinteségük és becsületük a hivatásban. Miért gondolom, hogy ne értenének? Hiszem, hogy ők sem tettek volna másképp! Én azzal a választásommal végül is nem mondtam le a pályámról, sőt épp azzal bizonyítottam a hivatásomat. Ha nem úgy teszek, árulásnak éreztem volna, lemoshatatlan mocsoknak.

És ha rám sütik, elhiszem, hogy a makulátlanság: a gyöngék menedéke. Akik egyetlen bűnben örökre elbuknak. Az igazi erő, a jellem igazi próbája: napfényre jutni a legsötétebb alkuból is. Lehet. Zsenge voltam még, hát gyönge voltam. Azt sem szégyellem.

Megvolt a magam terve, tudtam, mit akarok. Van kétszáz pengőm. Itt dolgozom még tavaszig, őszig,

amíg biztosan nem állok a lábamon a mesterségben. Valami pénzt is félreteszek. A pályázatot megnyertem, az újságok megírták, ezt már senki nem veheti el. (Na, ebben volt némi naivság, ebben az egyben. Azt hittem, majd egy év múlva is emlékszik rá valaki rajtam kívül!) Fölmegyek Pestre, és elhelyezkedem az Epreskertben, ahol a híres szobrászok dolgoznak, vagy máshol. Majd meglátják, mit tudok. Nincs szükségem rá, hogy a tiszi cinkosságával jussak a főiskolára! Hát amolyan Gazsi legyek én is? Hogy utáltam a katolikus legényegyletét, a leendő özvegy mesterné feleségét, az egész eleve elhatározott testi-lelki striciségét! Úgy utáltam, ahogy a nyerítő röhejeit, ahogy a trágár vicceit, ahogy a keléseket a nyakán, ahogy még arra is vigyáztam, hogy a törülközőnk egymáshoz ne érjen a mosdón. „Úgy látják, hogy tehetséges vagy. Tehát többet kínálsz, mint a puszta munkaerődet. Jó áron akarják megvenni. Add el! Tiszta sor . . ." Nem! Gazsi lehülyéz, kiröhög. Hát röhögjön! Kínjában röhög, mert látja, különb ember vagyok, és nem tudja elvenni a hitemet.

Bélából, tudom, a baráti szeretet, a féltés beszélt. Büszke volt rám, szerette volna gyorsan igazolni ezt a büszkeséget.

Példákat hozott a történelemből. Bakócz Tamást, aki egy szavazat híján pápa lett. Fráter Györgyöt. Még Martinovicsot is. Mi lett volna belőlük? Meghaltak volna ismeretlenül a milliók között. Így volt ez mindig nálunk, Magyarországon, a szegény ember, hiába volt esze, csak ártott magának. Lázadt, és hamarább pusztult el. Tanulni, fölkerülni, valami világraszólót cselekedni, csak az egyház segítségével tudott. De hiszen nemcsak Magyarországon volt ez így. Még csak

nem is a parasztok gyerekeivel! Ott van IV. Henrik, a franciák legnagyobb királya. Párizs nem hódolt meg neki, csak ha áttér katolikusnak. Mit válaszolt? „Párizs megér egy misét!" Kinek ártott vele? Maradt, aki volt. Ha nem teszi meg, folyik tovább a polgárháború. És talán nem is lett volna a franciákból, ami lett.

— Azért IV. Henrik sem ment volna misére, ha van más útja-módja... És Martinovics sem ment volna papnak.

— Mi tudjuk, miért tetted. És ha sor kerül rá, hogy bizonyíts, majd bizonyítod, hogy nem az övék, hanem a népé vagy!

Hiába minden érv, ha egyszer éreztem, hogy nem tudom megtenni. Képekben gondolkodtam. Akkor is, láttam szinte: állok a tiszi előtt, „én vagyok a meglelt bárány..." Nem tudom megtenni... De Béla! Neki soha nem volt baja a tiszivel, különben is: csöndesebb, higgadtabb, mondhatnám, „öregebb" nálam...

— Te vagy a második! Ha én lemondok, miért veszszen kárba? Te vagy a soros!

— Ugyan!

— Most én mondom, amit te mondtál. Tudom, hogy miért teszed, és biztos vagyok benne, hogy attól a miénk maradsz, nem az övék.

— Ami neked jár, vegyem el tőled? Éppen én?!

— De ha nem fogadom el! Úgysem fogadom el, semmiképp!

Most már ezen vitatkoztunk tovább, pedig látszott, hajlik rá.

Együtt mentünk föl másnap a tiszihez. És ott megmondtam: tulajdonképpen Bélának dukált volna az első díj, mert az ő pályamunkája valóban egyházmű-

vészeti alkotás. És azért is, mert még csak inas. Inkább érdemli az ösztöndíjat, mint én. A tiszi ráállott. Béla pár nap múlva elutazott a szüleihez, búcsúzni, fölkészülni Budapestre. Kikísértem a vonathoz. Megkérdezte még ott is:

— Nem haragszol? Igazán! Nem vetsz meg érte?

— Ugyan már!

Megöleltük, megcsókoltuk egymást.

(Még valamit el kell itt mondanom, zárójelben. Ugyanis ezt a mai fiatalok valóban nem érthetik.

Mint képviselő — sőt, még az elnöki tanácsban is — együtt dolgozom papokkal, jó légkörben, barátságban. Védem a vallásszabadságot. Az egyházzal sincs bajom.

Mi az oka, hogy lázadó fiatal létemre olyan engesztelhetetlen gyűlölettel néztem a papokat? Igaz, akkor sem a vallásos embert, de magát a vallást.

Türelmetlenség? Éretlenség? Vagy éppen szektásság?

Ha mindaz, amit az életemről elmondtam, nem volna elég:

Ma: az egyház — vallási szervezet. Akkor: Magyarország legnagyobb földbirtokosa volt.

Ma a vallás: válasz a végső kérdésekre olyan embereknek, akik a tudományos választ nem értik. És vigasz azoknak, akik az ilyen vigaszt igénylik. Akkor: a társadalmi lelkiismeret kábító mérge volt, az égbekiáltó igazságtalanságok szentesítője, az osztályharc béklyója.

Végül pedig: kommunista vagyok, a hatalom birtokában. A legemberibb és legáltalánosabb eszményeket hordozzuk, tehát az ideológiai ellenfeleinknek tisztességes feltételeket szabhatunk, lelkiismereti kényszer nélkül, az elvek vitájában.

Akkor? Egy szűk agyú, mert szűk érdekű osztály volt

hatalmon. S méghozzá bukófélben. Az minket gyilkolt, ahol tudott.

De hisz akkor nem voltam még kommunista?

Igaz. Nem voltam. Mit válaszolhatnék rá?)

Vólháber nagyon egyetértett a választásommal: „Nem adtad föl a tisztes ipart és a biztos kenyeret ábrándképért, életre szóló cifra nyomorúságért!" Fölemelte a fizetésemet tizenhat pengőre. Volt megrendelés. 1929-ben Magyarországon már olvastunk tőzsdekrachról, világbankok csődjéről, de még nem tudtuk, mi a válság.

Igaz, emelkedtek az árak. A mi szakmánkban is láttuk. Sok volt a megrendelés, hát nem vállaltuk, csak azt, ami mutatós és jól jövedelmező. Ha egyszerűbb munkát rendeltek, akkor a mester „csak drága anyagot tudott adni", vagy „csak postamunkában vállalhatta", tehát magasabb áron. Ha pedig drágult az építkezés, akkor drágult a lakbér is, az albérlet is.

Ki kell itt térnem kicsit a megélhetési viszonyokra.

Azokban az években jött divatba egy sláger, egy magyar film címe is volt: „Havi kétszáz pengő fix". Havi kétszáz pengő: ez volt az én fogalmaim szerint úri, valójában szerény „középosztályi" — alkalmazotti, értelmiségi — megélhetés alsó határa. Mert igaz, hogy Budapesten, a Belvárosban, vagy az előkelő budai negyedekben nyolcvan-száz, sőt, százhúsz pengőt is elkértek havonta egy központi fűtéses, utcai, szoba-hallos lakásért. De a Nagykörúton kívül, a mellékutcákban, hatvan-hetven pengőért kétszobás-fürdőszobás udvari lakást bérelhetett az ember. A külvárosokban, Kispesten, Újpesten még olcsóbban. Egerben fürdőszoba nélküli, amúgy elég úri lakást, harminc-negyven pengőért. Aki a piacon jól alkudozott a kofákkal, az

kihozta Pesten is két személy havi kosztját hatvanhetven pengőből. Vidéken olcsóbban, aszerint, hol: falun a feléből. Egy szép öltöny ruha a belvárosi szabónál belekerült hat-nyolcszáz pengőbe; a külvárosi szabó, elég tűrhető szövetből, száz pengőért megcsinálta. Készen meg ötven-hatvan pengőért is kapott az ember férfi szövetruhát. Az ócskapiacon egész tűrhető „uraságoktól levetett" ruhát húsz-huszonöt pengőért. Láttam százpengős férficipőt. Méretre készült, nagyon szép volt, azt mondták, tíz évig eltart, olyan erős a felső bőre, a dupla talpa. Lehet. Vidéken vagy a külvárosi olcsóbb üzletekben nyolc-tíz pengőért is árultak férficipőt. Igaz, átázott, mint a rongy, hamarosan talpaltatni kellett, formájából kiment fél év alatt, de azért cipő volt.

Akinek tehát megvolt az a havi kétszáz pengő fixe, és nem volt gyereke hozzá, az olcsóbb kerületekben bérelhetett kétszobás-fürdőszobás udvari lakást; nem éhezett; volt két rend nyári, két rend téli ruhája, vagyis tisztán, vasaltan tudott megjelenni az utcán; meglephette karácsonyra valami praktikus ajándékkal a feleségét; s ha csak betegség vagy rendkívüli kiadás le nem égette, nyaralni is mehetett a Balaton — alsó végébe, szerény panzióba. A vonaton három osztály volt. A havi kétszáz pengős ember a személyvonat második osztályán, vagy a gyorsvonat harmadik osztályán utazott. De ha nem volt szabadjegye, minél ritkábban utazott.

Viszont még a középosztály sem könnyen kapta meg a havi kétszázat! Mert például a falusi tanító nyolcvan pengővel, a tanárok száztíz pengővel kezdték. A falusi tanító kántorkodással, községházi kisegítő munkákkal, népszámlálással, statisztikával; a

gimnáziumi tanár különórákkal igyekezett megfejelni a fizetését. Ha megnősült, gyerekei voltak, keservesen élt. Bizony koplalt, mert a rangjához illő ruháról le nem mondhatott. A kispolgár, a falusi fűszeres, a vidéki vagy külvárosi cipész, szabó ugyancsak ilyenformán keresett. Az életmódja abban különbözött a középiskolai tanárétól, hogy nyugodtabban költhetett a gyomrára. Neki nem kellett öltözködnie. Hétköznap járt, mint a munkás; vasárnapra volt egy jó ruhája.

A munkásnak viszont az a kétszáz pengő fix elérhetetlenül magas jövedelem volt. Még nem is beszélek a válság és a munkanélküliség éveiről, amikor napszámos asszonyok negyven fillérért gyalogoltak be Kőbányáról, Lőrincről a Soroksári útra, hanem még a huszonkilences évről vagy a harmincasról. A huszonnégy pengős heti bér gyakorlott szakmunkás fizetése volt, de nem ám minden szakmában. És ahol a huszonnégy pengőhöz már család is volt, néhány gyerek, bizony már legföljebb külvárosi szoba-konyhára futotta, vagy a „Csikágó" bérkaszárnyáiban nedves, sötét zugra, ahol emeletenkint közös WC-re jártak. Éhezni nem éheztek ugyan, de öltözködésre alig jutott. Kétszer is meg kellett gondolni a második fröccsöt fizetési napon, meg kellett gondolni a harminc fillér mozipénzt a gyereknek vasárnap, és érdemes volt az egyik utat gyalog megtenni naponta, mert az is huszonnégy fillér.

Hogy a másik oldalát is nézzem: volt Magyarországon évi egymillió pengős bevallott jövedelem! Még az állami, de kivált fővárosi tisztviselői kar felsőbb rétegeiben is voltak öt-tízezer pengős havi fizetések. És mindezek az urak a fizetésükön felül egyéb jövedelmekkel is rendelkeztek: igazgatósági tagok voltak, ke-

resztül-kasul, a nekik szállító, tőlük függő magánvállalatokban, pénzt fogadtak el kijárásokért, ügyek elintézéséért.

Az alsó véglet: a zsellérparasztság. Százvalahány munkanap évente, egypengős napszámmal! (Később még annyival sem.)

Ezért is elképzelhetetlen már a mai embernek az akkori Magyarország külső képe. Mert mit látunk ma? Igaz, jó nevű sebészek, nőgyógyászok, néhány ezer kisiparos, néhány száz beérkezett művész, tudós megkeresi a tízszeresét az átlagos munkásjövedelemnek, van, aki a hússzorosát is. De mi ez ahhoz képest, amikor a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmek között ezerszeres volt a szorzószám! Még egy vállalaton belül is: a huszonnégy pengős takarítónő és a huszonnégyezer pengős elnök-vezérigazgató. Ma az igazgató, prémiummal együtt, megkeres hatszor annyit, mint a takarítónő. Ma tehát van nálunk ember, aki nemcsak hogy autót tart, de még öröklakást is, nyaralót is építhet. És van, akinek autóra, házra vajmi kevés a reménye, hacsak a lottón nem nyer. Különbség ez is, nem mondom. De azért, ha az utcán megyünk: nagyjából egyformán öltözöttek az emberek; és nagyjából egyformán jól is laknak. Akkor viszont ordított a társadalmi különbség az utcán. Itt vagyont érő bunda, ékszer. Ott agyonkoptatott, gyűrött, csupa folt, csupa rongy ruha. És ami rosszabb, amit ma már igazán alig látni: kosz, mosdatlanság, undok testbűz, tetves haj. Mert még szappanra sem telik, de még tiszta vízhez sem jut, aki az utcán vagy valami patkánylyukban lakik.

Még nem éreztük a válságot, még elég biztos volt a kereset. Hanem a drágulást nagyon éreztük már huszonkilencben. A szaktársak morgolódtak, ez volt az

örök téma a műhelyben: tizennégy pengőből, tizenhatból, akár húszból is, hogyan éljenek meg családosan! Nem mindegyiknek jutott szőlősgazda lány feleségül. Azoknak lesz karácsonyuk. De a többiek? Hiszen még a jobb vacsorát is előre megkoplalják, nemhogy ajándék... Hol három gyerek, hol négy, az egyiknél pláne hét is. Én a tizenhat pengőből alig tudtam félretenni ötöt ruhára meg a pesti útra. Csak nézem: van, aki már csak üres darab kenyeret hoz ebédre. Hogyan bírja a munkát? Egyikük aztán kifakadt Vólhábernak: nem megy ez így, a mi szakmánk mégiscsak elit szakma. Nézze meg, Miskolcon mit fizetnek, hát még Pesten! Huszonnégy pengőt megkeresnek, huszonhatot, még többet is a gipszmunkások, fehérmunkások, kőfaragók. Vólháber szó nélkül bement az irodára, kihozta neki a munkakönyvét: mehet Miskolcra vagy Pestre. A szerencsétlen végül könyörgésre fogta, hogy maradhasson.

Nekem a műhelyben a pályázat óta is nőtt a tekintélyem. A panaszkodók leginkább az én fülembe panaszkodtak. „Hiszen a mester is följebb srófolja az árakat, többet keres! Azon már nem megy tönkre, ha felemeli tizenöt pengőre a legalacsonyabb segédi fizetést, ha megadja legalább a családosoknak a húszat, huszonnégyet!" Megígértem, hogy beszélek Vólhábberral.

Karácsony előtti szombaton, fizetési napon, bementem az irodára. Barátsággal fogadott, én is tisztelettel szóltam. Legföljebb csak azzal vághattam oda kicsit, hogy megmondtam: nézze a másik mestert, csak hat segéddel dolgozik, de a tizenöt pengőt a most felszabadult legényének is megadja. Megszólított az utcán: húsz pengőt ígért, ha átmegyek. El is vörösödött Vól-

háber, szidta iszonyatosan a konkurrense istenét: könnyű neki, a külvárosban kisebb az adója, szélhámos, kontár, csavargó, az ipartestület is csak arra jó neki, hogy panamázzon! A hálámra is apellált. A pályázatot is neki köszönöm. És nem magától emelte a fizetésem? Már azt is elhatározta, újév után megint emel. Ő érdem szerint fizet. Vegyem a gondjait, az adóját, a rezsijét! De főként: az igazságot! Akinek ő tizennégy pengőt ad, a munkája többet ér talán? Nem nézheti, kinek hány porontya van, nem azért fizet, hova jutnánk! Minek csinált annyi gyereket? Az élvezi, ő meg fizessen? Számlákat vett elő, lobogtatta az orrom előtt, mennyi költség, vasúti fuvardíj, biztosítás: hogyan bírja? Miből?!...

Én pedig megmondtam az embereknek: Vólhábertól ne várjanak semmit. Volt, aki hallgatott mogorván. A másik az öklét rázta, káromkodott. Egy odavágta kenyerét a földre, a szeme könnybe borult: „Hát dögöljünk meg!"

Két este folyt nálunk a tanácskozás, följárt hol ez, hol az, volt hogy tizenketten szorongtunk, füstöltünk a kis szobában. Gazsi félt, aggodalmaskodott, azért reménykedett is. A legjobban érdekeltek közé tartozott: tizenkét pengő... És a házinéni most emelte négy pengőre a tartást. „Fűtés van, a tej is drágult, már tiszta ráfizetés így is..."

Megmondtam: hajlandó vagyok lemondani a magam előnyéről, nem fogadom el az ígért fizetésjavítást, csak ha mindenkinek ad. De mondjuk meg neki: újév után egyikünk sem áll munkába. Egyikünk se! Becsület dolga!

Hímeztek-hámoztak, a többség már egyetértett, mások meg szégyenkeztek: lám, lemondanék a magam

előnyéről, ők meg gyávák. A kényszerűség meggyőzte őket végül: karácsonyra fülig adósodtak, a fűszerestől nem kapnak több hitelt, valaminek történni kell! Csak azt kérték: engem becsül legtöbbre a mester, tőlem tart, közöljem én az elhatározást.

Vólháber éktelenül fölháborodott: szégyelljem magam, ezt érdemelte, éppen tőlem? Majd lássam csak, hogyan hálálják meg a többiek! Nehéz volt a dolgom, hiszen értette a módját, és sokban igazat is kellett adnom neki. Apám-anyám után kaptam-e valakitől életemben annyit, mint tőle? Miért gondolom, hogy a többihez rossz szívű? Tahók ezek, félig-meddig parasztok. Ha ő nem volna, mehetnének az utcára. Jár a szájuk: Miskolcon meg Pesten... Föl is kopna az álluk Miskolcon meg Pesten! Ő is látja, hogy drágul az élet, de ha drágul, akkor neki duplán meg tízszeresen drágul! Gondolt rá magától is, hogy emel. Talán nem gondolt rá? Minek nézem?... Ahogy tud, és ahogy dukál kinek-kinek! De kényszeríteni nem hagyja magát. Mi lenne abból? Vége volna, úgy zsarolnák, ahogy tetszik! És a többi mester? Mit szólna? Más az Pesten, ahol szervezett munkások vannak, az ember megállapodik a szakszervezettel, az ér valamit. És azok munkások is: kőfaragók, nem suszterok!... Menjek vissza, csillapítsam le őket! Majd ad ő magától, amikor tud, és amennyit tud.

Csak ezt ne mondta volna! Mert úgy mondta, láttam a kegyetlenül ijedt arcán, a pislogó, szűk szemén: hazudik, megszorult féreg, csak azt lesi, hogy lélegzethez jusson.

— Nekem személy szerint semmi bajom, Vólháber úr, de most nem a magam nevében vagyok itt. Csak azt mondhatom, amivel megbíztak: ma Szilveszter, ha

nem kapnak az emberek valamit, holnapután senki sem áll munkába.

— Hát rendben van, édes fiam, csak meg ne bánd!

Kimondtuk a sztrájkot, hazamentünk. Vólháber ott állt a szőlőlugas előtt, kezét a bekecsébe dugta, csak nézett gúnyosan. Volt, aki szitkozódott, úgy ment el; volt, aki sunyin, sietve odaköszönt. Vólhábernak arcizma sem rezdült, elnézett a feje fölött egyiknek is, másiknak is.

De minek is a harag, és minek a sunyi alázat? Alku ez, mi a munkaerőnket árusítjuk, más nincs, amit a piacra vigyünk. Most megmondtuk, ennyi az ára, olcsóbban nem adjuk. Az utolsó kofa sem teszi másként! Szégyelli magát miatta? Megegyezünk majd holnapután, vagy azután, vagy egy hét múlva, dolgozunk újra együtt tovább. Köszöntem Vólhábernak, vigyáztam rá, ugyanúgy köszönjek, mint bármikor, se ijedten, se dühösen. Boldog újévet is kívántam. Nem köszönt vissza.

Január másodikán senki sem állt munkába. Pedig szép idő lett, még a nagyműhelyben is dolgozhattunk volna. Jöttek a hírek. Mindjárt reggel, már a házinéni hozta: Vólhábernál ünnepet tartanak, csak a bennkosztos inasok lézengenek az udvaron. Nagyon büszkék voltunk. Kilincselt nálunk aznap az egész műhely, délutánra olyan voltunk, mint a sztrájktanya. Másnap délután eljött az egyik inas: Vólháber nagyon dühös, hát még az asszony! Igaz, nem főszezon, de ott vár a sok belső gipszmunka. Három építtető is járt ott: mi lesz? Veszekedtek az irodán, nem hallatszott, csak az, hogy veszekedtek, és Vólháber nagyon mentegetőzött. Győzelmet éreztünk, még harmadnap is. Vártuk, hogy majd üzen. Szombati nap volt, már gyérebben jöttek a

társak. Az egyik otthon segített, a másik trágyát hordott az apósának, sokan elmentek gallyazni az erdőbe. Nem is gondoltunk semmi rosszra. Elmúlt a vasárnap; hétfő: vízkereszt, nem parancsolt ünnep, Vólháber, a munka szerint, néha megtartotta. Kedden Gazsi benézett, jött vissza délben: öten fölvették a munkát. Mondta, hogy kik: öregek, Vólháber régi emberei, csóró szegények. Kérték, ne is haragudjunk, mit csináljanak, mi lesz a családdal, ha nincs kereset, még az a kevés sem, ami volt. Vólháberral is beszélt Gazsi. Nem volt mérges, csak a vállát vonogatta: csináljuk, ő megmondta a magáét. Volt, aki a markát köpte, ajánlkozott: meglesi a sztrájktörőket hazafelé. Nem fűlött a fogam hozzá. Szerencsétlen öregek! És egymást verjük?

Beszélt-e Vólháber az emberekkel, vagy adott is nekik valamit, nem tudom. Csak azt, hogy a következő hétfőn, január 13-án, mindenki fölvette a munkát. Előtte — szombaton — összevesztünk Gazsival. Azt mondta, marhaság volt az egész, még ha nyáron csináltuk volna. És hogy Vólháber kifizeti a hetet annak, aki hétfőn munkába áll. Tulajdonképpen annyi, mintha fizetésemelést adna: kifizeti a hetet, amikor nem dolgoztunk . . .

Estére Vólháber hazaküldte Gazsival a munkakönyvemet. Ha bántott is, azért megkönnyebbültem: ezen is túl vagyunk. Visszamenni, mint a megvert kutya? Így a legjobb. Reggel mindjárt fölkerestem a másik mestert. Szívesen fogadott, bevitt a szobájába, borral kínált. Mulatott rajta, hogy megszorongattuk Vólhábert. Ha még három napig kitartunk, biztosan megtörik. Határidős munkája van az érseki palotában, ezer pengő pönálé, ha nem teljesíti. Amikor elmondtam,

miért jöttem, újra töltött, koccintott, aztán elkomorult. Hát igen, tudja, kitűnő munkás vagyok, szüksége is volna rám. Nem fogadhat föl. Ipartestületi határozat. Mindenki azt mondja, én voltam a sztrájk szervezője, Vólháber segédei mind rám vallottak. Meg hát: a nagy jövés-menés a lakásunkon! Kisváros ez, mindent tudnak az emberek. Sőt, mindent jobban tudnak. Elhiszi, hogy engem csak beugrattak a többiek. Hiába ... Sajnálja, nem alkalmazhat.

— Nem ugrattak be. Az nem igaz! A nyomorúságuk, az ugratott be. Hogy van, amelyik karácsonykor ette az első falat húst a hónapban. Azt is hitelre! Nekem Vólháber megadta volna, meg is ígérte a fizetésjavítást ...

— Tudja, mit mondok magának, Sándor? Maga az egyetlen tisztességes ember közöttük. De azért ne dicsekedjék vele, inkább titkolja!

Mire hazaértem, ott várt a rendőrségi cédula: „Idézés bűnügyben." És az egész szoba, minden holmim föltúrva. A házinéni a konyhában sírdogált. Mi volt itt, rendőr, két detektív ...

A rendőrségen először egy fiatal civil hallgatott ki. Sápadt, sovány, egyik cigarettáról a másikra gyújtott. És ordított, így kommunista, úgy kommunista, de most majd megtanulom! Később bejött egy másik úr, magas rangú lehetett, a kihallgatóm haptákba vágta magát, és csak akkor szólt, ha kérdezte. Civilben volt az is, szürke sportruhában. Bő, buggyos térdnadrág, az volt akkor a divat, hozzá vastag kockás harisnya, dupla talpú félcipő. Kétoldalt őszült a halántéka, vékony aranyláncon csiptető lógott a gomblyukából. „Csak folytasd, kérlek!" És leült a sarokban. A fiatalember pedig folytatta, most már halkabban. Aztán író-

géphez ült, fölvette a jegyzőkönyvet. Egész tárgyilagos volt a jegyzőkönyv, nagyjából úgy, ahogy elmondtam. Csak, persze, jogásznyelven. Elismerem, hogy kezdeményeztem, hogy tárgyaltam... Láttam, hogy a többieket nagyon tisztázni akarja, nem is bántam. Akármi lesz, könnyebben elviselem, mint bármelyik. Akadjak fönn a szón: „uszítás" volt-e, mi volt az uszítás, és ki uszított?... Amikor végeztünk, és aláírtam a jegyzőkönyvet, intett az őszhajú, jöjjek vele. Végigmentünk egy folyosón, betessékelt a szobájába. Elegáns, nagy sarokszoba, sok zöld növény. Különösen egy nagy pálmára emlékszem, az egész ablakot eltakarta. Leültetett, cigarettával kínált. Hosszan nézett, komolyan.

— Ide hallgasson, fiatalember! Magát most elengedjük. Nyílt lapokkal játszom. Elrendelhetném a nyomozás kiegészítését, a letartóztatását, bedughatnám a legtetvesebb, leghidegebb zárkába, néhány markos detektív hülyére pofozhatná. Nem látom értelmét. Két hete nyomozunk, aznaptól fogva, hogy a sztrájkot elhatározták. Minden arra mutat, maga nem tartozik semmiféle szervezethez, és amit tett, a saját szakállára tette. Butaságból, tapasztalatlanságból. Nekem nem célom, hogy a rendszernek ellenségeket gyártsunk, azért tartom jobbnak, ha magát most szépen elengedjük. Érti? De azért mielőtt elengednénk, szeretném megkérdezni, hogyan jutott eszébe ez a marhaság? — Hirtelen tegezésre fordította: — Nyíltan beszélj, édes fiam! Látod, én is úgy beszéltem. Hiszen tudom, hogy becsületes vagy. Jött itt néhány súlyos információ: vallástalan, szabadgondolkodó, renitens. Őszinte legyek? Énnekem tetszik, ha valaki helytáll a meggyőződéséért. Különb dolog, mint az alamusziság. Ha meg ál-

dozattal is jár: imponál. Még ha nem is értek egyet. Mert azt nem! Hallgass ide! Téged a mestered becsült, azt mondja, tavasztól húsz pengőt adott volna hetenkint. Tudod te, mennyi az? Apád is mesterember, kilenc gyerekből hetet fölnevelt, három fiának szakmát adott a kezébe, igaz? Keres-e vajon, ott, a faluban, a maga nehéz munkájával húsz pengőt egy héten az apád? Tizenkilenc éves vagy, édes fiam! Annyit keresel tizenkilenc éves korodra, mint nálam az elsőéves gyakornok, akinek érettségije van, úriember! A válaszaid értelmesek voltak, a viselkedésed nem látszott egzaltáltnak. Mi történt veled? Valaki bujtogatott, vagy valamilyen olvasmány zavarta meg a fejed? Beszélj!

— Nem bujtogattak, és nem is olvasmány. Nagyon nagy a nyomorúság. Tessék elhinni: különösen az öregek, a családosok...

— Elhiszem. Az országot megcsonkították, a leggazdagabb kétharmadát elrabolták. Szegények vagyunk.

— Beszéltünk Vólháber úrral... Hogyan segítsünk magunkon, ha nem összefogással?

— Összefogás?!... Te összefogtál, ők meg szépen cserbenhagytak. Dolgoznak tovább, te meg itt állsz kenyér nélkül. A másik mester sem fogad föl, ezek után, sőt elárulhatom: a megyében sincs keresnivalód. Ne is próbálkozzál. Az én megyémben nincs keresnivalód ezek után, édes fiam. Sokáig. Amíg mi el nem felejtjük, te pedig jól meg nem tanultad!... Most mihez fogsz?

— Úgyis az volt a tervem, hogy ősszel Pestre megyek. Itt már többet nemigen tanulhatok. Szeretnék bekerülni szobrászművészhez, műterembe... Szobrászművész akarok lenni.

— Sok szerencsét hozzá, fiam. Azt mondják, a tehetséged megvan. De ha szobrászművész akarsz lenni, akkor még inkább gondold meg, hogyan viselkedel, mit csinálsz! Olyan útra léptél most, fiam, hogy máris a lábad törhetted volna, ha nem én vagyok itt, hanem valaki betűrágó. Érted?! Olyan útra léptél, ahonnan sürgősen, a lehető legsürgősebben vissza kell fordulnod! Mert ha csak egy lépéssel tovább mégy, nemhogy szobrászművész nem leszel soha, de még ember sem. Börtönbe akarsz jutni? Nem gondolsz a szüleidre? A tisztességes, dolgos családodra? És nem gondolsz a hazádra, édes fiam? A hazádra, amely szült, nevelt, és amelynek a tehetségeddel adósa vagy? A hitedtől elfordultál, de talán a hazádat szereted, vagy azt sem?

— De igen.

— Na látod! Sok lelkiismeretlen gazember uszítja itt a munkásokat. Külön pályáznak a magadfajta forrófejű fiatalokra . . . Vigyázz magadra, és vedd úgy, hogy máris erkölcsi adósságba keveredtél. Mert mi megbocsátunk, de az erkölcsi adósságod föl van írva. Megértetted?

Megalázottan jöttem ki a rendőrségi épületből: többé már nem vagyok az, aki voltam.

Az otthoni gyerekkor után, íme, elmúlt az egri tanulóidő. Keserves, mégis kedves évek. Titkos remények és titkos szerelmek évei, aztán a beteljesült szép szerelem és a beteljesült várakozás, a dicsőség pár hete. Már nem vagyok pályadíjnyertes, már nem vagyok fiatal tehetség, már nem vagyok büszke segéd úr. Mi vagyok? Elmegyek innen, és mi vár rám?

Dac és keserűség szorította a torkom. Az a sápadt, sovány fiatalember kommunistának hívott. Rázta a nikotintól sárga ujját: „Büdös kommunista!" Miért?

Az a másik mester, aki föl ugyan nem mert fogadni, elismerte, hogy én vagyok mind között „az egyetlen tisztességes ember". Ezért volnék kommunista?!

Odahaza Gazsi várt. Azonnal költözzem el! Utazzam Pestre, vagy menjek haza, vagy vegyek ki másutt szobát, a házinéni lányánál is meghúzhatom magam egy időre . . . Kihallgatták őt is. Valamikor, még rakodómunkás korában, Miskolcon, egy évig bejárt a szociáldemokratákhoz. Még az kell, hogy firtassák, még az kell, hogy nyakába varrják az én hülyeségemet! Most, amikor végre valahogy alakul már az élete . . .

Az asztalon levelezőlap Bélától: jól van, sok a tanulás: „tölcséren töltik belénk a németet meg a latint", üdvözöl mindenkit, írjunk! És a cime.

5

Budapest, 1930

Hazamenni! Viszem magam előtt a vigasztaló határidőket, mint szamár a répát: majd nyáron, majd nyáron, karácsonykor, majd nyáron... Több mint négy év óta. Most lehetne.

Így?! Csak halálra ijeszteném anyámat.

A baleset, meg amit anyáméknak küldtem karácsonyra: épp csak a pályadíj kétszáz pengője volt nagyjából épségben a takarékban. De sok pénznek látszott, de kevés lett! Ki tudja, hogy leszek Budapesten, kapok-e állást mindjárt; és vállalják-e a tanításomat; adnak-e bért is hozzá, vagy csak koszt-kvártélyt, vagy még azt sem? Úgy terveztem az őszi utazást, hogy előbb írok Bélának. Talán kész helyre is megyek. A pénzemből meg kiöltözöm illendően. Azt is jobb Egerben, itt már tudom, mit hol kapok a legolcsóbban...

Most, hogy így alakult, egyszerre nagyon megutáltam Egert. Dehogy járom még a várost, dehogy mutatkozom! Írok levelet anyámnak, kiveszem a pénzt a bankból, egy éjszakát még itt alszom, talán csak nem fél annyira Gazsi, holnap reggel az első vonattal megyek.

Azon az éjszakán nem sokat aludtam.

A vonaton, Hatvan után, egyre több magamfajta ember utazott, szaktársak, építőmunkások. „Hát bizony, télen nemigen kapnak az új emberen. Bár ki tudja: sírkövesek, szobrászok..."

Menjek a Mémoszba! Megmondták, hogy s mint. Vegyenek listára, az az első!

De sok ember közös emléke: kilépni a Keleti pályaudvarról a Baross térre, és meglátni Pestet! Valami kép már dereng róla, mások elbeszélése szerint, láthatott is felvételeket a Dunáról, hidakról; bélyegen: a királyi várat, az országházat. Aztán az a Pest, amit a Baross téren meglát, egészen más.

Milyen volt? Jeges-lucskos, januári, ködös. És rettentő zajos. Az ám, a bélyegnek meg a képeslapnak nincs hangja! És rohanós: autók, villamosok, emberek, töméntelen rohanó ember. Dehogy állnak meg köszönteni egymást, váltani pár szót, ahogyan szokás, ahogyan csinálja mindenki másutt. Csak rohannak. Millió ember, millió idegen.

A statisztika szerint az ezerkilencszázharmincas Budapest forgalma nevetségesen csekély volt a maihoz képest. A lakossága is csak fele a mainak. A villamosok, magam is úgy láttam később: csak döcögtek. A kevés autó is legföljebb negyvenöt kilométeres óránkénti sebességgel rohanhatott; persze, annyival sem rohant. Hiszen a teherforgalom nagy részét lovas kocsik bonyolították, stráfszekerek, nehéz lovak csattogtak a Rákóczi úton, a Körúton, mindenütt. A villamosok még az úttest kétoldalán, közbül a hely: épp csak két kocsinak elég. Vastag, fekete posztókabátban, sisakos rendőrök irányították a forgalmat, karjukon hatalmas K-betű. Az a soknak látszó, kevés autó egyre tülkölt, a villamosok csilingeltek, a kocsisok kiabáltak: hé, hó, vigyázat!

Szédítő, bábeli zűrzavar volt nekem, amit láttam, időbe tellett, míg nekibátorodtam, hogy elinduljak. Hát amíg annyira nekibátorodtam, hogy a villamos-

megálló sűrűjében megkérdezzek egy vasutast: hogyan jutok Budára, a Horthy Miklós útra, és milyen messze van? A Keletitől az Erzsébet-hídon át közvetlen villamos vitt a Kelenföldi pályaudvarra. A kalauz megígérte, szól, hol szálljak le a kollégiumhoz. Kint maradtam a kocsi peronján, hogy jobban lássak. Láttam is: a Rákóczi utat, a Kossuth Lajos utcát, kereszteztük a ket körutat. Láttam a csodaszép, sárga színű Erzsébet-hidat, a Dunát. A királyi palotából meg a Duna-partból, a ködben, sajnos, nem sokat. Hanem a Gellért Szálló szörnyen tetszett. És már megértettem, miért olyan drága Pest. Itt vagyok, lám még egy falatot nem ettem, még semmit nem intéztem, és már huszonnégy fillér elment villamosra. Ez még életemben nem jutott eszembe: hogy az ember a városban csak jön-megy, és az is pénzbe kerül.

Bélához siettem, szorongva: a nagy, idegen városban az egyetlen ember, akihez közöm van. Szerencsém volt, otthon találtam. Még inkább szerencsém volt: februárig tart az egyetemen a vakáció, a kollégium majdnem üres. Nagyon beajánlott, ki, mi vagyok, „elsődíjas": elintézte a gondnokkal, hogy pár napra ott szállhatok. Adok valami borravalót a portásnak és a szobát takarító inasnak. Így szokás.

Két leckeórája lett volna délután, elkéredzkedett. Vitt várost nézni. Vásároltam kenyeret, fölvágottat, tejet, vacsorára, másnap reggelire. És jól kibeszélgettük magunkat. Csodáltam, milyen biztosan mozog, mennyire pesti már, pedig csak két hete él itt. A viselkedése, mozgása, minden. Ő meg csak nevetett, hogy a kollégiumban bezzeg tahózzák. Bélát? Ugyan! Hiszen még a ruhája is . . .

Elmesélte: az ösztöndíj elég sovány, kvártélyt kap és

kosztot a kollégiumban, aligha fog elhízni rajta. Ami kis pénze marad: alig futja cigarettára, villamosra. Volt már a főiskolán is, jelentkezni, bemutatkozni. Megismert két szobrászt, egyik a vezető tanára lesz ... A tél bizony nem a legjobb idő: várhattam volna legalább tavaszig azzal a sztrájkkal. Sebaj, inkább csak nevette. Majd megleszünk. Pénteken van két „lyukas órája", elmegy a szobrász ismerőseihez. Én ne találnék helyet? Bátor volt, magabiztos. Alig ismertem rá. Vagy csak nekem mutatta úgy? Vagy csak hozzám képest volt az?

Másnap bementem a Mémoszba. Jólesett Béla biztatása, mert az Aréna úton ugyan nem szívesen fogadtak. Megtanultam: más dolog az Egerben, ahol ismernek, tudják, mit érek, és más itt, ahol csak a falusi beszédemet hallják, a rossz ruhámat, ügyetlenségemet, árvaságomat látják. A tisztviselő, akihez pedig a vonatbeli szaktársak küldtek, rám ripakodott: nem is vagyok szakszervezeti tag, mit akarok! Elpirultam; ilyen kurtán-furcsán csak leráz? De már le is rázott pedig, intett, nyúlt a soron következő szaktárs munkakönyve és szakszervezeti könyve után. Akkor megszólalt egy idős ember, hátul a sorban:

— Mit bántja őt, elvtárs? Nem látja: vidékről jött, biztosan olyan helyről, ahol nincs is szakszervezet. Ő tehet róla?

— De most itt van — vélte a tisztviselő. — És Pesten akar elhelyezkedni.

— Vegye föl a közvetítő listára!

— Előbb iratkozzék be!

Az öreg munkás kivált a sorból, megfogta a karom. „Jöjjön, segéd úr!" Mert hiszen vidéki kócerájból jövök, ahol így dukál a megszólítás, még büszke is va-

gyok rá. Szűk lépcsőn vitt fölfelé. Piszkos, sáros lépcső, ugyanúgy a folyosó köve is. Mindenütt sietö emberek, ácsorgó emberek. Ezek mind tudják, miért sietnek; és az ácsorgók mind csupa régi ismerős: hangosan vitatkoznak, amott két barát sétálgat elmerült beszélgetésben, az ablak világosságában egy újságlap fölött hajolnak össze, kemény kézszorítások, hátbavágások. Mindenki otthon van, csak én vagyok idegen. Pedig ha jobban körülnézek: hány magamfajta embert láthattam volna! Kopottakat, sőt rongyosokat. Nemrég talán ez is, az is ugyanilyen bámész, falusi képpel ődöngött ezeken a folyosókon! A pénztárnál, ahol be kellett iratkoznom, csönd volt. A tisztviselő föl-fölnézett a papírjából, kérdezett valamit halkan, és a kályha duruzsolt. Megkaptam a szakszervezeti könyvemet, fizettem két pengőt. Aztán visszamentünk, és fölvettek a munkanélküliek listájára.

Öreg pártfogóm közben kifaggatott. Még az utcán is elkísértem, Újpest felé; az Aréna úton, egyenes, hosszú, egyformán kopott mellékutcákon, a Váci útig. Apró, csupa csont ember, a feje tökkopasz, a bajusza annál nagyobb. Ő is mesélt magáról. Köteles a neve, hívjam csak Károly bácsinak. Szabolcsi ember, kőműves. Leginkább Pesten dolgozott. Még emlékszik rá, mikor az Erzsébet-hidat építették, a Belvárost bontották, dolgozott a két Klotild-palotán. Akkor volt fiatal segéd, akkor nősült. Azóta már meg is özvegyült, a gyerekei szanaszét, a maga lábán valamennyi. Néha látja egyiket-másikat. Él magában és magának, míg meg nem hal. A Népszállóban lakik, biztatott, jöjjek oda én is. Albérleti szobára nem telik a magunkfajtának. Az ágyrajárásnál meg jobb a Népszálló. Csak mindig zsúfolt. Nem baj, jó ismerőse a gondnok...

Azzal váltunk el, hogy másnap találkozunk megint a Mémoszban. Lám csak, másnap már úgy mentem oda, mint akinek joga van rá. Zsebemben a szakszervezeti igazolvány, két pengőt fizettem érte, s ha ácsorgok magamban, megkérdeznek: Károly bácsit várom, Köteles Károly szaktársat. Alighanem sokszor lesz így. Mert amit a folyosói beszélgetésekből is hallottam: sok építkezés megállt, újakra nem toboroznak. Tél van . . . Talán a sírkőfaragóknál, talán . . .

Januárban még gyöngyéletem volt. Fehér lepedő az ágyon, fehér huzat a párnán, központi fűtés, minden reggel jó meleg zuhany. Megtanultam olcsón élni Pesten. A kollégiumhoz közel esett a Fővám téri csarnok. Aki nem válogatós, dél felé a kofáknál talál egy fej káposztát, amit másnapra kidobnának, megveszi a hentestől a füstölt hús, a felvágott végét, az „absniclit". Volt Béla szobájában villanymelegítő, főztem magamnak estére. Nappal meg: darab kenyér, szalonna, kemény, kicsit avas bolti tepertő, jó azért, ha éhes az ember. Szombaton még azt is megengedtük magunknak: vettünk egy liter bort. Termelőtől, a Horthy Miklós úton: negyven fillér. Megittuk kettesben Bélával, enyhült a gond, megjött a vidámság, s jót aludtunk rá. Hanem szállingózott már vissza a kollégiumi ifjúság, a szép napok elmúltak, és állás sehol.

Furcsa, hogy itt, Pesten, a hó, alighogy leesik, már csupa mocsok. Reggel még tiszta fehér az utca, de nyolc-fél kilenckor, mire a sok embert a villamosok elviszik, sötétbarna, sűrű kása az egész. De rossz lett volna egyedül azon a kásás, pesti utcán! Előtte nap azonban megbeszéltem Károly bácsival, meg is néztem az új szállásomat, kifizettem a heti lakbért, vagyis két pengő nyolcvan fillért a Népszállóban. Nem is volt az

rossz hely. Kétemeletes, nagy hodály épület, jókora hálótermek, de az ágyakat deszkafal választotta el. Volt, aki azt mondta: bokszokban alszunk, mint a lovak. És a legtöbben szitkozódtak. Én próbáltam már rosszabbat inaskoromban. És próbáltam sokkal roszszabbat később. A Népszálló nem volt igazi szálloda, még a rossz hírű, legolcsóbb fajta szállodáknál is alább volt, ez igaz. De negyven fillérért: ágyon aludt az ember, szalmazsákon, takaróval; törülközőt is kapott, szappant, fürdőt, bár hétköznap csak hideg vizet. És kapott reggelit. Franck-kávéból, kevés, sovány tejjel ugyan, de frissen főzték, meleg volt, édes. Végigjártam a sírkőfaragókat a Fiumei úton, kint a Köztemető közelében, Budán is, a Farkasréten, mindet sorra. A munkanélküli hamarább megtanulja Pestet, mint a turista. Ugyan hiába koptattam a cipőm talpát: az építkezésekről lemaradt fehérmunkások megrohanták régen a szabad helyeket. Tulajdonképpen nem is nagyon bántam. Volt még kitartásom, és ha néha gyötört a bizonytalanság, arra gondoltam: nem sok örömet találnék az egyforma tört oszlopok, rózsakoszorús keresztek, obeliszkek faragásában, már inaskoromban is különb munkákat végeztem. Azonkívül Bélát biztatták: hazajön hamarosan Olaszországból az egyik neves művész. Nagy emlékművön dolgozik, állami megrendelésen. A márványmunkát nem akarja műhelybe adni, keresett is már kőfaragót. Én minden reggel fölkerestem Bélát a kollégiumban; olyan szolgálat volt már ez, mint bejárni a Mémoszba minden délelőtt. Egy nap azzal várt: tíz órakor jelentkezzem az Epreskertben. Sokat kérjek, mert nagyon beajánlottak, borzasztó fukar híre van az öregnek, és akármennyit kérek, úgyis alkuszik. Fölösleges figyelmeztetés, meghánytam-vetettem már a dol-

got magammal: ha később, a tanítás fejében, ingyen dolgozom majd, olyan lesz, mintha én adnám vissza a fizetést; az a művész is biztosan szívesebben tanít heti huszonöt pengőért, mint tizenötért! Tudtam, mit keresnek a legjobb segédek, és azt is tudtam, országos hírű művész ilyen munkára nem venne maga mellé akárkit. Még ha jól ért is a kőfaragáshoz, még ha maga irányítja, akkor sem.

Öreg ember volt a művész. (De furcsa: „öreg"? Annyi idős sem volt, amennyi most én vagyok!) Zömök, feltűnően széles vállú, amúgy nem kövér. Az epreskerti műterem, mint valami zsúfolt raktár: agyagmodellek, háromméteres emberalakok, gipszöntvények, félig faragott és nyers kőtömbök. A mester maga is kövön dolgozott éppen, ingujjban, előtte bokáig lógó, zöld vászonkötény. Szemügyre vett, és úgy láttam, tetszem. Munkába tudnék állni azonnal? Igen. De sietnünk kell ám, sürgős megrendelés, körmére égett a határidő. Készüljek föl, késő estig dolgozunk, néha vasárnap is. Rendben van, semmi akadálya. Végül, mikor már mindent megbeszéltünk: mennyit kérek? Kicsit elszorult a torkom: harminckét pengőt. Szörnyülködött, szívta a fogát. Jól rám ijesztett: „Akkor máris tárgytalan, kérem! Elhiszem, hogy príma szakember, de inkább legyen kevésbé príma, ennyit, kérem, nem tudok fizetni, hová gondol!" Figyelmeztettem, hiszen ő mondta, nincs nyolcórás munkaidő, nincs vasárnap . . . „Nem, kérem, szó sincs róla! Huszonnégy pengő volt a maximum — a maximum! —, amire számítottam. De akkor idősebb, tapasztaltabb szakemberrel . . . Így, kérem, nem is tárgyalhatunk. Olyan a distancia, kérem, a kettőnk igénye közt . . . Sajnálom, pedig, mert amúgy tetszik nekem . . ."

Láttam, már nincs baj, már alkuszik.

Lementem harminc pengőre, hivatkoztam rá, hogy a márványmunka eszi a ruhát. Ő meg fölment huszonötre, és egy sarokból előhozott valami ócska rongyokat: nadrágot, kabátot, de igazán olyat, hogy már alighanem agyagnedvesítő rongynak használhatta. Ad ő nekem munkaruhát! Magamban mosolyogtam, hiszen tulajdonképpen neki akarom a tandíját magasra tartani. Azt mondtam: látom, itt nincs napszámos, senki segítség. Nem baj, vállalok én minden munkát, nem röstellem, az erőm is megvan hozzá. De huszonnyolc pengő, az a legkevesebb, amit kérhetek. Ő meg: hogy azt a kötetlen munkaidőt ne vegyem olyan tragikusan meg a vasárnapot; sor kerülhet rá, „feltételesen, kérem, sor kerülhet... het!" De részben hetenkint kétszer fél napot bent tölt a főiskolán, akkor nem dolgozunk, aztán családja van, ő is szívesebben vasárnapozik velük...

Megegyeztünk huszonhét pengőben, és láttam, igen örül a kisöreg, most nagyon ügyesnek hiszi magát. Lám, harminckét pengős munkást szerzett, mégsem fizet, csak huszonhetet. Öt pengőt megtakarított!

Ha tudná, hogy a saját munkadíján alkudott!

Nyomban bele is fogtam, és nem lehetett oka panaszra. Amíg ő bírta, bírtam én is. És ha főiskolás délelőttje volt, akkor is dolgoztam: rakodtam, előkészítettem. Szívesen dolgoztam. Jó volt majd két hónap után újra kézbe venni vésőt, fakalapácsot, érezni a friss kő tiszta szagát. És szép volt a munka, ez aztán igazán szép. Ő, nem a szobor, nem is a témája! Egy se nem daliás, se nem rokonszenves politikus fő alakja körül hazafias, allegorikus figurák, Horthyék modorában.

(Elpusztult az ostrom alatt, nem nagy kár.) De szép volt a technikája.

Munka közben sokszor beszélgettünk, éreztem már az első napok próbája után, hogy egyre barátságosabb. Egy hét múlva már annyira közeli munkatársnak, majdnem barátjának kezelt, úgy látszik, hogy beszélt az otthoni bajairól, a felesége költekezéséről, a gyerekek lustaságáról, a főiskoláról, a művésztársak intrikáiról. Mért, pontozott, rajzolt, számolt, közben beszélt. Időnkint maga is kézbe vette a kalapácsot, és olyan dühösen püfölte a követ, mintha csak a szóban forgó pályatársát püfölné. Én meg többnyire hallgattam. Ha csak nem rólam kérdezett. Nagyon megörült, hogy faluról vagyok, ő is falusi, méghozzá éppen tiszántúli. Az egri évekről is kérdezett. Jó egy hét után előhozakodtam a pályázattal meg a terveimmel. Azt mondta, hozzam be a rajzaimat. A Népszállóban hetes vendég voltam, vagyis szekrényt is kaptam; ott tartottam elzárva kevés személyi holmimat, a rajzmappát is. Másnap bevittem. Ebédszünetben leült, nézegette, egyre elmerültebben, aztán odahívott, még egyszer kikérdezett, mennyi iskolát végeztem. Badics Béláról is kérdezett, a vele való barátságomról, a pályázatról. Töprengett sokáig, aztán nagyot sóhajtott: „Hát igen . . ." Becsukta a rajzmappát, visszaadta.

— Magának a főiskolán volna a helye. Mit csináljunk, így én, hat elemivel, nem tudom behozni . . . Szamárság, de így van: kell a papír. Badics Bélának szerencséje, hogy ott állnak mögötte a papok, megkapja tőlük. Mondjam azt, hogy tegyen különbözeti vizsgát, végezze el a gimnáziumot magánúton? Töméntelen pénz! . . . Egyet tudnék tenni. Elvállalnám magántanítványomnak. Tehetséges ember, megéri a

fáradságot. Ami pedig a jövőjét illeti, fiam, talán van még akkorka tekintélyem, hogy ha valakit szobrásznak mondok, ér annyit, mint a főiskola pecsétje.

Kimondta.

Éreztem, hogy könnybe lábad a szemem.

Hiszen ez volt minden vágyam! Ezzel indultam el a falumból azon az ősz eleji, színes, reménykedő reggelen! Lám, nem volt hiába inaskodás, pofonok, fáradalmak. Nem volt hiába, hogy lemondtam a szerelemről, és minden rosszban van valami jó: nem volt hiába még a sztrájk sem, és hogy Egerből elűztek ... Aztán összeszedtem magam, eldadogtam: természetesen a tanításért a kőfaragó munkákat ingyen végzem. Röstellem, hogy csak ennyit ajánlhatok föl, de hát nekem ahhoz nincs tehetségem, hogy a magánórákat megfizessem. No igen, hümmögött, persze, ő is úgy gondolta ... Bár — hozzátette mindjárt — nincs ám mindig ennyi kőfaragó munka nála, most van, most nagyon is sok van és sürgős, de májusig végzünk, és ki tudja, meddig, nem lesz semmi. Csip-csup apró munka, gipszöntések, nem mondja, hasznomat veheti akkor is ... Aztán egyszerre más hangon: „Nem is baj. A főiskolán sok az elméleti anyag, azt is meg kell tanulnia. És azért a gimnáziumi papír sem egészen üres papír! Sok mindent pótolnia kell, matematikát, geometriát, történelmet, mitológiát és az általános műveltséghez tartozó egyéb tantárgyakat ... Lesz elég tanulnivalója!"

Életemnek nagyon keserves és nagyon boldog korszaka következett.

Mondjam-e, hogy pár napig madarat lehetett volna fogatni velem, úgy örültem. Révben vagyok! Csak azután jöttem rá: de hisz élnem is kell! Hogyan? Hogyan

is leszek most?... A mesteremnek dolgozom, azért nem kapok pénzt. Ami időm marad, igaza van, tanulnom kell. Bizonyítvány nélkül is tudnom kell annyit, amennyit az érettségizettek tudnak. A főiskolás anyag, hamar kiderült: anatómia — rengeteg latin szó; művészettörténet — rengeteg név, adat. Biflázni kell! A könyvek egy részét megkaptam a tanáromtól, elhozta a főiskoláról, sőt elhozta gimnazista fiának régi tankönyveiből is, ami megmaradt. Nem is nagyon törődtem a sorrenddel, rávetettem magam arra, ami épp a kezem ügyébe esett.

De élni is kell!... Jó, amíg lehet, hordom a lüszterruhát, elég tisztességes, sőt, a Népszállóban elegánsnak számít. A műhelyben hordom a rongyos munkaruhát, amit a mester adott. Bálba úgysem várnak, egyelőre! Ruhára tehát nem költök, amit arra szántam, fölélem. Közlekedésre sem adok ki. A Népszállótól az Epreskertig, jó a lábam, megjártam eddig, megjárom ezután is gyalog. Hová megyek még? A Mémoszba? Egy ugrás a műteremtől. Bélához? Majd olyankor megyek, amikor rászánhatom az egy órát oda, egy órát vissza. Egészséges mozgás, érdekes élmény. Mert ha már itt tartunk: nem kívántam én abban az időben semmi szórakozást. Minden mozinál, még a könyvnél is érdekesebb volt: csak úgy csellengeni a városban, bámészkodni, nézni a kirakatokat, embereket, a folyton változó utcai képet. Ez volt a szórakozásom Pesten, még egy év múlva is: lökdöstetni magam a vurstliban vasárnap délután, leülni odakint a Duna-parton... De hát enni kell! Már régen a Lehel téri piac volt a beszerzési helyem. Igyekeztem odajutni a piaczárás órájában, megszerezni olcsón, amit lehet, sőt nem röstellem: a földön is guberáltam. De akárhogy is, csak köl-

töttem mindennap kosztra, cigarettára. Fiatal voltam, jó étvágyú, a munkám is nehéz. Azt hittem, a gyalogjárással huszonnégy fillért megtakarítok. Dehogy! Megéheztem a gyaloglásban. Negyven fillér a szállásom. Hébe-hóba mégiscsak villamosra ülök, mert sietek. Hajat is vágatok. Levelet is írok apáméknak. Aztán meg, a szegényt az ág is húzza: tönkrement a lucskos télben a cipőm, levált a talpa. Mit csináljak, hogy adjam suszterhoz? Kell váltás cipő mindenképp. A másik héten beletört a fésűm a hajamba... Három hónapja nem kerestem. Három hónap, és úgyszólván semmi fölösleges kiadás. Talán ha kétszer egy-egy liter bor, talán háromszor, pultnál, egy-egy pohár sör Bélával. Három hónap, kilencven nap, és elment száz pengőm. A félretett pénzem fele. Így nem megy tovább! Hiszen csak most fogtam bele a tanulásba. Újabb három hónap, és nem lesz egy vasam sem. Akkor hagyjam félbe?!

Március elején volt még egy nagyobb hóesés, jelentkeztem hómunkásnak. Első nap elkéstem, de a második nap fölvettek éjszakára. Dolgoztam egész éjjel, másnap alig álltam a lábamon a műteremben. Még szerencse, hogy a mesteremnek épp tanítási napja volt, alhattam, vagyis el-elszundikálva üldögélhettem néhány órát. (Végigfeküdni a padlón nem mertem, féltem, hogy megjön délben, és úgy talál.) Éjfélig dolgoztunk, nem is tudom már, hogyan botorkáltam haza, hogyan estem ágyba. Ezzel a kínlódással kerestem négy pengőt akkor éjjel. És lesz-e még így is, ezután?! Hajnalokon, este későn megpróbálok a pályaudvaron alkalmi csomagcipelést, vagy kint a hajókikötőben néhány órás trógermunkát. Hallottam a Mémoszban, így segítenek magukon a munkanélküliek. Azt nem

tudtam, persze, milyen tülekedés van ezért is, azt nem tudtam még, de megtudtam később: a Nagyvásártelepen, a Szabadkikötőben, de a pályaudvarokon is elverik sokszor az odatolakodott idegent. Mit akar, elveszi a kenyerét annak, akinek az az állandó munkája és csak az van? Nem tudtam még, hogy a föláldozott éjszakákkal, kínlódással keresek öt vagy hat pengőt egy hónapban, nagy szerencse, ha tízet . . .

Elhatároztam, összehúzom magam máris, amennyire csak lehet.

Elbúcsúztam Károly bácsitól, „átköltöztem" a hajléktalanok menhelyére. Mert tudtam már, hogy a Népszálló nem a legutolsó hely Budapesten, sőt nagyon is drága, úri szállás. A hajléktalanok menhelyén nagy, közös teremben háltunk, betonpadlóra tett fapriccsen. Szalmazsák? Még mit nem! És minden este a lealázó tortúra: ahogy beléptünk, levetkőzni meztelenre, fertőtlenítő fürdőbe menni, fertőtlenítőbe vitték a ruhát, cipőt is, gyűrött rongyot kapott vissza az ember. Értem: sok ragálynak, fertőzésnek, tetvesedésnek az elejét vették. De mégis, ahogyan csinálták: mintha rabok volnánk. Különösen a ruhámat sajnáltam. Minden este újra. Hiába magyaráztam, hogy hiszen tegnap is, tegnapelőtt is — szabály az szabály! Láttam már: igaz, hogy itt csak tíz fillér egy éjszaka, de nemcsak a kényelemben van különbség, hanem abban is, hogy egy hónap múlva nem lesz ruhám!

Amikor kimelegedett az idő, nem is látott engem többé a hajléktalanok menhelye. Aludtam, mint annyi más, a Ligetben, padon. Nem könnyen szántam rá magam, nem is egyszerre.

Így, kimondva, semmi, két szó: „padon aludtam". És akinek erről holmi nyári kirándulás jut eszébe, csil-

lagos, illatos éjszaka, megszikkadt, puha széna, ébredés az első napsugárral, madárdallal — azt hiszi, tudja, mi az, a szabadban hálni? Ha mennydörgés, hirtelen zápor riasztotta volna föl, s mire talált valami száraz helyet, már bőrig ázott! Az éjszakai nyugalmának pedig vége. Hűvös nap jön rá: didereg, forró nyári nap: nehéz, ragadós verejtékben fürdik. Ha ezt próbálta volna, már sejtené, mi az: amikor hetes országos esők lógnak, és ami jó kapualjat tud az ember a csendes mellékutcákban, azt már mind megszállták, és gyötrelmesen vánszorog fél éjszaka, hogy megvackoljon valahol . . .

Néha úgy tettem, nagyon szorgalmas vagyok, vissza maradok még dolgozni éjszakára. És ott aludtam a műteremben. De azt a mesterem tiltotta, nem is ő, valami szabály. És akkor valóban dolgoznom is kellett, ürügy kellett, sürgős munka, és bizonyíték, hogy dolgoztam. Legtöbbször kituszkolt, maga zárt be, átkísértem a villamosmegállóig. Elbúcsúztunk, aztán csak álltam: most merre?

Van úgy, hogy az este jó meleg, de hajnalra meglepi az embert a harmat, olyan a ruha rajta, mint a hideg borogatás. Szeretne olyankor pék lenni vagy kazánfűtő. Úgy érzi, soha nem is szárad meg többé egészen.

Vagy amikor nincs is baj, sem eső, sem harmat, csak bizonytalan még a nyár eleji vagy hosszú már az őszi éjszaka: derült az ég, rezegnek a csillagok, ahogy hűl a föld; elalszol, de talán egy órát sem aludtál, arra ébredsz, hogy minden csontod fáj, forgolódol a padon, próbálsz elhelyezkedni, hiába. Őrjítően tud fájni a mozdulatlanság, és fáj, ha mozdulsz. És mintha az egész néma, jeges világűr belőled, a testedből akarna jóllakni meleggel.

A pályaudvaron fölverik folyton az embert, a je-

gyet kérik. Megjátszod magad. Keresgélsz a zsebedben, örülsz, ha végül is elkotródhatol. És nem aludtál. A hidak alatt rendőr posztol mindenütt, az öngyilkosok ellen. Mert nagy divat, szinte járvány, hogy a Dunába ugranak az emberek. Az ám! A Szabadság hídon mentem át a múltkor. Megláttam a Turulmadarat. Tudják még a mai pestiek, mi az a Turulmadár? Mit jelent az, hogy „mehetek a Turulmadárra"? A híd gerendázatának mind a nyolc szárán szöges deszkaakadály volt, a fölmászók ellen. Hiába, átmásztak a szöges deszkán is. Onnan ugrottak le, a Turul szárnyáról. A Lánchídnak meg az Erzsébet-hídnak a láncain is ott volt mindenütt a szöges deszka. „Híd alatt hálni" — nem is lehetett rossz. De már csak irodalmi emlék volt az én időmben, a vízirendőrök miatt.

Egyszer az újpesti rakparton betoncsőbe bújtam az eső elől. Átkozottul hideg és kényelmetlen ágy, de nem is az a baj. Arra ébredtem, hogy egy rossz tekintetű, koszos kutya szaglássza nagyon a fejemet. Az ember még mozdulni sem tudna, hogy védekezzék. Többé nem aludtam csőben.

De mindezen a sok-sok kényelmetlenségen túl: az örökös veszély, hogy razziáznak. Végigpásztázzák a Ligetet, megvilágítanak minden padot, megzörgetnek minden bokoralját. Éppúgy, mint a hajtók vadászaton. „Hiszen csak úgy ültem le, biztos úr! Ittam egy kicsit az este, aztán elnyomott az álom . . ." El is hinnék, ha volna bejelentett lakásom. De nekem csak ideiglenes pesti bejelentőm van még a Népszállóból, s ha ellenőrzik, kiderül, mióta nem aludtam ott. Az állandó bejelentőm Egerre szól. Munkahelyem sincs, nem tudom igazolni. Legalább bizalomkeltő ruhám volna! A hajléktalanok menhelyének mindennapos fertőtlenítése,

a lucskos esők, az éjszakai harmatok után — gondolhatják, milyen volt már az a szegény lüszterruha. Egy szövetbe szabott „kitiltás a főváros területéről közveszélyes munkakerülés miatt".

Amikor először aludtam padon, még magamat is ámítottam: igen, igen, csak leülök, majd meglátjuk, majd bezörgetek mégis a menhelyre. Szorongó szívvel alkudoztam, ahogy az álom elborított: úgy . . . csak egy kicsit a könyökömre hajtom a fejem . . . úgy . . . igen, csak fölhúzom a lábam. Aztán, hogy fölébredtem, és már reggel is volt, baj sem történt, és ha sajgott kicsit ez-az, hát nyújtózkodtam néhányat, megropogtattam lábam, karom, derekam: ni csak, kialudtam mégis magam, elmúlt egy éjszaka szerencsésen! Így is lehet! Megtakarítottam tíz fillért, de megtakarítottam, ami ennél is több: a horkolást, a nyögéseket, a fogcsikorgatásokat, az álombeli beszédeket, a veszekedést, jajgatást, a fertőtlenítő klórnak és a sok beteg, öreg csavargótestnek fojtó büdösségét. Mert hogy mi volt éjszakáról éjszakára a hajléktalanok menhelyén! Megírta Gorkij *Az éjjeli menedékhely*-et; de hisz az voltaképpen olyan magánintézmény, családias, hogy úgy mondjam, jobb köröknek való szállás, legalábbis a budapesti Aggteleki utcai hajléktalanok menhelyéhez képest!

Így hányódtam éjszakáról éjszakára. Ha félős volt, hogy rám szakad az eső, ha nagyon elfogott az aggodalom: régen volt már razzia, múltkor is éppen csak megúsztam, akkor elszántam magam, és bementem a menhelyre. Ott aludtam egyszer-kétszer, és úgy megutáltam megint, hogy a ligeti pad, minden bajjal és minden veszéllyel együtt, gyönyörűség volt ahhoz képest. És hiába, hogy ott klóros vízzel fertőtlenítettek,

ez itt, a Liget, a tisztaság is volt, a testi-lelki tisztaság. A külön pad, a külön bokoralja: exkluzív előkelőség.

Öt év múlva egy Moszkva melletti szanatóriumban, gyönyörű szálerdő közepén, pár hónap alatt meggyógyították a tüdőmet is, vesémet is. Nem volt komolyabb bajom. Izzadékonyság, száraz kis köhögés az első hűvös szélre, néha fájások a derekam táján. Magamtól is jelentkeztem volna, kiszűrtek a pártiskolán: egy kis folt a tüdőn, egy kis genny a vizeletben. Emlék arról a harminc-harmincegyes évről.

Arról az évről, amire mégis olyan szívesen emlékezem. Sokat tanultam, sokat dolgoztam. Ami a világon a legjobban érdekelt, azt tanultam, és amit a legjobban szerettem, azt a munkát végeztem. A mestert szigorú tanárnak ismerték, fukar ember volt, azt mondták, a dicsérettel még fukarabb, mint a pénzzel. Én is inkább csak éreztem a megelégedését; azért néha szóval is kimondta. Egyszer még azt is, hogy többre tart, mint a főiskolás tanítványait. Nem tudom, talán mert a keze alatt dolgoztam, jobbára az ő munkáin dolgoztam. És a közös munka során sokszor és szívesen beszélt magáról, a terveiről, a művészetről, a művészi munka értelméről. Néha politikáról is. Szidta a kormányt, szidta „az egész művelt világ előtt szégyenletes" zsarnoki rendet. Bizalmasabb és barátibb volt ez a viszony, mint amilyen a főiskolán alakulhatott mester és tanítványok között. Ezért, meg talán az „őstehetségnek" járó gügyögésadót fizette még ő is: azt hiszem, túlbecsülte a tehetségemet. (Mert hasztalan itt példa és ellenpélda, mélyek az előítélet gyökerei, ha valakinek az apja „egyszerű falusi kovács" vagy „egyszerű paraszt". A logika sutaságát akkor vennék talán észre, ha ilyenformán alkalmaznánk: „Az apja belgyógyász, de

a fiú meglepően értelmes.") Annyi biztos, fölajzotta bennem a becsvágyat és a művészi hiúságot. „Ha nem tudná, fiam, ez már a főiskola második évének az anyaga!" Nem sok kellett, hogy új Michelangelónak vagy Rodinnak képzeljem magam, vagy leginkább az akkoriban megismert és eszményképül választott Maillolnak. Így aztán álruhás herceg voltam a hajléktalanok menhelyén, és a Ligetben, a didergő ég alatt, betakaróztam jó melegen a gazdag jövő ígéretébe. Szépen hangzik. Attól persze még fáztam kutyául.

Furcsa most utóbb, mennyire nem érdekelte a tanáromat, miből is élek. Megkérdezte még az elején. Megnyugodott. Kétszáz pengő? Sok pénz az! A családja elköltötte a tízszeresét egy hónap alatt, a nagy igényű, mindig tündökölni akaró feleség, a személyzet, a budai villa. Többé nem is kérdezett. Mintha mesebeli tarisznyában volna, hiába költöm, mindig megmarad. Egy év múlva is, mikor véletlenül és kínosan értesült az állapotomról, nagyra tágult szemmel csodálkozott: „De hiszen kétszáz pengője volt!" Most furcsállom, akkor örültem neki. Örültem, hogy a munkánkat és barátságunkat nem zavarja kellemetlen kérdezősködés. Hogy nem tud róla, tehát kicsit már nem is igaz a nyomorúságom. Hogy mindig azt nézi, mit csinálok, és nem veszi észre, milyen rongyos a ruhám.

Amikor az embernek kétszáz pengője van, a második százas több pénz, mint az első volt. És a második ötvenes is tovább tart, mint az első. És az utolsó tízes majdnem fölér a korábbi ötvennel. Úgy vigyáz az ember egyre jobban minden fillérre, amit költ, úgy örül egyre jobban minden fillérnek, amit megtakarít. Holmimat, jobbik cipőmet, váltó fehérneműmet ott tartottam a műteremben. Nyár elejétől kulcsom is volt,

rendszerint ott mosakodtam, ott is mostam a fehérneműmet. A hajam kéthavonta nyírattam, néha még rá tudtam szánni negyven fillért a népfürdőre. Augusztusban már papírpénzt nem láttam, néhány ezüst pengőssel, nikkel- meg rézpénzzel gazdálkodtam. Mesterem Olaszországba utazott. Úgy volt, kint marad szeptember végéig. Adott munkát és tanulnivalót. De akkor, egy pillanatra, mégis eszébe jutott: szólt a művésztelepen, ha valami alkalmi keresethez juthatnék. A szobrászoknál semmi sem akadt. Bementem a Mémoszba. Károly bácsiról érdeklődtem, nem tudták, mi van vele, talán falura ment. A nyilvántartóban jelentkeztem. Csak rám csodálkoztak, hol élek? Valaki azt tanácsolta, menjek vissza Egerbe. Egy másik majdnem gorombáskodott: miattunk van a munkanélküliség, a vidékről idecsődült facérok meg a rengeteg paraszt miatt! Nemcsak a tél volt keserves, tavasszal sem indult meg úgy az építkezés, mint más évben. Sokan nem is értették, mi történt. Más szakmákban sincs munkásfelvétel, sőt nem egy helyütt a régi munkásokat is elbocsátják. Nagy volt az elkeseredés, a levegőben érzett, valami készül. De hogy mi, arról nekem nem szóltak.

Végigjártam a műhelyeket, ahol már télen is próbálkoztam. Semmi. A műteremben aludtam. Fölkeltem éjféltájt, kigyalogoltam a Nagyvásártelepre. Húszéves múltam, bivalyerős. Nekem a nehéz tömbkövekhez képest a kosarak meg a zsákok, mint a pehely. Háromtól reggel hatig-hétig a rakodón akadt munka, sietni kellett, az árusok, szállítók kiabáltak. Amikor látták, hogy bírom, bevett valamelyik csapat, kerestem ötven fillért, nyolcvanat, egy pengőt, mikor hogy. Hazamenet megnéztem valamelyik műhelyt. S ha nem is

akadt semmi, aznap már ehettem. Dolgoztam otthon, amivel a mester megbízott, elkészítettem a drótvázat egy készülő szobromhoz, elővettem a könyvet, nem telt hiába a napom.

Augusztus harmadik hetében találtam végre munkát, egy hétig dolgoztam a Németvölgyi úton egy sírkőfaragónál. Elégedett volt a mester, csodálkozott is, hogy addig nem ismert. Egy hét múlva kifizetett húsz pengőt, és kiadta a munkakönyvem: nincs megrendelés, sajnálja, mégis inkább engem bocsát el, mint az állandó segédjét, jöjjek vissza szeptemberben. Azt a húsz pengőt tudtam félretenni az egész hónapról. Maradt a Nagyvásártelep megint, és amit ott kerestem, föl is éltem.

A magány úgy tenyészik a lélekben, mint a gomba. Végül már semminek sem hagy helyet. Augusztus utolján, vasárnap, emlékszem, milyen sivár tehetetlenségben telt a nap. Három hete, hogy elutazott a mester. Béla sincs otthon, készül a vizsgára. A kert üres. Beszélhetek a verebekkel... Hazajöttem a vásártelepről, aludtam délig. Szabad vagyok. Nyugodtan dolgozhatom, tanulhatok is, olvashatok. Sétálni mehetnék... Mi van velem? Még borotválkozni, mosdani sem volt kedvem. Belefogtam ebbe is, abba is, csak elvacakoltam a napot. Olyan végtelenül nehezen múlott. Mi van velem? Mintha betegre ittam volna magam előző nap. Olyan a magány, amikor elburjánzik: katzenjammer.

Másnap a Nagyvásártelepről fölmentem a Németvölgyi útra megint. Jövet a Soroksári úton, itt is, ott is, csoportokat láttam, vonultak Pestnek. Azt hittem, munkába mennek; láthattam volna pedig: nem olyanok, mint a munkába menők. A Németvölgyi úton

nem volt a mester odahaza, várnom kellett. Megtízóraiztam zsebből, akkorra meg is jött; azt mondta: szerdán beállhatok. Lesz munka egész hónapban, de csak tizennyolc pengőt tud fizetni. Otthagytam a munkakönyvem. Most hazamenjek? Folytatni a tegnapot? . . . Szép idő volt, valami húzott, olyan rég nem csavarogtam, úgy élek, mint a mormota. Nézem a kirakatokat, embereket, nőket. Kimegyek a Ligetbe. Sokszor látni cselédlányokat, pesztonkákat, egyszer tán lesz bátorságom megszólítani valamelyiket. Nem élhet így húszéves korában az ember. Így indultam a városba.

Már ahogy a Ferenc József hídon átmentem, föltűnt, mennyi a rendőr az utcán, sőt, amit már de régen láttam: még csendőr is, kakastollas, karabélyos csendőr. Hát ezek mit keresnek itt, valami parádé? A Rákóczi út elején igazoltattak. Megmutattam az egri bejelentőmet a rendőrnek. Kérdezte, hová megyek. Azt mondtam, a Keletihez. Igaz is volt, mert arra mentem. Akkor egy csendőr is odaugrott, de a rendőr intett: hagyja, vidéki, a vasútra megy. Mentem is darabig, de ahogy a Körúthoz közeledtem, láttam, megint igazoltatnak. Toprongyos ruhában, vidéki bejelentővel, jobb ha nem találkozunk. Letértem az egyik mellékutcába. Mentem egy sarkot, aztán jobbra fordultam, megint egy sarkot, balra fordultam, megint jobbra, megint balra. Így játszottam az első hetekben is, amikor Pestre jöttem. Hogy megismerjem a várost. Egy utca jobbra, egy utca balra, lássuk, hová lyukadunk ki. Hát én kilyukadtam végül a Szív utcába, és onnan már nem fordultam semerre. Sűrű tömeget láttam az Andrássy úton, kiabáló embereket, vörös zászlókat. És egyszerre, mint akinek hályog hull le a szeméről, megértettem a

Soroksári úti csoportokat, a rendőröket, csendőröket, igazoltatást. Megértettem a Mémoszt is, a feszültséget a levegőben és a bizalmatlanságot.

Szinte fuldokoltam, olyan lázba jöttem.

Végre! Végre! Hát ez mégsem Eger, hanem Budapest! Végre nem tűrjük tovább, mint a birka! A visszafojtott keserűség, a sok-sok megaláztatás egyszerre feltört bennem kimondhatatlan erővel. Hogy munkabíró emberek, nem is akárkik a szakmában, házról házra megyünk, mint a kéregetők. Majd kézcsókra görbedünk, hogy cipelhetjük a krumpliszsákot szakadásig, nyolcvan fillérért. De a Gellért szállóban nyolcvan fillér egy csésze feketekávé! Amiből én egész nap kosztolok, amiért fölkelek éjfélkor, két órát gyalogolok oda, kettőt vissza, hogy trógerolhassak. Nyolcvan fillér egy csésze fekete, és három meg négy pengő egy húsétel. Van képük kitenni az árlapot, hogy az utcán is lássuk! Hiszen aki oda bemegy, ültő helyében elköltheti, amit én egész augusztus hónapban kerestem, s még nem is költött sokat! Minden az uraké: a szántóföld az országban, a nagy házak itt, a városban; a Margitsziget, ahová én soha nem mehettem, hisz ötven fillér a belépődíj; a rohangáló autók, taxik, autóbuszok, de még a villamosok is, én még arra sem ülhetek! ... Tehetségem van? Igen, van. De meddig húzom, ha így megy tovább?! Hiába dicsér a tanárom, kidőlök éhen! Adnának nekem annyit, dehogy annyit, csak a felét, a negyedét annak, amit egy ilyen mihaszna rendőr, egy ilyen „hagyja, vidéki", egy ilyen kegyes úr keres! Adják ide egy évre azt, amit ma este a Szigeten csak egyetlen asztalnál elmulatnak! Adják ide a munka árát! De hiszen már a munkaerőt sem fizetik.

Tőlük felfordulhatunk, nem kellünk, mit bánják, ők jól laknak így is . . .

Kiértem az Andrássy útra, de tovább nem jutottam. Lovas rendőrök trappoltak az Oktogon felől. Kardlapoztak. A tömeg kiabált: „Munkát, kenyeret!" „Munkát, kenyeret!" Meghátrált volna tán a lovak elől, a villogó kardok elől, de nem hátrálhatott, hátulról újabbak nyomultak előre: „Munkát, kenyeret!" „Munkát, kenyeret!" És láttam: valaki elkapja egy rendőr csizmáját, valaki más meg a csuklóját markolja meg, ahogy oldalt hajol, és a kard repül a kezéből. Leráng atják a lóról, a rohadt kövér bajuszost, a csillogó sisakjában, de odavágnék én is neki! Pattanva tört ketté a rendőrkard, zúgott a tömeg diadalmasan, ahogyan a bojtos markolatot a csonka vasdarabbal fölmutatták. De már újabb rendőrök jöttek, és fájdalmas üvöltés hallatszott. Egy véres arcú embert négyen cipeltek az útfélre. A tömeg hátrált, nekem is hátrálnom kellett, sokan beözönlöttek a Szív utcába. Már azt hittem, vége, győztek a rendőrök, de nem: egy sarokkal odább magasba lendült a piros zászló, kicsi, piros zászló, kabát alatt elfér, magasba lendült és fölharsant megint: „Munkát, kenyeret!" Siettem a nyomukba, és láttam: mindenfelé, ahol szétverték őket, így gyülekeztek újra. És az Andrássy úttal párhuzamos mellékutcákon áramlott vissza megint a tömeg a Ligetnek. Csatlakoztam hozzájuk, már kiabáltam én is: „Munkát, kenyeret!" Szűk utca, kertes villák között — valahol a sor eleje megszorult, kezdett visszafelé csúszni. A zajból úgy vettem ki, a Hősök terén lehet a tüntetés központja. No, akkor én odakerülök. A Liget környékét ne ismertem volna? Egyik mellékutcán, ha jól emlékszem, a Munkácsy Mihály utca volt, már azt hit-

tem, szabad a pálya. Akkor láttam, tolonckocsi áll a végében, körülötte sok rendőr. Megfordultam, és kivergődtem valahogy az Aréna útra, jóval messzebb, körülbelül azon a tájon, ahol most a felvonulási tribün áll. Az ezredéves emlékmű felől sűrű, fekete füst gomolygott a magasba. Később hallottam, egy autó égett. Az Aréna úton magányos páncélkocsi ment, kicsi, gumikerekű vasdoboz. Elöl is, hátul is gépfegyvercsövek nyúltak ki belőle. A Liget szélén fekete rendőrautók, riadókocsik meg tolonckocsik, beljebb, a fák közt csendőregyenruha, fegyverek. Kiáltás hallatszott, aztán sortűz dörrent. Nyomban rá újabb sortűz. A csöndben, messze, valaki nagyon erőltette a hangját. Egyetlen magas férfihang, talán újabb tűzparancsot osztott, talán megadásra szólított fel. De már el is veszett, mert újra fölzúgott a: „Munkát, kenyeret!"

Az Aréna út innenső oldalán, a falak mentén, nem vettem észre, csatárláncban rendőrök álltak. Az egyik rám kiáltott, elindult felém. Megfordultam, futni kezdtem. Az első sarkon elkanyarodtam. Butaság volt egyedül próbálkoznom, a Hősök terére úgysem jutok át. Hallatszott megint a jelszó: „Munkát, kenyeret!", de most nem a Liget felől. A Damjanich utcán vonult piros zászlóval néhány száz ember, visszafelé a városba. Futottam utánuk, csatlakoztam. Mire a Keletihez közeledtünk, voltunk már vagy ezren. Hanem a Baross tér felől lovas rendőrök jöttek szemközt, és a széles Rottenbiller utca nekik kedvezett. A piros zászló eltűnt a sor elején, és pillanatok alatt eltűnt a sok ember is. Most már értettem a taktikát. Magam is futottam, ahogy a lábam győzte. A Rózsák terén már megint együtt voltunk. És lobogott a zászló. „Munkát, kenyeret!" Mire a rendőrök észbe kaptak, áttörtünk a

Rákóczi úton, futólépésben mentünk a Tisza Kálmán térre. Oda gyűltek máshonnan más csoportok is, egybeolvadt menetben vonultunk a Népszínház utcába. „Munkát, kenyeret!" És özönlöttek hozzánk mindenfelől a mellékutcákból. Mire a Körútra értünk, félelmes nagy tömeg voltunk megint.

A Rákóczi téren a menet éle megütközött a rendőrökkel. Csak pillanatokig tartott, néhány gyalogrendőr volt, elsodortuk őket az útból. Hanem akkor — talán a Mária Terézia-laktanyában állhattak készen — nagyobb lovascsendőr alakulat jött szemközt, karddal, karabéllyal. Nem vártuk be őket, a zászló eltűnt, szétspricceltünk megint. Egy fekete ruhás férfi utcai padra lépett, hogy jobban lássuk: „Ne együtt, elvtársak! Ne egyfelé! Mellékutcákon, ki a Soroksári útra! Mások amarra, Kőbányának. Minden utcába jusson, mindenhol tüntessünk!" Leugrott a padról, elvegyült a tömegben.

Néhány százan a Salétrom utcán mentünk végig, aztán a Rigó utcán, csöndben és lazán. De mielőtt a Baross utcába értünk, megtorpant az él, összesűrűsödtünk megint, és fölharsant a jelszó: „Munkát, kenyeret!" Egy percig tartott a tüntetés, nem hagytunk időt a rendőrségnek, hogy a József központ felől bekerítsen. Szétoszoltunk a Hunyadi utcába, Futó utcába, a Práter utcában vártuk meg egymást. Újra tömörültünk, újra tüntettünk.

Nagy ívben kikerültük a laktanyát. Utoljára még a Ferenc téren, aztán a Mester utcában tüntettünk, de addigra már észrevehetően megcsappant a létszám, leszakadoztak rólunk a kispestiek, külső-ferencvárosiak, sőt, az erzsébetiek egy része is a Gyáli úton, Epreserdőn át ment haza. Egy fiatalember kiabált, hogy széled-

jünk, a Soroksári úton már csak kettesével-hármasával menjünk.

Benne voltunk a délutánban, elfáradtak az emberek, meg is éheztek, alig volt hangjuk a sok kiabálástól. Ahogy mentem, oda-odacsapódtam emberekhez, barátkozásra nem volt sok idő. A nap eseményeit tárgyalták mindenütt. Ki itt, ki ott járt, lassacskán egybeálltak a részletek: a reggeli gyülekező, az első találkozás a rendőrökkel az Oktogonon. Megtudtam, hogy a Városligetben körbefogták, megszorították a mieinket, a Széchenyi-fürdő épületében. Ott volt a sortűz is, amit hallottam, egy ember meghalt, sokan megsebesültek. Nem tudni, hányan kerültek a rendőrség kezére. Azért mindenkiben lobogott a diadal. Bennem is.

A Közvágóhídig mentem a csepeliekkel, ott fordultam vissza. Alig tudtam elszakadni tőlük. Reggel még, mint a kivert kutya, most emberek közt, társak között, száz- és százezer baráttal élek itt. Más lett a város, az egész világ. Szép, meleg alkonyatban értem a Boráros térre. Sok magamfajta ember járt a Körúton: hát ezek vajon mi mindent láttak, merre, mit éltek át, vagy talán munkában voltak? Olyanok, mint az én kőfaragó szaktársaim a Németvölgyi úton? Akik reggel, úgy látszott, mit sem tudnak, dolgoztak egykedvűen, mint bármely más napon. Az utcasarkokon, a kapuk alatt kettős őrszemek, rendőrök, csendőrök. Hej, ha az ember a gondolatokba, érzésekbe látna! Nem igazoltattak. Örültek tán ők is, hogy ezt a napot megúszták, és hogy nem bántjuk egymást, csak elmegyünk egymás mellett, mintha nem is egy utcán, nem is egy városban, nem is egy világban élnénk.

Aznap éjjel nem sokat aludtam. Ha aludtam, sem vettem észre, álmodtam tovább a forró gondolatai-

mat. Az összefogást hirdető, sztrájkot szervező régi magam voltam megint. Ugye, hát mégsem butaság? Kinevettek, megcsúfoltak, nincs igazuk! Nem is lehet másképp, csak így! Nem vagyok egyedül, sem hóbortos, fejjel a falnak futó! Meg kell találnom őket, akik olyanok, mint én, ugyanúgy éreznek, gondolkodnak. Meg kell találnom őket!

Másnap a Mémoszban neveket hallottam: Klár Zoltán, Hetényi, Peyer. Nem tudtam, kik azok, mi a szerepük. Hallgattam a vitatkozókat, nem láttam a szavak mögé. Volt, aki gyászos hangulatban sopánkodott, mint a másnapos részeg. Volt, aki lelkendezett: most megmutattuk nekik! Ellentmondó hírek keringtek az elfogottak számáról, sorsáról. Egyik fogadkozott: majd utcára megyünk újra, és kiszabadítjuk őket. Más úgy vélekedett: kár volt ilyen hangulatban tüntetést kezdeni. Néma tüntetés! Az éhezők, munkanélküliek, nyomorgók fölvonulnak a pesti utcán, méltóságteljesen, némán — annak lett volna értelme, hatása, megmutatta volna a munkásság öntudatát és fegyelmét. Kinevették: ugyan! Néma gyereknek anyja sem érti a szavát! Ezen már régen túl vagyunk. Először is kár latolgatni, lehetett-e ilyen hangulatban tüntetést szervezni, vagy sem. Nem lehetett már nem tüntetni! Erről van szó! Kénytelenek voltak vállalni Peyerék, a *Népszava* urai kénytelenek voltak fedezni és helyeselni. Mert a munkásság nem tűr tovább. Az utcán pedig most nem a munkásság fegyelmét kell bizonygatni, hanem az erejét! A tegnapi tüntetés: teljes diadal.

Nekem is ez volt a véleményem. Meg is mondtam: csak látni kellett, milyen kisfiúk voltak a rendőrök meg a csendőrök estefelé az utcán! Igenis, másképp néznek ránk tegnap óta, és mi is másképp nézünk a

világba. Mert érezzük az összefogás erejét. Azután azt mondtam, szeretnék találkozni azokkal, akik ezt a tüntetést szervezték. Erre úgy bámultak rám, mint valami kis hülyére. Hiszen szakszervezeti tag vagyok, ami azt jelenti: a szociáldemokrata pártnak is tagja! (A Mémoszban együtt fizettük a szakszervezeti illetékkel a pártadót, vagy — munkanélküliek lévén — együtt nem fizettük.) Megkérdezték, hol lakom. Megmondtam a műterem címét. Hát soha nem jártam még a Dob utcai párthelyiségben? Kénytelen voltam bevallani tájékozatlanságomat, bizony még a *Népszavá*-t sem olvasom, nincs rá pénzem. Menjek csak el a pártba, nem kerül pénzbe, ifjúsági szervezet is van, szemináriumok, vagyis politikai tanfolyamok, és minden kedden pártnap: tájékoztatás annak is, aki nem olvas újságot, a hét eseményeiről, az ország és világ dolgairól, a munkásság teendőiről.

Még aznap délután fölmentem a párthelyiségbe. Idősebb ember állt az ajtóban, igazolványt kért. Az öltözködése, a szépen gondozott bajusza tiszteletére inkább házfelügyelő úrnak szólítottam volna, mint elvtársnak. Aztán a kidolgozott, nagy kezén láttam, hogy munkásember, még csak nem is könnyű munkán. Megmutattam a szakszervezeti igazolványomat, kértem, igazítson el, most vagyok itt először. Azt mondta: elmarad a pártnap. Nem baj, én szeretnék politikai oktatásban részesülni. Az ifjúsági titkárhoz küldött. Megmutatta, hol a szobája.

Az ifjúsági titkár, nagy ádámcsutkás, kócos fiatalember, az íróasztala mögött ült. Kétszer is kopogtam, úgy nyitottam be, nem hallották a kopogásomat, mert nagy veszekedésben voltak egy alacsony, sovány fiúval. Amikor észrevettek, elhallgattak. A titkár kedvet-

lenül kérdezte, mit akarok. Elmondtam sorra, ki és mi vagyok, és hogy bár lassan egy éve Pesten élek, csak a tanulással meg a magam dolgával törődtem, a Mémoszba sem igen jártam; de a tegnapi tüntetés után elhatároztam . . .

— Miért jött el Egerből?

— Szobrászművész akarok lenni.

— Úgy érzi, van tehetsége hozzá?

— Megnyertem egy pályázatot, még a főiskolára is kaptam volna ösztöndíjat.

— Na és? Talán nem fogadta el?

Zavarba jöttem, aztán arra gondoltam: nincs mit tagadnom, ha leszamaraznak, akkor sem.

— Be kellett volna iratkoznom a katolikus legényegyletbe, egyházi pályázat volt . . . És én nem akartam. Aztán meg . . .

— Miért nem? — A sovány fiú vágott közbe.

— Nem lett volna tisztességes.

A titkár faggatott újra:

— De hiszen itt áll most Pesten, munka nélkül?!

— Tulajdonképpen munka nélkül voltam már Egerben is.

— Fölmondtak? Azok után, hogy megnyerte a pályázatot?

— Nem azok után. Sztrájkoltunk

— És kitették az egész társaságot. Értem. Vadsztrájk.

— Nem az egészet. Csak engem. Akkor már a másik mester sem akart fölfogadni. A rendőrségen pedig megmondták: a megyében sem kaphatok állást.

Nem mutattak sem tetszést, sem szemrehányást, örömet vagy kárörömet, semmit. A titkár gondolkozott, aztán az órájára nézett.

— Épp jókor jön. Most kezdődik a Faludi-szemináriumunk.

rium. — És a sovány fiúhoz: — Te, Jóska, kísérd már át az elvtársat, mutasd meg neki!

A Jóska nevű belém karolt, visszamentünk a lépcsőházba. Fölfelé vitt. De ahogy az emeletre értünk, nem nyitott be mindjárt az üvegajtón, megállt.

— Tetszett a tegnapi tüntetés?

— Nagyon!

— De hiszen szétvertek minket!

— Szétvertek? — Akaratlanul is elnevettem magam. Hiszen akkor én többet tudok, mint ezek itt! — Minket ugyan nem vertek szét! Legföljebb magunktól szétugrottunk. Aztán újra összegyűltünk, végigtüntettük a Józsefvárost, Ferencvárost. Nem hallani a hangomon?

A fiú elmosolyodott: — Ez politika, elvtársam. És a politika nem kiabálás meg verekedés. A politika talán úgy kívánta volna, hogy a munkásság némán, méltóságteljesen végigvonuljon az utcán, és ne üljön fel a provokátoroknak. Nem gondolja?

Zavarba jöttem: — Őszintén szólva... Szerintem inkább jó, hogy így történt. Néma gyereknek anyja sem érti a szavát. A Mémoszban is vitatkoztak róla. A méltóság — szép, de az erő se kutya. Talán jobban megértik.

Már fogta a kilincset, most elengedte.

— Tudod mit?... Hogy is hívnak?... Sándor. Szóval: Sanyi? Mondhatom így? És — szerbusz!... Ne menj a Faludi-szemináriumra! Megtetszettél, és ha én is neked, akkor gyere föl inkább holnap este hétkor, ugyan ide, az emeletre. Az én szemináriumomra. Rendben van?

— De... Ide küldtek...

Legyintett: — Majd elintézem.

Belém karolt, már vitt is magával lefelé.

— Azon a Faludi-féle szemináriumon szépen megmagyaráznák neked, hogy a tegnapi tüntetés rossz volt, hiba volt, hogy a munkásságnak méltóságteljesen s a többi s a többi s a többi. Én meg, vedd tudomásul, veled értek egyet. Pontra-vesszőre. Hát nem azokat jöttél keresni, akik ugyanúgy gondolkodnak, mint te?

Nevettem én is: — Dehogynem!

Már a kapuban álltunk.

— Hát akkor holnap este hétkor, kezet rá! Hű, a kutyafáját, de kemény a markod!

— Nem csoda, milyen köveket cipeltem én tizenöt éves korom óta! Vajon hány vagonnal, ha összeszámolom?!

— Azért nem kell a magamfajta szegény filozopterből fasírthúst csinálni! Holnap este, hétkor! Szevasz!

Másnap megismerkedtem az ificsoport tizenegy tagjával, Jóska szemináriumával. Föl kellett állnom, el kellett mondanom az életemet. Amikor megmondtam, hogy szobrászművész növendék vagyok, a legtöbben érdeklődéssel néztek rám. Egy sápadt, lányos képű fiú elhúzta a száját: „Tulok!" Nem értettem, mi baja. Jóska nevetett: „Hát aztán!" „Művész, még ez hiányzott!"

Aztán nem volt semmi baj. Öt lány is tartozott a szemináriumhoz, azok mindjárt nagyon kedvesen fogadtak. Egyikük — Katinak hívták — cédulát csúsztatott hozzám az asztalon. „Az olvasmányjegyzék..." Bólintottam, mintha érteném. Aztán hallgattam a vitát, néha tudtam is követni, máskor mintha kínaiul beszéltek volna. Nem szóltam, persze, nem is kérdeztek. Jóska néha biztatóan nézett rám, egyszer meg is állította a vitát. „Ezt, ugye, nem érted? Annyi baj legyen. Három éve ugyanúgy ültem itt és hallgattam,

ahogy te most. Épp a dialektikáról beszéltek. Azt sem tudtam, mi fán terem. Pedig úgynevezett bölcsész voltam."

A szeminárium után még együtt maradtunk néhányan. Kati odaült mellém, megmagyarázta, hol kapom meg a könyveket. Az egyikhez aligha jutok hozzá, de próbáljam a *Népszava* könyvesboltjában, az Erzsébet körúton; mondjam, hogy Jóska szemináriumába járok, akkor talán adnak a pult alól. Bevallottam, nem ez a bajom, hanem, hogy a könyv sok pénzbe kerül. Én meg hónapok óta most dolgozom először... „Miért nem szóltál mindjárt? Juci! Gyuri! Bevesszük az új fiút a tanulókörbe. Nincs könyve, nincs pénze rá." Aztán még odasúgta bizalmasan: „Neumann Jancsival ne törődjél, nagy hólyag! Érettségije van, csak nem vették föl az egyetemre. Beállt aranyművesnek, és most mindenki tulok neki." „Mi az, hogy tulok?" „Tulok? Intellektulok. Értelmiségi. Ne törődjél vele, pukkadjon meg!" Nem értettem. Mondhattam volna, hogy kőfaragó segéd vagyok. Hát ha én több akarok lenni, keserves kínlódással, koplalással, tanulással több akarok lenni — az kevesebb?!...

Minden szerdán szeminárium és minden pénteken tanulókör. De találkoztunk kedden a pártnapon is, és majd minden vasárnap szerveztek közös kirándulást. Túrát a Pilisbe, vagy míg a meleg tartott, Gödre, a Dunára mentünk. Kati nekem az első látásra tetszett, pedig nem is volt szép lány tulajdonképpen. Apró termetű. Arca szinte elveszett a súlyos, fényes fekete haj alatt. Háromszögletű arc, de nem cicaarc. Távolfekvő, nagy, szürke szeme volt és széles, erős szája. Nehéz arc. Minden pillanatban más. Első gondolatom ez volt, ahogy ránéztem: nehéz volna lerajzolni. Kőbányán

dolgozott a Kénsavgyárban. „Stancnizott." Betanított gépmunkás, vasas. A tanulókörünket ő vezette, fölolvasott egy részt a könyvből, és megmagyarázta. Náluk is jöttünk össze leginkább. A Király utca végében laktak, a Lövölde téren; egy nagy bérházban volt házmester az apja. Egyszer az ablakba állt, hogy jobban lásson. A lába kicsit szétvetve, egyik kezében a könyv, a másikkal, széttárt öt ujja a levegőben, magyarázott. Kicsiségében is kőszobrászt ingerlő alakja volt: erős lába a vékony, lányos testhez képest. Ahogy ott állt, nagyon szép volt a póz. Hamar fölvázoltam. Meglátták, mindjárt körém gyűltek, hát még, amikor megmondtam, hogy szeretném megmintázni. Kati visszament az ablakba, modellt állt, én meg kidolgoztam a rajzot, ahogy a mesteremtől tanultam: erős kontúrok, átfutó szerkezeti vonalak, fény-árnyék hatások, plaszticitás. Szobrászrajz. El is kápráztattam őket, már nevet adtak a leendő szobornak: az „Agitátor". Aznap nem tanultunk, meg is fenyegettek: ha így rontom a fegyelmet, kizárnak a tanulókörből. De azért tekintélyem támadt közöttük; valahányszor találkoztunk, első szavuk volt: mi van az „Agitátorral"? Szeptember végén el is jöttek a műterembe, két fiú, három lány. A szobor már majdnem készen állott. Mindennap vártam a mestert haza, rendet raktam, eltüntettem a szabad gazdálkodás nyomait. De barátaim úgy viselkedtek, mintha csak az én lakásom volna. Hiszen azt is hitték, hogy a lakásom. Mindent megbámultak, megfogdostak, egy gipszmaszkot le is vertek. Amolyan műtermi mulatság volt, mozgalmi módra. Mindenki hozta az elemózsiáját, papírban, vizet ittunk rá, mert az ifik akkor szigorúan antialkoholisták voltak. Sokáig maradtak, én meg talán félszegen viselkedtem,

folyton a rendetlenségre gondoltam, amit csapnak, és jaj, csak holnap ne jöjjön még a mester. A hazugság is bántott, de hát nem tehettem róla. Megkérdezték, itt lakom-e. Azt mondtam, itt. Ez igaz. Később meg röstelltem magyarázni, nem is került szóba. Most már azt hiszik, műtermem van az Epreskertben. Én álruhás hercegnek éreztem magam a nyomorúságban; de így már nem jó, a játékom elvesztette a tisztaságát. Hamis póz lett. Bár inkább megértenék az igazat! Lám, a szeplős Gyuri nálam két évvel fiatalabb, villanyszerelő, rendes állása van. A lányok is: egyik szövőgyárban, másik szappangyárban dolgozik. Állandó munkájuk van, otthonuk van. Miért csodálnak engem? Vagy tán még irigyelnek is?

Katival másképp voltam, mint előtte bárki lánnyal. Sem messziről csodálni nem tudtam, sem közelebb kerülni nem mertem. Akármilyen furcsa: éppen a természetes nyíltsága és baráti közeledése miatt. Emlékszem, milyen félénk volt Lenke; az a félénkség támadásra ingerelt. Ha szóltam, megláttam az udvaron, elpirult, a szeme fölfénylett, aztán lesütötte, a hangját alig hallottam, ahogy válaszolt. Ettől a férfi mindjárt vakmerő lesz, vállalkozó, erős. Kati meg már az első este is, hogy találkoztunk kezet nyújtott, jó keményen: szerbusz. Láttam, figyel, ahogy a többiek is figyelik az új fiút. Ő kezdte a barátkozást az olvasmányjegyzékkel, és azután is olyan magától értetődően szíves volt, kiránduláson, ha párokra szakadoztunk, leginkább velem jött. Épp az a baj, hogy olyan természetesen, sosem tudhattam, jótékonykodik velem, vagy mi, elvtársi barátság... Azon a műtermi összejövetelen kicsit nekibátorodtam, ahogy állt ott mellettem, és nézte a szobrot, gondoltam, most átkaro-

lom a vállát, és szinte magamra parancsoltam. Nem húzódozott, nem pirult, sőt még egy kicsit engedett is. Talán. Mit csinálhat az ember? Vagy folytatja... De mit folytasson? Kiabáltunk egyszerre öten, művészettörténetről, politikáról, tanulásról, Jóskáról, kirándulásról. Éreztem, milyen suta így ez a póz, belefájdult szinte a karom a félbemaradt kezdeményezésbe. Megkönnyebbültem, hogy szóltak hozzám, és odább mehettem. Talán az is zavart, hogy Kati olyan okos. Én is elég hamar megértettem az olvasmányainkat. Megértettem, és azt hittem, tudom. Csak amikor elmondtam, derült ki, hogy összekeverem a termelőeszközt a termelőerővel, a termelési módot a termelési viszonyokkal. Nem is a fogalmakat, hanem a szavakat, mert úgy hasonlítanak, és csak később érti meg az ember, hogy nem használható egyik a másik helyett. És hogy milyen pontosan azt jelölik a szavak, amit kell. Rájön, vagy megszokja. Kati rögtön kijavított. Nem fölényesen, nem úgy, ahogy Neumann Jancsi szokott a szemináriumon: hogy mindjárt bosszúsan cöcög, a fejét rázza, és odaköpi az embernek, hogy mit kellett volna, lám, ő milyen jól tudja. Kati, mint valami tanító néni, megértő, jó tanító néni: istenem, majd megtanulja, honnan tudná? De az ember mindjárt kicsi lett tőle.

Hányszor elkísértem, hányszor beszélgettünk hosszan, míg egyszer, végre a kapuban magamhoz mertem húzni búcsúzáskor, és megcsókoltam a halántékát. Már benne jártunk erősen a tavaszban, talán a nyárban; persze, hiszen egy gödi kirándulásról hazajövet történt. És olyan hihetetlen volt, amikor kiderült: szeret ő is, sőt, az első találkozásunk óta, és hogy

— észre sem vettem? — az egész szeminárium, az egész gödi társaság régen összeadott minket.

De addig még sok minden történt, nem akarok elébe vágni. Az „Agitátorral" elkészültem, mire a mester megjött. Tetszett neki. Még a télen gipszbe öntöttem. Két példányt, az egyiket magamnak, a másikat Katinak. Az enyém ki tudja hová lett, ottmaradt a mesteremnél. Kicsit megsajdult bennem az emlék, ha néhol, évek múlva, szakszervezeti helyiségben, munkásotthonban találkoztam az „Agitátor" egy-egy, többnyire ügyetlen másolatával. Névtelenül, persze. Munkás népművészeti alkotás lett.

A mester megjött október közepén, vele jöttek az őszi esők is. Örült, hogy jó színben vagyok, csak kicsit sovány. Sebaj, ő is lead nyáron mindig néhány kilót. Bezzeg télen fölszedi, sőt, évről évre mindig többet. Elnehezül az ember öregkorára... Nem tudta, legalábbis nem kérdezte, hogy a műteremben lakom-e, azt sem, hogy most az utcára kerülök-e.

Nem is az utcára kerültem, igaz. Olyankor zárt a városligeti Kioszk. Fölfeszítették-e az ajtaját, vagy úgy hagyták nyitva szándékosan, nem tudom. Csak azt, hogy azokban az években ott vert tanyát ősszel-télen a nyomor. És a rendőrség tűrte, úgy látszik. Mert a Ligetet majd minden héten átfésülték, de a Kioszkban csak ritkán razziáztak, és elfogadták a vidéki bejelentőt, munkakönyvet, akármit. Amolyan félhivatalos hajléktalanok menhelye volt, ahol tíz fillért sem kellett fizetni. Semmit. Igaz, nem is adtak érte semmit. Kőpadlós, nagy terem, szimpla ablakok. Eleinte ötvenen-hatvanan, később már százötven-kétszázan zsúfolódtunk össze, és ha népszállós koromban sem találkoztam grófi társasággal, és ha megismertem az Agg-

teleki utca klórszagú pucérságában a test és lélek minden nyomorúságát, ez, ami itt volt, rosszabb volt mindennél. Rosszabb is, jobb is. Jobb, mert látnivaló, hogy valami rend és értelem mindig marad az emberi társaságban. Jártak oda végsőkig züllött alkoholisták, és szinte napirenden volt, hogy valaki részeg álmában összeokádta magát. Ahogy napirenden volt a verekedés. De valaki mindig akadt, aki rendet, igazságot tett, és a többség mindig hallgatott a józan beszédre. A részeg randalírozót kihajítottuk, és aki mocskot csinált, másnap eltakaríttattuk vele. A tolvajokkal is elbántunk, rendőrök nélkül. Mert akadt olyan hitvány, aki meglopta volna a mellette alvót, és furcsa, de még ebben a feneketlen nyomorúságban is akadt lopnivaló. Semmije sincs, de tán a cipője kicsit jobb, mint a másiké. Semmije sincs, de talán még ad ezért a rongy kabátért a handlé egy fröccsre valót. Hát vigyáztunk a holminkra, hogy rajtunk legyen vagy a fejünk alatt. Vigyázni kellett már a tetű miatt is. Bolháról, poloskáról nem szólok, az ott kedves háziállatnak számított. Nem is tehettünk mást ellene: vakaróztunk. (Igaz, egyszer küldtek rovarport. A Köztisztasági Hivataltól jött egy ember, fölhintette a sarkokat, szegélyeket. De az a rovarpor csak büdösséget csinált. Úgy hívtuk: „étvágyjavító arzénes kúra" a poloskáknak.) Hát ami lecsúszott ember, kétes egzisztencia, idült alkoholista, kiöregedett utcanő meg mindenféle csavargó a Liget környékén került, mind megismertem azon a télen. Ott köszöntött ránk a szenteste, és dobbant egyet értünk is a kormányzóné őfőméltósága jóságos szíve. Éppen gyülekeztünk már, hogy elvackoljunk, hát beállít egy díszes társaság: három vénkisasszonyforma személy — egyikük legalább kövér és mo-

solygós, ha bajusza volt is — meg néhány gyerek. Kis karácsonyfát hoztak, papírbetlehemet. És két rendőr. A betlehemesek énekeltek, a karácsonyfát a földre tették, meggyújtották a gyertyákat. Nem ért a térdünkig sem. Aztán csomagot osztottak. Nekem egy szakadt női pulóver jutott, benne két szelet mákos meg diós kalács, egy könyv Assisi Szent Ferenc életéről — szép címe volt: „A nagy hegyek kis vándora" — és egy pengő. Aztán egy hosszú, áhítatos hölgy beszélt meg az egyik rendőr. A hölgy elmondta, hogy mi is az Isten gyermekei vagyunk, látogassuk a Regnum Marianum egyházközség missziós délutánjait. A rendőr elmondta, hogy disznók vagyunk, inkább megfagyna, de ilyen büdösben nem bírná. Mire valaki megszólalt: „Fagyj meg! Ma éjjel!" Mire a rendőr, hogy ki volt az. Ordított még egy sort, de nem firtatta tovább, lévén mégis karácsony, a szeretet ünnepe. Az Isten disznó gyermekeinek a fele tüstént elindult a pengőjével inni, amíg tart belőle, a többiek csereberébe fogtak. Mit is csinálhat az, aki gyerekcipőt kap a negyvennégyes lábára, meg a nő, aki férfiholmit kap? Lett olyan zsibvásár, hogy na. A szeretet ünnepén sokkal több verekedés volt, és sokkal nehezebben csillapodott, mint máskor. A kis karácsonyfát miszlikbe taposták.

Amilyen könnyen ment korábban, most valahogy a tanulás megfeneklett. A tanárom is ingerlékeny volt, rosszkedvű azokban a napokban, én meg hallgattam, hallgattam, ahogy magyarázott, nem tudtam odafigyelni, pedig erőlködtem nagyon. Megragadtam egy buta szón: „posztamens", egyszercsak elaludtam, már álmodtam is, hogy — „posztamens". Hajnalban kint voltam a Nagyvásártelepen, este a pályaudvaron próbálkoztam, negyven fillért kerestem, kaptam érte két

pengő gorombaságot, jó, hogy szedtem a lábam, megvertek volna, valamit ettem is, pár órát aludtam is, hajnalban újra kint voltam a Nagyvásártelepen, gyalog oda, gyalog vissza, hóban, lucsokban, a műteremben jó meleg volt, odakint barna köd és a „posztamens". Elaludtam. Arra riadtam, hogy a mester nagyot vág az asztalra: „Ez így nem megy, fiam! Ez így nem megy! Mit akar?! Most igazán kézbe vehetné a könyvet! Kezdek félni, hogy csalódom magában."

Azon a télen még a szemináriumról is elmaradtam. Mindig elhatároztam, hogy végre már kipanaszkodom magam valakinek. Katinak, persze, ki másnak? Vagy Jóskának, legalább Jóskának. Látták, hogy rossz a kedvem. Faggattak. Aztán, hogy magamba zárkóztam, nem is tudtam, hogyan kezdjem, hagytak. Az viszont csöppet sem volt tapintatos, ahogy január végén, a félévi összefoglalón, megbíráltak. Jóska is, a többiek is: nem győztem kapkodni a fejem. Jólesett, hogy Kati hívott: kísérjem haza. De mi történt? Semmi. Hallgattam kukán egész úton, ő meg várta, hogy szóljak. Amikor elbúcsúztunk, nagyot sóhajtott, látszott pedig, szeretne beszélni. Sóhajtott megint: „Nem baj, Sanyi, majd elmúlik." Kezet nyújtott sietve, mert jött az apja, bezárni a kaput.

Aztán a farsangi mulatságra mégis rajzokat készítettem, papírkivágásokat, azzal díszítettük a helyiséget. És akkor megint családias, jó volt a hangulat. Annyira fölbátorodtam, hogy sorra utánoztam a fiúkat. Az egyiket, ahogy akadozik, nyög: „izé... nekem az a meglátásom, hogy... szerintem..." Neumann Jancsit, ahogy mindenhez, amit mond, helyeslően bólogat magának. A végén saját magamat is, ahogy ülök, élvezem, hogy itt fűtenek, meleg van. Aztán amikor szól-

nak hozzám, mint aki álomból ébred: „Tessék?..." És mintha idegen nyelven volna, elismétlem a föltett kérdést. Olyan jókedvünk támadt, pedig sem ivás nem volt, sem táncolás, hiszen a tánc sem illik egy öntudatos ifjúmunkáshoz. Mozgalmi dalokat énekeltünk. Volt, amelyiket csak összebújva, titokzatosan, nehogy odakint meghallják, mert tilos dal.

A szemináriumon, de inkább a szemináriumon kívüli beszélgetéseken gyakran szóba került a Szovjetunió. Barátaim tudomása részben egészen pontos volt, részben hallatlanul naiv. Amikor később Moszkvában éltem, sokszor ismertem rá helyzetekre, szokásokra: ni csak, erről már hallottam, ni csak, ezt így szoktuk mi is, leutánoztuk. A termelési adatok, árak, bérek, munkaviszonyok, politikai berendezkedés, törvényhozás, állami- és párthatározatok: ezeket is általában jól ismerték az én barátaim. De valami mennyországfélének hitték a Szovjetuniót, ahol nincsenek részeg emberek, nincsenek buták, sem csirkefogók, mindenki csupa jóság, csupa szolidaritás, és ahol már minden, de minden problémát megoldottak.

Sokszor beszéltünk a Szovjetunióról, és sokszor énekeltünk tilos dalokat: urak ellen, Horthy ellen. Tudtam, ha rendőr vagy spicli hallaná, még le is csuknának érte. Különös módon azonban eszembe sem jutott, hogy a barátaim vagy én kommunisták volnánk. Az ifjúmunkás-mozgalom, mint annyi társamnak, nekem is elsősorban azt jelentette, hogy barátokra találtam, fiatalokra, akiknek ugyanaz a gondjuk-bajuk, mint nekem. Beszélgettünk is sokat ezekről a gondokról-bajokról, beszélgettünk a társadalom állapotáról, igazságtalan rendjéről: miért volna ez kommunista dolog? Hiszen így van... Nem tudtam, hogy a kommunizmus

tudománya éppen annak a tudománya, ami van. És nem hittem, hogy a „társadalmi rend fölforgatása" éppen annak a megfogalmazása, ami van. Miért volnánk kommunisták? Hiszen ha a Szovjetunióról beszélünk, akkor is csak olyasmiről beszélünk, ami van. Szocialisták vagyunk, igen, marxisták vagyunk, legalábbis leszünk, tanuljuk a marxizmust. De hát ezek könyvben megírt dolgok! Tudományos adatok, tények, törvények! Hol itt a kommunizmus? Másféle világot akarunk? Persze. Hogy is ne akarna más világot az, aki nyolc vagy tizenkét pengőt kap egy hétre, mert fiatal és mert lány, ha közben a tüdeje megy is tönkre a kénsavgyárban? Olyan világ kell, ahol tanulhatok. Nem úgy, hogy: megélek-e, vagy tanulok, hanem tanulhatok és meg is élhetek. Nem sok kell hozzá: legyen ágyam, ahol alszom, tisztességesen tudjak mosakodni reggel, naponta ehessem, és legalább egyszer jóllakásig. Olyan világ kell, ahol dolgozni lehet. De hiszen ez mindenkinek érdeke! Hiszen az ember bárhová megy, hallgatja az utcán a beszélgetést vagy a váróteremben, vagy a Nagyvásártelepen, nem is magamfajtát, hanem a kereskedőket, vállalkozókat, fuvarosokat, jól öltözött embereket is, urakat; vagy akár a mesteremet; mindenki arról beszél: gondok, gondok, nem jól van ez így, munka, megélhetés... Ezek mind kommunisták talán? Azt mondják, a kommunisták hazaárulók. De ha árulják, akkor valamiért árulják. Hol árulom én a hazámat? Nem kínáltam, nem is kértem érte semmit, nem is kaptam. Mi az én hazám? Hegyek, ahová kirándulunk; folyók, amiben fürdünk nyáron; az epreskerti műterem; de még a hideg kő a városligeti Kioszkban, tulajdonképpen még az is jó, hogy van... Azt mondják: az egyik gróf teljes évi jövedelmét eljátszotta

egyetlen éjszaka ruletton Monte-Carlóban. És az ilyen nem hazaáruló? Fura dolgok ezek. Olyan egyszerű pedig a megoldás. A gazdag ember, akié a munka, de csak a munkaerőt fizeti meg, azt is rosszul, egyre gazdagabb lesz. Már fulladozik a gazdagságban. A szegény pedig, aki csak a munkaerejét tudja eladni, egyre szegényebb. Már fulladozik a nyomorúságában. A végén utcára kerül, nem kell a munkaerő. Holott minden jó a munkából lesz: a kenyér, a ruha, a lakás, az ágy, a tiszta ágynemű és a fürdővíz, minden-minden a munkából lesz. És ha dolgozhatnánk, akkor volna minden, ami nincs. Ha dolgozhatnánk és igazságosan osztanák el, amit termelünk, mindenkinek jutna, még maradna is. Nem kellene sírni, hogy így gond, úgy gond. Milyen egyszerű . . .

Gond meg sírás. Nem tudtam, hogy még ezután lesz csak igazán. Nem olvastam újságot, nem tudtam, hogy a bécsi Phoenix Biztosítónak az igazgatója öngyilkos lett. S hogy ezután nyomban, mint a járvány, százával lettek öngyilkosok az ügyfelei. Nem értesültem róla frissiben, hogy az Österreichische Kreditanstalt bejelentette a fizetésképtelenségét. Nem volt pénzem bankban, és így nem érdekelt, hogy kimondták a bankzárlatot Budapesten is. Mert, ha nem zárták volna be a pénztárt, egy nap alatt tönkre mentek volna mind a budapesti bankok. A pártnapi előadónk beszámolt róla, hogy a Bethlen-kormány lemondott, és hogy a gazdasági világválság, amely két évvel ezelőtt kezdődött, egyre mélyül. Először az amerikai mezőgazdaságban robbant ki, a búza ára olyan mélyre zuhant, mozdonyban fűtik el a gabonát, hogy mesterséges hiányt teremtsenek. És petróleummal öntik le, úgy égetik, nagy piramisokban, a disznó- meg a marhahúst a chi-

cagói vágóhidakon, s a füstölgő, büdös máglyáktól géppisztolyos rendőrök kergetik el az éhezőket. Aztán átterjedt a válság az iparra. Sorra buktak meg a kis- és középvállalatok, a fekete péntek után fillérekért vásárolták meg részvényeiket a monopolisták. Megtudtam, hogy a gazdasági világválság Közép-Európában most robbant ki teljes erővel. Mint ahogy a sípszóra megáll a játék a futballpályán, úgy állt meg egy szempillantás alatt a gazdasági élet forgása. Már eddig is csak döcögött, de valahogy döcögött még, most aztán megállt. Csak a pénz, az ér valamit, de kinek van pénze? És ha van pénze, ki mer vállalkozni bármire is?

Budapesten azon a nyáron száz és száz építkezés maradt félbe. A hatalmas városban, ahol pedig utcán háltak az emberek, összesen két építkezésen dolgoztak. A Mémosz olyan volt, mint a felbolygatott méhkas. Nemhogy a folyosók, szobák, de még az Aréna út is az épület környékén. Munka nincs. A gyárak egy része abbahagyta a termelést, a kaput bezárták, egy öreg portást fizettek még, de később már azt sem: kinek kellenek a rozsdásodó gépek? Érdemes őrizni? Elbocsátások voltak a híres, biztos helyekről: a vasúttól, az állami gépgyárból százszámra bocsátották el a tisztviselőket, ezerszám a munkásokat. Akiket megtartottak, azoknak leszállították a fizetését, újra meg újra. A legnagyobb nyomorúság a földmunkásokat sújtotta. Szerte az országban tüntettek, munkát követeltek. És a főszolgabíró szívesen fogadta küldöttségüket: „De uraim, miért rajtam keresnek munkát? Hiszen a Dunántúlon nagy építkezések folynak! Miért nem mennek oda?" És elindultak az éhező, talicskás menetek az Alföldről. Mentek, kóboroltak, keresztül az országon, s csak hetek múlva jöttek rá, hogy becsapták őket.

A Teleki tér olyan volt már, mint valami katonai tábor: talicska talicska mellett, ott aludtak a földön, csongrádiak, nyírségiek, hevesiek, békésiek. Ahogy ment az utcán az ember, ki hinné ma már: minden ház kapuján kint lógott a tábla, hogy „lakás kiadó". A legtöbb háziúr állandó keretet szögeltetett a kapura, be lehetett tűzködni a cédulákat, hogy éppen melyik lakás szabad. De az utcán, már nem is a Ligetben, már nem is a Duna-parton, és már nem is a kapuk alatt, de a Körút aszfaltján háltak az emberek. És a város peremén, az akácerdőkben, a kispesti, lőrinci, rákosi homokon gödröket ástak. Mint egy-egy sírgödör. Befedték hulladék bádoggal, a régi lakásból megmaradt szekrényajtókkal. Ott laktak, ott szorongtak férj, feleség, gyerek. Az újságok állandó rovatot nyitottak az öngyilkosságnak. Volt olyan nap, hogy tizenöten akasztották föl magukat, vágták föl az ereiket, nyitották ki a gázcsapot a nyomor miatt. A Dunába kevesebben ugrottak, féltek, hogy kimenti őket a vízirendőr. És igazán meg akartak halni. A biztosító intézetek öngyilkosságra nem vállaltak többé életbiztosítást. A kor jellemző bűnügye — erről írtak az újságok, ezt vitatták az egész városban heteken át — a kalapácsos gyilkosság volt. Egy vidéki kereskedő, hogy legalább a családját megmentse az éhhaláltól, életbiztosítást kötött. Befizette az első részletet, aztán maradék pénzét odaadta egy ugyancsak végsőkig elkeseredett munkanélküli fiatalembernek, hogy üsse őt agyon. Fölült vele a vonatra, s mikor kettesben maradtak, a fiatalember kalapáccsal ütni kezdte a fejét. De hát nem volt hivatásos gyilkos, sem katonatiszt, egy állatot nehezen tudott volna agyonverni szegény, nemhogy egy derék embert, aki neki soha nem ártott. Az áldozat pedig már vérbe

borult arccal, bezúzott koponyával veszekedett, kiabált: miért ilyen aprókat üt, üssön nagyobbat, így életben maradok! És azzal halt meg, hogy a családja majd fölveszi a magas összegű biztosítást. Csakhogy a biztosító társaságot nem verték fejbe kalapáccsal, átlátott a szitán, ráuszította a rendőrséget a hitvány csalókra. Nem sajnálta a pénzt a jutalomért. El is fogták a tettest. Fölakasztották. Az ilyen bestiális gyilkossal mi mást csináljanak? A kereskedő családja nem kapott egy fillért sem.

Alighogy tavaszodott, elhagytam a Kioszkot. Nem vártam meg, hogy a javítók, festők, takarítók szórják ki az ingyen menhelyet. Költöztem a szabad ég alá. Itt legalább, ha meg is gémberedem, nincs bűz, a poloskáim is elmaradoznak. Rutinos padon alvó, már úgy mentem minden este a helyemre, mint aki hazamegy. És már nem gondoltam a veszéllyel. Akkor, egy nyár eleji hajnalon, mélyen elaludtam, befogott a razzia. Vittek a toloncházba. Volt tiltakozás, szitkozódás, a nők sikoltoztak — hiába. Mindenkit bevittek. Két napig ott tartottak, hogy hazazsuppoljanak, a szülőfalumba mint közveszélyes munkakerülőt és csavargót. De a harmadik napon, szerencsére, értelmesebb tiszt hallgatott ki, megkértem, hívja föl a mesteremet. Országos hírű ember, a tiszt megijedt, úgy látszik: ha valóban a „magántanítványa és munkatársa" vagyok, még baja lehet. Volt már némi gyakorlata benne, hogy nem is csak művésznövendékek, de doktor urak, mérnök urak is rongyosan, csapzottan mutatkoznak előtte. Fölhívta a budai lakást. A mester előbb csodálkozott, nyugtalankodott, aztán igazolta: valóban nála dolgozom és tanulok.

Siettem a műterembe, megborotválkoztam, megmo-

sakodtam, mire megjött. Először méltatlankodva rontott rám: mit csináltam, hogyan tehettem olyat, amiért rendőrségre kerül az ember, hogy neki kelljen „exponálnia" magát... Én pedig most már nem szégyelltem, kipakoltam szépen, hogyan is élek majd egy év óta már. Egyre mélyebb megrendüléssel hallgatott. Leült, s amikor befejeztem, akkor is csak hallgatott hosszan. Aztán végignézett rajtam. Mintha eddig csak az irigylésre méltó fiatalembert látta volna, a pályakezdőt. Igen, diszkrét tapintattal, vagy az öregek vakságával nem látta meg, amit láthatott volna eddig is. Csak most nézett meg, és csak most látta meg.

— Milyen a színe, édes fiam? Hiszen maga beteg! Milyen a ruhája, inge? Csupa rongy!

És újra elkérdezte, amit pedig már elmondtam. Jó, rendben van, a Ligetben aludtam, most nyár van. De hogyan töltöttem a telet? Hiszen azt mondtam neki, van pénzem! Igaz, persze, mikor is volt az? Istenem, hogy fut az idő...

— Orvoshoz kell mennie, fiam! Borzalmas állapotban van, rossz magára nézni! Feszül az arccsontján a bőr, beesett a szeme! Orvoshoz kell... Vagyis fenét! Ennie kell, édes fiam! Mikor lakott jól utoljára? És aludnia, pihennie, tisztességesen. Nehéz munkát végez és tanul. Egy év alatt megtanulta két főiskolai év anyagát. Nem lehet így élni, édes fiam! Belepusztul!

— Bírom, mester. Tessék elhinni, megszoktam már. Azelőtt sem éltem jobban, tulajdonképpen sohasem éltem jobban.

— Ugyan, édes fiam, ne beszéljen badarságokat! Amikor megismertem, egészséges volt, majd kicsattant. Tisztességes ruhája volt, igen, még sajnáltam is, még adtam egy ócskát, hogy abban dolgozzék, nem

emlékszik? Hogy is mondhat ilyet, hogy megszokta! Az ilyesmit nem lehet megszokni.

— Tessék elhinni, mester, én látom, ezrek élnek így. Tízezrek. Még rosszabbul is. Tulajdonképpen mindenki rosszabbul él. Mert én tanulhatok!

— Mikor aludt ágyban utoljára?... Nem megy ez így, édes fiam! Hiába, hogy fiatal, nem élhet vissza vele.

— Ha az embernek célja van, mindent kibír, mester. Kenyéren és vízen is kibírom!

— Szó sem lehet róla! Szó sem lehet róla, hogy így folytassa! Egyszerűen nem vállalom. És senki tisztességes ember nem vállalná a felelősséget. Egyszer itt essék össze nekem? Vagy valami életre szóló betegséget kapjon? És azt sem vállalhatom, hogy megint a rendőrök szedjék össze, mint valami lump csavargót. Szó sem lehet róla!

Kétségbeesetten néztem rá: — De hát akkor mit csináljak?

A kérdés mintha megdöbbentette volna. Fölállt, az ablakhoz ment, aztán leült újra, a háromlábú, magas szobrászszékre.

— Mit csináljon?... Maga valóban tehetséges, nagyon tehetséges. De épp ezért nem hagyhatom elpusztulni! Azt mondanám: lakjék nálam. De hol? A műteremben nem szabad. Otthon meg... — Legyintett. — Adnék kosztot, tanítanám ingyen. De miből? Ismeri a helyzetemet. Egy-két évvel ezelőtt még megtehettem volna. Most rám is nagyon nehéz idők járnak, tudja hiszen. Ha másból nem, hát abból, hogy milyen kevés munkát adok. Nincsenek közületi megrendelések, nincsenek pályázatok. Vállalnék már portrét, mindent. Nincs! Jóformán a főiskolai fizetésemből élek. És ott

a nagy családom, akik megszokták, hogy ... És az úgynevezett rangom szerint kell élnem ... Szégyellek panaszkodni magának! De igaz. Nem tudok segíteni.

És hiába bizonykodtam: nekem semmi bajom és semmiféle igényem, egyszerűen pechem volt a razziával, és ha ez nincs, újabb évig vagy évekig sem vette volna észre ... Hiába.

Nézzek munka után, dolgozzam egy ideig. Hogy legyen pár hónapra kitartásom. Akkor majd újra beállhatok hozzá. Igen, ez lesz a legjobb. A nyári hónapokban dolgozom, télen tanulok. Valahogy így. Majd ő is utánanéz baráti körben, építészek, szobrászok között, a kőfaragóknál, gipszeseknél, akik a főiskolának dolgoznak. Igen, persze, adjam meg a címem. Ja, cím ... Igaz! Kerítsek lakást minél előbb. Addig is, érdeklődjem Bélánál. Majd Béla útján üzen.

És jöjjek el hozzá, persze, bármikor! Szívesen lát, hiszen ez a barátságunkon mit sem változtat ...

Zavartan összeszedte, ami pénz nála volt, szokása szerint a tárcájából, igazolványok lapjai közül, nadrágmeg kabátzsebeiből. Láttam, csak pár pengő aprópénzt tart meg. Nem akartam elfogadni, rám tukmálta. Negyven pengőt. Fogadjam el, kölcsönképpen, majd megadom. Mindegy, hogy mikor, fogadjam csak el. Addig is, amíg majd keresek. Megélhetésre. És lakásra, sürgősen! És öltözzem is föl! Hiszen ilyen külsővel jobb helyen föl sem vesznek ...

Fogalma sem volt az öregnek a pénzről, az árakról, s hogy mihez is foghatok negyven pengővel. Hogy lakást vegyek ki, és öltözzem föl belőle, és még kitartásom is legyen, amíg majd keresek.

Amíg majd keresek ...

Ezerkilencszázharmincegyben!

6

Kiállani és bújni

Sokszor tapasztaltam ezután is, néha már babonásan hittem: amikor legmélyebb a kétségbeesés, akkor jön a váratlan segítség. Talán készül már, halmozódik lassan, és a kétségbeesés nem más, mint ennek előérzete? (Ahogy tavasszal az idő enyhülését, megújulását betegen és nyugtalanul várja az ember, és ha súlyos beteg, még bele is hal.) Talán a kétségbeesés az ára a segítségnek? Ahogy a felüdülésé a szomjúság? Hibánk, gyarlóságunk a kétségbeesés? Avagy különös érzelmi katalizátor, amely az emberekből az emberséget kiváltja?

Én odáig nem beszéltem volna senkinek a magam nyomorúságáról. Bélának sem, újdonsült barátaimnak még kevésbé. Magamra szorultan nőttem föl, váltam emberré. Előtte pedig, az otthon: ha nem is voltunk parasztok, azért a paraszti félelem és zárkózottság — vagy ha szépen mondom: a paraszti szemérem — megvolt apámban, anyámban, egész gyerekkori környezetemben. Ezt az örökölt hibát vagy erényt tetézte még a hamis póz is. Hamarosan láttam, milyen hamis, milyen ostoba és oktalan: hogy művésznövendék vagyok, álruhás királyfi!

Akkor este éppen tanulókörünk volt, utána sokáig sétáltunk Katival. Nem bánta, ha kikap az apjától, tíz óráig volt kimenője, ott sétáltunk az utcájukban éjfélig, föl és alá.

Felelősségre vont: miért mulasztottam a szemináriumot, azt akarom, én legyek a célpont megint? Lesz,

ami lesz. Megvet érte? Elmondja a többieknek? Kizárnak maguk közül ők is? Megmondtam: a toloncházban voltam két napig. És azután elmondtam sorra mindent, az egész nyomorúságomat. Először is nagyon haragudott rám, hogy miért nem szóltam, réges-régen, az elvtársaimnak. Vagy legalább neki! „Miért? Elég mindenkinek a maga baja!" „Kispolgári individualizmus! Nekünk mindenki baját kell viselnünk, úgy tudjuk elviselni a magunkét!" Láttam az aggodalmát, jólesett a részvét, de nyomorult voltam, ezért gőgös; bántani akartam: láthatták, milyen állapotban vagyok, sejthették maguktól is! Hogyan sejtették volna? Tudták, hogy nincs bankbetétem, sem a sarkon emeletes házam. Proli vagyok. Hogy él a proli? Azt mondtam, ott lakom a műteremben. Tanításért dolgozom. Ha kirándultunk, egy darab kenyér, szalonna került nekem is. A többi sem hozott különb tarisznyát. Legföljebb a lányok. De az más, a lányok ügyesek, pótolják azt, ami nem jó valami széppel: a zsíros kenyeret is szendvicsnek mutatják, és szalvétába csomagolják.

Nem soká időzött a szemrehányásoknál, praktikus női eszével már a megoldást kereste. Először is „elvtársi szavamat" vette, hogy nem alszom a Ligetben, többé nem kockáztatom a kizsuppoltatást. Amíg jobb megoldást találunk, van pénzem, ha elkéstem már a menhelyi zárórát, találni a pályaudvar körül olcsó szállodát. Rosszhírű, piszkos, mégis jobb, mint a ligeti pad, szánjak rá egy pengőt. Majd beszél ezzel, azzal, „fölveti a problémát" a szemináriumban is. Na hiszen, még csak az kell! De mennyire az kell, szégyelljem magam, bizalmatlan vagyok az elvtársaimhoz?!

Sokat vesztegettem már a szót örökös anyagi proble-

máimra. De talán utolszor teszem, és igyekszem röviden.

Kati apja házmester volt a Lövölde téren. Ugyanannak a tulajdonosnak egy közeli, Hernád utcai házában valamikor viceházmestert is tartottak. Ötemeletes, nagy bérház, két utcára fronttal. Most a lakások, kivált a drágábbak, jórészt üresen álltak, üresen állt a padláson a viceházmesteri szoba is. Kati apja elintézte a háziúrral, hogy odaköltözhetem. Öreg özvegyasszony volt a házmesterné, segítek neki lépcsőmosásban, takarításban, esténként összegyűjtöm a szemetet.

Így lett egyszeriben pozícióm és bejelentett szolgálati lakásom Budapesten.

Igaz, hat emeletet mászhattam a szűk hátsó lépcsőn; igaz, nyáron fullasztó meleg, télen hideg volt; kis tetőablak világította meg, azt meg hiába mostam, két nap alatt újra vastagon lepte a korom. De szoba volt. Saját, külön szoba! Életemben az első. A padlás előterében vízcsap is hozzá. Barátaim közadakozással berendezték. Szalmazsák, két pokróc, egy kisasztal, szék, mosdótál. Kati apránkint ágyneműt kerített, az asztalra terítőt, az üveges ajtóra függönyt.

A segédházfelügyelőséggel néha kereset is járt. Megkértek, hordjam föl a tüzelőt a konyhára. Ötször jártam végig a sok emeletet a pincétől, két kannával, míg telehordtam a nagy konyhai ládát púpozásig. Kaptam érte ötven fillért, hatvanat, mikor hogy. Az öregasszony betegeskedett, olyankor a konyhájában szundikáltam, én kapuztam. Kaptam érte vacsorát, reggelit és a kapupénz felét. Rendes munkám 1931-ben csak két hónapig volt. A mesterem ajánlására dolgoztam egy építési vállalkozónak a belvárosi templom restaurálásán. 1932-ben már majdnem félévig elég folyama-

tosan dolgoztam. Szobrászművészeknek, alkalmilag, a tavalyi építési vállalkozónak is, a Németvölgyi úti sírkőfaragónak is. Kezdtek már ismerni a szakmában. A Mémoszban is másképp néztek rám, másképp beszéltek, már nem voltam tahó. Ahol egyszer dolgoztam, hívtak megint, ha munka volt. Hívhattak is: volt lakásom, címem.

Egyedülálló embernek könnyebb a dolga. Én abból az ötszáz valahány pengőből, amit 1932-ben megkeres tem, még föl is ruházkodtam. Már télikabátom is volt, persze, a Teleki térről, de télikabát. Azután sem panaszkodhattam, volt munkám. Ha egy hónapig nem volt, a következő hónapban vagy a Mémosz közvetített ki, vagy a főiskola révén akadt valami. Jobban éltem, mint az építőszakmában a legtöbben. A családosok, ha egy hónapot facéran maradtak, már megkoplalták. Asszonnyal, gyerekkel nagyobb volt csak az elsejei kiadásuk, mint amiből én egész hónapban megéltem, hiszen lakbért, villanyt nem fizettem. A lelkem is megkönnyebbült: már nem hajszoltam a lehetetlent, szinte eszelősen, hanem megragadtam azt, ami van. Ha épp facér voltam, eljártam az Epreskertbe. Amikor a mester idehaza volt, kedve is volt, és rá is ért, rajzoltam, mintáztam, elővettük a főiskolai anyagot. Egy évben kétszer, pár héten át. Több mint semmi. Legalább nem felejtek, nem jövök ki a gyakorlatból, javul a rajzkészségem, technikám.

De már akkor tudtam: nem így leszek én szobrászművész. Hogy pár év magántanulás, aztán besegíti a mester egy szobromat a kiállításra, talán fölfedeznek, írnak rólam, talán akad mecénás, külföldi ösztöndíj ... Nem. Tudtam már, Katinak van igaza. Mi ne

várjuk a szerencsét, a kivételt, a mesebeli karriert, akkor se, ha olykor egynek sikerül.

A mi szemináriumunk nem volt KIMSZ-sejt. Meg kell ezt mondanom, mert később jöttek évek, amikor a kommunista ifjúság a szociáldemokrata párt szervezeteiben dolgozott. Akkor még nem így volt. A mi szemináriumunk: csupa radikális, őszintén forradalmár fiatal, de máig is csak Jóskáról tudom biztosan és Katiról, hogy tagjai voltak a Kommunista Ifjúmunkás Szövetségnek.

Mi a különbség? Van egyáltalában? Hisz nálunk is szocializmusról beszéltek a pártnapokon, Marxra hivatkoztak. Marx talán két pártot alapított? Akkor pedig mégis igazak a vádak, hogy az valami orosz dolog? A rendőrség üldözi őket. De mi is éneklünk olyan dalokat, meg beszélünk magunk között olyan dolgokat, hogy baj volna, ha rendőr hallaná... Nem nagyon értettem; az igazat megvallva, nem is sokat töprengtem én ezen a problémán. Úgy rémlik most: az élet gyorsabban válaszolt, mintsem az elmélet a kérdést megfogalmazta volna.

Valamikor, 1932 januárjában vagy februárjában, a legmélyebb nyomorúság hónapjaiban, sokan jöttek össze pártnapra a Dob utcai helyiségben. Központi előadót kaptunk, neves embert, a törvényhatósági viták vezérszónokát. Azt hittük, szó lesz a fővárosi közmunkákról, ínségmunkákról és általában a munkanélküliek helyzetéről. Más kerületekből is, az egész városból összejöttek, zsúfolásig megtelt a nagyterem, még a lépcsőházban is álltak. Karszalagos rendező gárdisták alig tudtak utat törni a szónoknak. Hallottunk is mindarról, amiről hallani akartunk, csak éppen nem úgy, ahogy szerettük volna. Már az is bosszantott,

hogy olyan kenetesen szónokolt, és minduntalan mélyen tisztelt elvtársaimnak szólított minket. Nem bántam volna, ha kevésbé mélyen tisztel, de jobban ismeri a gondjainkat. Nagyon műveltnek látszott, sok idegen szót használt, fejből rengeteg számot idézett: költségvetés, fizetési mérleg, deficit, inszolvencia, likvidálás, szanálás. Játszott a fogalmakkal, számokkal, s közben az volt az érzésem: jókora szamár, hiszen úgy beszél, hogy az embernek végül megesik a szíve szegény kormányon. Oda is lyukadt ki: nekünk szocialistáknak most nem az a dolgunk, hogy a bajokat és nehézségeket növeljük, hanem, hogy „öntudatosan és fegyelmezetten együtt fáradozzunk minden konstruktív erővel". Gyér taps fogadta az előadást. Néhány félhangos szitok is.

Mérgemben álltam föl. A szemináriumban már elmúlt rég a félszegségem, de más az tíz-tizenkét állandó tanulótárs, hasonszőrű fiatal között. Ha készülök erre a fölszólalásra, biztos, hogy szörnyű lámpalázam lett volna. Így csak utóbb csodálkoztam el a bátorságomon, meg azon, hogy milyen folyékonyan beszéltem. Mondom, mérgemben. És a körülöttem elhangzó megjegyzések is csak a mérgemet és igazamat erősítették.

— Az a véleményem, hogy munkanélküliség nincs. Munka nagyon sok is volna ebben az országban. Csak el kéne kezdeni. Ha az ember a Körúton kívül jár, úgyszólván csupa rongyos embert lát az utcán. Vagyis kellene a ruha meg a cipő. Piaczáráskor, hozzám hasonlóan, hányan ácsorognak mindenütt, hogy a rohadt, poshadt maradékot fillérekért megvegyék, ami csak a disznónak való. Nagyon is kellene a búza, hús, mindenféle termény, mert éheznek az emberek. És nézzék meg a ligeti padokat meg a kapuk alját, a transz-

formátorházak ablakát, ahol kifúj a meleg levegő, hányan alszanak ott! Meg a Teleki téren. Mennyi házat kellene itt felépíteni, hogy ennek a sok embernek lakása legyen!

Az előadó gúnyosan mosolygott és bólogatott. Aztán ujjával a levegőbe bökött:

— De miből?! Ez az, mélyen tisztelt elvtársam, miből? Honnan vegyék a pénzt?

— Onnan, ahol van. Adóztassák meg azokat, akiknek még a mai világban is túl sok jut. Hiszen éppen a mélyen tisztelt előadó elvtárs mondta: a vagyonosokat is érinti, ha tovább tart a válság. Hát adják oda a vagyonuk egy részét! Ha minden földbirtokos, nagytőkés, nagypénzű ember a vagyonának csak a tizedét odaadná, olyan építkezés indulna meg Budapesten, országszerte, hogy egyszeriben nem volna munkanélküliség. És ha nem volna munkanélküliség, akkor a proletár, aki most az utolsó gönceit kínálja eladásra, megint vásárolni tudna. A lakbért is fizetné. Mindjárt megindulna a kereskedelem és a pénzforgalom, amiről a mélyen tisztelt előadó elvtárs azt mondta: befagyott. Vannak ebben az országban, nem is kevesen, akiknek mindenre telik. Adózzanak! És amíg tart a munkanélküliség, segítsék a munkanélkülieket! Nem lehet az, hogy az egyetlen ország vagyunk a világon, ahol nincs munkanélküli segély! Ki kell mondani, hogy aki munkanélküli, annak elhalasztják a tartozásait, nem kell lakbért fizetnie. Hiszen hová jutunk, ha így megy tovább? Hiszen már a múlt ősszel kapuk alá kerültek meg udvarokba családok, négy-öt gyerekkel, minden kis holmijukkal. Csak a mi házunkban is két család! Mi lesz itt május elseje után, ha újra megkezdődnek a kilakoltatások?!

Az előadó bólogatott, egyre buzgóbban és egyre gúnyosabban mosolygott. Aztán megszólalt:

— Folytassa csak tovább! Folytassa, kérem! És vegyük fel a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval! Igaz? Lépjünk kereskedelmi viszonyba vele! Igaz? Hogy az onnan érkező megrendelések révén munkaalkalmakat teremtsünk.

Zavarba jöttem: — Ezt nem mondtam, ezt nem gondoltam.

Mire az előadó: — Úgy látszik, nem tanulta meg a leckét elég alaposan . . .

Álltam, mindenki rám nézett, és sokan furcsán, idegenkedve, mások ijedten, baráti aggodalommal. Hátul, a sarokból, közbekiáltottak: „Igaza van!" A teremben zajongás támadt. Az előadó pedig az asztalt verte, hogy nem tűr kommunista agitációt. Nem értettem: miféle szörnyűséget mondhattam, hogy ilyen ribillió támad? A józan eszem szerint javasoltam valamit. Már régen töprengtem rajta: ha talán beszélgettünk, bizonyára beszélgettünk, mástól is hallottam ilyesmit, de leginkább mégis a magam feje után mentem. Hiszen kézenfekvő! Ha egy Mars-lakó pottyanna ide, és látná egyfelől a dugig jóllakottakat, a túltermelési válságot, az eladhatatlan raktárakat, a hónapok óta rozsdásodó gépeket; másfelől a nyomort, éhezést, ruhátlanságot, az is csak ezt javasolná. Még csak nem is mondanám, hogy olyan dühösen osztályharcos javaslat volna. Hiszen újra megindul a gazdasági élet, és ez nemcsak a prolinak jó, hanem a tőkéseknek is . . . Hát a szociáldemokrata párt képviselőjének a városházán meg az országgyűlésben nem ezt kéne elmondania? Ha egyszer olyan nagyon töri a fejét a kormányzat, miként segítsen a nyomorúságon meg a munkanélküliségen!

És ha egyszer olyan nagyon kötelességünk, hogy támogassunk minden „konstruktív" törekvést!

Már megint, ezúttal a nagy nyilvánosság előtt, lekommunistáztak. És akárhogy nézem, semmi másért, csak mert a józan eszem és tisztességem szerint beszéltem.

Valaki megrántotta a kabátomat, üljek már le, hallgassak, ne mutatkozzam! Nagyon erélyes volt, nem is tudtam ellenkezni. Közben mások kértek szót, valaki már beszélt is, a botrány elcsitult, hogy később néhányszor újra fellángoljon azon a parázshangulatú pártnapon. De már akkor nem én voltam a hőse, és már az előadó sem kommunistázott. Megcsendesült, arcára fagyott a mosoly, kicsit rekedt hangon érvelni próbált, érvelni, érvelni, kínlódva.

Nem lett az ügynek folytatása. Akkor nem sejtettem, milyen veszélyben forgok, később áldottam a szerencsémet. Nem is tudom mással magyarázni: talán az ügyeletes rendőrtiszt jobb emberismerő volt, mint a mélyen tisztelt előadó elvtárs; vagy talán, hogy látta az előadó buzgalmát, úgy vélte, legjobb, ha rábízza a megtorlást? Igaz, a nevem még nem szerepelt a budapesti politikai rendőrség listáján. Valószínű, hogy a következő alkalommal már nagyon megütöttem volna a bokámat.

Csakhogy a következő alkalommal okosabban viselkedtem. Akkor már tudtam, mit csinálok.

Pártnap után elszakadtam a vitatkozóktól, magamban siettem haza. Nem vettem észre, hogy valaki követ. Jó messzire jártunk már a Rottenbiller utcában, amikor mellém szegődött és megszólalt. Ismertem látásból, találkoztunk máskor is a párthelyiségben. Munkanélküli mérnök. Hadifogoly volt, és kint ma-

radt pár évig Oroszországban. Egy kazanyi gyárban dolgozott. Ezért aztán nem könnyen boldogult idehaza. Negyven év körüli, tüdőbajos formájú, magányos ember. A ruhája mutatta, nagy szegénységben élhet. Azzal kezdte: bátor dolog, amit csináltam, de meggondolatlan. Akárhogy került kezembe a KMP felhívása, biztosan nem azért adták, akik adták, hogy a szociáldemokrata párthelyiségben, nyilvánosan álljak elő vele. Az ilyesmit az ember csöndesen elmondja becsületes munkásoknak. Nem ilyen notórius szociálfasiszta füle hallatára, mint a mi előadónk! Egykettőre kitörhetem a nyakam! . . .

Kikérdezett a múltamról, barátaimról. Miért nem kérek tanácsot az ifitársaimtól, ha föl akarok szólalni? De itt van ő is. Ha valami problémám van, ha valamit nem értek, forduljak hozzá.

Egész éjszaka sétáltunk a Duna-parton. Megmondtam, hogy semmiféle KMP-röpcédulát nem láttam. Alig akarta elhinni. Sokszor voltam még így ezután is: a kommunisták nem valami mást, nem valami újat mondtak nekem, hanem szinte a magam véleményét. Ezért, ha nem hangzanék nagyképűen: nem én csatlakoztam a párthoz, hanem a párt csatlakozott hozzám. (S ha meggondolom, így lehettünk vele a legtöbben.)

Hanem én azon az éjszakai beszélgetésen hallottam először világosan és részletesen a szociáldemokraták és „az igazi marxisták" közötti ellentétről, a szociáldemokrata párt szerepéről a politikában, a munkásmozgalomban, a szakszervezetben. Sok mindenről, amit hiszen éreztem, sejtettem homályosan, de nem láttam. Nem is láthattam. Mondtam már. A mi szemináriumunkban nemcsak olvastuk Marxot, hanem gyakor-

lati és forradalmi módon értelmeztük. És a Szovjetunióról is csak jót hallottam a mi szociáldemokrata szemináriumunkban. A szakszervezetben is többnyire csupa magamfajta emberrel találkoztam. És ha valahol, munkaközvetítőben, nyilvántartóban, akár a pártirodán, másként beszéltek: én azt már megszoktam, hogy az íróasztal mindennél jobban elválaszt két embert, aki az egyik oldalán ül, és aki a másik oldalon áll. Ez az én éjszakai beszélgetőtársam gyűlölettel ejtette ki még a szót is, hogy „szociáldemokrata". Meg is kérdeztem: ha így gyűlöli őket, miért lépett be? Azt mondta: ez az egyetlen mód rá, hogy munkásokkal, marxistákkal találkozzék. (Később megértettem: a Szovjetunióból jött haza. Ott egyébként talán még nem is volt párttag. Itthon mindenképpen gyanús elem. Az illegális kommunista mozgalomba nem kapcsolódhatott be.) Ha viszont a szociáldemokrata pártban munkásokkal, marxistákkal találkozik, akkor miért beszél ilyen gyűlölettel róluk? Azt mondta: ezek a munkások nem szociáldemokraták, és a párt nagy többsége nem az. Őszinte szocialista forradalmárok és marxisták, de másutt nem tudnak szervezkedni. Ez a magyarázat megnyugtatott, és tetszett is. Tetszett, hogy nem tartozom semmiféle tisztelettel az olyan „mélyen tisztelt elvtársaknak", semmi közöm hozzájuk. Urak azok is, egyik kutya, másik eb. Hogy én is igazi marxista vagyok és őszinte forradalmár. Arra, hogy kommunista volnék, nem is gondoltam. Sőt, ezt a szót, hogy „kommunista", azon az éjszakai beszélgetésen talán ki sem ejtettük. Hanem: forradalmár, őszinte szocialista, igazi szocialista, igazi marxista.

Másnap, szeminárium után, Jóska visszatartott. Hallott már a pártnapi botrányról. Elkísért, vásároltunk

egy kis „kolkaját", feljött velem a padlásszobámba. Ő is azzal kezdte: hogyan került kezembe a KMP felhívása? Megmondtam, tegnap estig nem tudtam róla, hogy ilyen felhívás van. És ebből a beszélgetésből megint csak az derült ki, hogy mi „igazi marxisták", „őszinte szocialisták", „forradalmárok" vagyunk, és hogy óvakodnunk kell az ilyen „mélyen tisztelt elvtársaktól". Szóval, már megint csak külön kör a körön belül, de hogy ez kommunista volna, arról szó sem esett.

Elkövetkezett hamarosan a biatorbágyi merénylet. Egy Matuska Szilveszter nevű őrült — talán nem is őrült, hanem fizetett provokátor, hiszen kiderült a tárgyaláson: 1920-ban fehérterrorista volt — fölrobbantotta a biatorbágyi hidat a bécsi gyorsvonattal. Sokan meghaltak, megsebesültek. A kormány rögtön statáriumot hirdetett, és a merényletet a kommunistákra fogta. Nekünk, „igaziaknak", megint csak különvéleményünk volt ebben a dologban. Nem értettünk egyet a „fejesekkel", a „Conti utcával". És amikor Sallait meg Fürstöt statáriális bíróság elé állították, fölháborító eljárásnak tartottam én is, együtt tüntettem a tüntetőkkel, szíves-örömest vettem részt ifitársaimmal a titkos éjszakai akciókban. Őrt álltam az utca egyik sarkán, valaki más a másik sarkon, Kati meg írta krétával: „Mentsétek meg Sallait és Fürstöt!" „Le a statáriummal!" Különösen a biciklis rendőröktől féltünk. Lámpa nélkül jártak, és olyan csöndben tudták megközelíteni az embert az éjszakában. mint a macska.

Most már tisztán láttam, hogy a kommunistákat igazságtalanul üldözik. Hogy a kormány tőlük fél és nem a szociáldemokratáktól. Mert pontosan azt akarják, amit a nép: a tisztességes társadalmi rendet. A mi

embereink. Természetes, hogy megtettem mindent a segítésükre. Természetes, hogy vállaltam a Vörös Segély bélyegeinek az árusítását. A bélyeget Katitól kaptam, tőle kaptam címeket is. Tudtam, hogy ez tilos dolog, „államellenes tevékenység", „a társadalmi rend fölforgatása". A bélyegeket a padláson egy cserép és egy tetőléc közé szorítottam. Ott ugyan nem találják meg. Magamnál csak annyit tartottam, amennyit a napi utamon elosztottam. Ha elkapnának, meg tudjam semmisíteni, vagy ha megtalálják, mondhassam, vettem valakitől, nem ismerem, nagyon agitált, csak azért vettem, hogy lerázzam a nyakamról. „Konspiráltam." Nem voltam kommunista, de már tudtam, hogy közöm van hozzájuk.

Áldatlan dolog volt a kommunisták és a szociáldemokraták gyűlölködése. Nagyon örültem a VII. Komintern kongresszus határozatának. Közös az ellenség: a fasizmus; és ha ez a közös ellenség nem nézi, ki szocialista, ki kommunista, akkor mi se nézzük, hanem fogjunk össze. Fogjunk össze, méghozzá nemcsak a szociáldemokratákkal; mindenkivel, aki a zsarnokság és az új háború ellen harcolni kész. Mégsem úgy emlékszem a VII. kongresszusra, mint holmi törésre a politikánkban. Szánva-bánva mindazt, ami előtte volt. A testvérharcot nem a kommunisták kezdték. A kommunisták egyezséget és egységet ajánlottak 1919-ben is; azzal kezdték, amikor a börtönből kiléptek, ahol pedig a szociáldemokrata belügyminiszter rendőrei verték félholtra őket. És mi történt 1919 augusztusában? Azt mondták: az antantnak csupán a kommunisták ellen van kifogása, a szocializmus ellen nincs. Majd jönnek ők, és megteremtik a szocializmust. Megalakult a Peidl-kormány. És első intézke-

dése volt, hogy visszaállította a régi rendőrséget, üldözni kezdte a kommunistákat. Pár nap múlva a jobboldali puccs szépen megbuktatta a Peidl-kormányt; Friedrichék bementek a minisztertanácsba: tessék átadni a hatalmat! És ők szó nélkül átadták. Azóta meg? Hogy csak a magam példájára hivatkozzam: az a pártkorifeus, az a mélyen tisztelt elvtárs, talán vitatkozott velem? Ha nem volt igazam, vagy ha úgy látta, nincs igazam, próbált meggyőzni? Kommunistázott, és verte az asztalt. Kommunistázott, hogy a rendőrtiszt fölfigyeljen rám. És nem ugyanezt csinálták másokkal? Százakkal, ezrekkel, éveken át? A szociáldemokrata párt szervezeti szabályzatában volt egy pont: ki kell zárni a pártból a rendőrbesúgókat és a kommunistákat. Egy mondatban! Az ilyen kizárásokat nyilvánosan közzétették a *Népszavá*-ban. A rendőrség tudta, ki a besúgója, tehát azt is megtudta a névsorból, ki a kommunista. Túlzás volt, ha azt mondtuk rájuk, hogy az árulók és provokatőrök pártja? Túlzás, de nem egészen alaptalan. Beleszorítottak, és mi belementünk a testvérharcba. És a harc logikája szerint aztán „elhúztuk a kötelet". Egy kalap alá vettünk sokszor minden szociáldemokratát. Az elvi politikánk mégsem ez volt. És általában a gyakorlatunk sem. Magam is vigyáztam, hogy igazságos legyek. Mondom tehát, sem fordulatot, sem megbánást nem éreztem 1935-ben. Nem volt meglepő újdonság nekem, hogy a szervezett munkásság egységét akarjuk, azt a legfőbb erőt, amely a fasizmusnak és háborúnak útját állhatja.

A mi szerelmünk Katival 1931 nyár elején kezdődött. Meséltem már, milyen nehezen szántam rá magam, hogy megszólaljak. Ő ezt a zavart mindjárt eloszlatta. És az első csók után, mint régi szerelmesek,

mindjárt úgy voltunk. Hiszen kimondtuk mind a ketten, hogy rég szeretjük egymást. Még attól féltem, hogy tapintatlanul sietnék, alig mertem kinyögni, feljön-e hozzám. Csodálkozva nézett: „Mondtam, hogy szeretlek!" Ez a gyors engedékenység majdhogynem csalódást okozott. És az is, hogy előttem volt már valakije.

— Miért ne lett volna? Tizenkilenc éves voltam, nagylány. Önálló kereső. A nagyanyámnak tizenkilenc éves korában már két gyereke volt. És ha elvált asszony volnék? Az elöljárósági pecsét számít? Az jelenti a tisztességet?

— De szeretted!

— Ha nem szerettem volna, ha érdekből vagy kíváncsiságból tettem volna, megnyugtatna? Szerettem. Aztán elváltunk egymástól, el is került máshová. Elmúlt. És amikor elmúlt, jöttél te.

— Engem jobban szeretsz?

— Őt is úgy szerettem, ahogy akkor szeretni tudtam. Most felnőttebb vagyok, érettebb, jobban tudok szeretni, mint akkor. És mi egyidősek vagyunk, egyformák. Ő húsz évvel idősebb volt nálam és értelmiségi. Ez más.

— Ez jobb?

— Most ez jobb. Amikor őt szerettem, az volt jobb . . . Miért kérdezel ilyeneket? Kérdezem én, hogy jobban szeretsz-e, mint Lenkét, vagy hogy ez jobb-e? Bánt vagy zavar engem az, hogy már szerettél valakit előttem? Amikor még nem is ismertél?!

— Az más.

— Miért volna más? Miféle feudális gondolkodás ez? Másfajta lények vagyunk, férfiak és nők? Más állatfajta? Vagy kétféle erkölcs érvényes ránk?

— Nem, nem... Csak... Azért fáj, hogy előttem már voltál valakié.

— Nem voltam senkié. Most sem vagyok a tiéd. A magamé vagyok. Enyém a testem, én magam vagyok a testem. Elég baj, hogy olyan világban élünk, amikor a munkaerőmet el kell adnom. De magamat nem adom el, hát nem vagyok senkié. Társa vagyok annak, akit szeretek. A társa voltam Péternek, amíg őt szerettem. Csak hálával gondolhatok rá, senkitől annyit nem tanultam. Ha az vagyok, aki vagyok, neki köszönhetem... És aki vagyok, most — neked vagyok. Ő sem volt az enyém, és te sem vagy az enyém. Hanem a társam vagy, önként. Addig, amíg szeretjük egymást.

— Én mindig szeretni foglak.

— Ezt ne mondd! A szerelemnek is megvan a dialektikája. Legföljebb csak azt mondhatod: szeretnél mindig szeretni. Én is. A szerelem, amíg tart, örökké akar tartani. Ez így van. De ha elmúlik is, az a fontos, hogy ugyanolyan becsületesen tudjunk elválni, ahogy szerettük egymást.

Máig sem tudom a szívem szerint egészen elfogadni ezt az érvelést, pedig belátom: logikus. Hát még akkor, amikor frissen élt bennem az első, egészen másfajta szerelem sok emléke, amikor munkált még bennem sok otthoni, falusi, régi világból való ítélet és előítélet, szokás, szemlélet! Péter zongoraművész volt, világlátott ember. Azonkívül derék forradalmár. 1944-ben internálótáborban halt meg. Kati mindig nagy szeretettel beszélt róla. Furcsa dolog, hogy még ez is fáj az embernek. Nagyon szerettük egymást; és bár akkor jólesett volna, ha kicsit rajongóbb, „nőiesebb", odaadóbb, nem éltem olyan tiszta harmóniában senki

mással azóta sem. Biztos, hogy nem akadt még nő az életemben, aki változó hangulataimat, hirtelen haragjaimat olyan ügyesen tudta volna irányítani, leszerelni. És az is biztos, nem volt még egy szerelmem, amely tudásban, magatartásban annyira formált volna, olyan nyomot hagyott volna az életemen. Éppen azt tudta erősíteni bennem, ami emberségemben, úgy hiszem, a legkülönb. A megpróbáltatások és kudarcok idején találhattam volna olyan párra is, aki a mindenkiben ott lappangó gyávaságot és „okos" megalkuvást erősíti bennem. Kati aztán nem!

1933-ban egyszer csak föltűntek Budapesten is a fasiszta egyenruhák. Nem a fasizmus, az már itt volt, persze; mi más lett volna Horthy és a fehértiszti banda, amely uralomra juttatta, és amely azóta „konszolidálódott" az államapparátusban, tisztikarban és gazdasági életben? Most, német hatásra, ez a némiképp civilizálódott fasizmus keresni kezdte régi, böllérbicskás, igazi önmagát. Szövetségesnek, tömegbázisnak ott volt a ferencvárosi trafikos, a házmester, az egész lump csőcselék. A Ráday utcában volt az első helyiségük, és vasárnaponként csizmásan, egyenruhásan vonulgattak. Még barna egyenruhát hordtak. Eredetüket annyira sem titkolták, hogy a német horogkeresztet valahogy magyarosítsák. A zöld színig és a nyilaskeresztig a fantáziájuk csak több éves fejlődés során jutott el. Addig a Ráday utcában a szabályszerű SA egyenruha divatozott. Még óvakodtak, még kevesen voltak, de már hellyel-közzel kimutatták a foguk fehérét. Fölvonultak a budai hegyekben, a Pilisben, azokon az útvonalakon, ahol az ifjúmunkások túrázni szoktak. És ha tőlünk elmaradozott, leszakadt egy kisebb csoport, azt megtámadták, véresre verték, aztán

elfutottak. És már jelentkeztek az első agitátoraik az üzemekben, építkezéseken. Notórius csibészek, iszákosok, tolvajok, vagy egyszerűen: földbuta emberek. Ha vitát kezdtek, hamar nevetségessé váltak, kerülték is a vitát velünk. Még nem küldtek a Duna jege alá Újvidéken ezreket, védtelen asszonyokat, gyerekeket. Még nem lőttek a Dunába Pesten három hét alatt húszezer embert. Még nem indították útnak halálmeneteiket százezrek kivégzésére. Még nem öltek embert fülbevalóért, karikagyűrűért, aranyfogért. Még nem irtottak ki családokat a lakásukért. Még csak voltak. Sápadt, sunyi pofák, benőtt, lapos homlokok, csúcsfejek, az alkoholnak, nemi aberrációnak, lappangó elmebajnak ezek a gusztustalan figurái még épp csak előjöttek az árnyékból, egyenruhát húztak, fenyegetőztek, följelentettek. És ha legalább ötszörös túlerőben voltak, verekedtek.

Aki ma tanulja iskolában, az elsősorban a történelmi gaztetteiket tanulja, és azokat az osztályérdekeket vizsgálja, amelyek mozgatták őket. Mi, akik átéltük azt az időt, az undorító pofájukra is emlékszünk, az ordító hülyeségükre, prepotenciájukra. Érdekes, ha ma ábrázoljuk őket, például színpadon, valamirevaló író és színész vigyáz rá, hogy „emberi vonásokkal" ruházza föl a figurát, ne legyen karikatúra. Félve teszek róla tanúbizonyságot, de igaz hitemre mondom: mind megannyi karikatúra volt. Csak nem tudtunk szívből nevetni rajtuk. És nem a humorérzékünkkel volt a baj.

Így talán nem realista a jellemzésük, nem valószerű? Hát amit tettek, az volt?!

Nekem akkor még a politikában az érzelmi érvek majdnem annyit számítottak, mint a logika. Ma sem

becsülöm le őket. Mindig csodálkoztam is rajta, hogy egyes kommunisták úgy lebecsülik. Például a szónoklás művészetét, az érzelmi hatást, amit egy vérbeli népszónok kiválthat. A világnézetünk tudományos világnézet, de az ember egész ember, húsból-vérből, érzelmi élete is van. És ha ez az érzelmi élet harmonizál az értelemmel, azt ne becsüljük le, jó dolog.

Gödön voltam egy vasárnap, de csak délig maradtam a társasággal. Kati nem ért rá, a városban volt találkozónk délután. Megvitattuk reggel a politikai híreket, játszottunk, fürödtünk. Ebéd előtt megint összegyűltünk Jóska körül. Miről vitatkoztak, már nem emlékszem; az embereket figyeltem; a fiúkat, lányokat, akik között most, Kati nélkül, bágyadtan is az erős napon, fáradtan is a futkosástól, úszástól, kicsit rosszkedvűen idegennek éreztem magam. Neumann Jancsi vitte a szót. Nagyképűen, szokása szerint. A körmét nézte, aztán az égre, és valahányszor kiejtette Lenin nevét, úgy mondta: „Ljényin." Közben sűrűn föl-fölpislogott Jóskára, figyelte a hatást. Mi közöm nekem ehhez a Neumann Jancsihoz?... Aztán a dundi Sári, ez a folyton tüzelő kis szuka. Mit ért ez a marxizmusból, szegényke? Ha templomban osztogatnák a jóképű fiúkat, nem oda menne? Vagy akárhová. Érdekli ezt más?... Sokféle embert láttam magam körül és közöttük sok idegent.

Aztán megebédeltünk, én elbúcsúztam, hogy elérjem a kétórás bumlivonatot. Újpesten átszálltam villamosra, és a villamoson belébotlottam egy horogkeresztes bandába. Feszítettek az új zsávoly egyenruhákban, a dobozformájú kalapokban, lökdösődtek, köptek, idétlenül röhögtek. És én egyszerre forró barátságot éreztem az otthagyott egész gödi társaság iránt.

Életre-halálra összetartozást a stréber és nagyképű Neumann Jancsival, a fülig bibe Sárival, mindegyikkel külön-külön és együtt, akik közt lehet olyan is, hogy épp csak elviselem valameddig; hogy külön büntetés volna vele a közös zárka. De mégis az enyéim, mégis életre-halálra összeköt minket, valóban életre-halálra, ez a küzdelem; a legfontosabb dologban ugyanazt akarjuk, és ugyanazok az ellenségeink. Érvelés nélkül, pusztán, ahogy a nyilasokra tekintettem; ahogy viselkednek, és ahogy sejtetik, hogy viselkednének, ha többen volnának, még többen; ha nem csodálkozva, idegenkedve néznék az emberek a még új egyenruhákat, ha ők volnának hatalmon; hogyan viselkednének akkor! Ez a látvány egy pillanat alatt megértetett valamit velem, amit logikával bonyolult módon tudnék csak levezetni.

Már jó ideje alig szóltam Béláról. Pedig 1932-ig hol sűrűbben, hol ritkábban, de találkoztunk. A mester minden alkalommal emlegette, fájlalta is, hogy nem a tanítványa. Első évben föltűnt, másodikban a reménységek közt emlegették. 1932-ben Rómába kapott ösztöndíjat. Rómában töltötte még a negyedévet is. Közbül azonban nyáron hazajött, az Epreskertben dolgozott a „Keresztút" című reliefkompozíción. Jelentkezett és meglátogattam. A „Keresztutat" nem szokták az Opusban emlegetni, Béla is — öngúnnyal és mentegetőzve — úgy nyilatkozott: „Ezzel még tartozom a főtisztelendő patrónusaimnak." Az egri minoritáknak készítette. És igaz, sok még itt az idegen hatás (a cinquecento, különösen a Mózes) Krisztus arcának és tartásának a megfogalmazásában; az egész

kompozíció pedig a Pokol kapuját idézi. Mégis, szerintem, már jellegzetes Badics-mű. És a „Deukalion" előképe. Sőt! Elolvastam mindazt a zöldséget, amit Béláról a kritikusok összehordtak. (A legtöbb tanulmányból még az is alig derül ki, hogy Béla szobrász, inkább azt hinnéd: zeneszerző.) Mintha süketek volnának a mű lényegére... Könyvtárszekrényemen őrzöm egy kisplasztikáját. A legújabb, az érett Badics Béla műve. 1958-ban kigyulladt egy vidéki gyermekotthon. Kitüntették az egyik pedagógust, a képét is hozták: élete kockáztatásával nyolc gyermeket mentett ki az égő házból. Emlékszem, Béla hallatlan izgalomba jött, odautazott, beszélt a hőssel, a szemtanúkkal. A bronzot az intézetnek ajándékozta, a terrakottát nekem. Abban az intézetben csupa mongoloid és mikrokephal gyerek volt. Csupa menthetetlen kis hülye. És az „Életmentő" figurájának az arcán, gesztusában ugyanaz a vád és méltóság, ugyanaz a nyugalom és nyugtalanság, mint a „Keresztút" Krisztusának arcán. Hát a „Deukalion"? (Hát a hősi emlékmű?!) A „Keresztútnak" nincs a főalakon kívül egyetlen normális, emberi figurája. Csodálom, hogy a templomban kitették, hogy nem ismertek magukra a megrendelők. Jelentkezik már az ars poetica, és én a Műhöz számítom a „Keresztutat". „Hát érdemes?!"

Igen, igen! Ha valaki az emberiséget a róla megjelent kritikákból ítéli meg...

A főiskolán, de különösen Rómában, Béla sokat tanult; és beszélgetésünkből leginkább annak örültem, hogy sokat tanult, de azért nem felejtett. A reliefből is, elbeszéléséből is a régi töprengő, vívódó Béla, a sikfőkúti sétáink jutottak eszembe. A történelemről beszélt, de mindig azt kérdezte: miért is vagyunk, mi-

végre, mi az, hogy ember? ... Pár nap múlva újra meglátogattam az Epreskertben, fölvittem hozzá Katit. Nagyon tetszett neki. Fölvillanyozva mesélt a római diákéletről, gúnyolódott a fasisztákon, az egész ostoba katonásdijukon és a fő bohócon, Mussolinin. Eljátszotta nekünk, hogyan száll ki az autójából, hogyan köszön, hogyan vonul a tribünre, hogyan állítja be a pózt, az arcát. És a rendíthetetlen szoborfigurából hogyan válik egyszerre ijedt és ijedtségét túlkiabáló, hisztériás emberré. Úgy láttam, Kati is jól mulat, kicsit féltékeny is lettem. Aztán meghívtuk Gödre. A bemutatkozása nem sikerült. Nem igaz, hogy a társaság miatt, hiszen munkások közt, egy vidéki műhelyben élte le kamaszkorát, ugyanilyen fiatalok közt. Inkább a szereppel volt baj; hogy nem kirándulni jött velünk, hanem „fölkértük": tartson előadást az olasz szobrászatról. Az ördög bújt Bélába, egyszerre nagyképű lett. Talán nem tudta, hogy ezek a fiúk-lányok itt nemcsak tanulnivágyó, de máris sokat olvasott, művelt munkásfiatalok. A világot járt, főiskolás Béla akarta igazolni magát a négy évvel azelőtti, tahó kis Béla előtt, vagy mi! Nagyképűsködött, és aki fiatalok előtt nagyképűsködik, az már meg is bukott. Azonkívül föltűnést akart kelteni, meg is akart botránkoztatni minket. Sokat beszélt a fasizmusról. Amit a fasizmusról mondott, az tetszett is. De az már nem, hogy a fasizmust ismételten forradalomnak nevezte, mint Mussoliniék. Meglepett, milyen zűrzavaros a gondolkodása, mennyire megtévesztik a szavak és külső formák. Olyanokat mondott: „Minden eszme szép papíron. Ha az ember Platónt olvassa az eszményi társadalomról, vagy az Újszövetséget olvassa a testvériségről, vagy Campanellát, Kantot, Marxot,

Mussolini első cikkeit a *Popolo d'Italiá*-ban, az mind gyönyörűen hangzik. És minden eszme rokonszenves, amíg ellenzéki pozícióból kisebbségben harcol. Amíg azért harcol, hogy megnyerje az embereket, tehát kénytelen humánus lenni. Mihelyt hatalomra jut, törvényszerűen dehumanizálódik, mert már nem megnyerni, hanem megnyergelni akarja — és ha nem is akarja, de kényszerül — az embereket."

Mi az ifi-mozgalomban mindig készek voltunk, és tudtunk is vitatkozni. De mint a vívók, csak úgy tudtunk küzdeni, ha partnerünk velünk egy síkon állt, a gondolkodás rendszerének valamiképpen ugyanazon a szőnyegén. Aki nem, az hamar megkapta: „Az ellenséget nem meggyőzni kell, hanem legyőzni!" Béla nagy szamárságokat beszélt. Bár volt abban, amit mondott, olyan, amit mi is megszívlelhettünk volna. Lényegében mégis barátaimnak volt igazuk: polgári objektivizmus, ideológiai kotyvalék. Neumann Jancsi tajtékzott: „Ez a legreakciósabb neoarisztokratizmus, ezzel a filozófiával készítik elő és teszik udvarképessé a fasizmust mindenütt!" Mástól is kapott enyhébb gorombaságokat. Végül Kati megkérte, maradjon a tárgynál, és beszéljen a művészettörténetről. Én meg szégyelltem magam.

Másnap elmentem a műtermébe.

Látszott, bánja már a viselkedését, de védeni próbálta mégis.

— Van fogalmad, mennyit hivatkoznak a fasiszták a népre? Legalább annyit, mint a tieid!

— De ha tudod, hiszen mondtad is: az Ansaldo, az Olivetti, a Fiat, a Montecatini áll mögöttük! És a délolaszországi nagybirtokok. Az egyházfejedelmek.

— Nem ez a kérdés itt. Hanem az emberi mechanizmus!

— Mi az, hogy „emberi mechanizmus?"

— Emberi mechanizmus. Mit magyarázzam? Az, hogy az ember gyáva, hitvány, a hatalomhoz törleszkedő, bálványokat akar magának, buta, felelőtlen. Persze, mindennek az ellenkezője is. De fura módon, mihelyt tömegben van, a hitványság addicionálódik.

— Gyönyörű! Arra nem gondolsz, hogy amit „emberi mechanizmusnak" nevezel, az osztálytársadalmak és az elnyomás terméke?

— Mindegy! Hallgass ide! A huszadik század, amit eddig láttunk belőle, és ami nem más, mint a tizenkilencedik század meghosszabbítása: tökéletes zsákutca. Vissza kell fordulnunk, de úgy, hogy a tizenkilencedik század batyújából minden fölösleges limlomot kidobálunk. Újra kell kezdenünk, romantika nélkül, hazug illúziók nélkül, mindenféle morális és társadalmi előítélet nélkül: vagyis álszenteskedés nélkül. Kilábaltunk a világháborúból, és benne vagyunk nyakig a gazdasági válságban. Ha így folytatjuk, megint háború lesz, és megint válság, és megint háború, és megint válság. Mostanában sokat foglalkoztat a vízözön monda. A babiloni meg a görög változat. Újra kell teremteni az embert, ha élni akarunk, ha ki akarunk szabadulni a hibás körből. Érted?

— Értem. És ha ezt mondtad volna Gödön, tudtunk volna beszélgetni, vitatkozni. De te, mintha csak meg akarnád botránkoztatni őket . . .

Fölkiáltott.

— Mert: párt! Nem abból tudom, hogy mondták, hanem abból, hogy rájuk néztem, és láttam: ilyen heterogén társaságot csak egy párt hozhat össze. Ne-

kem pedig most, megértheted, Olaszország után, egyszer s mindenkorra elegem van a pártból. Ahol még a klozetra is pártmilicista kísér. Figyeltem és megismertem a párt lélektanát. Jó, jó, ne szólj közbe, ne mondd, hogy ez pont az ellenkezője! A történelem, amely — úgy lehet — egy kalap alá veszi majd valamennyit, Lenintől Hitlerig, ezt a fejezetcímet adja ezeknek az évtizedeknek: „A tömegpártok korszaka." Mert ennek a korszaknak nem a tetszés szerint variálható jelszavak adják az igazi tartalmát, hanem a forma: a tömegmozgalom. Törvényszerűen átmeneti forma. Hallgass. Ne szólj közbe! ... Az individuumok demokráciája megbukott. Megbukott, mert az vitt a hibás körbe minket. Jön tehát rá a tömegek és a tömegeket fanatizáló vezérek uralma. Én hallottam Mussolinit beszélni, és figyeltem a hatást. Sokszor elgondoltam: ha most közbekiáltanék valami tiltakozásfélét, valami egészen értelmetlen halandzsát, mondjuk: „Vegye tudomásul, én hepatita vagyok!", abban a pillanatban agyonvernének. Rám rontana a tömeg, és ízekre szedne, hörögve a gyönyörűségtől, és egynek sem jutna eszébe, egyetlenegynek sem a százmeg százezerből, hogy tulajdonképpen mi az isten lehet az, hogy hepatita? Érted? Tébolyda! De erre a tébolydára nyilván szükség van, át kell esnünk rajta. Ez az antitézis. És majd jön a szintézis: a közösségbe harmonikusan beilleszkedő individuum. Demokrácia, amely már nem is demokrácia tulajdonképpen, hanem eszményi anarchia.

— Érdekes történetfilozófia: mindenki egy kalap alatt. A legélesebb osztályharcok, a forradalom korában. Kossuth és a Habsburgok egy kalap alatt. Garibaldi és a pápa ...

— Ha egyszer ráérsz, ha egyszer lesz kedved meghallgatni az ilyen idealista zöldséget, majd idézek történelmi példákat, és bővebben megmagyarázom. Nem olyan egyszerű!

— Lehet, hogy bonyolult, Béla, de az is lehet, hogy tévedés. Nem?

— Persze, lehet. — Kicsit mintha fölényesen mosolyogna. Hiszen ő mégiscsak három évet elvégzett immár a főiskolán, világot látott, én meg egy uraságoktól levetett, foltos és gyűrött csalánnadrágban, két helyen már stoppolt is; az ingemet is csak föltűrve hordhatom, mert rojtos a kézelője... Rosszindulatú vagyok, képzelődöm! Azonkívül az előbb én kezdtem a gúnyolódást.

— Szóval, üljünk ölbe tett kézzel, várjuk a szintézist. És hogy az emberi mechanizmus megváltozzék.

— Nem. Azt nem. Nagyon sokan és nagyon sokáig kell hogy dolgozzunk rajta.

— Ellentmondasz önmagadnak! Eszerint mégis össze kell hát fognunk!

— Igen. Össze is fogok. Leveszem a könyvespolcról Dantét, és évszázadok, országhatárok feje fölött kezet szorítok vele. Összefogunk. De nem pártban, nem fölvonulásokon, nem énekszóval, csinnadrattával... Nagyon örülök, hogy amikor kérdeztelek, azt mondtad, nem vagy szociáldemokrata. Helyes! Járj el Gödre velük, keresd az embert ott is. Tájékozódjál! De vigyázz! Te meg én fölszabadultunk a bigottság, a lelkiismereti nyűg, a vallási butítás béklyóiból. Azért szabadultunk föl, hogy magunkra vegyük új doktrínák, dogmák béklyóit? Nézd meg azokat a gödieket! Szobrász vagy, jó néhány portrét rajzoltál, mintáztál! Ismerjük a jellemet, amelyet az arc másnak eltakar,

de nekünk megmutat. Hányféle ember van egy ilyen pártban, nézd meg! Akaratos és szelíd, kegyetlen és önfeláldozó, gőgös és alázatos, úr és szolga, ügyeskedő és félszeg, jó és gonosz. A macska bármilyen helyzetben macska. Bedobhatod a vízbe, akkor vizes macska lesz. Megöregszik, akkor öreg macska lesz. Felállíthatod az oltárra, akkor sem lesz belőle oltári szentség, csak oltári macska. Ott ült az a dundi kislány a lábam előtt. Először még büszke voltam: lám, mennyire hatok rá, különösen, ha idegen szavakat használok. Azt mondtam: rinascimento, és figyeltem a hatást. Te, akár hiszed, akár nem, ettől a szótól, hogy rinascimento, olyan mocorgásba fogott, mintha nagyon intim és kedves helyeken apró puszikat pontoztam volna rá. Becsületszavamra! Utána tornásztunk, az egyik fiú kézen állt. Nagyon hosszan állt kézen, fejébe ment a vér, lüktetett az ér a nyakán. Szomorú, de be kell vallanom: a kivörösödött arc, az ér lüktetése, az izmok rándulása pontosan ugyanolyan kéjes kis mocorgásokat idézett elő a kis dundinál. Annyi volt a különbség, hogy amikor nekem mocorgott, azt nagyon bájosnak és nőiesnek láttam, amikor a kézenálló fiúnak, akkor meg arra a kacsára hasonlított, amelyik a kövér popsiját billegeti buzgón a blazírt gácsér előtt. Hű, de szépen mondtam!... No, kérdeztem magamban, mit akar itt ez a kislány? Megváltoztatni az emberiséget? Fenét. Legföljebb csak szaporítani. Hogy fér meg együtt az a sokféle ember? Egy villamoskocsiban még megjárja. Mert ott véletlenül jöttek össze, ki-ki fölszáll, megváltja a jegyét, aztán egyik is, másik is leszáll. Fájdalom és gond nélkül búcsúzik a többitől. De hogy férnek meg egy úgynevezett világnézeti szervezetben? Megférnek, abban a reményben,

hogy majd közös, nagy tüzet gyújtanak, és azon ki-ki megsütheti a maga pecsenyéjét. De ha azért jöttek össze, hogy a világot megváltoztassák, nevetséges! Először saját magát kell megváltoztatnia mindenkinek. Néztem, ahogy ott ültél közöttük. Te, és ki tudja, hány ezer hozzád hasonló proli. Ott ültél, magad sem tudod, miért. Megmondjam? Azért, hogy az a másik, az az élelmes, gyors beszédű kölyök, hogy is hívják... a ti vállatokon legyen valaki!

— Igazad van — álltam föl —, hosszabb idő és sok beszélgetés kellene, hogy megértsük egymást. Éveken át te is jártad a magad útját, én is a magamét... Nem vagyok Neumann Jancsi, nem legyintek rá, „ideológiai zöldség". Ez a legolcsóbb megoldás! Ha úgy ismernéd a nyomorúságot, mint én, meg a butítást, az uszítást...

— Ismerem!

— Jó. Lehet. A te hasonlatodra hivatkozom. Ha jön egy villamos, és az van ráírva: béke, szabadság a népnek, igazságos rend, ahol az embert a munkája szerint becsülik, és nem számít, ki kinek a fia-borja... Érted? Ha jön egy villamos, aminek ez a végállomása, én fölszállok, és csöppet sem izgat, hogy ott ül egy kövér kis kacsa is, vagy mi, azon a villamoson, még attól sem félek, hogy lökdösődnek, tülekednek, hogy valaki a lábamra lép. Fölszállok, mert a villamos oda megy, ahová én is menni akarok. A hasonlat, persze, sántít. Ilyen villamos nincs. A villamos útját meg kell építeni...

— Minden hasonlat sántít. Mert bonyolult dolgokat egyszerűsít... De ha értem a logikádat, őszintén megmondom: ez a lelkiismeret könnyű és kényelmes

megnyugtatása... Az ember a tisztességgel önmagát tiszteli meg. És tisztesség dolga, hogy...

Semmi sem olyan bosszantó, mint amikor a saját elévült érveinket halljuk. Hogy éppen Sárikát és Neumann Jancsit említi! Magasztosan a tisztességre hivatkozik, közben szemet huny a véres valóság előtt. Ő beszél a lelkiismeret könnyű, kényelmes megnyugtatásáról?!

Egy félreértést nem tisztázhattam. Gödre menet valóban megkérdezte: szociáldemokrata vagyok-e? Mit válaszolhattam? Az igazat. Nem. Én szocialista vagyok, forradalmár. Úgy értette, hogy nem vagyok a pártban.

Én akkor már tagja voltam a Kommunisták Magyarországi Pártjának.

És tudatosan vigyáztam rá, hogy a pukkancs természetemet, a hirtelen haragjaimat legyűrjem. Láttam, Béla csodálkozik is; várja, hogy mint régen: nagyot veszekszünk, kibékülünk, iszunk rá. Megütött, amit mondott; megüti az embert, ha tolvaj kiált tolvajt. De csak azt mondtam:

— A gondolkodást és a tetteket nem úgy minősítik, hogy kényelmes vagy kényelmetlen, hanem hogy igaz-e, célszerű-e, vagy sem. Persze, többnyire az igazság nehezebb, mint fölszedni az útfélről a legszebben csillogó teóriákat. És valóban tenni valamit az új világért nehezebb, mint kibújni a veszély és a felelősség alól. Elfogadom a kihívást, Béla. Ha egyszer életemben rajta kapsz, hogy a könnyebbik, kényelmesebbik utat választom, csak szólj! De kérlek, magad is gondold meg mindig, nem a könnyebbik utat választod-e!

Kicsit elkomorult, a reliefre nézett.

— Ez a kényelmes út?

Amikor a KMP tagja lettem, abban már elhatározásnak vagy választásnak nem volt szerepe. Az illegális pártba azt vették föl, aki hosszú ideje kommunista politikai munkát végzett. Voltam a Vörös Segély kerületi ifjúsági szervezője. A szakszervezeti ellenzék egyik vezetője a Mémoszban. Stencil-rajzokat készítettem illegális nyomtatványokhoz. Már tudtam, hogy kommunista vagyok, sőt, már úgy emlékeztem, hogy mindig is az voltam. Egy nap Jóska elkísért. Közölte, hogy felsőbb utasításra ott kell hagynom az ifiket. Sajnálja, de ki kell lépnem a szemináriumból is. Másnap délután fél ötkor menjek át a Váci út felől a Ferdinánd-hídon, a jobb oldali járdán. A híd közepén álljak meg, nézzem a vonatok tolatását. Legyen a kezemben a *Nemzeti Sport*. Valaki majd tüzet kér tőlem, aztán a pályaudvarra mutat: „Ráférne már Budapestre egy modern pályaudvar." Mire én: „Igen, de azt le kellene vinni a föld alá, hogy ne kormozza a levegőt." A politikai munkámról ezentúl Kattal sem beszélhetek.

Másnap lezajlott a találkozó. Egy erősen kopaszodó, értelmiségi formájú elvtárs jött hozzám a jelmondattal, és amikor elindultunk egymás mellett a Liget felé, mindjárt azzal kezdte: fölvettek a Kommunisták Magyarországi Pártjába. Sok szépet olvastam azóta visszaemlékezésekben, milyen fölemelő érzés, milyen magasztos élmény. Engem, őszintén szólva, az érdekelt, mi lesz a dolgom.

Inkább az illegális párt munkájáról és hatásáról beszélnék.

Manapság azt már kevesen ismerik, nehezen értik. Vegyünk, például, egy illegális nyomtatványt! A legtöbben olyannak hiszik, mint bármely mai pártkiad-

ványt, csak éppen hogy titokban jelent meg, és titokban terjesztették. Hát nem. Össze sem hasonlítható.

Gondolják meg! A sajtó és a rádió állandóan gyúrta a közvéleményt. Az utca embere érezte, hogy valami nincsen rendjén, hogy a szavak és a valóság közt ott rejlik valahol a hazugság. Voltak ellenzéki lapok, és ezek meg is írtak egyet és mást, amivel az utca embere egyetértett. Kiutat azonban nemigen mutattak. És akkor megjelent, rossz minőségű papíron, gyönge tipográfiával egy négy füzetlapnyi újságocska vagy egy tenyérnyi kis röpirat. És aki elolvasta, nemcsak azt látta, hogy vannak itt bátran gondolkodó emberek, akik ki merik mondani a teljes igazságot, pontosan megszabják a tennivalót. Az az illegális nyomtatvány a „testében" hordta igazi hatását: íme, van szervezett erő is, amely papirost szerez, nyomdagépeket hajt, és hiába üldözik, eljuttatja hozzám, ide a kezembe a maga híradását! Indul a gyárba korán reggel az a munkás, és minden harmadik házon ott lát egy kicsiny plakátot. Majd észreveszi a rendőr is, majd fölébrednek a házmesterek, majd levakarják. De holnapra megint ott lesz! Vagy ott lesz az öltözőszekrényébe tűzve, a gépe mellett, a műhely padlóján. Bemegy a szakszervezetbe, vagy az utcán, villamoson találkozik egy barátjával, politizálnak; és a második szóból megérti: a város túlsó felén egy másik üzemben, másik építkezésen ugyancsak ott volt az a cédula, röpirat, újság. Hatalmas erő. S vegyük még, hogy a rendőrség hányszor jelentette: fölszámoltuk a kommunista szervezkedést, ezúttal sikerült gyökerestül kiirtani... És azok a nyalókák, azok a négyrét hajtogatott kis újságok, meg a pármondatos, rajzos röpiratok, másnap, harmadnap, vagy a rákövetkező héten újra csak megjelen-

tek. A bizonyíték: legyőzhetetlen, nagy erő. „A mieink!" Megértik talán, hogy érdemes volt az életünket kockáztatni érte?

Szervezeti élet, vita, szavazás, pártdemokrácia, a párttag joga, hogy közvetlenül forduljon bármely pártszervezethez indítvánnyal, panasszal... Kicsit másképp volt mindez az illegalitás körülményei között. Vezető pártszervezetben, például, amikor az északpesti KIMSZ-bizottság tagja voltam, előfordult, hogy összejöttünk megbeszélésre többen is; erős biztosítással, szigorú titoktartással eljött a központi bizottságból valaki, a nevét sem tudhattuk; röviden tájékoztatott, megvitattuk a tennivalókat, jelentettük a jelenteni valókat, gyorsan szétoszoltunk. Ez sem volt gyakori. A „tömeges" összejöveteleket, vagyis ha már húszan ültek össze, konferenciára, kongresszusra, külföldön tartottuk, Ausztriában, Csehszlovákiában. Ott is: mindenki álnéven, hamis papírokkal. A pártéletben a szabályszerű érintkezés: a négyszemközti találkozó volt. Egy embert ismertem, azt sem a valódi nevén, aki a központ utasítását hozta: „felső kapcsolat". És ismertem, a munkám természete szerint, egy, két vagy több embert, akikhez én továbbítottam az utasításokat, akiknek a munkáját én irányítottam; őket sem gyűjtöttem össze csoportos beszélgetésre, egyenkint találkoztam velük. A valódi nevemet, a lakásom címét nem tudták. Többnyire megvolt az állandó találkozó helyünk, a találkozók időpontja is. Ha késett valaki csak egy-két percet is, a másiknak rögtön ott kellett hagynia még a környéket is: hátha lebukott, hátha észrevette, hogy követik, hátha árulás történt, talán már engem is figyelnek, tétovázom, gyanússá válok. A találkozót ezért nem is úgy beszéltük meg, hogy va-

lahol megállunk és várunk, hanem hogy menet közben, két utcasarok közt szembetalálkozunk. Üdvözöltük egymást, halkan néhány szót váltottunk, de nem az időről, hanem hogy nem követtek-e, nem észleltünk-e valami gyanúsat, és hogy mi a „témánk", ha netán találkozó közben elfognak: hogy mind a ketten pontosan ugyanazt valljuk. Tehát, például: én erről jöttem, ide megyek, ezt az embert innen és innen ismerem, éppen ráértem, elkísértem egy darabon, a vasárnapi meccsről beszélgettünk. Ehhez a meséhez aztán mindkettőnknek körömszakadtáig ragaszkodnia kellett, ha szükség volt rá. Megszoktuk, hogy a lehető legrövidebben tárgyaljunk, ne lássanak minket sokáig együtt. Ha bármilyen ok miatt elmaradt egy találkozó, akkor rendszerint másnap, ugyanazon a helyen, ugyanabban az időben meg kellett kísérelni újra. Volt ezenkívül megbeszélt biztosító találkozónk is. Tehát, mondjuk: a kapcsolat megszakadását követő három egymás utáni pénteken, délután öt órakor, a Ráday utca páros oldalán, a húszas és huszonhatos szám között. Katonásan szigorú világ volt ez, annak kellett lennie. Parancsot kaptunk, és a parancsot teljesítettük. Jogom volt bírálni a parancsot? Igen. Megkérhettem a felső kapcsolatomat, továbbítsa az illetékeseknek: az utasítás téves információn alapul, nem értek egyet. Hanem azért végre kellett hajtanom! Pontosan, a legjobb tudásom szerint. Akármilyen rossz volt szerintem az az utasítás és akármennyire kockázatos. Ritkán fordult elő, velem egy ízben. Le is buktam rajta. Lebuktam, de mert a konspirációs szabályokat megtartottuk: rám bizonyítani semmit sem tudtak, párnapi elzárás után szabadultam. Alább majd elmondom részletesebben is. Most csak azt akarom

érzékeltetni, hogy az illegális munkában a demokratikus centralizmus csak közvetve érvényesülhetett, a szervezkedés formája centralisztikus volt: a központból szétfutottak az utasítások. Mégsem éreztük a demokratizmus hiányát, és nemcsak azért, mert a szigorú rendet önként vállaltuk. Hanem mert a felső parancsokban a mi szavunk is érvényesült. A saját jelentéseimet, javaslataimat, kérdéseimre a választ kaptam meg, és láttam viszont a határozatokban. Vagyis az a központ nem a levegőben lógott, és az emigráns pártközpont vagy Komintern sem nélkülünk, fölülről és kívülről igazgatta.

Szeretném lefejteni az illegális munkáról, saját emlékeimről, barátaim emlékeiről is a romantikus fátylakat. Veszélyes munka volt? Igen. A fasiszta törvények értelmében a kommunista szervezkedés nem politikai bűntény volt, hanem közönséges bűncselekmény. Vagyis nem fogház járt érte, hanem fegyház vagy börtön, és az nagy különbség. A kiszabható büntetések mértéke is, akár a betörésre vagy rablógyilkosságra: sok évi börtön, halál. De a rendőrségen különb dolga volt a rablógyilkosnak is, mint a kommunistának. Mert a rablógyilkost elfogták, elétárták a bizonyítékokat, kihallgatták, ha tagadott, keresztkérdésekkel megzavarták, előfordult, hogy makacsságával fölbosszantotta a nyomozót, kapott egy-két pofont, de az egész üggyel pár nap alatt végeztek, átadták az ügyészségnek, bíróságnak. A kommunistából mindent ki akartak szedni, és tudták, hogy mindent tagadni fog. Az elfogott kommunistákat tehát középkori vallatásnak vetették alá, ezt mondanám, ha a középkorban ismerték volna azokat a technikai eszközöket, amelyekkel Horthyék politikai rendőrsége dolgozott.

Hát még a csendőrnyomozók, hát még a katonai elhárítás, az úgynevezett nemzetvédelmi osztály! Közönséges dolognak számított, hogy egy elvtárs belehalt a kínzásokba. Olyankor kidobták a holttestet az ablakból, és azt mondták: szökni akart, halálra zúzta magát, kész. Sokan írtak róla, nem akarom senki fantáziáját gyötörni. A pofontól a gumibotig, az ősi tormás zsáktól az elektromos fúróig száz meg száz eszközük, módszerük volt. Akadtak a rendőrnyomozók között unott bürokraták, földbuta verőlegények. Akadtak, kivált a csendőrnyomozók közt, szadista elmebajosok. És akadtak, kivált a nemzetvédelmi osztályon, az emberkínzásnak tudományos szakértői. Orvosi precizitással tudták a legőrjítőbb testi fájdalmakat kiváltani. Megvoltak a módszereik az emberek lelki gyötrésére, őrjítésére, zsarolására. Tudtunk róla? Persze hogy tudtunk. Nem az elvtársaktól A szabadult kommunisták nemigen beszéltek róla, nem is szívesen emlékeztek rá, és nem akartak pánikot kelteni. De beszélt a város. A tárgyalásokon nyíltan beszéltek bátor ügyvédek, egyet és mást megírtak olykor az ellenzéki újságok is. Vagyis tudtuk, hogy a börtönön vagy akasztófán kívül mi vár még reánk, amihez képest a súlyos ítélet szinte megváltás. Féltünk. Én is féltem. Néha elfelejtettem, hiszen annyi veszélyen győztünk, hónapok múltak el, és nem hallottunk újabb lebukásról. Az óvatosság is enyhítette a félelmet: hiszen vigyázok, és az elvtársak is vigyáznak rám. Aztán történt valami, vagy csak majdnem történt... Néha kétségbeejtő félelem fogott el. Megmondom mindjárt: nem is a testi szenvedéstől féltem. Egyrészt azt az ember alig tudja elképzelni, ha nem érzi; másrészt valaki azt mondta, és ez mindig eszembe jutott:

„A testi szenvedést, amíg fáj, addig el tudod viselni; ha már nem tudod elviselni, akkor elájulsz, és nem fáj többé, vagy belehalsz, és nem fáj többé". Ma már bevallhatom: egytől féltem igazán: az árulástól, attól, hogy köpök. Látnom kellett, milyen megvetéssel szólnak arról, akit legyőztek a testi fájdalmak, aki odáig züllött, hogy vallomásával az ellenséget segítette, társait börtönbe juttatta. Aki nem tudta vállalni, hogy inkább meghal. Ismertem közülük egyet. Azt hittem, bátor, hűséges elvtárs. Nem tudtam, mi történt vele, a magány és a kiszolgáltatottság hogyan forgatta ki emberi mivoltából. És nem tudhattam, hogyan viselném el én, ha sor kerülne rá . . . Ahányszor a veszélyre gondoltam, erre gondoltam: megállom-e a helyem. A fogamat csikorgattam: hátha gyáva leszek, hátha köpök. Nem szabad! Nem szabad! Nem szabad! Ezek a néhaféha rám törő kétségek több kínt okoztak, mint később a valóságos kínzás. Majdnem azt mondhatnám, fölszabadultam, szinte nevettem, amikor rákerült a sor: hát ennyi az egész? Úgy látszik, a félelem, és különösen a félelem az árulástól, előre kitermelte az ellenmérgeket.

A gyávaság és bátorság ellentétes alaptulajdonságai megvannak minden emberben, és nőnek vagy apadnak, ahogy az élet és a körülmények kívánják. A veszély vállalására minket nem kivételes bátorság tett alkalmassá, hanem a meggyőződésünk. A meggyőződésünk, amely lehet az igazság szenvtelen fölismerése is, ha csupán arról van szó, hogy ötször hat, az harminc. De határtalan szenvedélyeket korbácsol, ha arról van szó, hogy ez a világ így rossz, és módunk van rá, hogy jó világot teremtsünk. Arról a jó világról — pontosan, „személyes tapasztalatból" — tulajdonkép-

pen csak egyet tudtunk: szögesen más, mint az, ami van. És szenvedélyesen szerettük azt az ismeretlen eljövendőt, mert azt, ami van, szenvedélyesen gyűlöltük.

Nézzünk szembe az ostoba előítélettel, amely a gyűlöletet összetéveszti a gyűlölködéssel, vagyis holmi alantas érzésnek, undok ösztönnek tartja. Dehogy az! Szent dolog a gyűlölet, a világ egyik legfontosabb érzelmi előremozdítója, az igazságért és az igazságosságért folytatott, örök emberi harc legerősebb rugója. Mert ahogy a megismerés a kétellyel kezdődik, a kérdőjellel, a tudatlanságra döbbenéssel, úgy a javítás a világon azzal kezdődik, hogy fölismerjük: a világ, úgy, amint van, nem jó. Aztán egyre tovább: a világ, úgy amint van, undorító, gyűlöletes, változtatni kell rajta, elviselhetetlen! Akit a cipő szorít, tűri egy-két órát, aztán már izzad kínjában, de még tűri, s egy idő után nem tehet mást: le kell vetnie! Ilyen égetően gyűlöltem én az akkori világot. A gyerekkori gyűlölet éledt föl bennem, hogy apámat megverték, és én a földre borultam, ordítottam. Az álszentségnek, sunyiságnak, hitványságnak fiatalkori gyűlölete, annak a nyomorenyhítő akciós karácsonyi ocsmányságnak a gyűlölete, amely évente egy napon, kövér rendőrök kíséretében bevigyorgott a hányadékos, vérköpéses városligeti Kioszkba, szent dalokat énekelt és ócska ruhát osztogatott. Annak a világrendnek a gyűlölete, ahol három millió ember koldus, az országnak csaknem a fele, más meg százezer holdakban dúskál, nem tudja, mit csináljon a vagyonával. Ahol üresen állnak a lakások, de hálnak az utcán. Ahol egyéves kora előtt pusztul el a legtöbb csecsemő. Gyűlöltem a bérszolgaságnak ezt a világát. A rabszolgaság legalább őszinte beszéd volt:

legyőztelek, legyőztem apádat, nagyapádat, te az enyém vagy, a tulajdonom, meg is ölhetlek, dolgozzál szakadásig. Ez a világ azonban egyenlőséget hazudott, egyenlőséget Isten előtt és egyenlőséget a törvény előtt. Nem mondta azt, hogy enyém vagy, legyőztelek, hanem: hiszen a tiéd a tested-lelked. De volt-e szegény lány, ha szép volt, hogy nem kellett prostituálnia magát? Hány olyan volt? És volt-e, akinek semmije sincs a puszta erején, tudásán kívül, hogy ne kelljen eladnia magát, ha élni akar? De ha kifosztották, és már nem volt vásárlóereje, úgy kifosztották mindenéből, s az úrnak már a szája széléig ért a jólét, akkor azt mondta: túltermelési válság. És nem ölték meg, dehogy, csak kidobták az utcára, hiszen szabad ember, övé a testelelke. Dögöljön meg magától, szabadon, az utcán! Vándoroljon a talicskájával fél országon át. Vándoroljon, vigye az asszonyát, hasában gyerekkel, akit majd ugyanerre a sorsra szül. Kövér rendőrök vigyáznak a rendre, nyalka csendőrök a csendre. S ha ez sem elég, majd egy kis világháborúval lecsapoljuk a túlságosan bő vérét a nyugtalan emberiségnek! Előbb azonban megszenteljük a zászlókat tömjénfüsttel, imával, hogy innen és túl az Isten nevében verjék agyon egymást. Előbb azonban meghülyítünk mindenkit, nemzeti gőggel, más népek gyűlöletével innen és túl, hogy lelkes buzgalommal tudjon ölni és halni. Életre született emberek vagyunk, csodálatos tehetség van mindannyiunkban, fúrunk-faragunk, építünk, még járni sem tudunk, de már a játékunkkal egy kicsit világot formálunk. Nemes érzések és csodálatos tehetségek vannak mibennünk. De nem! Ez mind csak arra jó, hogy beletapossuk a sárba. Gyűlöltem ezt a világot, gyűlöltem, amikor nagy ritkán ceruzát, papírt vettem

elő, hogy rajzoljak, és éreztem újra, hogy a „kihagyott idő" is érlelte tovább bennem az erőt: volna mondanivalóm, vágytam az agyag hűvösségét, a kő ellenállását, mintázni szerettem volna és faragni, ha néha ébren tartott egy gondolat, lázasan álmodoztam hajnalig. Személyes leszámolni valóm volt ezzel a világgal. És száz hozzám hasonló is lehetne szobrász, és ezer másik lehetne matematikus. Nemcsak sintéreket vagy gyilkosokat nevelhetnénk laktanyákban!

Elmúlt az a világ. Hidegen, tárgyilagosan nézzük ma már, mint kórboncnok a hullát. Gyűlölni csak azt lehet, ami él és ellenáll. De akkor élt, és sosem akart meghalni! A gyűlölet félelmetes nagy erő. Szerencsére. Amikor lebuktam, a riadtság, a bizonytalanság, a csönd csak az első pofonig volt olyan kínzó. Az első pofonig. Az a buta, állati arc, amit egy felnőtt ember vág, ha egy másik felnőttet pofon üt, úgy föllobbantotta bennem a gyűlöletet, abban a pillanatban sziklaszilárdan tudtam: agyonverhetnek, akkor sem mondok árva szót nekik. Olyan leszek, mint a tuskó, hasítsanak szét, apróra. Gyűlöltem őket, és láttam, hogy kínlódnak. Visszaütni nem tudok, de visszakínzom őket a hallgatással. Már izzad, már hörög, már föltépte az ingét, látszott, átkozza már átkozott mesterségét, de még az anyját is, aki szülte. Fél a szerencsétlen, fél tőlem, fél, ahogy itt áll előttem és pofoz, fél a nyavalyás. Érzi, hogy liánokkal átszőtt rengeteg ez a város, és megfojtja őt. Pedig ez a dolga, ezért fizetik, ezért feszít büszkén az egyenruhában, ezért gorombítják le holnap, holnapután: mert nem tudja megvédeni ellenem a rohadt rendet. Ha széthasít, akkor sem! Nem! Én nem adok a kezükbe egyetlen szálat, egyetlen nyomot. Szembesítenek valakivel, akit közelről, a legkö-

zelebbről ismerek. Látom: félig agyonverték őt is, látja: félig agyonvertek engem. Szeretnénk megölelni, megcsókolni egymást örömünkben — hallgatsz te is, testvér! —, de a szemünk se rebben. „Nem ismerem." „Most látom először." És harsog a káromkodás, és csattog az ütés, de mi csak állunk, érzéketlen tuskók. És szeretnénk megölelni, megcsókolni egymást. Egyszer majd, évek, hosszú évek múlva, egyszer majd, a fölszabadulás után, a kerületi veterán-összejövetelen, a követségi fogadáson egymás mellé ülünk, s eszünkbe jut. Dehogy öleljük meg egymást, dehogy csókoljuk meg. Jól hátba vágjuk: „Bírod még, öreg fiú?" „Igyekszik a dolgozó!" Aztán olvasom egy nap, hogy meghalt. És egyre kevesebben vagyunk, akik ezt megértjük. Hálistennek. Különb dolgokat kell ma már az embernek megértenie.

Azon a nyáron, amikor a Rákosi-per folyt, az építőmunkás ellenzék összekötője lettem a pártközponttal. Lebukások miatt kellett sürgősen átcsoportosítani az erőket, az volt a gyanúnk, valahol árulás fészkelte meg magát közöttünk. Cseréltük, dobáltuk az embereket, az árulót kerestük, hogy a sűrűn változó, új helyzetekben akaratlan is fölfedi magát. Olyan ez, mint a „hideg-meleg" játék. Csak ügyelni kell, hol kinek az útját követik lebukások. De ügyes ember volt a csibész, a rendőrségnek is nagyon fontos, hogy föl ne fedjük, jó szolgálatokat tett.

Rákosiért kis, gyors tüntetéseket szerveztünk, az évek alatt kialakult módszerrel: pontos időben, egy mellékutcában, néhány száz ember összejön, kivonul a főútvonalra, jelszavakat kiált, zászlót bont. És ha

föltűnik a rendőrség, szétspriccel. Szigorú konspirációs szabályai vannak az ilyen tüntetésnek. De még annál is szigorúbb konspiráció kötötte akkor a szakszervezeti ellenzék pártmunkásait. A mi jó munkánktól az egész szakma eredményes harca függött, biztonságunktól a harc folyamatossága. Itt nem szabad illegalitásba szorulnunk, ez az a terep, ahol tömegekkel találkozhatunk, embereket ismerhetünk meg, szélesen bonthatjuk ki a csatárláncot, és ahol egyre jobban kiterjeszthetjük a párt kereteit is.

Azt az utasítást kaptam, hogy az egyik szakszervezeti tüntető csoportnak — mintegy kétszáz embernek — álljak az élére. Gyülekezünk a Luther utcában, kivonulunk a Rákóczi útra, a tömeg élén nekem kell vinnem a vörös zászlót. Megmondtam összekötőmnek, hogy az utasítással nem értek egyet. A szakszervezetben legális tisztségem van, megválasztottak, és ennek örülnünk kell. Még azt sem szabadna kockáztatni, hogy részt vegyek a tüntetésben, hát még, hogy az élen! Mennyire vigyáztunk rá, hogy a zászlót csak olyan ember vigye, akinek se rendőrségi priusza, se funkciója a pártban, aki ha elfogják, majdnem jóhiszeműen „sóderolhat": „Nem én vezettem a tüntetést, nem én szerveztem, véletlenül kerültem az élre, valaki kezembe nyomta a zászlót. Szervezett munkás vagyok, szociáldemokrata, nem értek egyet azzal, hogy politikai bűnösöket közönséges bűnözőkként kezeljenek. Ugyanúgy, ahogy a világ neves jogászai és a legtöbb ellenzéki újság, én is helytelennek, a kedélyek fölösleges fölkavarásának tartom a Rákosi-pert, csak a kommunisták malmára hajtja a vizet..." És így tovább, és így tovább. Kap két pofont, megnyaggatják, pár napig bent tartják, aztán kiengedik. De én nem

kerülhetek a kezükbe! Nem derülhet ki, hogy a szakszervezet egyik „szociáldemokrata" funkcionáriusa kommunista tüntetést vezet, nem bukhatom le, mert akkor föladtuk a pozíciónkat a Mémoszban.

Külön hibának tartottam, hogy az utasítás szerint a Rákóczi útról, megadott mellékutcákon, a Körút, majd a Vilmos császár út keresztezésével, végig tüntetve, a Markó utcáig kellett volna eljutnunk. A per óriási rendőri és csendőri készültséggel folyt, mindenütt őrszemek, riadóautók. Ekkora utat nem is tehetünk meg!

Összekötőm nem válaszolt, de láttam, velem ért egyet. Láttam, bizonyára ő is tiltakozott, de az utasítást továbbítania kellett. Ahogy nekem is végre kell hajtanom. A rendőrség lesben állt. Feltűnő módon, nem sokat törődtek vele, hogy szétverjék mögöttem a tömeget. Egyedül engem ragadtak ki. És ugyanígy buktak le pár napon belül még öten. Mondhatnám: ez volt a szerencsénk a szerencsétlenségben. Rögtön láttuk: itt nem holmi rendteremtésről van szó, hanem fölgöngyölítésről. A rendőrség nagy vágást akart. Az áruló valahol a központi bizottság és a mi fokozatunk között fészkel. Ahol ez az utasítás született. Szűk helyre szorult, most meg is foghatjuk.

Ahogy elmondtam, az első pofon után olyan erőt adott a gyűlölet: szedjenek cafatokra, egy szót sem szólok. A nevem és lakáscímem tudják, nálam volt a bejelentő lapom. Ha ezt kérdezték, válaszoltam. Azután pedig mondtam a mesét: „Nem én vezettem a tüntetést, nem én szerveztem, véletlenül kerültem az élre, valaki kezembe nyomta a zászlót. Szervezett munkás vagyok, szociáldemokrata, nem értek egyet azzal, hogy politikai bűnösöket közönséges bűnözők-

ként kezeljenek. Ugyanúgy, ahogy a világ neves jogászai és a legtöbb ellenzéki újság, én is helytelennek, a kedélyek fölösleges fölkavarásának tartom a Rákosi-pert, ami csak a kommunisták malmára hajtja a vizet..." Vallatóimat majd szétvetette a harag. Hiszen ők tudták, ki és mi vagyok, hiszen az áruló pontosan informálta őket! De bizonyítani csak úgy tudtak volna, ha szembesítenek az árulóval, én meg éppen ezt akartam! A bíróság előtt is: bizonyítani csak úgy tudtak volna, ha tanúként megidézik az árulót. A legjobb emberüket buktatták volna le... Tizenkét napon át vertek minket. Szembesítettek, nem ismertük egymást. Vertek újra. Azután pár napig nyugton hagytak, úgy látszik, tanakodtak, fölfedjék-e mégis az árulót, hiszen nyilvánvaló, a nyomozás holtpontra jutott. Úgy döntöttek: az áruló személye fontosabb nekik. Egyöntetű tagadó vallomásunk úgy megzavarta őket, hogy habozni kezdtek: nem tévedett-e vajon a besúgójuk, tán szándékosan „megetették" őt hamis adatokkal a kommunista vezetők? Ha tovább feszítik a húrt a vélt igazság érdekében, nemcsak nevetségessé válnak, de tökéletesen eláztatják emberüket. Hiszen akit hamis információval etetnek, az már úgyis gyanús.

Kihallgattak még néhányszor, most már szelídebben, azután csak húzták az időt: amíg a külsérelmi nyomok a testünkről eltűnnek. Egy szép napon kezünkbe adták a motyónkat és a kapucédulát, mehettünk. A párt közben mozgósította jogászait, nekem is megvolt a kijelölt ügyvédem, ha netán perre kerülne a sor. Néhány nap múlva találkoztunk, beszélgettünk. Azt mondta, hallatlan szerencsém van. Ha egyetlen szó vallomás elhangzik, nem is a tüntetésről, csak va-

lami utalás, hogy kapcsolatom van a párttal, minden további szál a kezükben volt. Legalább három évet kaptam volna, de inkább ötöt. Így még priuszom sincsen. Csak egy ideig vigyáznom kell, figyelnek.

Az eset végül nemhogy káromra vált volna, még a tekintélyemet növelte a szociáldemokrata pártban is. Ne feledjük, a Rákosi-per akkor már nem a kommunisták belügye volt, hanem az egész ellenzék becsületbeli kérdése. Polgári jogászokban, öreg professzorokban, akik a legcsekélyebb mértékben sem gyanúsíthatók kommunista szimpátiával, föléledtek az első Horthy-évek emlékei. Mi szükség van erre a botrányra? Amikor a társadalom a törvényesség szép járású malmaiban is ledarálja a maga ellenségeit. Ki hallott már ilyet! Valaki leülte a börtönbüntetését, és akkor újabb pert konstruálnak ellene, átlátszó ürüggyel! A magyar királyi független bíróság mégsem különítményes kivégző osztag! Mi szükség van rá, hogy idecsődüljenek a világ jogászai, újságírói? Mit akar Horthy? Végképp elzár magától minden utat a tisztességes úriemberekhez? Hogy végképp csak a bolond mázolósegéd maradjon nekünk? A józanabb polgári közvélemény ugyanúgy tiltakozott, mint a demokratikus értelmiség. A szociáldemokrata vezetők sem állhattak Horthy pártjára. S míg egyfelől nagyon elhatárolták magukat a kommunistáktól, másfelől maguk is csatlakoztak a polgári liberális érveléshez. A munkások, ki ezért, ki azért, tudták, mit gondoljanak az ügyről. A szakszervezeti ellenzék tagjai a barátjukat, legalábbis szövetségesüket féltették minden perbe fogott kommunistában. De a „mérsékelt" munkások is úgy vélekedtek: ha nem volnának a kommunisták, még inkább nyakukra lépne a tőke, a Szovjetunió legalább

sakkban tartja az urakat! Azonkívül a személyes bátorság mindenkinek imponál, az ellenségnek is. Ebben az ügyben még a szakszervezeti bürokratáktól és a Conti utca óvatoskodó, vagy éppen áruló korifeusaitól sem kaphattam orrot, sőt „nagyon örültek", hogy a rendőrségen nem bizonyult rám semmi; kezemet szorongatták, veregették a vállamat, gratuláltak. A munkások pedig a Mémoszban őszinte szeretettel és tisztelettel vettek körül: „Van vér a pucujában! Ez nem ijed meg az árnyékától!"

Huszonöt éves voltam, azt hiszem, elég jóképű legény. A köhögésem, az éjszakai izzadás nagyjából elmúlt. Csak a megfázásra kellett ügyelnem. Mindennap megittam egy liter tejet. Többnyire volt munkám. Elég tisztességesen felöltöztem, anyáméknak is küldhettem olykor pénzt. Öt pengőt, tíz pengőt, mikor hogyan; küldtem a húgaim esküvőjére. Alkalomra vártam, hogy majd vidéki agitációra megyek, útba ejtem őket. Sok mindent elolvastam, azóta sem éreztem soha olyan művelt embernek magam. A latint kivéve ismertem a gimnáziumi anyagot. A főiskola anyagának jó részét is. Németül és franciául akkoriban kezdtem tanulni. Sok filozófiai, történelmi, közgazdasági tanulmányt olvastam. A *Tőke* első kötetét, az *Anti-Dühring*-et, Marx írásait a franciaországi forradalmakról, Szabó Ervint, Kautskyt, egy sor vitatható értékű szociáldemokrata szerzőt. Néhány német nyelvű Lenin-füzetecskéhez is hozzájutottam („Kik a nép barátai", „Egy lépés előre, két lépés hátra"), de bevallom, a nyelvet sem tudtam eléggé ahhoz, hogy elméleti munkákat olvassak, meg hiányzott a történelmi, társadalmi háttér pontos ismerete. Így inkább csak olyan büszke érzés volt: „Lenint olvasom". Meghívtak elő-

adónak ifinapokra, sőt pártnapokra, egész csinos szónoki sikereim voltak. Ma már, ha visszagondolok rá, a hideg ráz. Hályogoperáló kovács voltam én a gyakorlati politikai munkában is, hát még az elméletben. Akkor inkább azt számoltam, honnan jövök: a romantikus egri beszélgetések, viták naiv kamaszkorát, a hasztalan ábrándokért elfecsérelt első pesti éveket. Lám, öntudatos, szervezett harcos vagyok! Felnőttem! Eszembe sem jutott, hogy hibázhatok. Hát még, hogy ártatlanul hiba gyanújába eshetem. Megálltam a sarat a rendőrség előtt, elmúlt az a félelmem is. Katival a szerelmünk nemhogy megfakult volna az évekkel, inkább egyre úgy éreztem: most szeretem igazán. Megismertem, milyen az, mikor az embernek asszonya van, igazi asszonya. Mindig kész, hogy a bajt, gondot megfelezze, és mindig kész az ölelésre is. Boldog ember voltam. Már nem úgy, ahogy Egerben, a pályázat megnyerésekor fölcsillant néhány hétre a boldogság. Ez már a férfiboldogság volt: a harc, a cselekvés, a barátság és a szerelem jó derűje.

És mert, úgy látszik, mosolyogni kell, hogy ránk is mosolyogjon a szerencse, váratlanul került az utamba, aminek a keresését jobb időre halasztottam. Hívott a mester. Be-benéztem hozzá, de már rég nem dolgoztam neki. A pártmunkám úgy kívánta, hogy a népesebb műhelyeket, építkezéseket, vállalatokat keressem. Mivel azonban sokszor estek találkozóim a Podmaniczky utcában és mellékutcáiban, be-betértem hozzá, mert egy gyanús alak jött utánam, vagy mert csak úgy gondoltam, ha netán követnek, legyen az utamnak bevallható célja, legyen tanú is rá, a mester, ha szükséges, hogy nála jártam.

A címem tudta, lapot írt, keressem föl mielőbb. Ab-

ban az évben egyik igazgatóhelyettese volt a főiskolának. És került egy ösztöndíj, amit épp az én testemre szabtak, minden politikai feltétel nélkül. Megkérdezte, vannak-e újabb terveim, rajzaim. De hiszen ott állt még műtermében a „Leány könyvvel", vagyis az „Agitátor", ezzel is pályázhatom. Az „Agitátor", nagy ég! Ezerkilencszázharmincegy, hol vagyok már attól! Kezembe kerültek német reproalbumok, pártkiadványok, akkor éppen az expresszionizmusba estem bele. Kokoschka, Kollwitz, Masereel voltak az eszmény (de Chagall is), valamennyire ismertem Uitzot. A Múzeum körúton rábukkantam néhány kiadványukra, szótárral kínlódva, mégis úgy olvastam mint a legizgalmasabb regényt. Hogy értettek a sokszorosítási technikához . . .

Volt egy sorozatom, azt hiszem, jó rajzok, a rendőrségről. Azt még a mesternek is alig mertem megmutatni. Volt aztán egy nagyon kedves relieftervem; ifjúsági ház előcsarnokát díszíthette volna, kerámiából, kevés színezéssel, szürke, barna, kék tónusokban: „A szabadság ösvényei". Túrajelenetek, tábortüzek, fürdőző csoport, birkózók, éneklő kórus, tanulók. Középen, nagyban, Kati alakja, ahogy a gép mellett áll. Agyagban volt egy portrém. Síremléknek szántam. Szegény kis Sári — a dundi, a „kacsa" — harmincháromban lebukott. Nem is ő volt a szervezkedésben, hanem a szerelme, harmadéves bölcsész. Sári nem vallott a rendőrségen, pokolian megkínozták. Csak fél évet kapott, de amikor kijött, nem ismertünk rá. Meg is halt a rákövetkező télen. A szobrom nem került a sírjára. Szülei ragaszkodtak a síró angyalkához.

Mesterem ajánlatára, persze, nagyot dobbant a szívem. Tetszett neki „A szabadság ösvényei", még in-

kább a portré. Rendelkezésemre áll a műterme, öntsem gipszbe, vagy faragjam kőbe azonnal. Ehhez bizony nagy kedvem volt, pár héten át, jóformán minden szabad időmet ott töltöttem, rendszerint Katival. El is készültem, azt a címet adtam neki: „A megbántott". Béla még látta; az ostrom alatt elveszett. Sajnos, mert ha ez az egy szobrom megvolna, tudnék mutatni valamit a fiamnak. Abból a másik emberből is, aki lehettem volna. De már akkor sejtettem, hogy ilyen úton nem leszek. És miért ámítsam magam, vagy bárkit a „hősies lemondás" romantikus gesztusával? Szó sem volt ilyesmiről.

Nincs messze már a szabadulás. Ha akkor valaki megjósolja, hogy még tíz év, el sem hiszem. 1935-öt írtunk. A válság tovább tartott a világban. Megindult az abesszin háború. Hitler lába alatt igen forró a föld Németországban. Győzött, táborokba zárta, halálra üldözte az ellenfeleit, de a nép az utcán, a nép, amelyre hivatkozott, az utolsó szabad választáson több szavazatot juttatott a kommunistáknak, mint neki. Mit szól és mit tesz majd ez a nép, ha ő sem talál, mert nem találhat egyéb kiutat, csak azt, amit Mussolini: a háborút? És mit szól a világ, a békeszerető világ most, hogy megérti már: mi is a fasizmus, és mit készít elő? Lám, kezdi is, érti már: Spanyolországban, Franciaországban népfrontkormányok alakultak. Egy év, vagy kettő? Az európai forradalom ugyanúgy elsöpri az orgoványi gyilkost, ahogyan elsöpörte Primo de Riverát. Gyűléseken még ámíthatják, tapsolásra kényszeríthetik a tömeget, de még egyszer világháborúba hajtani?! Az a nap lesz a vesztük! A Szovjetunió tekintélye gyorsan növekszik. Nemcsak a gazdasági és védelmi ereje, hanem az erkölcsi tekintélye, rangja. Az egyet-

len ország ma a világon, amely munkát tud adni minden kéznek. Az állandóan növekvő termelés, a merész tervek hazája, a boldogság nagy szigete a süllyedő világban. És a nyugati hatalmak kénytelenek sorra elismerni, szerződéseket kötni, kereskedni vele, és kénytelenek politikai szövetségre lépni vele. Sőt, katonai szövetségre, a polgári Csehszlovákia után majd a többi: ez az egyetlen bizodalom, hogy megmenekülnek a barbárságtól. Az ám, nem csekély dolog az: „vörös" miniszterek Franciaországban! Ez már nemcsak gazdasági válság, hanem a végső politikai válság is. Abban a Párizsban alig két nemzedékkel ezelőtt hetvenezer kommünárt végeztek ki. Ott hagyták jóvá a tömegmészárlást, azokban a palotákban, ahová most a legyilkoltak unokái bevonulnak. Ez a harc holnapra átcsap mihozzánk. És én, aki tudom már, mit kell tenni, és tudom azt is, hogyan: alakrajz órán üljek, vagy művészettörténeti vetítéseket nézzek, amikor a párt a forradalmat szervezi?!

Beszéltem a felső kapcsolatommal. Úgy látszott először, mintha örülne a mester ajánlatának. Persze, a Mémoszban igen fontos a munkám, majdnem nélkülözhetetlen. De hát... nem arról van szó, hogy holnap. És a főiskolán is végezhetek politikai munkát. Jó spanyolfal is lehet: rajzolás, motívumkeresés, járhatom az országot... Megkérdezte: „És te? Mit szeretnél?" Azt mondtam: kicsit fura lenne, és a szaktársak is csodálkoznának, hogy a Gyáriparosok Országos Szövetségének a segítségével jutok a főiskolára. Nevetett. És a központi bizottság döntött. Epp azon a napon, amikor a szoborral elkészültem, kaptam az üzenetet: Moszkvába megyek pártiskolára. Őszintén szólva, kicsit bántott volna, ha a központi bizottság azt üzeni:

fogadjam el a GYOSZ-ösztöndíjat. Ez a döntés azonban több volt, nagyobb megtiszteltetés, mint amiről álmodtam. Megengedték, hogy Katival közöljem. Fölragyogott az arca. És csak azután jutott eszünkbe: hiszen ez azt jelenti, hogy elválunk.

A szomorú büszkeség, a diadal és áldozat furcsa hangulata jut eszembe arról a nyárvégéről. Mindennap búcsúzkodtunk, nem tudtuk, találkozunk-e még holnap. Az ilyen utat körültekintően szervezik. Idegen útlevéllel megyek Bécsbe, ott újra el kell tüntetnem a nyomokat, egy osztrák elvtárs papírjaival utazom tovább Prágába. Lengyelországot pedig már mint csehszlovákiai magyar kommunista szelem át. Többen utazunk, egyeztetni kell az időpontokat. Bécsben van az első gyülekezőhely, Prágában a második, onnan már csoportban megyünk, talán valamilyen hivatalos küldetés ürügyén. Leszünk ott magyarok, osztrákok, németek, csehek, szlovákok, többen a balkáni országokból. Itthon is legalizálni kell még az eltűnésemet. Az iskola végeztével hazaküld a Komintern, számon kérhetik, hol jártam... Valószínű, de nem biztos, hogy Magyarországra küldenek. Priuszom nincs ugyan, de a politikai rendőrség nyilvántart. Látjuk-e még egymást és mikor? Himnusz és elégia zenélt bennünk azon a nyárvégén.

Elutazásom előtt találkoztam egyszer Bélával is.

Ültünk Katival a Duna partján, a műegyetemi rakodópart lépcsőjén. Azt mondtuk: nem várunk egymásra. És azt gondoltuk: persze hogy várunk! Fogadkoztunk, és megfogadtattuk a másikkal is: nem várunk egymásra, miért gyötörjük magunkat, fiatalok vagyunk, nincs jogunk hozzá! Ne érezzen lelkiismeret-furdalást az, akit szükség vagy szerelem új párjához

hajt. Ismerjük egymást, tudjuk, hogy aki a helyünkre áll, méltatlan nem lesz, nem lehet. Ha megszeret valakit, legyen a társa, és ha megszeretek valakit, legyen a társam. Egymást elfelejteni úgysem fogjuk soha, ne rontsa ízét az emléknek a kötöttség nyűge.

Egyszer csak az volt az érzésem, valaki néz. Megfordultam. Béla ült kicsit oldalt fölöttünk, ölében mappa. Fölugrottam volna, hogy megöleljem, de szigorúan rám szólt: „Maradjatok úgy! Csak még egy percig!" (A „Szegény szerelmesek" című kis szobra lett abból a Duna-parti vázlatból.) Meghívott minket egy zónapörköltre, fröccsel. (A pörköltet megettük, de mi csak málnaszörpöt ittunk. Az antialkoholista buzgóság alábbhagyott már a mozgalomban, de mi „régiek" tartottuk még.)

— Érdeklődtem az öregtől, azt mondta, napok óta nem látott. Kerestelek Katiéknál, onnan tudom, hogy idejöttetek, gondoltam, megleplek.

Elmondta, csak néhány hétre jött haza, megy vissza Párizsba. Sokat dolgozik, csoportos kiállításra készül, reméli, nem vall szégyent a Salon d'Automne-ban. A Salon d'Automne! Úgy beszél róla, mintha azt mondaná: csak ide megyek, a trafikba.

— Igaz, a nyomorunkat is kiállíthatnánk, az lenne a legfestőibb darab. De Párizs nagyszerű város. Ott a magyarok is összetartanak. Már az ilyen magamfajta kultúrkódisok. Valakit éppen mindig fölvisz a kerék. Öt frankra, tízre letarhálhatod, hiszen tudja ő is, holnap talán megint rajta a sor. És a Längernél, az Ile Saint Louis-n, egy ebédet meg egy pohár bort akkor is kapsz, ha éppen nincs egy vasad se... Beszéltem az öreggel. Láttam „A megbántott"-at. Komoly! Kati, nem vagy féltékeny? Azt hittem, mást nem mintázhat. Igaz,

csak fejszobor... És gratulálok az ösztöndíjhoz. Az öreg azt mondja, olyan, mintha már a zsebedben volna. De panaszkodott, hogy elhanyagolod, alighanem nyakig vagy megint a politikában.

— Félek, még jobban panaszkodik majd. Mert az ösztöndíjat nem fogadom el.

— Na! Mi történt?!

— Semmi különös. Nem kell a GYOSZ-ösztöndíj, és most más a dolgom.

— Mit akarsz, mire vármy? Talán az utolsó alkalom!

— Az alkalom itt lesz nemsokára. Mindenkinek.

— Te, Sanyi! Látod te innen, hogy mi van a világban? Németországon át jöttem haza. Megálltam Münchenben pár napra...

— Amikor legsötétebb az éjszaka, akkor kezdődik a hajnal.

— Nagyon szépen hangzik, de ha történelmi méretekben nézed! Az az éjszaka eltarthat egy évszázadig. Az életed rámegy. És mit használtál vele? Kinek? Kati, beszélj vele! A tehetség is — közügy!

Kati komolyan válaszolt: — A forradalmi harcban tehetséges emberekre van szükség, Béla.

— A tehetség magánügy — mondtam. — A tehetség elkallódása közügy. Tömeges és törvényszerű elkallódása. Ez közügy.

Béla elhallgatott. Körülnézett, mintha segítséget keresne a rozsdaszín tárházak, a faállványokkal teletűzdelt Duna, az épülő híd miniumos foltjai közt, mintha segítséget keresne ebben a kusza, szomorúan búcsúzkodó nyárvégi világban.

— Az a híd — mondta —, amin majd a tömeg vonul át a túlsó partra, még sokára készül el. De van, akinek már most is odaát van dolga. Onnan is építheti a hi-

dat. Akkor pedig kötelessége, hogy akár egy csónakon, de átkeljen. Mondom, Németországon utaztam át, és megálltam Münchenben. Hozzáteszem, nemcsak az Alte és Neue Pinakothek kedvéért. Nem tudjátok, mi készül itt, milyen erők dolgoznak itt! Az első világháborúban támadó egység volt minden kis kétfedelű, kelepelő papírmasé gép. Ezek most ezer bombázógépekben számolnak... Iszonyú végzet ez, Sándor!

— Nem volnék ember, ha nem hinnék benne, hogy tenni tudok a végzet ellen.

— Ez ellen?!... Az egyetlen védelem: a tehetséged... És amivel valóban tehetsz is valamit. Látom, hiába beszélek. — Szemrehányóan nézett Katira. — És te is... Ahelyett hogy... Félsz a tehetségedtől, Sándor! A hivatás terhétől. Inkább föloldod a sokaságban a személyes felelősségedet! Más magyarázatot nem találok. Menekülsz, mint Jónás próféta. Igenis, haragszom rád, és rád is, Kati. És csak nézz az öreg szemébe, ha mersz!... Meggondolod még...

Pár nap múlva megkaptam az útlevelet és az útiköltséget Bécsig. Nézegettem a zöld vászonkötésű, friss, enyvszagú okmányt, tanultam az adataimat. És szagolgattam, gyönyörködtem is benne, örültem neki, újdonság volt. Még nem tudtam, hogy ezzel az első kis könyvvel kezdődik az a korszak, amikor szakadatlanul arcot, nevet, személyt cserélek. Tíz éven át. És hányszor alhatom szabályosan, bejelentett lakásban, tíz éven át! S ha kezet fogok valakivel, hányféle néven mutatkozom be, tíz éven át! Csak egy a biztos: hogy amire a szám eddig oly könnyen, természetesen rájárt, a saját nevemet ki sem mondhatom.

7

Az emberi feltétel

Amikor életemnek ezt a korszakát említem, a fiatalok úgy figyelnek föl, mintha egy kalandregény címét hallanák. „Tíz év törvényen kívül." Az illegalitást az ember ugyanúgy megszokja, mit bármilyen mesterséget. Gondolunk-e rá, mennyi veszély közt él, mennyi veszélyes eszközzel bánik a modern ember? Még csak nem is azok, akikről időnkint riportot szokás írni meg filmet készíteni: a templomkereszt-aranyozók, mélytengeri búvárok, akrobaták. Nem. Gondoljuk meg, például, hogy az automobil feltalálása óta csupán az Egyesült Államokban több mint másfél millió ember halt meg autóbaleset következtében. Gondoljunk a hídépítőkre, bányászokra, vegyiüzemi munkásokra, azokra a munkásokra és tudósokra, akik izotóppal dolgoznak. Orvosok, vasutasok, állványozók, villanyszerelők — ki győzné fölsorolni? A saját szakmám: a kőfaragók. Hányról mondta ki negyvenéves korában az orvos, hogy menthetetlen, vége? Már nem voltam újonc a hatalom elleni harcban, mégis vadul dobogott a szívem, amikor először vettem elő a hamis útlevelet a határon. Később megszoktam; ahogy a cserepező vagy a pilóta megszokja a maga munkáját. Az ám, gondolunk-e rá: a műtrágyát szóró gép egy méter, néhol csak hatvan-hetven centi magasan száll a föld fölött!

Csinálja mind, akinek az a dolga, még szereti is: a munkája leköti, és elfelejti a veszélyt.

Így voltam én is hamarosan. Megkaptam a feladatomat, megkaptam hozzá a munkafeltételt, a hamis nevet, foglalkozást, ősöket. Megtanultam azt az új személyt, aki vagyok. És — ez a titka: beleéltem magam a szerepbe, hittem, hogy hivatalosan is az vagyok, akinek a papírjaim mutatnak. Olyan nehéz ez? Gondolkodjunk csak! Attól, hogy egy életen át használja az ember ugyanazt a nevet és ugyanazokat a papírokat, valóban az, akinek a papír mondja? Megmondja róla a papír a lényeget? Vagy ha úgy tetszik: az igazat? Tehát a valódi papírok igazat mondanak, és a hamis papírok hazudnak? Nem játszom tovább a gondolattal, csak utalok Pirandellóra. Az igazi lényem nem változott, és az igazi lényemhez tartozott abban a tíz évben, hogy hamis papírjaim legyenek. Olykor az is, hogy ne legyenek papírjaim. Nem mondom, néha kellemetlen volt: a régi papírom „lebukott", újat még nem kaptam, a legcsekélyebb apróságon nyakamat törhettem . . .

Amikor másodszor indultam el Moszkvából, ezerkilencszázharminchat őszén, az első állomásom Prága volt. A magyar párt elhatározta, hogy az aktivisták fele a spanyol köztársaság oldalán fegyvert fog. Az akció központja Párizs. Hanem Párizsig hosszú az út. Az elvtársak először is Csehszlovákiába szöktek. Kisebb részben hamis papírokkal, a többség minden okmány nélkül: a Karancs erdeiben vagy a Zempléni hegyekben átlépték a határt. Az volt a feladatom, hogy egyrészt újjászervezzem a párt hírszolgálatát, az üzenetek, utasítások, határozatok közvetítését a komáromi kapun; másrészt újabb biztonsági kapukat szervezzek Rozsnyón, Füleken, Kassán, olyan helyeken, ahol rendes kishatárforgalom folyik, kettős birtokos

parasztok, mindennap átjáró munkások vannak. Végül pedig, hogy Prágában megszervezzem a Spanyolországba készülő magyarok fogadását, ellátását úti okmányokkal, vasúti jegyekkel, némi zsebpénzzel.

Jól öltözött, mondhatnám, elegáns voltam: könnyű szövetruha, esőköpeny, kalap, szép, sárga bőr aktatáska. Előző éjszaka Varsóban szállodában aludtam, kávéházban reggeliztem, másodosztályú jegyet váltottam Prágába, vagyis éltem, mozogtam úgy, ahogy egy „külkereskedelmi utazóhoz" illik. Senkinek eszébe se jusson, hogy magamnál hordok, a legvékonyabb japán papíron, miniatűr nyomással egy sor igen fontos párthatározatot, szervezési utasítást, nyilvántartási anyagot, s egy nagy összegű hitellevelet a spanyolországi segélyakciónak.

Prágába érvén, először egy csehszlovák elvtársat kellett fölkeresnem a pártlap szerkesztőségében; átadtam a csekket és az összes úti okmányaimat. Azokkal nemsokára másnak kell Moszkvába visszamennie. A csehszlovák elvtárs közölte velem, hogy hol és mikor találkozom a prágai magyar központi bizottság egyik tagjával; tőle kapom az új papírokat, ő igazít el a szállásomra. Levitt egy közeli sörözőbe, figyeltük, nem követnek-e. Útközben elintéztük a hivatalos tennivalókat. A sörözőben úgy tett, mint aki egy külföldi turista barátjának ad tanácsot: „Este tizenegyig van bőven időd, járd be Prágát, nézd meg az Óvárost, az úgynevezett Újvárost — az is vagy ötszáz éves —, a Mala Stranát, a Hradzsint, mindenütt találsz német nyelvű idegenvezetőket, a legjobb, ha csatlakozol egy városnéző csoporthoz, este megvacsorázol, a Hradzsin kapujában van egy kis vendéglő, leginkább turisták látogatják . . ."

A találkozóig hét órát kell töltenem az idegen városban, papírok nélkül, és egy szót sem tudok csehül. Valóban ez a legjobb: mászkálok, bámész turista, német nyelven idegenvezetőt kérek... Csakhogy fáradt voltam, és október elejéhez képest szokatlanul kimelegedett az idő is. A városnéző autóbusz két óra alatt végigjárta velem a nevezetességeket, este hétkor bezárták a múzeumokat, a kiskocsma még üres volt, igen gyorsan kiszolgáltak. A pincér tudott németül, rögtön bizalmaskodni kezdett: honnan vagyok? „Drezdából." Drezda? Nagyszerű! Két évig dolgozott Drezdában... Az ám, „nagyszerű"! Csakhogy én sosem voltam Drezdában, a Zwinger még eszembe jutott, és hogy az Elba két partján fekszik, de többet végképp nem tudtam róla. Végeztem a vacsorával, gyorsan kezet ráztam a pincérrel, háromnegyed nyolc volt, még mindig több mint három óra a találkozóig... Elindultam gyalog lefelé. A Hradzsin nyugati oldalán, még beépítetlen, félig-meddig parkosított térség közepén nagy cirkuszsátor állt. Egy amerikai cirkusz vendégszerepelt Prágában. Jó ösztönöm azt súgta: ne menjek oda. Sétáljak vissza az Óvárosba, ott őgyelegjek, bámészkodjam; merüljek el a Vencel tér fogatagában, sétáljak át megint az Újvárosba, tudom hiszen az irányt, autóbuszon végigjártam, és jó a tájékozódó képességem. Adjam a külföldi turistát. Az ösztönöm ezt súgta, és ez is lett volna szabályos. De a fáradt lábam meg azt mondta: itt a plakát, nyolckor kezdődik az esti előadás, tízkor az éjszakai. Tíz órától még mindig őgyeleghetek, de addig legalább ülök. A cirkusz jegypénztára körül is nagy a tolongás, nyilván szenzációja most Prágának az amerikaiak vendégszereplése. Csak nem tűnök föl, csak nem bukhatom le rajta.

Megváltottam a jegyemet, beültem a nézőtérre. Folyt az előadás annak rendje-módja szerint, a bohóctréfát nem értettem sem angolul, sem csehül, de nevettem én is, amikor a többiek. Máskülönben a cirkuszhoz nem kell nagy nyelvtudás. Szünetben a helyemen maradtam, a cukorkástól vettem egy csomag savanyúcukrot, ötkoronással fizettem, az biztosan elég, az ő dolga, mennyit ad vissza. Tíz percig tartott a szünet, a közönség nagy része helyén maradt, nem tűntem föl. Csengettek, visszaszállingózott a többi is. Hát ahogy szopogatom a cukorkát, egyszer csak mit látok: egyenruhás rendőrök állják el az összes kijáratokat, körös-körül. Azután minden padoszlop mentén elindul egy-egy rendőr, és kéri az okmányokat. A közönség némán, feszült várakozással ült. Engem elöntött a verejték, az arcomat, az egész testemet: éreztem, hogy tapad az ing a hátamon. Nem hallgattam az elvtársi tanácsra, nem tartottam meg a konspiráció íratlan törvényeit, a saját ösztönömre sem hallgattam! Csak a lábamra. Igaz, rossz a lábam, a régi törést, ha sokat járok, még mindig érzem. De mit teszek most?! Nem tudok csehül. Külföldi vagyok? Hol az útlevelem? És ha nincs nálam: hol a szállodám, hogy érdeklődjenek?! Átutazom? Minden poggyászom a megőrzőben hagytam? Hol a csomagmegőrző cédulája?! Visznek a rendőrségre, megmotoznak, megtalálják az anyagot...

1936 október. Csehszlovákia több mint egy éve szövetséget kötött a Szovjetunióval, akárcsak a népfrontos Franciaország. A csehszlovák kommunista párt legálisan működött, tekintélyes párt volt, különösen Cseh- és Morvaországban, az iparvidéken. De ellenzéki párt. A kommunistákat Benes elnök sem szerette

jobban, mint Masaryk. Azonkívül, szövetség ide, szövetség oda, a törvény: törvény. Ki vagyok, mi vagyok, mit keresek itt? Ha útlevéllel léptem át a határt, az útlevél nyilván hamis volt: büntetendő cselekmény. Ha útlevél nélkül léptem át a határt: büntetendő cselekmény. Ha nem tudom megsemmisíteni a nálam levő anyagot, azonnal megállapítják: ki, mi vagyok, mi járatban. De hogyan semmisítsem meg? Most, itt, tépkedjem darabokra? Mit csináljak? Mondjam azt, hogy rosszul vagyok, furakodjam át a padsorok között, próbáljak kitörni a rendőrgyűrűből? Magamra vonom a figyelmet...

Akkor a rendőrök egyszer csak abbahagyták az igazoltatást, mereven előrenyújtott karral ordítozni kezdtek. Kisbajuszos, egyenruhás ember vonult a porondra, mögötte kíséret, ugyanolyan egyenruhában, feszesen előrenyújtott karral valamennyi. Én nem ismertem még a csehszlovák egyenruhákat, nem tudhattam, hogy azok az igazoltató „rendőrök" egyfajta fantáziaegyenruhában feszítenek, amely leginkább az SA-uniformisra hasonlít, s hogy az egész igazoltatási jelenet: csak frappáns bevezetője a szünetet követő cirkuszi tréfának, méghozzá politikai tréfának, méghozzá igen tisztességes és bátor antifasiszta tréfának. A közönség tudta, hogy nincs razzia. Ha jobban odanézek, láthattam volna: zsebükbe sem nyúlnak, egyszerűen a cirkuszműsorral „igazolják magukat". S hogy feszülten figyeltek? Hát persze: várták, mi lesz ebből...

Nevetséges dolog, mégis ez volt alighanem a legmelegebb pillanat egész illegális életemben.

Tanultam belőle. Aszkétikus szigorral vigyáztam azontúl a konspirációs szabályokra. És ha élek, ennek köszönhetem. Az elvtársi segítség után.

1939 őszétől 1940 nyaráig, csaknem egy éven át, úgy éltem Párizsban, hogy még nevem sem volt. A papírok, amelyekkel az internálótáborból kiszöktettek, francia kommunista papírok voltak; a gazdájukat körözték, ha ugyan már régen le nem tartóztatták. A párt illegalitásba ment, nyomdája, apparátusa nem volt már, és még nem volt. A szovjet nagykövetség blokád alatt. titkosrendőrök sokszoros gyűrűjében, meg sem közelíthettem. Ami papírhoz jutottunk, az elsősorban az üldözött francia elvtársaknak kellett.

Egy pincében laktam, az északkeleti külvárosban, a csatorna partján. A pincéről, s hogy ott lakom, csak az üzlethelyiség bérlője tudott, ahonnan a pince lejárata nyílott. A bérlőt — pártonkívüli szimpatizáns — hamarosan behívták katonának. Az üzlethelyiséget lezárta, a pincéből az ablakon át volt utam. Az ablakon rostély, kivágtam a keretét, keretestül emeltem ki-be, ha közlekedtem. Egy néptelen hátsó udvaron, foghíjas kerítésen át külvárosi garázsok, raktárak mögött jutottam egy csöndes kis utcába. Éjszaka jöttem és mentem, nagyon nagy óvatossággal. Nem buktam le. Sem a „drôle de guerre" hónapjaiban, amikor a francia kormány hivatalosan hadat viselt volna Németország ellen, a lengyelek védelmére, valójában azonban teljesen szabad kezet adott a németeknek, minél tovább — kelet felé; ellenben igenis hadat viselt a kommunista párt és a baloldal ellen. És nem buktam le azután sem, a német megszállás alatt. Pedig nem is az volt a fő gondom, hogy elbújjak, hogy átvészeljek. Dolgoztam. Néha álmatlanul, két napot is egyfolytában. Jól jött az itthoni gyakorlat: részt vettem az első illegális sejtek megalakításában, a pártnyomda felállításában, s azután a magyar pártszekció szervezésében. Erről a ma-

gyar szekcióról kevés szó esik ma már, pedig a párizsi magyar kommunisták, akiknek jó része már Spanyolországban is harcolt, tisztességesen megállták helyüket a maquis-harcokban. A párizsi fölkelésben részt vett egy teljes magyar zászlóalj is: a Petőfi-zászlóalj. És a harcoló Párizsban az első szabad francia újságot a magyarok adták ki!

Én magam azokban a harcokban már nem vettem részt, de örülök, hogy a kezdet kezdetén valamit segíthettem.

Nem buktam le. Szerencsém is volt, de az is volt, hogy megtanultam már fegyelmezetten élni, és megtanultam, hogy a konspiráció szabályai az életemet és a mozgalmat védik, megszegni nem szabad.

Pedig nem könnyűek azok a szabályok. És amúgy sem volt valami rózsás az életem ott a pincében. Amikor a szűk ablak világában olvastam vagy írtam, rátelepedtek a patkányok a könyvre, papirosra. Mindent megszokik az ember, amitől el nem pusztul. Megszokja, mert odakint az utcán sokkal veszedelmesebb patkányok szaladgálnak. Három, legfőljebb öt emberrel tartottam közvetlen kapcsolatot. Metróállomások sűrűjében találkoztunk. Tízórás gyaloglás kifárasztja az embert; de tíz perc séta a teljes feszültség és figyelem állapotában legalább annyira. Jó darabig kellett figyelnem az udvart, mielőtt a vasrácsot eltávolítottam és kimásztam az ablakon. Azután óvatosan, hogy zajt ne üssek, meg kellett közelítenem az utcát. Figyelnem az utcát, mielőtt kilépek a kerítésen. Figyelnem, hogy nem követnek-e az utcán. Találkozás előtt „keverni", vagyis: metróra szállni, átszállni, följönni a föld fölé, átjáróházakon, több kijáratú áruházakon átmenni a tömeggel; lehajolni a cipőmhöz, hogy alaposan hátra-

nézhessek, üvegajtók, kirakatok tükrében figyelni, ami mögöttem történik. S közben arra is ügyelni folyton, nem történik-e olyasmi, amiért összeakadok a rendőrséggel. Akár csak annyi, hogy a közelemben valami verekedés támad, elkapnak mint szemtanút; vagy hogy szabálytalanul megyek át a lámpánál, és elkapnak, hogy megbüntessenek; a rendőr olyankor is igazoltat előbb, s nekem nincs semmiféle okmányom... Színházba, moziba, kávéházba nem mehetek, a fasiszta gárda leggyakrabban ott razziáz. Kerülnöm kell a kommunista városrészeket. Nem hagyhatom el Párizst. Pontosan értesülnöm kell minden közéleti eseményről: egy merényletről vagy sztrájkról éppúgy, mint egy nagyfejű német látogatásáról. Tudnom kell, mikor kettőzik az őrséget, szigorítják az ellenőrzést. Olyan napokon nem mozdulhatok ki az odúmból...

Hát igen. Hogy ettem-e, mikor és mennyit, s hogy milyen öröm volt, ha tetőtől talpig lemosakodhattam, tiszta fehérneműt válthattam... Rábízom az olvasó fantáziájára és életismeretére.

1941–42-ben, már idehaza, több mint fél évig a párt egyik nyomdáját kezeltem. Mint a rab, úgy éltem, bezárva. Elhagyott raktárhelyiség volt a nyomda, a külső Józsefvárosban. Egyetlen emberrel találkoztam, a lap nyomdai szerkesztőjével, aki az összegyűjtött, kész anyagot hozta. (Egyben átnézte azt a tartalék anyagot, amit magam írtam-rajzoltam ráérős időmben.) Mindig sürgős volt a munka, azonnal ki kellett szednem a lapanyagot, el kellett készítenem a kliséanyagot — gutenbergi módszerrel: kézzel szedett vasbetűk, kézzel karcolt ólomlemez —, és meg kellett indítanom a gépet. Köszörűs üzem volt a szomszédságban, a nyomdagép addig működhetett, amíg a köszörűk. Éjszaka villanyt

nem gyújthattam. Ha unatkoztam, még csak föl-alá sem sétálhattam a helyiségben, hátha valaki épp arra megy és meghallja. Minden mozdulatot ki kellett számítanom, nem történhetett meg, hogy például véletlenül leverek valamit. A kéziratokat szedés után azonnal meg kellett semmisítenem. És az egész nyomdát össze kellett csomagolnom két kofferba, hogy ha kell, bármikor szökni tudjak. Beteg voltam, orvos nem jöhetett hozzám. Egyetlen összekötőm megnézett, elmondtam a tüneteket, másnap hozta a gyógyszert. (Bocsássák meg, ha erről beszélek, de még azt is a külső zajokhoz kellett igazítanom, hogy mikor húzhatom meg a vízöblítőt.) Több mint fél éven át simán ment a munka, baj nélkül: fegyelmezett elvtársakkal dolgoztam együtt, jól konspiráltunk.

Nem gondolok éppen örömmel azokra az időkre. El is nehezültem, megöregedtem: ki tudja, bírnám-e még, amit akkor bírtam. Még az ellen sem tiltakoznám: elkényelmesedtem. Bizony. Reggel itt vár a hivatali kocsi, este hazahoz. Az Erzsébet-híd avatásakor felültem a villamosra: átvillamosozni az új hídon. És akkor jutott eszembe, a reklámokról jutott eszembe, hogy már nem olyanok, mint egykor, nincs már Kónya cianózó, sem Janda nyomozó, nagy ég! Mikor ültem utoljára villamoson!? ... A télen, egy szombati napon, vendégségbe mentünk, a gépkocsivezetőmnek szabadságot adtam, hóesés indult, taxit kértem. Sokáig nem is vették föl a telefont, azután nem volt taxi, végre azt mondták, küldik, de nem küldték, vagy eltévedt a kocsi, újra kezdhetem az egészet — kiborultam. Elkényelmesedik, elpuhul az ember.

Persze, tudom: járnék villamoson, gyalog, bárhogyan, és vállalnám, ha kellene, az illegalitást. Nehe-

zebben, mint akkor, fiatalkoromban. És nagy lámpalázzal, kijöttem a gyakorlatból. Akkor nem volt lámpalázam, megszoktam, úgyszólván elemem volt. És szép volt. Tulajdonképpen szép volt. Nem úgy, ahogy a fiatalok hiszik, nem volt abban romantika, nem volt az XIX. század, de mennyire nem! A füstös, véres XX. század volt.

Szép volt, mert harcolhattunk, és aki harcol, reménykedik.

Az a tíz év majdnem végig a vereségek és kudarcok tíz éve volt. Csak az utolsó években fordult győzelembe, nehéz, keserves győzelembe.

Ha most végiggondolom azt az időt... Ne a történelemmel mérjük, hanem az emberélettel! Olyan rövid a fiatalság, olyan cammogó évek voltak azok, és a remény követelődző, hamar kifárad. Ez volt a legnehezebb.

1935: Mussolini megegyezett Lavallal: szabadkezet kapott Kelet-Afrikában, lerohanta Abesszíniát. A Népszövetség komédiázott, kimondta a blokádot, de csak Mussolini rangját növelte: a blokádot nyíltan kijátszották. Hitler bevonult a Saar-vidékre. A világ politikusai közt elsőként Gömbös Gyula, magyar miniszterelnök, hivatalosan meglátogatta. Ugyanazon a héten találkozott Hitlerrel, amelyen a fajüldöző nürnbergi törvényt megszavazták.

1936: Két rövid életű győzelem: a spanyol és francia népfront. Hitler fölmondta a locarnói egyezményt, bevonult a demilitarizált határövezetbe. Franciaországnak mozgósítania kellett volna. Helyette a francia fővezér nyilvánosan kijelentette: nincs fegyver, nincs katona, mit mozgósítsanak! De hát hová lett a sok milliárd, amit repülőgépre, tankra, modern fegyverek-

re évente megszavaztak? Mind ellopták? Vagy talán a francia vezérkar Hitlernek szurkol?... Igaz, ez a botrány vitte győzelemre a népfrontot. De Madridban már véres tüntetést szerveznek a nácik, és Franco megindul Afrikából a népköztársaság ellen. Kelet-Európa egyre süllyed a fasiszta szövetség mocsarába: Bulgáriában szélsőjobboldali diktatúra, Romániában Antonescu. Még a lengyel kormány is — bár Hitler nyíltan fenyegeti — szovjetellenes.

1937: A két ellenlábas diktátor szövetkezik, megalakul a Róma—Berlin tengely, Japán benyomul Kínába.

1938: Magyarországon Szálasi vezetésével egyesülnek a szélsőjobboldali frakciók. Hitler bekebelezi Ausztriát. Az angolok és franciák segédletével földarabolják Csehszlovákiát. A spanyol nép védi magát. A nyugati hatalmak megint a be nem avatkozás szemforgató játékába fognak. Mussolini reguláris csapatokat tesz partra spanyol kikötőkben, Hitler tankhadosztályokat, repülőket szállít, német személyzettel. Az angolok úgy tesznek, mintha nem látnák. Bezzeg tiltakoznak a fegyvertelenül érkezett önkéntesek, a nemzetközi dandár ellen! A kormány kénytelen a nemzetközi dandárt föloszlatni, hazaküldeni. Guernicában, Madridban először dobnak bombákat védtelen polgári lakosokra, a későbbi fasiszta háború minden iszonyatát kipróbálják a spanyol népen. A franciák tüntetnek: segítséget adni, „ouvrez les frontières!" A népfrontkormány szociáldemokratái félnek, az angolokat lesik. Bele is buknak. Újra féljobboldali kormány kerül az ország élére, s a miniszterek közt néhány hazaáruló, megvásárolt hitlerista ügynök, mint Bonnet külügyminiszter.

1939: Madrid eleste, a spanyol köztársaság bukása.

Hitler Csehszlovákia maradékát is bekebelezi. A Szovjetunió hajlandó hadba lépni, de a nyugatiak nem: Csehszlovákiáért már nem érdemes. És hiába sürgette a szovjet kormány évek óta a kollektív európai biztonság megteremtését, hiába sürgeti most, az utolsó pillanatban is, a nyugatiak húzzák-halogatják a tárgyalásokat, s közben Párizsban Ribbentroppot fogadják. A cél világos: elszigetelni a Szovjetuniót, odadobni prédának. A szovjet diplomácia, válaszul és utolsó kísérletképpen, hogy a békét mentse, megnemtámadási szerződést köt Németországgal. Az úgynevezett polgári demokráciáknak jó alkalom ez, hogy a kommunista pártokat betiltsák, a kommunistákat letartóztassák, üldözzék. 1939. szeptember 1-én éjjel német csapatok eltávolítják a határsorompókat, és betörnek Lengyelországba. Anglia, Franciaország formálisan hadat üzen. Kitört a második világháború. Ezt azonban egyelőre csak a lengyelek érzik. Hiába a hazafiak kétségbeesett ellenállása, a vezetők árulása miatt Lengyelország három hét alatt Hitler martaléka.

1940: Hitler néhány nap alatt lerohanja Dániát, Norvégiát; újabb néhány nap alatt Belgiumot, Hollandiát; június 4-én légitámadással indul a franciaországi offenzíva. Tíz nap múlva elesik Párizs, újabb három nap múlva kapitulál a francia hadsereg. Itthon mintha semmit sem tudnának a készülő veszélyekről, éneklik az „Édes Erdélyt", és boldogok, hogy területet és vagy kétmillió lakost csatoltak az országhoz. Akiknek semmiféle demokratikus jogot nem hagynak, akik között csak a szélsőjobboldali pártok szervezkedhetnek szabadon.

1941: Teleki Pál miniszterelnök végre fölismeri, hová vezet az út: öngyilkos lesz. Megindul a német

támadás Jugoszlávia ellen, pár hét alatt lerohanják a Balkánt. S hogy a Horthy-hadsereg is kivegye részét a diadalból: Újvidéken és Zsablyán sok ezer védtelen asszonyt, kisgyereket gyilkolnak halomra a Duna jegén.

1941. június 21.: megindul a támadás a Szovjetunió ellen. És Sztálint ez a támadás, bár ismételten figyelmeztették, váratlanul éri. Bomlott rendben vonulnak vissza a szovjet csapatok. Nap mint nap győzelemről harsog Európának úgyszólván minden rádióállomása, hisz Európának úgyszólván minden rádióállomása már a fasiszták kezében van . . .

Az 1941—42-es tél — kemény, vad, igazi orosz tél — hozta meg az első lélegzetvétel pihenőt a villámtámadások és villámgyőzelmek sorozatában. A Szovjetuniót mégsem tudják „lerohanni"! Moszkvát nem tudták elfoglalni, egyelőre nem. De meddig? . . . Aki arra jár, szánjon rá fél napot egy kirándulásra Moszkva környékén! Megéri. Gyönyörű szálerdők, és az erdőkben itt is, ott is régi kastélyok. Majd elmondják, hogy ezekben a kastélyokban ilyen meg olyan német szállás volt azon a télen. Majd megmutatják, merre húzódott a front, félkaréjban, alighogy kilép az ember a városból. És 1942 nyarán újra megindult a támadás. Igaz, Leningrádot, Moszkvát nem vették be, de nagy iramban mentek előre délen. Övék a Volga partja, horogkeresztes zászló a Kaukázus szentként tisztelt csúcsain, nekik szenel a donyeci medence, ők aratják az ukrán búzát. Kudarc már érte őket a terveikben, de vereség először csak Sztálingrádnál. 1943-ban.

A reménység úgy kell az élethez, mint a levegő. Miért van az elmeháborodott szörnyűség, a legiszonyúbb szakadék, amibe az ember zuhanhat: az öngyil-

kosság? Mert nincs remény. És aki nem lesz is öngyilkos: miféle bénultsága, miféle hibernált hullagörcse a léleknek egyetlen hét, egyetlen hónap is, egyetlen év, ami remény nélkül telik?

Aki próbálta, kiheveri vajon valaha is?

A kommunisták 1920 óta harcoltak a fasizmus ellen. A széles antifasiszta összefogást 1935-ben szervezték meg. 1945-ben győztek. Tíz év, mondják, akik a történelemben tanulják, tíz év, mi az, semmiség. Akik átéltük, tudjuk: abból a tíz évből nyolc a vereségek sorozata volt, és kegyetlen önfeláldozással az utolsó kettőben kezdtünk győzni végre. A fasizmus állatian buta, szadista hordát szabadított Európára. Mi lett volna belőlem, mi lett volna egész nemzedékemből, ha csak félünk, ha csak vért és tapadós, hideg verejtéket izzadva, megkövülten nézzük a borzalmat, mint a madár a kígyó tátott torkát, nyolc éven át, reménytelenül?!

Nincs ebben retorikus túlzás, ha csak kicsit elgondolkozunk rajta: elevenen oszlásnak indult lelkek bűze fertőzné máig, s még ki tudja meddig, a jövőnket.

Mert irreverzibilis sérülés a reménytelenség.

És nem tudni: fertőzetének mennyi lehet a felezési ideje.

Aki harcol, az reménykedik. Ismertem Malraux-t, az írót, a mostani francia kultuszminisztert. Madrid közelében egy fátlan fennsíkot, katonai szükségrepülőteret védtem a szakaszommal. Ott szállt le, megsérült a gépe. Akkor átbeszélgettünk egy éjszakát. Romantikus lázadó, anarchista volt; amikor megtudta, hogy szobrász vagyok, megörült: a témájáról beszélhetünk — mondta — „a forradalom után a legkedvesebbikről". Renegát lett, mégsem tudok egészen rossz szívvel gon-

dolni rá. Nem azért, mert együtt harcoltunk, mert egy kancsóból ittunk, egy dalt énekeltünk. A könyvéért, amit Spanyolországról írt, a könyv címéért: *Reménység*. Megtalálta a szót.

A reménység drága volt. Mindennél drágább, ami csak kell az élethez és drága. A vereségek éveiben csak az remélhetett, aki harcolt.

De hiszen éltek itt, sok millió ember élt, csöndes, színleg behódoltságban!

Megint a régi, a legrégibb emlék jut eszembe: az a szürke, ázott délelőtt a doktorunk temetése napján, amikor megverték a falut, megverték apámat. Állhattam volna ott, visszafojtott szívdobogással. És befoghattam volna a szám. Valahol megtört volna a lélek gerince. Úgy is lehet élni. Belehülyültem volna a félelembe, igen, a félelem gátlása megállította volna bennem a gondolkodást is, nehogy a szám valaha elszólja magát. Tán még a betűket is alig tanultam volna meg, annyira belehülyülök. Sokan éltek úgy a világban, az első legyőzött, kény-kedvre kiszolgáltatott ember óta, megnyomorítottak, megalázottak, szolgák. Talán erősebb voltam, vagy talán gyöngébb, lágyabb? Talán okosabb voltam, vagy talán éppen kicsit butább, egyszerűbb? Fájt, fájt a gerinc, és nem tudott megtörni. Talán ez volt az első mozzanat, állapot vagy tett, amely a továbbiakat determinálta?

Élni, ember módra, csak így tudtam: szabadon, vagyis harcban. Vagyis reménykedéssel.

Hogy nem voltam a vétkesek közt néma cinkos.

Nem kalandról mesélek, hanem a harc öröméről. Arról, hogy nekem volt reményem a legsötétebb években is. Jól tettem, vagy sem, kutassa majd a jövő nemzedék. Én megteszem a tanúvallomást: sajnálom

azt, aki nem úgy élt, mint én. Szeretettel szánom, ha nem volt ellenségem, és sajnálkozásomban nincs szemernyi megvetés, se gőg. Mire legyek büszke? A fiamnak vallok, szeretném, ha megértené, és majd a fiamnak a fia: nem tehetek róla, én csak úgy élhettem, ahogy éltem. Ha érdem, ha bűn — nem élhettem másképp.

Ültem a patkányos pincében, hideg volt, és mert az éjjel jártak az utcán, nem tudtam kiszökni; és mert egy találkozás elmaradt, nem volt kenyerem, a vizem is elfogyott. Amikor a pártnyomdát kezeltem, úgy éltem, mint a rab vagy mint a karthauzi. Nem könnyű, fiatal embernek. Hát még, hogy temperamentumos, asszonyra mindig éhes fiatalember voltam! Hiszen időben megismertem a szerelem örömeit. Lenkétől, aki csupa szikrázó szín volt, ha levetette az ijedt szemérmesség fátylait; olyan volt a csókja, mint a mandulatej, és ha meztelenül a mellemre bújt, még a hajának is sűrű szerelemillata lett. És Katitól, akivel megszoktam a teljes testi-lelki összetartozást. De sajnáltam a párizsi pincében is, a nyomdában is, akik zsebükben a tízórai kenyérrel mennek, csak mennek, szürkén a szürke reggelben, és térnek meg este, és betérnek egy kávéra vagy fröccsre, és csak várnak, hogy majd elmúlik, egy év, két év, az egész élet. Vagy nem is várnak semmit. Sajnáltam mind, aki nem harcol, tehát nincs reménye. Hiába lakott jól és bújik mellé meleg asszonyi test a takaró alatt.

Az élet a reménységben volt, a reménység pedig a harcban.

És az oroszokban.

Most, hogy erjed, forr megint a nemzetközi munkásmozgalom, élednek régi viták, és támadnak újak,

bevallom, úgy állok olykor a parton, mint a kotlós; nézi a vízben úszó kiskacsáit értetlenül. Ez a vita már a fiataloké, folytassák csak, és teremtsék meg a rendet. Az én nemzedékem állásfoglalása természetes volt, szinte reflexszerű, vagyis, ha úgy tetszik, akár kicsit naiv. Az életünkben, az emlékeinkben hordjuk annak a naivságnak a törvényét, amely — történelem!

Fiatal internacionalistáknak szeretném elmondani. Mert a múlt századból ittmaradt áporodott homállyal nem viaskodom. Ahhoz hiányzik az elemi szókincs. Ahogy, mondjuk, Táncsics Mihály nem tudna öt percig a hazáról beszélgetni azzal a kajla fülű és benőtt homlokú egyénnel, aki a hajdúszoboszlói vasútállomás mellékhelyiségének falára ürülékével mázolta föl: — „Twist!" — és ezzel kimerült minden szellemi erőfeszítése a közösségért. Táncsics nem tudna vele a hazáról szót érteni.

Tehát értelmes, fiatal forradalmároknak beszélek: Kevés, ha azt mondom, hogy nekem a Szovjetunió nem volt idegen világ. Nem valami „orosz ügyet" láttam ott, hanem ugyanúgy magyar ügyet, a százezer önkéntesünk harcát, a tiszai csatából falunkon át menekülő véres, rongyos katonáinkat, nagybátyám szenvedését, halálát, az apám arcán elcsattant ütést. Kevés, ha csak erre hivatkozom. Az építőmunkás egész életében másnak épít, és amikor már kész a lakás, oda csak úgy mehet, ha meghívják. Nem, a Szovjetunió az enyém volt. Az egész világ ellenségesen fogta körül, és mégis volt. Iskolában, templomban, újságokban, mindenütt hazudtak róla. És győzött a rágalmakon. Nekünk nem volt hazánk a hazánk, nem emelhettük föl fejünket a mi egünk alatt. A Szovjetunió volt az egyetlen ország, ahol saját nevemen be-

mutatkozhattam, és szabadon kimondhattam a meggyőződésemet.

Sokszor járok odakint, és látom a gyors változást. Még ma is úgy vagyok büszke rá, mint a magaméra. És ha összehasonlítom azzal a régi Moszkvával, azzal a régi Oroszországgal, amelyre pedig akkor is de büszke voltam, úgy, amint volt és amilyen volt 1935-ben: milyen szegény volt és kopott, fáradt is volt, ehhez a maihoz képest. Tudom: finnyás széplelkeknek hangos, durva, barbár Ázsia volt. Nem mondanám, hogy engem nem értek csalódások. Dehogynem. A sok részeg meg tolvaj, sok sunyi spekuláns, gazdasági és politikai belső ellenség. De hiszen csak tizennyolc éves volt a forradalom, abból is csaknem öt év a polgárháború! Hősi áldozatkészség, makulátlan, mint a legszebb tüzű gyémánt, de vér is, mocsok is, anarchia is, semmittevő szájjártatás is. Hát értek csalódások, ha úgy tetszik; semmiség a lényeghez képest. Hogy átléptem a határt hamis útlevéllel, hogy odáig minden egyenruhától és minden hivatalos kérdéstől viszolyognom kellett, és hogy egyszerre minden egyenruha kedves barátot öltöztet. (És olyankor mégiscsak rájöttem: az illegalitást megszokja ugyan az ember, de vele a szorongást is. Megbújik a tudat mögött, de van. Csodálatos érzés föllélegezni belőle.) Hogy tudták ezt az orosz emberek, mennyire nem vált rutinná a munkájuk, a határon vagy a Komintern hivatalaiban, hogy tudtak kezet rázni, könnyezni és megölelni, mint akik a börtönből szabadultat fogadják. Készültem rá, hogy így lesz, sőt, szépítették ábrándjaim a valóságot; mégis: a valóság — valóság volt. Elláttak rögtön fehérneművel, ruhával, másnap már alapos orvosi vizsgálatnak vetettek alá. Akkor fedezték föl a

tüdőmben a félig betokosult gócokat. Kastély Moszkvától keletre, azelőtt hercegi rezidencia; hófehér ágyak, ragyog minden a tisztaságtól, ápolónővérek, ropogós, friss ruhában; ha nincs étvágyam, mesével, kanalankint etetnek; úgy adják be a gyógyszert is, csupa szeretettel, mosollyal. És ingyen. Az ám, hiszen minden az enyém, így mondják, azért van! Gyógyulnom kell, most ez a pártmunkám, gyorsan, „ez a forradalmi kötelességem". És mert hiszen nincs súlyosabb bajom, jár hozzám egy bűbájos, komoly kislány, egyetemi hallgató, minden délután fél ötkor jön, fél hétig marad: oroszul tanít. Később francia és német tanárt is kapok . . .

Az autodidaktának sok a hátránya. Ma is érzem. A klasszikus nyelvekhez néha szeretnék legalább konyítani. Általában az idegen nyelvtudásom: jó kiejtéssel beszélem a konyhanyelvet, olvasok is, de még a leveleimben is akad helyesírási hiba, és sokszor tudom: ezt nem így kell „szépen" mondani. Ami nem érdekelt, mondjuk: a botanika, azt soha nem tudtam úgy, ahogy egy jó diáknak tudnia kell „általános műveltségi színvonalon". Viszont sok előnyöm is volt. A középiskolás történelmet nemcsak megtanultam, hanem kritikával végig is kellett gondolnom, hiszen minden kommentár: az osztályellenség magyarázata. A természettudományos tárgyakban is: kerestem az összefüggést, amit a tankönyvek gondosan titkolnak. Ki kellett egészítenem, világképpé kellett alakítanom a tudásomat. Az is előnye az autodidaktának, hogy amit tanul, nem kötelező, nem kényszer.

Hát még a pártiskolán! Egyévesnek mondták, de csak nyolc hónapig tartott. A lehető legtöbbet akartuk megtanulni: ilyen alkalmunk talán soha többé nem

lesz. Hajtott minket az a gondolat is, ami hiszen a mi tanuló fiatalságunkat is fűthetné: hogy nem a jó papánk örökölt vagy könnyen szerzett vagyonából urizálunk, hanem a nemzetközi proletariátus keservesen megszolgált pénzét költjük minden pillanatban. Ma reggel talán egy leopoldville-i néger dokkmunkás pénzéből jutott kenyér és vaj a reggeli kávémhoz, talán egy párizsi taxisofőr mondott le a dohányzásról, hogy ezt a könyvet a kezembe vehessem. Máig is hiszem: nem volt hamis az a romantikus buzgalom, inkább a hiánya lett volna butaság, hazugság, póz.

Amit az iskolán tanultunk, igazolta lépten-nyomon az élet körülöttünk. Az első nagy sikerek évei voltak azok a Szovjetunióban. A technikát még csak másolták, igaz; drága külföldi gépeket vásároltak, hanem egy év múlva már sorozatban gyártották, tökéletesítve, és használták, jobb eredménnyel. Tudományos expedíciók tárták föl a hatalmas ország kincseit; városok születtek a pusztaságban; már repülőgépet is gyártottak, és átrepülték az Óceánt; az Északi-sarkot kutatták és a magas légrétegeket. Lázas kísérletek folytak a tudományban, művészetben; tanfolyamok százezrei a falvakban, üzemekben; öreg egyetemi tanárok vitatkoztak írástudatlan parasztokkal, költők szavalták a verseiket az utcasarkon, színészek, színésznők naphosszat teherautókon zötykölődtek, vitték a kultúrát a nem is évszázadokkal, de évezredekkel elmaradott népeknek. A világ képzőművészeinek megtiszteltetés volt, ha részt vehettek a május elsejei moszkvai dekoráció tervezésében. Éreztük már a jólét első meleg sugarait is. A tőkések évek óta nem tudtak kilábalni a gazdasági válságból; negyven millió munkanélküli tengődött az éhhalál és öngyilkosság között; koncent-

rációs táborokkal, börtönökkel, véres katonai drillel próbálták menteni, ami menthető; úgy látszott: az imperializmus az utolsó kártyáit teszi az asztalra. A harmincas évek derekán a Szovjetunió nemcsak a szabadság és létbiztonság, hanem már a jólét szigete is lett a világban.

Ott voltunk a VII. kongresszus néhány ülésén. Találkoztam a kommunista internacionálénak és a magyar mozgalomnak több vezetőjével. Ami keserves volt, majdnem kiábrándulás: az ádáz frakcióharc az emigrációban. Suba alatt folyt, hiszen a Komintern már keményen közbelépett. Suba alatt? Szinte sütött a lángja a „tárgyilagos" beszélgetések szavaiból, arcokról, tekintetekből. Nem értettem. Mi, akik otthon testvéri összeszorultságban olyan életre-halálra egyek voltunk, nem is érthettük. Nem érthettük, hogy a vesztett csata milyen visszavonást szül a vezérek között. És azt sem, hogy az emigráció milyen kegyetlenül keserű közeg. És kell hozzá némi tapasztalat, míg megtanuljuk: mi kommunisták nem attól változtatjuk meg a világot, hogy angyalok vagyunk, tévedhetetlenek és hibátlanok; hanem, hogy megszüntetjük a kizsákmányolást.

Egész kis korszak volt életemben az a nyolc hónap, amit Moszkvában töltöttem. Szép volt, még egy kis szerelemre is jutott azért idő. (Szerelem? Inkább hűtlenség. Szerelemmel még nagyon sokáig csak Katira gondoltam.) Elmúlt hamar. Mint a nyaralás: ott is az első hét milyen hosszú, hogy berendezkedik az ember, aztán a napok meggyorsulnak, s visszatekintve: az egész csak epizód. Szóba került, hogy ott maradnék a Komintern titkárságán. Amikor tőlem kérdezték, én azt mondtam: legszívesebben hazamennék.

Azzal még várni kellett. Odahaza megint sokan lebuktak, néhány közeli munkatársam is. Ellenem körözést adtak ki. Akármilyen álnéven, hamis papírokkal mennék: első rendőrségi kalandomból kezükben még a fényképem, látott is a fél politikai csoport, különös ismertető jelem van: húzom a jobb lábamat. Nem, haza még nem mehetek. Hanem majdnem haza: Romániába.

Bécsben a párt ellátott papírokkal. Mint egy linzi vegyivállalat kereskedelmi utazója mentem tovább Belgrádba, onnan Bukarestbe. A gyanú elterelésére a város központjába szálltam, a Calea Victoriei egyik jó polgári szállodájába. Ott jártam el mindennap a királyi palota előtt, még láttam is a királyt. Kedves, bohém város volt a „balkáni Párizs", nyüzsgő, üzletelő, spekuláló világváros, mégis szinte családias: latin könnyedség, barátkozás, vendégszeretet. Lám, még a Hohenzollern-királyok is hasonultak. Jöttek-mentek a fogatjukon vagy az autójukon, minden cécó, trombitaharsogás, díszkíséret nélkül. A palota kapujában egyetlen rendőr silbakolt. Az már úgy ismert, hogy messziről előre köszönt nekem. Hogyisne köszönt volna az elegánsan öltözött, hóna alatt aktatáskát szorongató s bizonyára fontos hivatali ügyekben járó úriembernek.

A magyar párt szorosan együttműködött a kelet-európai testvérpártokkal, különösen a csehszlovákokkal és románokkal. A káderek cseréjét, kölcsönzését megszoktuk. A román párt illegális volt, de jól szervezett, és igen erős. Szerencsésebb körülmények között is harcoltak, mint a magyarok. Több éven át legálisan működtek. S a mi katonai-dzsentri, fasiszta államunknál az erős burzsoáziára támaszkodó, franciás, liberális

irányzatú román királyság szabadabb terep volt. A változások csak most kezdődtek; láttuk: előbb-utóbb a német irányzat, Antonescuék kerülnek hatalomra. Addig azonban még mi is fölkészülhettünk. A román ipar, tehát a román munkásmozgalom is decentralizáltabb volt, mint a magyar, behálózta az egész országot, Temesvártól, Vajdahunyadtól föl Szatmárig, Nagyváradtól Konstancáig. Szervezeteink voltak nemcsak a munkások, hanem a parasztok körében is. Románia sok nemzetiségű ország, és a burzsoá uralom a nemzetiségeket üldözte, elnyomta. Jogaikért főként a munkásmozgalom állt ki. S végül még valami: egy sor olyan terület, amelyhez a Bethlen–Peyer paktum következtében nálunk még a szociáldemokraták sem férhettek hozzá, Romániában úgyszólván a mozgalom gerince lett. Csak ott, Romániában értettem meg, milyen pozíciót adtak föl Peyerék, amikor lemondtak például a vasutasok szervezéséről. A vasutasok először is nagy létszámú gárda, azután szakmunkás gárda, sok közöttük a művelt, a politikai kérdésekben jártas, érdeklődő ember. A vasutas fegyelmezett és pontos. Mindenütt otthon van az országban, szaktársak között. (Még az sem utolsó szempont, hogy mindenhová ingyen utazik.) Félelmetes gárda is a vasutasság! Aki átélte már, tudja, mit jelent egy országos vasutas sztrájk. Azt ugyan nem lehet katonai behívóval sem letörni, mert akkor látszatra fölveszik a munkát, de úgy szabotálnak, ahogy akarnak. Nem is kell más, csak a vasúti szabályzat bürokratikus betartása. (Volt ilyen minálunk is, az első világháború alatt. A katonai parancsnokok majd megpukkadtak: napokig tartott egy szerelvény összeállítása. Miért? A szabályzat szerint mozgó vagonok közé belépni tilos. Igen ám,

de olyan nincs, hogy a tolató mozdony milliméterre pontosan tapassza össze az ütközőket. Még akkor sincs, ha nagyon akarná a mozdonyvezető, hát még ha nem is akarja.) És mit jelent a iöpiratok, pártsajtó terjesztése szempontjából a vasutasság! Egy sor olyan problémát, amivel mi idehaza rengeteget bajlódtunk, s állandóan kockáztattuk a lebukást, Romániában a vasutasok segítségével könnyen és biztonságosan megoldottak. Arról már nem is szólok, hány kitűnő kádert adtak a mozgalomnak.

Megtanultam becsülni és szeretni a román kommunistákat, előbb a munkában, azután a szenvedésben és a tűrésben is.

A belvárosi szállodában nem sokáig laktam. A konspiráció szabályai szerint nem is szabad sokáig egy helyen laknunk, de meg drága volt, és a mozgalom pénzével, amennyire csak lehet, takarékoskodtunk. Albérleti szobát szereztek az elvtársak, megbízható családnál: demokrata kispolgárok, rokonszenveztek a mozgalommal; nem nagy család, nem is törzsökös bukaresti, vagyis ritkán érkezik látogatójuk: a körülményekhez képest biztonságban élhetek és dolgozhatom. A központi bizottság tagjaival Bukarest külvárosában, magányos családi házban szoktam összejönni. A házban egy idős vasutas házaspár lakott. Fiatal, vidéki rokonuk élt náluk, hivatalosan betegszabadságon, valójában: ő volt a biztosító őrség vezetője. A találkozóhelyet, sajnos, és ez konspirációs hiba volt, a sok tennivaló miatt hetenként kétszer-háromszor is látogattuk. Igaz, három-négynél soha nem többen. Külön érkeztünk, és negyedórás időközökben külön távoztunk. Amíg tanácskoztunk, biztosító őrség cirkált az utcán: egy fiatal elvtárs a szemközti kocsma söntésében

ácsorgott, két másik labdát rugdalt a szomszédos grundon, ismét valaki a villamosmegállónál a sportújságot olvasta. Minden oldalról ügyeltek, nehogy rajtunk üthessenek.

Az egyik összejövetel után magam is bementem a szemközti kocsmába, ittam egy pohár sört. Nem tetszett a kocsmáros, nagyon figyelt, mindenáron beszélgetni akart. Kültelki kocsma, nappal ritkán akad vendége. Forgalmát reggel bonyolítja, villamosra váró munkások beugranak egy cujkára, vagy munka után, beszélgetni, egy fröccsre, sörre. Elhatároztam, legközelebb információt kérek az elvtársaktól, s ha kell, ráállítunk valakit. Erre azonban már nem került sor.

A román rendőrség egyik arcát ismertem. Néhányszor meg kellett újítanom a tartózkodási engedélyemet. Találkoztam azokkal a jól vasalt, kedélyes úriemberekkel, akik nem is drágán, ötszáz leiért, szépen elintézték ügyes-bajos dolgaimat. Most aztán megismertem a román rendőrség másik arcát.

A legközelebbi találkozáson a házat zárva találtam. Tovább sétáltam, nehogy gyanút keltsek. Körbementem a háztömbön, kertek, üres telkek alatt, és visszatértem a villamosmegállóhoz. Megérkezett hamarosan a központi bizottság egyik titkára. Közöltem, mit tapasztaltam. Óvatlanok voltunk: talán megnézhetjük még egyszer, hátha tévedtem, vagy hátha időközben visszajöttek a háziak. Most már ketten, újra csöngettünk. És megértettük, hogy baj van: a fiú lebukott, a házaspárt is elvitték, ha itthon voltak. Hogyan értesítsük két társunkat, akiknek még jönniük kell? A biztosító gárdistákat nem láttuk. Meg kell nézni, ott van-e a megfigyelő a söntésben. Betérünk egy korty italra, nem lehet baj. De bizony, hogy baj lett. A sön-

tésben a Siguranţa detektívje várt. Gyönge vigasz, hogy semmiképp sem szabadultunk volna: az utca mindkét sarkát őrizték.

A kihallgatásunkat egy ötven év körüli, gyomorbajosan szikár tiszt vezette, a Siguranţa főnökhelyettese. Valamikor jóképű férfi lehetett: markáns arc, kreol bőr, erős, római orr. Mindebből mára csak a hiúsága maradt meg. Az arcán mély barázdák, azok a borotválhatatlan mélységű árkok, amelyekről az az érzésünk, hogy még rendesen megmosakodni sem lehet miattuk. Növelte ezt az érzést, hogy sok helyütt, kivált a szeme körül, a festékszemcsék, a megkövesült mitesszerek, szakálltövek úgy összesűrűsödtek, szinte fekete volt. Mindehhez agyondohányzott, nagy fogai, sárgás, véreres szemfehérje. A feje búbján kopaszodott, körül olyan volt a haja, mint tüskés-bogos koszorú. Déltájban vittek be minket, ott találtuk már az öreg házaspárt, az R-gárdistákat, délutánig egyre hozták a továbbiakat. Hogy milyen arányú a lebukás, akkor még nem tudtuk, de már láttuk, hogy nem csekélység. Tizenötös, húszas csoportokban elkülönítve várakoztunk, a mi csoportunk egy üvegajtós, folyosószerű helyiségben. Nyomozók jártak ki-be, állandóan két őr vigyázott ránk, nem beszélhettünk egymással. Megmotoztak, tárcámat, íróeszközeimet, értéktárgyaimat elvették, na meg a nyakkendőmet, cipőfűzőmet, ahogy szokás. Az órámat is. Nem tudtam, csak sejtettem a világításból (meg az éhségemből), hogy este nyolc óra tájt került rám a sor.

És a karvalyarcú tiszt első kérdései után mintha csak erős idegnyugtató injekciót kaptam volna: nem tudják, ki vagyok! Mert hallottam már, és volt fantáziám: mi az, amikor belép az ember a por-, tinta- és

bagószagban áporodott, sivár szobába; ott ül a jegyzőkönyvvezető az írógépnél, olyan maga is, mint a gép, szeme sem rebben, arca sem rándul; hátul, a homályban, karbatett kézzel ácsorog egy hájas-vállas fiatalember, csak később derül majd ki, mi a dolga; az asztalnál ül a főnök, alulról, a papírokból süt a fény az arcába; rám néz, ahogy belépek, és a nevemen szólít, a valódi nevemen. És most tagadni kell, az agyonveretésig tagadni, de hiába, hiszen tudnak mindent, csak a beismerés hiányzik. Ettől az egytől féltem csak — de hiszen honnan tudnák! —, és ez a félelem tüstént elmúlt. Nem tudják, ki vagyok! Vagy nem ismerik a magyarországi körözést (ez valószínűtlen), vagy nem is gyanítják, hogy azonos lehetek a Magyarországon körözött kommunistával. Még azt sem tudják, hogy magyar vagyok. Csak annyit tudnak, hogy nem vagyok román.

A tiszt megpróbálta az ugrást a sötétbe: „Vot, dorogoj tovaris moj, hát vége a játéknak, lebuktunk?" Sikerült teljesen értetlen arcot vágnom. „Ich verstehe nicht rumänisch. Sprechen Sie deutsch, bitte?" És nyomban erősen méltatlankodtam: mi jogon hoztak ide, az útlevelem, a tartózkodási engedélyem rendben van, követelem, hogy azonnal értesítsék az osztrák konzulátust, nekem még ma este fontos tárgyalásom lesz, őket terheli a felelősség... Ama bizonyos „sóder". A tiszt elég jól tudott németül, de nem annyira, hogy fölismerje: a német nem az anyanyelvem. Úgy látszott, azt hiszi, hogy a Komintern egy német emigráns munkatársa vagyok. A kihallgatásom a további napokban is németül folyt. És talán ez is elterelte figyelmüket arról, hogy a magyarországi anyagban keressék személyazonosságomat. „Tiszta" voltam. A mo-

tozáskor semmi kompromittáló anyagot nem találtak nálam, még a noteszomban is csak bécsi címeket, meg román, bolgár, görög, jugoszláv vegyinagykereskedők címeit. Ebben is igyekeztem szabályszerű kereskedelmi utazó lenni. Lakásomon sem találtak mást, csak az Inprekor, a nemzetközi sajtószolgálat hártyavékony lapokra nyomott anyagát. A tiszt elém tette és megkérdezte: vajon ez is csak a linzi vegyiüzem árumintája volna?

— Nem, kérem, ez privát küldemény, Bécsben kaptam egy volt iskolatársamtól. Megkért, ha Romániába jövök, hozzam magammal.

— Kinek?

— Nem tudok címet. Azt mondta, jelentkezik érte, akinek küldi.

Nincs a világnak az a buta rendőre, aki elhiszi. De bizonyítsa az ellenkezőjét, ha tudja!

— Ki az az iskolatársa? Neve? Címe?

— Hans Novak. Valamikor a Grabenen laktak a szülei, most nem tudom a címét.

— Nem tudja . . .

— Az Ostbahnhof éttermében találkoztunk, indulásom előtt, véletlenül.

— A lakásán nem találtuk nyomát kereskedelmi levelezésnek. A román cégek semmiféle tárgyalást nem folytattak önnel, a levelezésükben ismeretlen az ön neve.

— Nem azért küldtek, hogy kereskedőkkel tárgyaljak, hanem hogy a balkáni üzlethálózatunkat megszervezzem. Az irataimból láthatja, vezető beosztású tisztviselő vagyok és nem vigéc. Nézze meg, kérem, az útlevelemet: Belgrádban töltöttem négy napot, in-

nen a jövő héten Szófiába utazom tovább, majd Athénba.

— Az a gyanúm, hogy nem fog innen továbbutazni a jövő héten.

— Követelem, hogy azonnal érintkezésbe léphessek a konzulátusommal!

— Bízza ránk! Mi már érintkezésbe léptünk... Mit keresett ön ma délelőtt a letartóztatása színhelyén, egy román kommunista vezetőnek a társaságában?

— Semmit sem kerestem ott, sétáltam. És senkinek a társaságában nem voltam. Láttam, hogy egy úr be akar menni a kapun, nem tudja kinyitni, udvariasságból odamentem. hogy segítsek.

— Udvariasságból. Hogy segítsen... És hogy lehet az, hogy éppen egy ilyen füstös külvárosi utcát választ a sétájára? Megmagyarázná?

— Ez igazán privát ügy. De megmagyarázhatom: érdekel a város, meg akarom ismerni.

— Hm! És csak úgy ráér, sétálni, a vezető beosztású tisztviselő!

— Az időbeosztásom és a munkám a cégemre tartozik meg rám.

A tiszt sárga fogait mutatta, előrehajolt.

— Nos, érdekes hírt közölhetek: a linzi gyár nem ismeri önt.

Nem jöttem zavarba:

— Ez nem igaz. Vagy valami fatális tévedés.

— Fatális tévedés!... Jó, elég volt!

Működésbe lépett a hájas-vállas fiatalember. Arra kellett vigyáznom, hogy a nyakam ne tartsam mereven a pofonnak, és az ágyékomat védjem a rúgások ellen. Hűvös, esős idő járt, szerencsére kabát volt rajtam, az esések, ütések erejét kissé tompította.

Később szembesítettek néhánnyal a letartóztatottak közül. Persze, „sosem láttuk egymást". Az elvtársakat is megdolgozták már a detektívek, egyiketmásikat nagyon csúnyán, és a következő napokban egyre jobban. Tizenegy napot töltöttünk a rendőrségen. Nappal, éjszaka egybefolyt, kinyújtózni soha nem tudtunk, széken aludtunk néhány órát, két kihallgatás között, néha éber félálomban, néha ájuláshoz hasonló mély álomban, amelyből úgy ébred az ember, ha rázzák, hogy időbe telik, míg fölismeri, hol van, s miért van ott. Tizenegy napon át kaptunk olykor egy csésze teát, darab kenyeret, híg levest, máskor egész nap egy falatot sem. Hanem a Vörös Segély máris működésbe lépett; hogyan juttatták el hozzánk, nem tudom, de valakinél mindig volt egy kis száraz keksz, kockacukor, néha csokoládé, sőt citrom és narancs is. Később, a jilavai börtönbe, mintha szabályszerű ellátmányunk volna, olyan rendszeresen érkeztek a küldemények: élelem, ruhanemű, könyv. Az élelmiszercsomagokat orvosi pontossággal állították össze: kalória — főként cukor, szalonna, csokoládé; vitaminok — főként citrom és kondenzált tej. Biztosították mindazt, ami a börtönkosztból hiányzott, és ami megalapozza ellenállóképességünket a nehéz megpróbáltatásban. A mi dolgunk volt aztán, hogy ezeket a készleteket úgy osszuk el és úgy osszuk be, hogy például az éhségsztrájkokra megfelelően készüljünk, s az éhségsztrájk után fokról fokra kezdjük a táplálkozást, előbb keserű citromos teával, folytatva híg tejes teával, lassanként áttérve a szilárdabb, töményebb táplálékra.

Román elvtársaink szinte művészei voltak az éhségsztrájknak, s különösen a húszas években olykor

vissza is éltek vele. Most csak kivételesen alkalmazták, a párt külön engedélyével.

A mi esetünkben hatásosnak bizonyult.

A tizenegy nap alatt a rendőrségen megállapíthattuk: nem akármilyen pörre készülnek az ellenségeink. 1936. június: a balkáni országokban hol itt, hol ott fedeznek föl „nagyszabású kommunista összeesküvést", rendezik a monstre pöröket, ingatag kormányok tüntetnek, hogy lám, milyen kemények ők, mennyire megérdemlik a hitelt, a szó erkölcsi és anyagi értelmében. (Velünk is ilyen látványos pört akartak rendezni, hogy megszorongassák a munkásosztályt, hogy megijesszék a kommunizmus rémével a liberális polgárokat, demokrata kispolgárokat. Ugyanakkor ez a fegyver visszafelé is elsülhetett: a közvélemény fölháborodását válthatta ki, ha nyilvánosságra jut, miként bánnak a politikai foglyokkal. Akadt még ellenzéki újság, amely szívesen tört borsot ilyen hírekkel a kormány orra alá. Mi ebben a harcban elszántuk magunkat, akár a végsőkre is. Őket viszont egyszerre nagy idegesség fogta el, ha éhségsztrájkba léptünk. Féltek a botránytól. Az sem volt közömbös, hogy éhségsztrájkjainkra a nyugati világ haladó közvéleménye, s egyebek közt a francia kormánysajtó, szenvedélyesen reagált.)

A rendőrök idegességéből sejtettük: sürgetik őket nagyon, hogy eredményt mutassanak föl. Eredményt azonban nem tudtak fölmutatni. A hetven gyanúsítottból egyetlenegy sem vallott. Később, a jilavai börtönben tudtam meg: én lennék a fővádlott. Nem is annyira perrendtartásszerűen, hiszen jóformán semmit sem tudnak rám bizonyítani. Legföljebb azt, hogy hamis osztrák útlevéllel, hamis üzleti megbízólevél-

lel tartózkodtam Bukarestben. Vagyis „szélhámos" vagyok. Mégis fővádlott lettem politikai értelemben: ama bizonyos „Moszkva ügynöke". A fasizmust egyre nyíltabban szervezték az egész világon Berlinből. Mondtam már: a magyar fasiszták annyira nem titkolták a származásukat, hogy barna inget és horogkeresztes jelvényt hordtak. De aki a munkásosztályt szervezte, az „Moszkva ügynöke" volt. Pedig a nácizmus mindenütt a német hódítás szerve; a kommunizmus pedig — nemzetközi. A Komintern, ha Moszkvában székelt is, nem volt orosz, még csak nem is szovjet intézmény. Azok a pénzek, amelyeket az elvtársak utaztatására, szervező munkára, propaganda kiadványokra fordítottunk, az egész világ munkásságának önkéntes hozzájárulásából származtak. De azért „guruló rubelt" és „orosz imperializmust" üvöltöttek. Régi módszer: a tolvaj kiabál tolvajt. Én lettem volna tehát a bizonyíték, bár ellenem bizonyítékot nemigen produkáltak: „Moszkva keze van a dologban!" Én lettem volna a megtestesült guruló rubel és orosz imperializmus.

A rendőrségen minduntalan azzal fenyegettek: „a föld alá tesznek". Az ember ilyenkor mindig számít is a halálra. Bár tudtam, nekik nem a halálom kell, a halálomnál is jobban kellene a vallomásom. Viszont a rendőrség, az rendőrség: megeshetik, hogy „szökés közben agyonlőnek", vagy „kiugrom az ablakon"... A jilavai börtönben értettem meg, hogy a föld alá tevést nem képletesen gondolták: ez a börtön ugyanis a föld alatt van. Amikor az ember megközelíti, semmit nem lát, csak dombos rétet. Közvetlenül a kapu előtt, egy rövid horhos végében látja csak, hogy a dombok valamit rejtenek. Ez a börtön

egyetlen kapuja. Belül néhány szűk udvar nyílik, a szűk udvarok körül folyosó, a folyosó mögött a cellák. A folyosók félig a föld alatt, a cellák egészen a földben. Szökni ebből a börtönből nem lehet. De az életfogytiglani ítélet sem tart sokáig, mert az ablaktalan, levegőtlen kazamatákban — hát még a büntetőcellákban — az ember sokáig nem bírja ki. Jéghideg vermek a büntetőcellák, akkorák, mint egy szűk szekrény. Három oldalról betonfal, a negyediken ajtó, az ajtó alatt vizet csurgatnak be. Leülni nem lehet, a falnak sem dőlhet az ember: a párás hidegben a beton jeges verítéket izzad; az ajtónak támaszkodva próbál aludni, amíg el nem ájul kínjában. És a négy-ötnapos zárkabüntetéseket úgy osztogatják, mint a semmi kis fenyítést...

Annyiban mégis jó volt Jilava, hogy nappal kint tartózkodhattunk a közös folyosón. Levegőt is szívhattunk, csöppnyi eget láttunk, s főként: beszélhettünk egymással. Hamarosan megalakítottuk a vezetőséget, megszerveztük a harcot. Az őrszemélyzetet sűrűn cserélték, nehogy összebarátkozzék velünk. Hasztalan. Minden csere alkalmával került olyan ember, aki jó szándékból vagy pénzért vállalta a Vörös Segély küldeményeinek továbbítását, üzenetek, hírek közvetítését. Tudtuk, mit írnak rólunk az újságok, mi is küldtünk tudósításokat, értesültünk a külföldi tiltakozásokról, és hogy a jelentkező ügyvédek közül ki az, akinek adhatunk megbízást, és ki az, akitől meg kell tagadnunk. Jó ügyvédeink voltak, nekem kettő is. Részben a liberális ellenzék nagy tekintélyű politikus jogászai, részben olyan tehetséges fiatalok, akik együttérzésből vagy egyszerűen a reklámért vállalták a védelmünket. A börtönbeli ellátás förtelmesen rossz

volt; a költségvetés szerint sem lehetett éppen házikoszt, de Bukaresttől Jilaváig — ugyan mi marad a költségvetésből? A reggeli: gyanús, rozsdavörös folyadék, teának hívták. Ebéd: híg, büdös lé. Vacsora: kukoricamálé, olykor fekete kenyér. Fapriccsen aludtunk, takaró nélkül. Mosdási, tisztálkodási lehetőség jóformán semmi.

Küldöttségben követeltük a törvényes börtönellátást. A küldöttség tagjait büntetőzárkákba tették. Erre mind a hetvenen éhségsztrájkba léptünk. A börtönorvos végigjárt, ijesztgetett: az éhséget és szomjúságot tíz-tizenkét napnál nem bírjuk tovább, belehalunk. Megpróbáltak erőszakkal táplálni. Ellenálltunk. Végül javítottak valamit a koszton. Kiszállt egy katonai egészségügyi bizottság, rendbe hozták az udvari kutat. Mi azonban, ha már benne vagyunk, folytattuk az éhségsztrájkot az azonnali szabadlábra helyezésünkért. Újabb küldöttség ment: politikai foglyok vagyunk, semmi főbenjáró bűnt nem követtünk el, nincs joguk hozzá, hogy vizsgálati fogságban tartsanak. A törvény szerint szabadlábon védekezhetünk. Az éhségsztrájk igen keserves volt, bár a vizet és üres teát megittuk, mégis hallatlanul legyöngültünk húsz nap alatt. A vége felé soknak már arra sem volt ereje, hogy a szükségére kimenjen. Elértük mégis, hogy a hetven közül negyvenet, a kisebb vádlottakat, szabadlábra helyezték. Megbánták hamar; elvtársaink részletesen informálták az ellenzéki sajtót a börtönbeli állapotokról, nyilatkoztak nyugat-európai lapok tudósítóinak, újabb tiltakozási hullám indult meg a világban. A kormány egyre idegesebben sürgette a katonai ügyészséget. Ha sürgette a kormány, nem kevésbé sürgettük mi is. Kéthetes pihenő után bejelentettük a

börtönigazgatóságnak, hogy követeljük a tárgyalás megkezdését, vagy mindannyiunk szabadlábra helyezését. Amíg a követelésünket nem teljesítik, sem ételt, sem italt nem veszünk magunkhoz. A börtönigazgatóság igyekezett úgy tenni, mintha nem érdekelné a dolog, de már láttuk: nyeregben vagyunk. Másnap csodálkozva és megkönnyebbülten járt-kelt a parancsnok meg a tisztek: a harmincból csak öten tagadták meg az evést-ivást. Azt hitték, szétesett a kollektívánk. Nem tudták, hogy tervszerű, lépcsőzetes éhségsztrájkról van szó; azok kezdik, akik a legjobban bírják, a fiatalabbak, legerősebbek. Lefagyott arcukról a mosoly, amikor két nap múlva további tizenegy fogoly küldte vissza a reggelit, egy hét múlva pedig mind a harminc. Veszélyes játék volt, elsülhetett volna rosszul is. Amikor tíz nap múlva átszállítottak minket a katonai ügyészség bukaresti épületébe, a legtöbbünket hordágyon kellett vinni. És másnap, a meghívott újságírók nagy megdöbbenésére, olyan volt a tárgyalóterem, mint a kórház.

Más a hír és más a látvány hatása. Hiába válogatták meg, kinek adnak sajtójegyet a tárgyalásra, a szemtanú — akár mert valóban megdöbbent, akár mert vérbeli újságíró, és a látványos szenzációnak mindig örül — akarva-akaratlan lázító hatású beszámolókat írt. Magatartásunk még a fasisztáknak is tiszteletet parancsolt. Nyugtalanság támadt a városban, ellenségeink gyors hátrálásra kényszerültek. Három nap múlva a tanács elnöke közölte, hogy elfogadja ügyvédeink előterjesztését, szabadlábon védekezhetünk. Ez a szabadláb, persze, különösen a nyolc fővádlott esetében, inkább csak formaság volt. Éjjel-nappal seregnyi detektív őrködött ajtónk előtt, ablakunk alatt,

bárhová mentünk, mint az árnyék kísértek minket. Megnézték a tálcát, amin a reggelimet hozták a szállodában, kibontották a papírszalvétát is, hogy nincs-e rajta üzenet. Egyszer próbaképpen taxiba ültem. Még csak nem is másik autóval jöttek utánam: beültek mellém, és közölték a sofőrrel, hogy hozzám tartoznak. Ilyen volt a szabadlábra helyezés. Akármilyen, mégiscsak más, mint a börtön.

Négy napig tartott a vádirat ismertetése. Hetven vádlott személyi adatai, „bűnlajstroma", s tudjuk jól, minél kevesebb tény és adat áll ilyenkor a bíróság rendelkezésére, annál körülményesebb a gyanú megfogalmazása. Negyedik nap délutánján az elnöklő hadbíró ezredes megkérdezte: értettük-e a vádat. Ekkor fölállt egy erdélyi elvtárs, és bejelentette, hogy huszonegy magyar van a vádlottak között, kérik a vádirat ismertetését magyar nyelven. Az elnököt a guta kerülgette. Különben is vérmes férfi volt, vörös arcú, hófehér hajú, kövér. Mit tehet? Az alkotmány biztosította, hogy minden polgár az anyanyelvén védekezzék a bíróság előtt. Egynapos szünet, míg a vádiratot lefordították. Aztán újabb három nap, míg fölolvasták. Akkor fölálltam én, és követeltem, hogy ismertessék a vádiratot németül is. Közben pedig határozat született, hogy a nyolc fővádlottnak meg kell szöknie. Miért ez a kockázat? A vádirat olyan gyönge tákolmány, nehezen tudnak itt akár csak hárommnégyévi börtönöket is kiszabni! Az ám, de Titulescu megbukott. Talán csak órák kérdése, hogy Antonescu váltsa föl. A jobbratolódás következményei kiszámíthatatlanok. Félredobhatják a maradék törvényességet is. Szökni! És először nekem. Részben, mert az én eltávolításom a legfontosabb, részben, mert az a legkö-

rülményesebb. A román elvtársak bíztak benne, hogy lerázzák a kísérőiket. Mint ahogy sikerült is nekik.

A bukaresti mozik folytatólagosan játszanak, bármikor bemehet az ember és kimehet. Néhány elvtársnak előre megváltották a jegyét, s míg a kísérő detektíveket a jegyszedő feltartotta, azok a sötét teremből a mellékutcába vezető kijáraton eltűntek. Mások azt a trükköt alkalmazták, hogy úgy tettek, mintha villamosra szállnának, aztán hirtelen a túloldalon ellenkező irányba induló villamosra ugrottak. Ifjúmunkások fedezték őket: útjába álltak a detektívnek, lökdösték, még nekik állt följebb. A szökevény egérutat nyert, és némi „keverés" után elbújtatták a megbeszélt biztonságos helyen. Én ilyen módszert nem választhattam: nem tudok románul, a várost sem ismerem annyira, eltévedek, időt vesztek, a detektívek karjába futok. Letartóztatnak, és többé reményem sincs már a szökésre.

Nem is az utcán szöktem meg. Tudjuk, néha a képtelen dolog a legegyszerűbb. A tárgyalás szünetében, a katonai törvényszék épületéből mentem ki. Egy őrt az elvtársak megvesztegettek. A törvényszék egyik szárnyában építkezés folyt, ahol két elvtárs dolgozott. Az őr kikísért a mellékhelyiségbe, megállt az ajtó előtt, mintha várna. Az egyik festő elvtárs az állványról belépett az ablakon, ruhát cseréltünk, kimásztam az állványra, s a másik elvtárs segítségével — vödör, ecset a kezemben — szépen kisétáltam az udvari kapun. A túloldalon teherautó várt, ponyvája alól létrák, állványdeszkák lógtak ki: „az építkezéshez fuvaroz". Földobtam a vödröt, ecsetet, beültem a sofőr mellé, azonnal indított. Örömmel láttuk, hogy senki sem követ. A festő elvtárs, aki segített, összefröcskölte

a ruhámat, kimászott az állványra, dolgozott tovább. Az őr a tárgyalási szünet végén jelentette, hogy nem jöttem ki a mellékhelyiségből, eltűntem. Azonnal bezárták a kapukat, kihallgatták az építkezésen dolgozó munkásokat, senki nem tudott semmit, aki látni vélt, az sem volt biztos benne. Néhány óra múlva mindenütt ott volt a körözésem, csakhogy addigra már velem a Kárpátok kapaszkodóin cihekedett a vonat. Cejgruhában, kezemben szerszámos láda, egy Bukarestben dolgozó géplakatos papírjaival mentem „haza", Marosvásárhelyre.

Marosvásárhelyen várnom kellett két napot. Kis, kertes házban laktam a város szélén, egy bútorgyári asztalosnál; negyven év körüli magyar ember, a felesége román, mindketten elvtársak. Számítottunk rá, hogy a kommunistákat országszerte figyelik, talán vendégségbe is beállítanak a Siguranța emberei, a padláson bújtam meg. Jó kis rejtekem volt a szalmában, régi ládák, kukoricás-, korpászsákok mögött. Nagyokat aludtam, és a sok éhezés meg a szokatlan, olajos bukaresti konyha után igazán élveztem a háziasszony székelygulyásait, hosszú tésztás tyúkleveseit. Elhozták az összes újságokat, tanulmányozhattam körözésemet, és a kommentárokból következtetni tudtam üldözőim terveire.

A körözésből kiderült, hogy üldözőim továbbra sem ismerik a személyazonosságomat: „... német anyanyelvű, románul törve, keveset tud ..." Sajnos, az elvtársak is elhitték, majdnem bajba kerültem miatta. Mert harmadnap a bútorgyár teherautóján vittek Kolozsvárra. A sofőr kommunista volt, a két kísérő, két öreg székely, nem tudta, mi ügyben járok, nem is firtatta. Kevés szavú gyergyóiak, erdei emberek, favágók,

kenyérrel, szalonnával kínáltak az úton, pálinkával, aztán behúzódtak a ponyva alá szundikálni. Kolozsvár előtt az országúton két fiatal lány intett: vegyük fel őket potyautasnak. Nagyszebeni német lányok, kolozsvári bölcsészhallgatók mind a ketten. Tudtak magyarul is, románul is, de velem németül beszéltek. És — német papírokat hoztak. Egyik lánynak a bátyja lettem, másiknak a vőlegénye, szász népiskolai tanító. A kocsi a kolozsvári vasútállomásig vitt, a jegyeket a két diáklány már megvette, fölszálltunk a szatmári vonatra. A „húgomat" Teréznek hívták, a „menyasszonyomat" Micinek. Sajnos, nekem a húgom tetszett jobban, ki-kiestem a bátyói szerepből, bűnömül ne vegyék: a sok hónapi magányos férfiélet után, udvarolni kezdtem. (S talán szívesen is fogadja, ha jobb alkalom lett volna rá.) Hanem Szatmárhoz közeledvén csendőrök szálltak a vonatra, igazoltattak. Elég felületes volt az az igazoltatás, de gyanítottam, hogy nekem szól, vagyis már nekünk, hiszen közben hét vádlott társam is meglépett. Föltűnt a csendőröknek, hogy németül beszélünk, a külsőm is egyezett a személyleírással, bizony nagyon megnézték, forgatták az irataimat. Aztán csak vállat vontak. Még meg is mondta az egyik: lehet, hogy az vagy, te tanító, lehet, hogy nem... Nagyon melegem volt, de megúsztam. Leginkább a két kislánynak köszönöm; hogy olyan csinosak voltak, és olyan hidegvérrel mosolyogtak a csendőrökre. Hanem amikor elmentek, a kis Teréz elsírta magát a vállamon. A szatmári állomáson először Mici szállt le; előttünk ment, kémlelte, nincs-e razzia. Jól kiismerték magukat a városban, nem először jártak itt; hasonló ügyben sem először. Magányos, kertes házba vittek most is, egy ismert tizenkilences

magyar elvtárs családja élt itt. Öreg házaspár, két felnőtt fiú, egyikük mozdonyvezető. Úgy szólt a terv, hogy az éjjel vonatot visz át Magyarországra. A vonat hosszú, a mozdony messze elöl, rosszul világított helyen rostokol. És gondja lesz rá, hogy jó nagy gőzfelhőt fújjon. Alkalmas pillanatban fölvesz a mozdony platójára. Szatmártól egy ugrás a határ, amint túljutottunk, lassít, leléphetek. Az a fontos, hogy Mátészalkáig eljussak, ott egy magyar vasutas jó barátjuk vár, továbbsegít Csehszlovákiába. Kicsit aggasztott, hogy éppen Magyarországra szököm, ahol szintén köröznek. Igaz, aligha tartják frissen már azt a körözést. Mindegy. Nincs más út. A szovjet határt nagyon őrzik. Az újságok szerint „jó összeköttetéseim vannak Jugoszláviában, Bulgáriában, Görögországban, a Komintern balkáni szekciójának vagyok a munkatársa". Legkevésbé tehát a magyar határ gyanús. Az a kis közjáték a csendőrökkel is a bolgár vagy jugoszláv határon egész másképp zajlott volna le. Elbúcsúztam a lányoktól, indultak vissza Kolozsvárra. Én a kis ház tisztaszobájában vártam az indulást.

És már készültem, hogy fölveszem az olajos vasutasruhát, amikor látom, hogy két fiatalember nagyon kémlel befelé az ablakon. Szerencsém volt, hogy még nem gyújtottunk lámpát. Egészen az üveghez kellett hajolniuk, úgy sem láthattak sokat. Az öregasszony észrevette, odasúgta: „Meneküljön!" Egy lépéssel kint voltam a tornácon, akkor már a kaput rázták: „Azonnal nyissák ki!" Átvetettem magam a palánkon a szomszéd kertbe. A detektív meglátott, kiáltott, és a levegőbe lőtt. A másik az utcán próbált elibém kerülni. Én meg kertből kertbe ugráltam, nem is nagyon gondolkodtam, merre menekülök, csak hogy minél

messzebb kerüljek. Az egyik kertben még egy ronda nagy kutya is rám rohant, hiába pisszegtem, nyúltam göröngyért, ugatott vadul; sikerült végül állon rúgnom, és míg nyüszítve hátrált, fölkapaszkodnom a kerítésre. A nagy sietségben föl is akadt a kabátom, jól végighasadt. Hanem az üldözőimet sikerült megzavarnom, vagy valaki mást pillantottak meg hasonló cejgruhában, jó messziről hallatszott a kiabálásuk: „Állj! Állj!" Mögöttem a házakban itt-ott fény gyúlt, kiszólt az ajtón valaki, a kutyát csitította, én meg, egy utolsó palánkon át, kis utcára jutottam. Először voltam életemben Szatmáron, be is sötétedett már. Gondolomformán indultam el, minél messzebb a tetthelytől és minél kijjebb a várostól. Az időt ilyenkor nem érzékeli az ember. Talán félóra múltán eperfával szegélyezett országútra találtam, és megláttam a vasúti töltést. Vissza nem mehetek. Hogy is nem gondoltunk rá: ilyenkor figyelik az ismert kommunistákat, valaki jelentette, hogy idegenek járnak ott. Kísérettel is jöttem, s hozzá két feltűnően csinos lánnyal... Viszont akárkire nem bízhatnak, csak elvtársra; és a két lány is: milyen jó, hogy velem volt, milyen jó, hogy csinos volt. Arra persze gondolhattunk volna, hogy biztosító találkozót beszéljünk meg.

A vasút mentén visszajuthatok a szatmári állomásra. De az most semmiképpen sem biztonságos. Inkább ellenkező irányba megyek. Akad megállóhely még a határ előtt, gondolhat rá a segítőm is, hogy a városon kívül kerülök elébe. Ezzel a bizakodással indultam meg a töltés alatt; nem is messzire vasúti épület látszott, őrház vagy mi. Szerencsém volt: megállóhely. Kicsi, külvárosi megállóhely. Egyetlen személyzete:

őszes bajuszú, barna képű román, a sorompót eresztette éppen. Köszöntem, szívesen fogadta.

— Talán a szatmári vonat jön?

— Az — felelte. — A személy.

— Amelyik a határon átmegy?

— Igen is, meg nem is.

Légy okos belőle! Ez a román bácsi ilyen székely módra beszél?

Kihámoztam végül, hogy elhibáztam a lépést: ez itt a máramarosszigeti szárnyvonal. Átmegy a határon igaz, egy darabon csehszlovák területen fut, de meg nem áll. Na, gondoltam, a szerencsétlenség most szerencse is lehet. Ezt a szárnyvonalat nem nagyon ellenőrizhetik, csehszlovák területen majd lelépek. Volt nálam néhány száz lei és a nagyszebeni szász tanító iratai; elég rossz papír, igaz: Nagyszebenben sosem jártam, ha kicsit faggatnak, lebukom. Megváltottam a jegyet az öregtől, befutott a vonat, négy ócska vagon az egész, fölszálltam. Igazoltatás nem volt, háborítatlanul utaztam — Máramarosszigetig. Mert a tervemből bizony semmi sem lett. A határon lezárták a vagonajtókat, minden lépcsőre odaállt egy granicsár, úgy tette meg a vonat a párkilométeres utat csehszlovák területen.

Itt vagyok hát, egy langyos augusztusi hajnalon, Máramarosszigeten. Most aztán vigyázni, nem kapkodni, nem rontani tovább, ami úgyis épp elég rossz! Föl kell vennem a kapcsolatot az elvtársakkal, Szatmárra vissza nem mehetek, a kolozsvári lánykákat ugyan hol találnám, az egyetlen biztos pont: a marosvásárhelyi asztalosék. Máramarosszigeten nem sokat őgyelegtem, a várost meg sem néztem, csak a menetrend táblát: van-e közvetlen vonat a Székelyföldre, s

mikor. Este kilenckor megkocogtattam az ablakot az asztaloséknál. Megijedtek, meg is örültek. A szatmári hajszáról az újságok nem írtak. Mit is írhattak volna? Nem tudták, ki a menekülő, az esti sötétben még az ismerőst is alig ismerték volna föl. Lehet, hogy csak egy helyi összejövetelen ütöttek rajta, sőt még az sem lehetetlen, hogy a háziaknak van igazuk: besurranó tolvajt riasztott meg a Siguranța. Öl van a ház mögött; baromfi, disznó, a tornácon szemes takarmány; tudják, csak az öregek vannak otthon ... Megijedtek a barátaim, hogy miként kerültem vissza, aztán megörültek, hogy szerencsésen visszakerültem. Itt egyelőre semmi baj, nyugodtan alhatom.

De jó is az olyankor: a biztonságot adó tető a fejem fölött, a jó paprikás pacalpörkölt, savanyú borral, a meghitt, kedves házinép. Hiszen az ember a mozgalomban gyorsan lel barátot; ha meg ilyen körülmények között vendégeskedik, másodszor, az már szinte rokonság. Két nap múlva megkaptam az új papírokat, ruhát, fölszerelést is hozzá. Iasiba megyek, Moldvába. Gyergyószentmiklósi malomgépész vagyok. Moldva fontos gabonatermő vidék, sok a gőzmalom és sok a magyar szakmunkás. Iașibeli házigazdáim viszont csak románul beszéltek. Kevés szóval, de azért nagyon jól megértettük egymást. Fiatal házaspár, jóképű legény a fiú, s méghozzá „kolléga" is: malomgépész. A menyecske népviseletben járt, hosszú fehér szoknyában, virágos kötővel. Én azt a pár napot Iașiban, mondhatnám, egészen legális körülmények között éltem át. Bejelentkeztem, sőt, munkát vállaltam! Elment a házigazdám a papírjaimmal, megtoldotta néhány száz leijel, mondván: megbetegedtem az úton, lázasan fekszem, az új kollégája vagyok; és a malomban is beje-

lentett, hogy amint meggyógyulok, munkába állok. Takaros házuk volt, fából, kőből; emeletes, azaz: egész csinos kis szoba volt a padláson, előtte faerkély. A kertet a fiatalasszony gondozta, tele volt százszínű nyári virággal. Esténkint ott hűsöltünk, sakkoztunk, az asszony kézimunkázott, megittunk egy üveg könnyű, tiszta moldvai vörös bort. Vártuk, hogy lankadjon kicsit az üldözők buzgalma, higgyék azt, hogy már kicsúsztam a kezük közül. Kellett is a pihenés, fölkészülés: kockázatos a további út. Neki kell vágnom Besszarábiának és a szovjet határnak.

Kisinyevben ismertem meg, mi is az a „határövezeti rendőri közigazgatás". Már az állomáson igazoltattak, útközben a városban még egyszer. Én ennyi lógós, ráérős embert még életemben sehol nem láttam. Az utcán, söntésekben, kávéházakban, mindenütt ott voltak ezek a hízott arcú, puhán vizslató tekintetű, életerős fiatalemberek. Egy olasz kikötővárosban tudnád, hogy selyemfiúk; más nagyvárosban, hogy zsebesek, hamiskártyások, alvilági figurák. Kisinyevben: a Siguranța ügynökei, detektívek, besúgók. Ahová lépsz, mindenütt. Hogy jól éltek, látnivaló. Nem a fizetésükből. Rendszeresen zsarolták a lakosságot. Ültünk a szobánkban, vasárnap, ebédnél. Egyszer csak megállt egy az ablakban, a másik meg jött már befelé. Körülnézett: se köszönés, se semmi — benézett a szekrénybe, ágy alá, talált egy könyvet, lapozni kezdte, rázta, nem hullik-e ki valami. Csodáltam a házigazdám nyugalmát. Csak intett: foglaljon helyet az asztalnál, sőt hívta még a másikat is. A fejüket rázták: már ebédeltek. „Hát akkor egy üveg bort?" A puha testű fiatalember kegyesen bólintott rá, és nyúlt az üvegért. Belenyakalt, csettintett, látszott, ízlik neki, aztán csak az

ujjával mutatta, hogy kettő, vagyis, hogy két üveggel. Még beszélni is lusta volt. Megkapták, elvonultak. És megint: se köszönöm, se jó napot. Hát így éltek Hekusországban. Én változatlanul a gyergyószentmiklósi malomgépész papírját mutogattam, de még bele sem olvastak, nemhogy gyanút fogtak volna. Egyszerűen csak zaklatták az embereket; az utcán, nyilvános helyen, otthonukban, bárhol, éjjel és nappal, bármikor. Hanem ha valakit a kezük közé kaparintottak, kommunistagyanúst, oroszbarátot, az onnan ki nem került élve. Sehol annyi „öngyilkosság" nem történt az őrizetes zárkákban, és sehol annyi „szökési kísérlet". Megismertem az érem másik oldalát is: önfeláldozó elvtársakat, a fegyelemnek azt a nagyszerű légkörét, amely a besszarábiai kommunistákat jellemezte. Nem tudtam, hányan lehetnek, csak éreztem, nagyon sokan; ha talán nem is a párttagok, de a rokonszenvezők: a hekusokon kívül úgyszólván mindenki.

Két napot töltöttem Kisinyevben, meg kellett várnom a hetipiacot. Hetipiac után behajtott az udvarunkra egy parasztszekér. Üres gyümölcsöskosarak, tornyozva magasan. Alul, jó puha szénában, a rejtek. Látni semmit sem láttam onnan, különben is este volt már, de hallottam mindent tisztán, a bakon ülő elvtársak halk beszélgetését. Ebből tudtam, hogy a legkisebb zajjal is elárulhatom magam.

Kétszer állítottak meg útközben a csendőrök. A város határában elkérték a kocsikísérők iratait, megkérdezték, mit visznek a szekéren. Azt mondták: üres kosarakat. Zseblámpával végigpásztázták a rakományt, úgy éreztem: ott vagyok, teljes fényben. Pedig csak én láttam a lámpát a kosárfonadékon át. Tovább engedtek. A másik találkozásunk izgalmasabb volt. Egy falu

közelében két lovas csendőr állított meg. Úgy értettem a vitából, hogy valami adóigazolást kértek. Az országúti fuvarozáshoz külön engedély kellett, amit a parasztok rendszerint nem váltottak ki. Sajnálták a pénzt rá, tudták, hogy olcsóbban is kijöhetnek. Most is: háromszáz leit ajánlottak a két csendőrnek. Ám azok: hohó, ketten vannak, százötvenért nem árulják el a hazát! Így mondták, még csak nem is nevettek hozzá. Adjanak hatszáz leit. Ha nem, akkor gyerünk az őrsre, holnap reggel majd tárgyaljanak a hadnagy úrral. Hosszan, hosszan folyt a vita, engem már kivert az izzadság, mérges voltam a segítőimre: miért is alkudoznak, a végén valóban bekísérnek. De nem. Ötven leienkint emelve-engedve, kiegyeztek a végén négyszázötvenben. Mérges voltam, pedig nekik volt igazuk. Nemcsak a százötven lei miatt, hanem mert ha nem alkudtak volna, gyanússá válnak. Úgy talán valóban bekísérik, vagy megmotozzák a kocsit, ki tudja.

Hajnal felé egy határmenti kisvárosba értünk. Konyhakertek között magányos kunyhó állott. A kunyhó egyetlen szobácskájában öreg anyóka. Ahogy a kosarak alól kimásztam, ráztam a kezemet, lábamat, hogy gémberedésemből magamhoz térjek, elém jött, és oroszos meghajlással üdvözölt. Oroszul köszöntöttem én is, nagyon megörült, fölágaskodott, megölelt, jobbról-balról háromszor megcsókolt: „A mieink közül vagy?" Barátaim elbúcsúztak, ügyetlenül próbálkoztam, hogy a kárukat megtérítsem, hiszen miattam kellett négyszázötven leit kifizetniük. Gondoltam: a parasztember mindenütt egyforma, nálam meg van néhány száz lei, ugyan, mire kell már. Bizony majdnem megharagudtak rám.

Az anyóka a pinceveremből aludttejet hozott, túrót,

kenyeret, szalonnát, egy tálban meggyet. Bevitt a szobába: „Egyél, fiam!" Elmesélte aztán, hogy kertészek voltak, míg élt a férje. De most már évek óta egyedül van, a munkát sem bírja, kiadta a földjét, ő maga csak kofáskodik. Bejár házakhoz friss zöldséggel, gyümölcscsel. Ez a dolga, és ebből is él. „Ez a dolga", vagyis: ez a pártmunkája. Mert mindig a legszebb gyümölcsöt meg zöldséget viszi és nem akárhová. A határőrség, a politikai rendőrség tisztjeinek, a város vezetőinek a házába. Jó barátságot kötött a háziasszonyokkal, mindig tudja, mi a hír: otthon aludt-e a férj, vagy riasztás van, kettőzött őrség, különleges szolgálat. Ismerik őt a hatóságok, ártalmatlan, tudatlan asszonynak tartják.

Ismét várnom kellett. Nappal a kunyhóban ültem, az anyóka, ha elment, lakattal zárta rám az ajtót. Esténkint kiültünk a küszöbre. Magas homokbuckán állt a kunyhó, alattunk végig öntözött kertek, odalent a Dnyeszter vizén tükröződött a hold, a csillagok. A folyón túl egy ukrán város csillogó sok fénye. Mintha csak itt volna karnyújtásnyira. Néztem vágyakozva, nézte az anyóka is: „Nási . . ." A mieink. Aztán egy este azzal jött haza: „Búcsúzzunk, fiam!" Megölelt, meg is könnyezett, mert nagyon jól összebarátkoztunk. A fiáról mesélt sokat, szegény kis öregaszszony, a nagy fiáról, aki elesett a háborúban. Annyi idős volt akkor, mint én most. Ami élelmet csak előtalált, mind batyuba csomagolta, hímzett ukrán kendőbe. Két elvtárs jött értem éjféltájban. Egyikük előttünk járt ötven méterrel, a másik mellettem jött, a karomat fogta, hogy irányítson a koromsötétben. Biztosan, gyakorlott léptekkel jártak, ismertek minden rögöt. A part közelében bokrok közt hasaltunk, megvártuk, míg az őrjárat elvonul. Meredek homokparton

csúsztunk le, vigyázva, hogy zajt ne üssünk. Száraz volt a mederszél, apadt a víz erősen. Most már két oldalról jöttek mellettem az elvtársak, hogy kőbe ne botoljam, tócsában meg ne csússzam. És csak amikor már egészen odaértünk, akkor láttam meg a csónakot. Széles vascsónak. Beültem nesztelenül, milliméterről milliméterre csúsztatták le a partról barátaim. Aztán a csónak túlsó felén valaki apró rántásokkal, loccsanás nélkül evezni kezdett; molnárevezéssel: olyan az, mint a halfarok mozgása. Nem tudtam, milyen gyorsan távolodunk a parttól, csak azt éreztem, hogy már elragad, és sebesen röpít a víz. És jó idő múltán valaki berántotta a csónak motorját. Nyomban fényszóró villant a román parton, keresni kezdett, meg is talált. Tüzet azonban nem nyitottak: már szovjet oldalon jártunk. A reflektor fényében láttam: hatan ülnek a csónakban, fegyver is van náluk. Pár perc múlva kikötöttünk. Egy őrhelyen aludtam, katonai priccsen, mélyen, nyugodtan, késő délig. Százharminc nap után, ötven nap börtön és tizenhat nap bujkálás után, szabad földön az első zavartalan álmom. Másnap gépkocsin bevittek a városba, várt a Komintern elém küldött munkatársa.

Ezt követte pár hét múlva a prágai utazásom, amelyről már beszéltem. Egy hónapig dolgoztam Csehszlovákiában, utána Párizsba rendeltek, a nemzetközi segélyakció központjába. Hamis papírokkal éltem ott is; a nemzetközi dandár gyakorlatához igazodtam: aki elesik, vagy fogságba jut, ne tudják azonosítani, ne áll hassanak bosszút a családtagjain. Amúgy teljesen szabadon és legálisan dolgozhattam.

Kedves volt az a november, langyos szelíd, gyöngyházfényű. Megértettem, miért is hívják a franciák

Douce France-nak a hazájukat. És benne Párizs a legédesebb. Mi volt a varázsa, hogy az ember tüstént otthonára lelt a szűk sikátorokban, a parkokban, a nagy házak tűzfalai közt, mint valami kráter mélyén, elrejtett apró ligetekben és a hömpölygő, széles bulvárokon?

Mostanában újra kint jártam hivatalosan, alig ismertem rá. A mostani Párizs sokkal fényesebb, az utcákat a szó szoros értelmében beborítják az autók. Rengeteg ócska házat lebontottak, új épületeket, köztük néhány nagyon szépet is emeltek, mint az Unesco székháza. Az időtől megfeketült műemlékeket magasnyomású vízzel és vegyszerrel tisztára mosták. Furcsa volt látni. A Louvre-ra, az Akadémia palotájára meg a többire úgy emlékszem: koromszínűek voltak; most a friss mészkő kicsit sárgás, „napsütött" fehérében ragyognak. A legkisebb utcában az öreg pékműhely vagy bisztró is: csupa üveg, nikkel, műanyag. Bizony, az a régi Párizs, a fiatalságom Párizsa, meglehetősen kopott volt és szutykos ehhez a maihoz képest; vagy ha jobban tetszik: patinás. Nekem mégis kedvesebb. És nem biztos, hogy csak az emlékeim, a fiatalságom szépítik meg. Mert igaz, ma már az érzékszerveimnek is kevesebbet mond a világ. Megdöbbenek rajta olykor. Az a régi Párizs csupa szín volt és csupa szag. Csupa szín, mintha egy pointillista festmény mozogna előttem. És nemcsak, mert Monet híres bulvárképein láttam először emberi közelben az idegen fogalmat: Párizst. Ezer színes pont. Folyton változó, a mozgásban és a napszakok megvilágításában. Hányféle árnyalata még a szürkének is, és milyen színes szürkék! Piros-szürkék, barna-szürkék, lila-szürkék, vajsárga-szürkék... És a szagok! Jók, rosszak, vagy se nem jók, se nem rosszak, csak egyszerűen Párizs szagok. Az égett kenőolaj szaga

az autók nyomában; az égett étolajszag, amit a házak kapuja lehel; fonnyadó, rothadó zöldség szaga és a narancsnak, banánnak, gyümölcsnek mindig üdítő illata. Aztán a metrószag: egészen furcsa keveréke ázott gyapjúnak, rozsdának, barlangi dohnak és ózonnak, amit a villamosmotorok szikrái termelnek. Millió hibátlan idegszállal fogadja be az ember a világot fiatalkorában. Később egyre inkább csak bennünk hat az a világ, mint külső zaj az üres szoba falai közt rezonál és vergődik. Az öregebb embernek a közérzetében hat a világ. Ennek az új Párizsnak a színei is tompábbak, a szagára meg egyáltalán nem emlékszem, pedig az imént jártam ott, pár hónapja. A fáradságomra emlékszem a lábamban, a türelmetlenségemre, ha siettem valahová, mert vagy meg sem áll a taxi intésre, vagy ha ott várom a taxiállomáson, akkor eleve kijelenti: ő csak a tizennyolcadik kerület felé megy. Alkudni kell, külön borravalót ígérni. Ha meg végre elindul, pár száz méterrel odább biztosan megáll tíz percre, néha húsz-huszonöt percre. A vezető kárörömmel rázza a karját: „Voilà, Monsieur, un embouteillage!" Mert valóban, mint az üveg szűk nyakában a dugó, úgy megszorul a forgalom és se té, se tova. Türelmetlenségekre, bosszúságokra emlékszem, a náthámra emlékszem, mert tél volt és akár az olaszok: fűteni nem tudnak a franciák, a dupla ablakot nem ismerik. És a tél azért, ha csak pár hétre is, de tél. A közérzetemben hordom és nem az érzékszerveimben ennek az új Párizsnak az emlékeit. És tán rohanásnál, zajnál, téli lucsoknál is jobban a kedélyemen ült: de régen is volt az a fiatalság! Pedig alig huszonöt éve. Milyen kevés az emberélet. (Vagy talán nem is ez? Talán az, hogy milyen hiábavaló az emberélet?)

Máskülönben ez a Párizs, ez a mostani, úgy elébe jön az idegennek, ahogy a régi soha. A cégtáblákon több angol szót látsz, mint franciát. Sok üzlet hirdeti: németül, spanyolul beszélnek a kiszolgálók. Több a külföldi, mint valaha. Mégis, ha valaha, most értettem meg világosan, hol is a különbség a kozmopolitizmus és az internacionalizmus között. Ez a mai Párizs idegenforgalmi nevezetesség, mutogatja magát. Fölmentem a Montmartre-ra; a Place du Tertre, mintha önmaga karikatúrája volna. Festőállvány festőállvány mellett, sűrűn tele az egész tér. Megfészkelt bennem a gyanú, hogy helypénzt fizetnek. Néhány festő ha akadt, a többi álcázott képárus, hajviseletével, nyakkendőjével imitálta a festőt. Körül, a térbe torkolló utcák sarkán amerikai hölgyek, most érkeztek a városnéző busszal. És mint a macskanyávogás, a sok elnyújtott „aó" és „haó" és „nááájsz". Igen, „cukinak" mondták, és csöppet sem bántotta őket, hogy tudják: nekik rendezték ezt a játékot, a „jellegzetes párizsi színekkel". Benne van a Cook-irodának fizetett díjban, a kurtaksában, mit tudom én, miben, hogy „nekik most festenek a pénzükért", bohémek a pénzükért, nekik most „hamisítatlanul Párizst adnak" a pénzükért. Fúj! S közben ... Igen, ez a mai Párizs kiszidolozza és mutogatja a műemlékeit, büszke a nemzeti múltjára. Ez a mai Párizs lépten-nyomon hallatlanul ügyesen vágja meg az idegent. Meg kell hagyni, szorgalmasabb, mint valaha. Iparkodik és kereskedik, két helyen dolgozik minden ember, napi tizennégy órát. (Láthatsz nyomorúságot is, persze. De ha nem arab utcaseprő, ügyefogyott bevándorló a nyomorult, akkor alighanem clochard, az „elvei tiltják a munkát".) Ez a Párizs sokat tud fizikából és géptanból is...

De sem a művészetben, sem a filozófiában nem tud már újat mondani.

A fiatalság „praktikus". Mi az élet célja? Keresni akar, kényelmesen, jól élni. Vannak itt marxisták; az utcán nyomukat nemigen látni. Vannak neoracionalisták és neothomisták. (Azokét sem.) A neoracionalisták a francia nemzeti felvilágosodást szajkózzák, és nem is szégyellik, hogy történelmi pózban tetszelegnek. A neothomisták pedig a szimpla, meglehetősen tartalmatlan — mert sem a társadalomnak, sem a politikának el nem kötelezett — formális vallásosságukat támasztják alá korhatag filozófiai érvekkel. Talán csak Amerikában látni még embereket ilyen tömegben és ilyen általánosan: akik ennyire fütyülnek a nagyvilágra, emberiségre, jövőre, végső és elemi sorskérdésekre, emberi minőségre. Tudom, nem igaz. Tudom, a mélyben más, más is van. De ez látszik az utcán!

Olyan szállodákban laktam, és a hivatalos vacsorákon olyan ételeket ettem, amiket azelőtt csak messziről vagy hírből ismertem. És olyan szomorú voltam, olyan idegen ebben az új Párizsban. Ahogyan abban a régiben szinte az első percben otthon találtam magam.

Mert az a régi Párizs internacionalista volt.

Pedig csak franciául beszélt, pedig folyton csak morgott a piszkos idegenre. Pedig még a prostituáltak is, ahogy ma futnak a külföldiek után, úgy óvakodtak akkor: „a külföldiektől mindenféle betegséget kapni". (Nem tudták, hogy a külföldiek azt a betegséget éppen „francúz betegségnek" hívják régiesen, népiesen, majd minden nyelvén Európának.) Pedig az a Párizs meglehetősen piszkos volt, és fütyült rá, mi a véleményük róla az amerikai hölgyeknek. És hozzátehetem, annak

a régi Párizsnak a lakói meghatóan tájékozatlanok voltak a földrajzban. Furcsa módon, mégis: abban a régi Párizsban, az utcán, a kávéházakban, az emberek vitáiban, a mindennapok minden óráiban olyan problémák, olyan gondok értek, amelyek az egész emberiség gondjai voltak. Megdöbbentett most, mennyire nem beszélnek, nem is tudnak már a második világháborúról, a megszállásról, semmiről, ami kellemetlen, rossz emlék. Akkor? Bárhová ült be az ember a moziba, szirupos kis szerelmi vígjátékot játszottak vagy akármit, a szünetben egyszer csak elkezdte valaki, s átvette az egész közönség: „Ouvrez les frontières!" Mert ahol összejött két-három ember, abból tüstént politikai tüntetés lett. A határok megnyitásáért, a spanyol köztársaságért. Viharos volt és viharosan optimista az a Párizs. Mint a legfinomabb műszer, érezte és jelezte a terhes idők közeledtét. És vállalni akarta! Nem egyszerűen a maga részét, hanem azokat az időket mindenestül! És így — hiába voltak kormosak a falak, hiába kopott, ázott a város — fiatal volt. Nagyon megszerettem azt a Párizst, azt a régit, ahol bármiről beszéltek az emberek, mindig az egész világ sorsáról beszéltek. Nem autóról és nem pénzről. Ha két ember összejött a söntéspultnál, két vadidegen apéritifező, két perc múlva már politizált. És a csapos sem félt közbeszólni. Nem mosolygott udvariasan, és nem ajánlotta föl, hogy beszél angolul, németül, akárhogyan. De megmondta a véleményét, párizsi argot-ban, kereken.

Hét hónapig éltem Párizsban, laktam szállodában a bal parton, laktam a külvárosokban, Montrouge-ban és Saint-Denisben, laktam a végtelen hosszú Vaugirard utcán, de fönt, a csatorna mentén is. Elvtársaknál, néha magyaroknál, többnyire franciáknál. Megnéztem

persze a múzeumokat is. A segélybizottságnak nyomdája volt. Megpróbálkoztam néhány linómetszettel, plakáttervvel. Készítettem egy nagyobb kompozíciót. (Tudtomon kívül szerepeltették a Világkiállításon. Ha tudtam volna, biztosan a hideg kilel: Picasso Guernicájának közelében az én dilettáns plakátom. És úgy mondták: Picasso megdicsérte. Látta, hogy dilettáns vagyok; és hogy igen buzgó.)

A magyar kommunisták Párizsban a francia párt szekciójaként működtek. Erős szervezet volt. A Párizs környéki üzemekben, az elővárosokban sok magyar dolgozott. Fekete bárány, amolyan falubolondja, nem is ellenség, inkább nevetséges figura volt közöttük az egyetlen fasiszta. Úgy is hívták: „a Frankó". Olyanról sem tudok, aki a keresztényszocialistákhoz járt. Legnagyobb részük vagy tagja volt a kommunista pártnak, vagy legalábbis a Vörös Segélyt fizette, a lapunkat járatta, el-eljött a pártnapjainkra, gyűléseinkre. Bár sokan eljártak a Magyar Ház hazafias nótaestjeire; valóban nem másért, a nótáért.

Találkoztam az emigráció értelmiségi köreivel. Polgári radikálisok voltak a legtöbben, Jászi Oszkár iskolája, sokan még 1919-ben, a Károlyi forradalom után mentek ki, mások 1920-ban, a húszas évek elején csatlakoztak hozzájuk. Akadtak elvétve trockisták, anarchisták. A német fajgyűlölet egyre dühösebb sugárzásában sok zsidó értelmiségi csatlakozott a cionistákhoz. (Persze, a cionisták között is többféle irányzat van: a mieink általában baloldaliak voltak.) Ezzel együtt, hadd mondom meg, csodálkoztam, milyen kicsiny az elméleti érdeklődés a polgári értelmiségiek körében. A munkásaik szemináriumokra jártak, filozófiát, közgazdaságtant, világtörténelmet tanultak;

irodalmi, művészeti kérdésekről vitatkoztak. Hogy milyen szinten? Iskolásan, hellyel-közzel dogmatikusan. Lehet. Mégis biztos, hogy amit tanultak, olyan koordinátát adott a gondolkodásuknak, amelyben a napihír is megtalálta a maga helyét. És sok munkással találkoztam, aki elolvasta és jól megértette az *Anti-Dühring*-et a *Materializmus és empiriokriticizmus*-t. Hozzájuk képest a polgári radikálisok műveltsége, de nem is műveltsége, inkább gondolkodásbeli biztonsága, bármilyen szépen fogalmaztak, idéztek vagy hivatkoztak, zűrzavaros volt és gyerekes. Talán azért is, mert féltek az „egyengondolkodástól". Gyötörte mindet a vágy, hogy újra fölfedezze a puskaport, a spanyolviaszt meg az itatóspapírt. Talán a kultúra nemzeti hagyománya is tehet róla. Hiszen nyilvánvaló: akár az oroszokhoz, akár a németekhez vagy a franciákhoz képest, mi magyarok gyöngén állunk a fegyelmezett és rendszerezett gondolkodással. Jobban szerettük a színes röppentyűket, szép formájú paradoxonokat, aforizmákat. (Jogos a múlt idő?) És még van, aki azt hiszi: ez így „európai és modern", vagy éppen „franciás"! Inkább nevezném lustaságnak, olcsó megegyezésnek.

Lehet, hogy hibás az általánosítás. Szívesen szolgálok ellenpéldával is.

A pártközpont megbízott, segítsek a magyar antifasiszta konferencia előkészítésében. És hogy ebben az ügyben találkozzam Károlyi Mihállyal. A feladat bizony zavarba hozott, és ahogy találkozásunk napja közeledett, úgy nőtt a lámpalázam. Már az is meglepett, milyen készségesen közvetítenek párizsi barátai, s milyen gyors a válasz: Károlyi átjön Párizsba. Ilyenfajta diplomáciai munkát még nem végeztem. Mégiscsak

gróf! Nem is tudom pontosan, miféle politikát képvisel. Talán olyasfélét, mint a párizsi polgári emigráció? Hiszen a legtöbbet rá hivatkoznak! Biztos, hogy nagyon derék ember, gróf létére vállalja a szegénységet, a hazátlanságot az elveiért. De hát az ő köztársasági elnöksége alatt, az ő kormánya üldözte a kommunistákat, a Tanácsköztársaság elől ment emigrációba. Miféle ember, hogyan értünk majd szót?

Egy magyar író lakásán találkoztunk, a megbeszélésünk hivatalos része alig tartott negyedórát. Károlyi mindenben egyetértett, a javaslatunkat azonnal elfogadta. Hanem ezután beszélgettünk még vagy öt órán át, együtt is vacsoráztunk. És ezt a beszélgetést soha nem felejtem. Sugárzott Károlyiról a becsületesség és elvhűség, a haza és a magyar nép fájdalmas szeretete. És ezúttal nemcsak igen művelt, hanem nagyon fegyelmezetten és rendszeresen gondolkodó értelmiségivel hozott össze a jó szerencsém. Bár kisebb a presztízse népünk előtt, de alighanem nagyobb alakja történelmünknek Kossuth Lajosnál. Félve mondom, lehet, hogy sokan fölszisszennek rá ma még, de ha megismerik Károlyi emigrációs munkásságát, azt hiszem, egyetértenek.

Egy dolog miatt aggódtam különösen a találkozásunk előtt. Folytak már a moszkvai perek, éppen lezárult a Radek-ügy, megindult az eljárás Tuhacsevszkij ellen. A nyugat-európai sajtóban mindennek félelmetes visszhangja támadt. Megjelentek Párizsban az első menekültek is. Sokan közülük, régi kapcsolataik révén, illegálisan jutottak át a szovjet határon, másoknak, köztük néhány magyar emigránsnak is, a hatóságok kivándorló útlevelet adtak. Párizsban, Lodonban, Bécsben még nagyon tevékenykedett a cári fehér emig-

ráció is. Ki tudná megszámolni, hány nyelven, hány kiadásban aratott világsikert például Rachmanova: *Szerelem, cseka, halál* című forradalomellenes förmedvénye. A fehér emigrációt azonban kezdték már megunni, nyafogása, ódivatú nézetei, szélhámossága miatt. Az új emigráció modernebb érveket hozott. A fehérekhez képest szépet és jót beszélt a forradalomról, a szocializmusról, az „elvekről". Annál hevesebben bizonygatta, hogy ami a Szovjetunióban van, az nem szocializmus. A moszkvai perek — ez volt a téma, ez lett az újságok vesszőparipája. „Hamisan csüsznek a tanúk, előre megrendezett komédia az egész, Sztálin meg akarja teremteni a személyi hatalmát, ezért irtja a tekintélyes régi forradalmárokat." És ez a hírverés az antifasiszta szövetségesek körében is zűrzavart, rossz hangulatot keltett. Féltem tőle, hogy majd szóba hozza Károlyi Mihály is. De nem. És ezzel a hallgatással igen fontosat mondott. Megértettem, s még jobban megértettem később, amikor a Rajk-per után megvált Rákositól: kényes ízlését, erkölcsi igényességét mélyen bántották a törvénytelenségek. Okos ember volt és igazi forradalmár, vagyis bizalmatlan, nem pedig hivő lélek. Érezte nyilván, hogy a tárgyi igazság nem az, amit Visinszkij ügyész állít. Mégis úgy tartotta: ez mind múló incidens, a lényeghez nincs köze.

Én persze, akkor ebből nem azt láttam volna: milyen nagy politikus Károlyi; hanem hogy „lám, még ő is bedől a trockisták agitációjának". Mert én a moszkvai bíróságnak hittem és Sztálinnak. A szovjet életben és a kommunista politikában annyi az igazság és annyi az önfeláldozó hősiesség, hogy azzal össze sem férhet az ilyen hazug, mocskos taktikázás. Magának Sztálinnak annyi mindenben volt igaza, hogy el-

hittem neki a hazugságot is. (És ettől a bűne még nagyobb!)

Amióta csak győzött a forradalom, mindig rágalmazták. Ostobán vagy ravaszul, apró ferdítésekkel és szemenszedett hazugságokkal. A jobboldali újságírás — ebből élt. Meggyőződtem róla sokszor, hogy hazudnak. Hogyan hihettem volna bármit is nekik?

Hát még a trockista emigránsoknak! Hiszen azok a puszta létüket kénytelenek igazolni — és megszolgálni — a rágalmaikkal.

A moszkvai perek kérdésében — tárgyszerűen — a trockistáknak lett igazuk, sőt, a jobboldali lapoknak. Mégis nekem volt igazam, úgy hiszem, hogy védtem Sztálint, nem hagytam bántani személyében a Szovjetuniót. Mert akik akkor Sztálin ellen támadtak, azok cinkosságot vállaltak óhatatlanul a moszkvai pereknél súlyosabb történelmi perben: Hitler malmára hajtották a vizet, hátba támadták a spanyol népet, Európa minden népét, hallgatással, elvonulással, vagy éppen tettekkel is segítették a második világháború kitörését, hetvenmillió ember pusztulását. Károlyi ezt jól látta, előbb, mint közülünk bárki.

És szívvel-lélekkel támogatta a magyar antifasiszta kongresszust. Ha nem jött létre, azt, sajnos, a szociáldemokraták okozták. Közvetlenül legalábbis ők. A szociáldemokrata emigráció tekintélyes vezetői megakadályozták, hogy bizonyságot tehessünk a világ előtt: mi, magyarok, nem vagyunk azonosak Horthy bandájával. Együttérzünk az aggódó emberiséggel! A szociáldemokraták a moszkvai perekre hivatkoztak. Nem a magam kudarca fájt. Sok egyéb feladatom közt nehezebb és fontosabb is adódott. Mégis, ez lett volna

az, amelynek a sikerét magyar forradalmár becsületem és hazafiságom szerint leginkább szerettem volna.

Addig is gyűlöltem a megalkuvást, de akkor láttam igazán: ha egyszer valakinek a jellemében csak a morzsája is helyet talál, mindent megront. A mi korunkban. Mert igaz, lehetnek olyan idők, emberélet is, amelyet fal mellett bújva, megalkuvásról megalkuvásra végigjárhat a gyönge lélek, anélkül hogy gazemberré váljék. Vagy hogy a gazemberség kitessék. A mi korunk nem ilyen volt. Nem tűrt alkut.

(Félre ne értsék! Nem pártállás kérdése a jellem azért! Harcoltam együtt Spanyolországban szociáldemokratákkal is. Keresztényszocialistákkal is. Katolikus papokkal, az ám: szakadt reverenda, kis fekete sapka, puska a kezében — ilyet is láttam, nem egyet. Meg láttam fura félbolondokat, minek mondjam őket: anarchistákat. Ha politikára került sor, az ember nem hitt a szemének-fülének, olyan emeletes szamárságokat műveltek és mondtak. De ha verekedni kellett, a bőrüket vitték vásárra, csakúgy, mint bárki. Láttam trockistákat is harcolni és meghalni. Igaz, láttam trockistákat és anarchistákat presztízskérdéseken vitatkozni, sztrájkot szervezni a hátországban, vesztegetni a drága időt, két napot, egy hetet — ami akkor az életet s még annál is többet jelentett . . .)

Megyek az utcán, az annyi sok nyelven annyiszor megénekelt Szent Mihály úton. Ragyogó júniusi dél, özönlik az iskolából a sok svájcisapkás, kötényes kisdiák. Összeverődnek a Luxembourg sarkán a szökőkútnál, gumimotoros hajócskát bocsátanak vízre, biztosan óra alatt fabrikálták. Egyikük lehunyja a szemét, körbe forog, mint a dervis, pöttöm jószág, a táskája nagyobb, mint maga, vártam, hogy mindjárt el-

röpíti. El ugyan nem röpítette, hanem a táska sarkával oldalba taszított. Rögtön meg is dermedt, kinyitotta a szemét: „Bocsánat, uram!" Segítettem a holmiját összeszedni: „Nem tesz semmit, uram!" „Ó, köszönöm, uram, ne fáradjon!" Ölbe kapta a táskát, és eliramlott. Mert „uram" ide, „uram" oda, gyerek azért ez is, hétévesen, akár a mieink odahaza. Hát ahogy fölegyenesedem, valaki néz, és mosolyog szélesen. Ej, de ismerős! És már a karját tárja: „Sanyi!" Béla! Meg nem ismertem volna. Körszakállt növesztett. Mint valami matróz. Megemberesedett nagyon, széles mellkasán csíkos trikó. Fején nagy karimájú baszk sapka, hetykén, mint az alpesi vadászoknak. Hóna alatt vázlatfüzet, szájában pipa. Erről se mondanák, hogy az apja Észak-Borsodban a nyolc hold gyengécske földjén lesi mostanában: milyen lesz a rozs?

— Ebédelünk, aztán jössz velem a műterembe. Állj! Egy szót se, nem érdekel, hogy mi dolgod van, le van szarva. Velem jössz!

És vitt egy ócska prix-fixe-be, a Herceg Úr utcájába. Milyen szurtosak is voltak azok a mellékutcai prix-fixe-ek akkoriban!... Nyers zeller remulád szósszal, vastag, véres bifsztek madársalátával, amit a franciák „pisilj ágyba" salátának hívnak. Aprócska, elázott képviselőfánk, negyedliter vörös bor. Festett bor: vastag, fekete karimát hagyott az üveg nyakán.

— Mit akarsz, édes komám? Jártál odakint az Halle aux Vins-ben? Majd holnap kiviszlek! Négymillió liter bor ömlik át ezen a városon naponta. Érted? Az Halle aux Vins-ből a Szajnába, emberi testek szűrőjén. Négy millió liter bor! Azt akarnád, hogy az mind tőkén teremjen? Persze hogy csinált bor, mit tudom én, miből, fukszinnal festik. Rámegy a vesédre? Szétrohad a má-

jad? Tant pis! Miért nem iszol Châteauneuf du Pape-ot vagy palackozott bordeaux-i fehéret? Mert az is van, én már ittam. Becsület istenemre! Van itt egy bolond dán grófnő, állítólag festő, néha összecsődíti a jónépet. Munkáját ugyan nemigen láttam, a műtermét inkább csak a dívány végett tartja. De a vendégekre kényes, a hormonjai, hogy úgy mondjam, művészettörténetileg működnek. No, hát annál ittam.

— Vagyis: te már számba jössz „művészettörténetileg".

— Úgy is értheted. Kaptam egy alapítványi ösztöndíjat valami Döcs nevű úrtól, nálunk csak Deutschnak mondanák. Amiből láthatod, hogy a római katolikus anyaszentegyház biztos partiairól holmi judeomarxista–plutokrata vizekre hajóztam... Érne is valamit, ha nem volna ez a rohadt infláció! Két szobromat megvette a Modern Galéria...

— Gratulálok!

— Ne gratulálj, nem abból élek. Egy csokoládégyárnak készítettem állatszobrokat. Kismajmot, kisnyulat, kiskacsát. Az igen! Ott láthatod minden jobb kirakatban, és három ezreléket kapok darabja után. Közben pedig... Na, de majd feljössz! Megmutatom a Deukaliont!

— Mit?

— Noé apánk neve a görög mitológiában. Deukalion és Pyrrha. Az egyetlen házaspár, amelyik megmaradt a vízözön után. És mivel már korosak is voltak, azonkívül egy pár, csak egy pár, oly módon népesítették be a földet, hogy köveket hajigáltak maguk mögé, az ázott iszapba. Hát azokból a kövekből vagyunk te meg én meg mindannyian. Kemények, vadak, másak, mint az ős aranykor isten alkotta emberisége.

Közben már ragadott is magával, mentünk az Odéon mögötti szűk kis utcácskák során. Megcsapott a lépcsőházakból az égett olaj, ázott egér és doh jellegzetes párizsi házszaga. Szűk lépcsőn kaptattunk fölfelé, de milyen lépcső, jóságos ég! Ahány foka, annyiféle, fából az egyik, márványból, talán egy ősi római épület romjaiból a másik. Föl, föl a szűk lépcsőházban, amit a francia filmekből olyan jól ismerünk. Mert a ház csak ötemeletes, igaz, de az első, az nem számít emeletnek, Béla meg a manzárdon lakik, magyarul tehát: a hetedik emeleten. Rajzok szanaszét a falon, szobrászrajzok; néhány festmény, alighanem barátok ajándéka; egy karikatúra Béláról, művészmulatság emléke. És középütt: deszkadobogón, zsákvászonnal letakarva az életnagyságú agyag. „Életnagyságú" — szobrásznyelven, vagyis körülbelül a másfélszerese a természetes emberi nagyságnak.

Lehajigálta a nedves rongyokat, karon fogott, és hátrahúzott az ablakig, a meredek, félig fal, félig tető rácsos ablakig. Ez hát a Deukalion! Nem beszélek róla, hiszen jól ismerik. Sokak szerint a legjobb szobra Bélának, mindenképpen ez a nevezetes szobra. Bizonyára bosszantja, hogy még mindig ezt a fiatalkori művét, ezt az első nagy szobrát emlegetik, mikor annyit mintázott azóta, mikor a legjobb az, amit majd most fog mintázni... Az ám! De ha nem tartanák számon, az iskolás könyvekben is, a legjobb magyar szobrok között a Deukaliont, az még jobban bántaná.

Megrendülten néztem. És már elfelejtettem a matróztrikót, a torzonborz körszakállat, pipát, kackiás béret-t. Ez mind csak modor, tréfa, mind a világ becsapása. Nagy művész Béla. Talán mondtam is, talán csak a mozdulatomban, a kezemben volt, ahogy át-

karoltam. Félszeg sietséggel evickélt ki a meghatott pillanatból.

— Márkás italokra még nem telik a kincstárból, de van egy fonott üveg törkölypálinkám. Múlt ősszel délen dolgoztam, Carcassone-ban, az ottani házigazdám küldte. — Kuncogott: — Vagy a lánya.

— Él még a magyar lélek!

Én már a vendéglőben néhány szóban elmondtam, mi járatban vagyok. Tudta, hogy többet hiába kérdez. Töltött két kis pohárba, koccintottunk. Kemény ital, majdnem olyan erős, mint a mi törkölypálinkánk. Csak nem olyan érdes. Béla meg is magyarázta: rozmaringot tesznek belé, úgy érlelik, elveszik a fanyar seprőízét. Aztán csak ültünk az alacsony heverő durva pokrócán. Néztük a szobrot. Béla az italt lötykölte a pohár fenekén.

— Deukalion... A szelídebb, a lágyabb anyagból gyúrt emberiség meghal. Elviszi a vízözön. És ha marad is belőle egyetlen emberpár, az a Deukalion már impotens lesz, és annak a Pyrrhának a méhe meddő. Valami követ hajítanak a hátuk mögé, kőből lesz a keményebb és vadabb emberiség. Deukalion teremt, és a teremtése nem az övé. Akarja, hogy élet legyen, de fáj is tudni, hogy az az élet más lesz, szörnyeteg, idegen.

— Nem volna jobb, ha Deukalion ma még gátat építene?

— A vízözön ellen?! — Lassan, körülményesen pucolta a pipáját, de a mocsokkal nem sokat teketóriázott, a földre szórta. Igaz is: rongyok, betaposott agyag, rozsdás drótvagdalék — szobrászműterem. Azért lakályos. Kicsit nagyobb lehetne.

— Francót Madridban megállítottuk. Ha megverjük, vagyis ha megverjük a német és olasz fasizmust...

— Tudom, tudom! Hallottam. Igen... De sajnos, a spanyol köztársaságot megverik.

— Ilyen könnyen elparentálod?

— Nem könnyen. Sőt!... Az első, amit megnézek az újságban minden reggel: mi van Madridban? Nekem már az abesszinek veresége is fájt. Pedig lehet, hogy arra te még csak legyintettél. „Rabszolgaság", „császárság"... Sajnálom a spanyolokat, kicsi nép, nyomorult nép, egyedül van. Nem is tudja senki úgy sajnálni őket, mint egy magyar. — Megtömte a pipát fekete, sűrű dohánnyal.

— Nem kicsinyek, nem nyomorultak, és nincsenek egyedül...

Rágyújtott, szipákolt vele. — Illúziók!... Nagyhatalmi harc ez. Látod, én elolvastam Lenin *Imperializmus*-át. Ha nem politizálok is, a filozófia, szociológia, történelem érdekel... Ezerkilencszáztizenhatban megmondta: ez már nem kapitalizmus, itt már a kisember, a krájzleros, a Vólháber úr mit számít? Nagymonopóliumok, mammuttrösztök, egyetlen vállalat: száz bank, ezer gyár, sok millió munkás!... Ezek gyürkőznek itt, a világpiac felosztásáért. Nagyhatalmak! És a nagyhatalmi harchoz találják ki, vagy találják újra az elméleteket. Az a kommunista elmélet, amelyben te úgy hiszel, hogy talán az életedet adnád érte...

— Nem „talán".

— ... Oroszország nagyhatalmi harcában sem több, sem kevesebb, mint eszköz. E pillanatban használható eszköz. Ahogy Németország nagyhatalmi harcában e pillanatban használható eszköz a nemzeti szocializmus. Az angolszászok nagyhatalmi harcában a demokratikus hagyományok... Itt még a franciák sem sokat

számítanak! Hát még a spanyolok! Próbaharctér... Hát még, hát még a magyarok! Ne haragudjál meg a szóért: szent bolond vagy. Mind azok vagytok. Ne haragudjál! Én szeretem a szent bolondokat! — Sétálni kezdett, a pipájával gesztikulált. Kicsit érzett a hangján az ital. — „Az nem lehet, hogy ész, erő, s oly szent akarat..." Nem lehet? A legnagyobb költőink legszebb verseit hiába fordítanák le, még csak meg sem értené más! Olyan egyedül vagyunk... És te azt hiszed, hogy a nemzetközi segélybizottságban tehetsz valamit! És azt hiszed, ha létrejön Párizsban, egy olcsón bérelhető zugteremben, ahol tegnap a nyerskosztosok tartottak összejövetelt és holnap a papagájkedvelők, az „antifasiszta magyarok kongresszusa", akkor az változtat valamit a világ folyásán?!... Hát nem. Az nem... De talán egyszer mi lehetünk Deukalion! Éppen, mert egyedül vagyunk, mint senki más. És mert impotensek vagyunk... Mementónak szántam ezt a szobrot, aki megérti: spanyoloknak, magyaroknak, kis népeknek, akiknek semmi közük a nagyhatalmi harchoz, akik legföljebb csak áldozatai lehetnek, soha nem hősei, mert amihez nincs közük, abban nem lehetnek hősök... Ellenben őrizhetik a hitetlen hitet, hogy jöhet még rosszabb emberiség utánunk...

Akkor elmeséltem romániai bujdosásom és megmenekülésem történetét. Szerettem volna, ha megérti, milyen sivár és milyen ostoba ez az egész világfájdalom. Meghallgatott, még bólogatott is hozzá:

— Szép. Ott is vannak szent bolondok, nem újság... De ha ebben az istenek háborújában az oroszok győznek, vajon rád lesz szükségük meg a román, szász, moldován, székely és egyéb szent bolondokra, akik téged őriztek, és akikkel bizonyítani szeretnéd, hogy

nem vagyunk egyedül?... Nevetséges! Nem elvtársak kellenek, van elég elvtárs Oroszországban! Nézd csak meg az amerikai külpolitikát. Talán egy Washington kell nekik Dél-Amerikában, Franklin kell? Vagy pláne Lincoln? Fenét! Vazallusok... Ha választhatok csillagot, ezek a bolond franciák, még talán ezek... Nagy ég! Egy tanár urat tesznek miniszterelnökükké! Ilyen időben! Igaz, holnapután, a szenátusi vitában alighanem megbukik... A megromlott, lágy emberiség, amelyet elsöpör a vízözön... Hát ezt írtam én Deukalion arcára. Megérti, hogy kellett a vízözön, megérti, hogy idegen, szörnyeteg, új emberiség kell. Sajnálja mégis az elpusztult régit, és nincs öröme a teremtésben...

Akkor megmondtam, hogy hamarosan utazom Spanyolországba. Őszintén kétségbeesett. Már azt hittem, lefog erőszakkal.

— Bolond vagy, rád szükség lesz! Most már én is azt mondom: nem tarthat soká! Amit te mondtál ott, a Duna-parton: nem tarthat soká!

— Rám most ott van szükség.

— Te nem arra születtél, hogy egy buta golyó megsemmisítsen!

— Minden golyó buta. És minden golyó, amely öl, egész életet öl meg... A spanyolok nem akarnak rabságban élni, inkább a halál. Akkor pedig ott a helyünk az oldalukon.

— De hiszen ott vagyunk! Ott van minden tisztességes ember, a teljes szívével.

— Nem elég! „Próbaháború?" Igen! Az. Ha győzünk, a háborút győzzük le, az egész kontinens sorsát megfordítjuk!

— Még ha így volna is! Te nem mehetsz oda!

— De hát milyen ember volnék, ha másokat küldök, és magam nem megyek?!

Hosszan gondolkodott, megitta a törkölyt, újra töltött. Fáradt volt, nem tudom, mi volt az arcán, az ital is elkábította. Sokáig nem válaszolt. Csak amikor fölálltam búcsúzni, vállát vonogatta:

— Nem tudom, mit mondjak. Csodállak, irigyellek? Vagy sajnállak, hogy sírni szeretnék? Vagy megverni? . . . Nagyon féltelek.

Aztán rám tukmálta a még majdnem teli üveg törkölyét: igyuk meg Madridban, és gondoljunk rá.

Pár nap múlva átkeltem a Pireneusokon. Az utolsó, félig-meddig törvényes határátlépő alakulatok egyike voltunk. Szakaszonkint mutattuk be okmányainkat a francia őrház irodáján. Egy szemüveges, szőke tiszt ütötte rá a pecsétet. Álmosan, unottan mozgott, egyetlen szót sem szólt. Csak nyúlt az iratért, aztán visszaadta. Egyetlen szót sem szólt. Még annyit sem, hogy jó napot. Talán képzelődöm, de mintha undorral vette volna kézbe az útlevelem. „Fertőzött holmi" . . .

A tisztás harsogó hegyi zöldben ragyogott. A legszelídebb magas hegység Európában. Talpas cöveken boglyázzák a szénát, mint a Kárpátokban . . . A ház előtt, a háromszínű sorompó körül néhány őr. Alacsony, fekete korzikai fiúk. Lökdösődtek, röhögcséltek maguk között, nem álltak szóba velünk. Amikor átvonultunk, kerülték némán, kényszeredetten még a tekintetünket is. Semlegesek voltak. Maguk sem tudták, mik voltak. Aznap bukott meg a népfrontkormány Párizsban.

8

A vízözön

Nem írhatok részletesen a spanyolországi emlékeimről. Bárhol bolygatnám, eleven fájdalommal és elragadtatással rajzanának ki arcok, tikkasztó menetelések, kegyetlen ütközetek, önfeledt beszélgetések egy üveg vörös bor mellett, tábortűz és nótázás. Az az egész tragikus és tragikumában is gyönyörű emlék, az az önmagában zárt világ, külön élet az életemben: Spanyolország. Sokan megírták, nálam értőbbek. Elmondható-e vajon úgy, hogy a lényegét megérezze, aki nem élte át? A legizgalmasabb, a legszínesebb az emberi életben a gyerekkor. Aki Spanyolországban ott volt velünk, annak mintha két gyerekkora volna. Szörnyű dolog a háború; de van olyan háború, ami szörnyen szép. Huszonnyolc éves voltam. Franco, Queipo de Llano és a többiek, az egész fehér tisztikar, milyen vészesen emlékeztetett a mi fehéreinkre! Amit gyűlöltem, ott állt szemközt velem. Amitől féltem, és féltettem a világot, a korrupció, a gőgös erőszak, az ember megnyomorítása, megalázása, a programszerűen hirdetett, filozófiával megalapozott, sőt kegyes álszentséggel meg is áldott szadizmus. Fülledt feszültségben élt a világ. Béla is várta a vízözönt. Nekem fegyver volt a kezemben, és harcolhattam. A markomban érezhettem, hogy tehetünk ellene.

Kétszer sebesültem, nem súlyosan. Három hónapig voltam a madridi fronton, az Egyetemi Városban. Emlékeznek-e még, mi volt az? Minden nap, minden

óra, amit kitartottunk, mi volt? Néhány izzásig hajszolt gépfegyverrel, puskával, kézigránáttal, ágyúk ellen, tankok ellen, szüntelen megújuló repülőgéphullámok ellen. Tudtuk, hogy rajtunk a világ szeme, hogy reggel minden újságolvasó először azt nézi meg: és Madrid? Hitler a szőnyeget rágja hisztériás dühében, Mussolinit a guta kerülgeti; de a falumban is, a Tisza partján, összenéznek csöndben a szegény emberek: „Ezek aztán legények!" Ami volt egykoron legendás hősiesség, amiről ábrándoznak a tizenkét éves fiúk, az mind ott volt. És tikkasztó hőség is volt, bűzlő sebek, halálos fáradtság. De fekete ruhás öregasszonyok jöttek az első vonalba és kisfiúk, hogy vizet hozzanak, lőszert hordjanak. Súlyos sebesültek vonszolták méterről méterre a romok között még súlyosabb sebesült bajtársukat a kötözőhelyre. És tudtuk óráit a meg-megújuló támadásnak, tudtuk, hogy jönnek, hallottuk a dübörgést. Tudtuk, hogy még többen jönnek, és még borzalmasabban, mint előbb. És tudtuk, hogy nem törnek át. No pasaran! Némán, feszülten vártunk. Vállamon a golyószóró patkója, jaj, szegény golyószóró, már tegnap is besült. A bajtársaimat nem láttam, csak sejtettem, hogy túl a téglakupacon erre is, arra is ugyanúgy várnak, lélegzet-visszafojtva, és majd hallom mindjárt a kilövéseket. Iszonyatos erőt éreztem.

Meséljek a nemzetközi brigádról? Nem volt „ezernyelvű", persze, költői túlzás, talán huszonöt vagy harminc nyelvű lehetett. Hogy „egyszívű", az biztos. Hogyan folytunk ide össze, a madridi Egyetemi Városba Skandináviából, ukrán pusztákról, walesi bányákból, egy amerikai egyetem laboratóriumából, az Abruzzók vad völgyeiből, a Vardar és a Duna partjá-

ról, hogyan is kerültünk ide mind, csupa-csupa egyforma ember? Nagy ég, hát még ha mind jöhetne! Hányan vagyunk a világban? Iszonyú sokan! No pasaran! Nem tudjuk egymás nevét sem ... Az ám! Egy szakszervezeti küldöttséggel jártam néhány éve Milánóban. Egyszer csak meglátok egy ősz hajú, zömök embert. De hiszen ez ... És már ő is néz. És már öleljük egymást. És a körülöttünk állók csodálkoznak, mert öleljük egymást, mint drága jó barátok, de nem tudom, hogy az, akit ölelek, Terracini szenátor, amit pedig körös-körül a teremben mindenki tud. És ő sem tudja, hogy én ki vagyok ... Dehogynem tudjuk! Mi tudjuk csak igazán egymásról, hogy kik vagyunk! Hordunk egy kis zárványéletet az életünkben. Amiért, ha semmi más nem volna is, nem éltünk hiába.

Sok volt a magyar a nemzetközi brigádban. Igen bizony, kicsiségünkhöz képest ott mi nem voltunk kis nép. Tanárok, vasasok, építők, egymást otthon nem ismerők, itt édestestvérként ismerők: jó volt, hogy voltunk. Talán megérti egyszer a fiam, és nem haragszik a patetikus szavakért: sokan meghaltak ott az ő becsületéért is!

Esős, lucskos téli nap volt, amikor elbúcsúztunk a reménységtől. Nem tudom, miben bízott a köztársasági kormány: valóban hitte, hogy kivonják a németeket, olaszokat, ha ő lemond a nemzetközi brigádról? Nem mérte föl, hogy a valóságos katonai erőnknél sokkal nagyobb erőt jelentünk a spanyoloknak? A világot, amely mögöttünk áll, színről színre? Mindegy már. Megállapodtak, és a törvényes kormány tartotta magát a megállapodáshoz. Éljenzett, ölelt minket, sírt az utca Barcelonában. Sírt és utolsó darab kukoricakenyerét hozta nekünk az anyóka baszk földön. Elbú-

csúztunk a fegyverektől. Énekkel búcsúztunk a határon őrt álló katonáktól, a határmenti falvakból utánunk jött gyerekektől, asszonyoktól. Azután fölnyílott a sorompó, mentünk előre ötven lépést. Ott vártak a franciák, hogy internáljanak.

A tábor? Néha nemigen volt különb a náci koncentrációs táboroknál. Sem az ellátásunk, sem a bánásmód. Ne beszéljünk róla! Megszenvedtek érte a franciák, és le is mosták vérrel magukról a szégyent. A tisztjeink, a keretlegénység: nem egy közülük nyíltan hangoztatta, hogy hitlerista. És a kormány? A „középbal" koalíció? Minket internáltak, de Párizsban ünnepélyesen fogadták Ribbentropot...

Akkoriban sűrűn mozgósítottak Franciaországban. Látszat szerint a németek ellen. Például a müncheni paktum idején, 1938 őszén. Mozgósítottak, aztán eladták Csehszlovákiát, egész Kelet-Európát a németeknek. Vagy 1939 márciusában. Alig száradt meg a tinta a paktumon, már fölrúgták a németek. Bevonultak Prágába is, a maradék Csehszlovákiába. A franciák mozgósítottak. És nem csináltak semmit. A párizsi üzletekre a párizsi kisember kiakasztotta a táblát: „Zárva, a szokásos mozgósítás miatt."

(Beszéltem én azzal a párizsi kisemberrel. Tejet meg zsömlét vásároltam nála reggelenkint. A strassbourg-i hídon teljesített őrszolgálatot 1939. szeptember elsején, a háború kitörésének éjszakáján. Azon az éjszakán gördültek, gördültek a vonatok egymást követve, a végtelen hosszú tehervonatok: vitték a Schneider–Creusot acélját, vittek vegyianyagokat. És a hídon őrt állók tudták, meg is mondták: „Holnapra visszakapjuk a nyakunkba...")

1939 július végén üzenet jött a táborba: meg kell

szöknöm. Irodán dolgoztam, véletlenül elég liberális parancsnokság alatt. Hetenkint egyszer kijártam bevásárolni. A legközelebbi alkalommal vártak a francia elvtársak. Egy raktárhelyiségben átöltöztem. Rézgálicos hordókat szállító teherautó vitt Avignonba, ott szálltam föl a párizsi gyorsra. Pár nap múlva figyelmeztettek, hogy az okmányaim lebuktak. Az új papírokra várni kellett. Fölkerestem Béla műtermét: nála töltenék talán egy napot, talán hármat, „feketén". Programjait lemondta, senkit sem fogadott, még a barátnőjét is elküldte az ajtóból: ne zavarják, sürgős munkán dolgozik. Csak azért járt ki, hogy bevásároljon. Nagyon komolyan vette a „pártmunkáját", igazán becsületesen őrzött.

Hanem azért veszekedtünk is azokban a napokban. Béla gőzben élt, abban gőzben, amiben otthon a pesti utca: Kassa újra magyar, Kárpátalja, Munkács újra magyar, elértük az ezeréves határokat!

— Meglátod, Erdély is sorra kerül! A nagyhatalmi játszmából még hasznunk lesz!

— Milyen áron?

— Ne károgj! A te Szovjetuniód soha nem írta alá a Párizs környéki békeszerződéseket!

— Tudsz róla, hogy a Felvidék megszállásakor nyilas bandákat fegyvereztek föl Horthyék? Azzal kezdték, hogy pogromokat rendeztek.

— Ilyenkor a szenvedélyek... Spanyolországban sem volt mindenki makulátlan hős, vagy igen? Ha igazságosan megoldják a Duna-völgyi határproblémákat...

— A németek az egész ügyet szándékosan szedték elő. Divide et impera. A Habsburg hagyomány.

— Az igazságérzet kényes műszer. Épp a te klasszikusaidtól tudom!

— Az igazság nem abszolút a történelemben. Helytől, időtől, körülményektől függ. Azokat a felvidéki magyarokat Horthynak adták, a fasizmusnak szolgáltatták ki. Tudsz róla, hogy máris ezerszám szedik össze, akik a csehszlovák munkásmozgalomban tevékenykedtek?

— A Tiso-féle Szlovákiában is! Ott még azért is ütnék őket, mert magyarok!

— Gondold meg: a döntést Bécsben hozták, Ribbentrop és Ciano? Megint csak azt kérdem: mi az ára?

— Szállítunk lisztet, zsírt, húst. Ahogy eddig.

— És hősi halottakat!

— Én sem örülök neki, gondolhatod, hogy kalandoroktól kell ajándékot elfogadnunk... Azt mondta Kossuth: a politika az egzigenciák tudománya. Még mindig szerencsésebb is, ha egy kis nép az igazság érdekében él az épp adódó lehetőséggel, mint ha...

— Mint ha?

— Mint ha ingyen viszi a bőrét a vásárra... Látod? Azt hittétek Madridban, hogy a fasizmus ellen, a zsarnokság ellen, az egyetemes emberi szabadságért harcoltok. A nagyhatalmak pedig szépen megegyeztek a fejetek fölött. A Szovjetunió is csak csöndesen lemondott rólatok...

— Mit tehet? Azt mondd meg!... És most mindennél fontosabb a kollektív biztonság.

— Igen? Majd várj csak! Még nagyon furcsa dolgokat láthatunk. Megérhetjük, hogy a franciák és a németek egymás nyakába borulnak. Ahogy eladták a csehszlovákokat, nem adják el holnap a lengyeleket is,

azt hiszed? De még cifrábbat is megérhetünk. Megérhetjük, hogy az oroszok a németek nyakába borulnak!

— Hülye vagy!

— Jó tréfa! Kiderülne, hogy a holnapi barátod ellen harcoltál Madridban, az ám! Értsd meg: nagyhatalmi játszma! És nem magadfajta szentek meg nem az elvtársaidhoz hasonló derék gyürkőzzjánosok, hanem politikusok játsszák!

Hamarosan megkaptam az új papírokat, de még mindig nem tudtam, miért kellett megszöknöm a táborból, mi lesz a feladatom. Aztán megtudtam azt is. Amikor a pártot fölöszlatták.

Rémhírek záporában kapkodtuk a fejünket. És a rémhír valamennyi igaz volt. Igaz volt minden, ami csak érthetetlen, hihetetlen.

A Führer drámai beszédet mondott, nevetséges lett volna, ha nem olyan tragikus: lám, ő maga is katonai egyenruhába öltözik, a végső győzelemig le sem veti. Szem nem maradt szárazon, amikor halála esetére kijelölte utódait, Göringet és Hess Rudolfot. A lengyel háború nem egészen négy hétig tartott. Szeptember 26-án a szovjet csapatok megszállták Lengyelország keleti határvidékét, az úgynevezett Curson-vonalat. Tiszta ukrán lakosságú sáv, mindig is Ukrajnához tartozott, az angol diplomácia játszotta lengyel kézre 1920-ban, a Szovjetunió ellen vont, úgynevezett „egészségügyi övezet" biztosítására. A nyugati fronton, ha volt olyan, puskalövés alig esett. Halálos félelemben élt a francia nép. Katonái harcolni akartak. Nemzetközi brigád is alakult, közöttük magyarok. Csak gyötörték gyakorlatokkal őket, fásultan hagyták laktanyákban, bunkerokban. Harcolni? Azt nem. Később aztán pusztulhattak, szinte védtelenül. Az

összeomláskor velük fedezték Dunkerque-ben az angolok behajózását. Félelmetes, ha visszagondolok rá, milyen egykedvűen tűrték a váltakozó francia kormányok Hitler diadalait. Hogy a megszállt földeken halomra gyilkolják a hazafiakat. Még a szavuk sem hallatszott, nemhogy a fegyverük dörrenése. Hanem amikor a szovjet–finn háború megindult, ott azonnal jelentkeztek, méghozzá Mussolinival testvéri barátságban: expedíciós hadtestet akartak küldeni Finnországba. Ott állt a Wehrmacht a határukon, de ők a hadsereg elitjét Szíriába vezényelték, Weygand tábornokkal, a Szovjetunió ellen . . .

Miért tagadjam: életem legiszonyúbb válsága tört rám azon az őszön. Augusztus 24-én este a különkiadások: szovjet–német megnemtámadási szerződés. És azután szeptember 29.: a barátsági szerződés . . . Mi szükség van Nyugat-Ukrajna megszállására, éppen most, ilyen módon? És a huszonöt kilométeres sávra Leningrád fölött, amiért az öldöklő téli háború megindult? Béla szava visszhangzott a fülemben: „nagyhatalmi játszma . . ." Hiába tudtam, amit tudtam, hiába láttam saját szememmel: hazája minden dolgozónak, az egyetlen ország, amely a kizsákmányolást lerázta . . . Mondtam, mondtam, mondtam magamnak! És aztán megkérdeztem: mit teszek én? Hiszek, és ragaszkodom rendületlenül az elveimhez? Vagy futok a pénzem után? Mit akarok? Ez a forradalom? Ez a harc a zsarnokság ellen? Az igazságért? Így?! Jó ember vagyok, sőt mint Béla mondja, holmi „szent"? Vagy csak mániás? Miért áldozom az éveimet? Vajon nem neki van igaza? Talán még az is eszembe jutott: Béla két díjat nyert a Deukalionnal. Talán még az is eszembe jutott. Leghátul, az eszmélet mélyén.

Sokan kiléptek a pártból, még mielőtt feloszlatták volna. Rangos értelmiségek, ismert, nagy nevek. Még azt sem mondhattam vigasztalásul, hogy talán gyávák...

Aztán ott voltak az elvtársaim, bajban. Elborított a munka. Aztán lassan derengett. És örültem már, hogy nem inogtam meg. Vagy hogy nem mutattam.

Az újabb dokumentumok szerint, úgy látszik: Sztálin minden eshetőségre készen kitolta ugyan a védelmi határokat, de bízott benne, hogy Hitlerék szavukat állják. Ezt mutatja riadalma 1941. június 21-én, s hogy nem készült föl a német támadás fogadására. A Komintern azonban kezdettől fogva jól ítélte meg a helyzetet. Amíg lehet, biztosítani kell a Szovjetunió békéjét. A franciák és angolok elutasítják a kollektív biztonság tervét. Húzzák-halogatják a döntést, közben titkos tárgyalásokba kezdenek Hitlerrel. Világos a cél: újjászervezni az 1920-as intervenciót. Ezért volt München is már. Ezt igazolja viselkedésük a háború első idején, Weygand expedíciója, minden. A legcsekélyebb haladék is életet adott, erőgyűjtésre módot, a Szovjetunió nem tehetett mást, és jól is tette, hogy megkötötte azokat az egyezményeket. A Komintern azonban látta, hogy ez csak ideiglenes haladék. Egy pillanatra sem hitte, hogy Hitler előbb-utóbb, háta mögött az egységes nemzeti szocialista Európával, ne fordulna Moszkva ellen. A Komintern értékelése hamarosan eljutott hozzánk. Így láttuk mi is, megnyugtatott.

Tehát most merre tovább? A munkásosztályt megfosztották vezetőitől, lefegyverezték. Újjá kell szervezni a forradalmi tisztikart, a pártot. Ez az első. Bármi lesz, a francia munkásosztály nem állhat ott áru-

lók, megalkuvók, sem ábrándos álpolitikusok kényére, fegyvertelenül.

Egész ősszel–télen Párizsban és Párizs környékén bujkáltam, váltakozó hamis papírokkal, néha lebukott papírokkal, papírok nélkül is. Most ugyan jól jött gyakorlatom a legképtelenebb helyzetekben. A patkányos pincét már meséltem. Hónapokig laktam ott. A legnehezebb talán Párizs megszállásáig volt a dolgom, szinte nevetséges: amikor bejöttek a németek, már könnyebb volt. Akkor párizsi lettem én is, mint a többi. Már csak a spicliktől kellett óvakodnom. A fekete ruhás fasiszta gárdától. Kevesebb volt az ellenségem és egy csapásra több a szövetségesem. A nem politizáló kisember is. Boltosok, házmesterek, templomjáró nénikék. Gyakorlatom, a párizsi utca és elvtársaim bátorsága megóvott. A csaknem kétéves illegális munka során nem buktam le. Voltak forró pillanatok, persze. Azt az ember egy perc múlva már el is felejti. Mint a harctéren: ki gondol már a golyóra, amely elfütyült a füle mellett. Megerősítettük a párt illegális sejtjeit, s a párton belül a magyar szekciót. Megindult a fegyveres ellenállás szervezése. 1941 nyarán, Magyarország hadba lépése után, a pártvezetőség a Kominternnel egyetértésben utasított, hogy menjek haza, és kapcsolódjam be a magyar mozgalomba. Június 30-án, egy évvel Párizs megszállása után, egy vitryi magyar vasmunkás papírjaival jelentkeztem a német hatóságoknál, kértem a repatriálásomat. Sok magyar munkás jelentkezett akkoriban, föl is szólították őket. Papírjaim ellen a német hatóságok körözést nem találtak, pár nap múlva igazoltak, megkaptam a szükséges útiokmányokat és a harmadosztályú vonatjegyet.

Hat évi távollét után, 1941. július 5-én átléptem a hegyeshalmi határt.

Esett az eső napokon át, lehűlt a levegő. Előfordul nálunk július közepén, hogy az aratási tikkadtság, a tarlók porában megszínesült nyár egyszerre visszatavaszodik ilyen párnapos esővel. Vasárnap reggelre tisztán kelt föl a nap, olyan szép volt, olyan frissen mosdatott és piros képű a világ. Még a föl-fölkerekedő szél is mintha fémesen ragyogna. Piros arcú világ, vasárnap reggeli ezüst szélben. Ilyen költői gondolataim voltak, és vidámság bujkált bennem, ahogy elindultam. Szépnek láttam még a kispesti Üllői utat is. Pedig azon ugyan mi a szép? Felemás, földszintes házak, mintha mind az építkezés folytatására várna, mintha sebtében, ideiglenesen került volna ide valamennyi egy vadnyugati honfoglalásból. De az eső megmosta, aranysárgán büszkélkedett a keramit, kéken a sínpár, csattogott rajta a 42-es villamos.

És mintha csak a fényesen visszajött tavaszt meg a csillogó, piros vasárnapot üdvözölné, ütemes trappogás, pattogó dal jött a széllel Pest felől. Különös dal, rövid sorok és a sorok között hosszú szünetek. Erőteljesen szárnyaltak föl a rövid sorok, hirtelen szakadtak félbe, mint a sóhajtás; hetyke sóhajtás.

Kilenc óra felé járhatott, már éreztük, soká ez a visszajött tavasz nem tarthat: megforrósul délig, délutánra. Mentem az árnyékos oldalon Pestre. Szemközt az énekszóval, trappogással. Most még vidám volt, és a gyerekkor emlékét idézte a világ. Harangszó valahol fönt, magasan, frissen harsanó fűcsomók a járda szegélyén, satnya kis fák tövében. Gyerekkori vasárnapok. A Stefánia mozi táján találkoztam a vo-

nulókkal. Német gyalogság verte a lépést. Keskeny oszlopban vonultak, négyesével, hogy a forgalmat ne akadályozzák. Amúgy, akár egy szemlén, csak éppen a parancsnoki kardok nem villogtak. Elöl a századot vezénylő tiszt: térképtok, fényes csizma; oldalt a szakaszparancsnokok. A katonák vállán teljes fém géppisztoly. Közbül egy-egy sor lyuggatott csövű golyószóró. Más, újfajta kézifegyverek, talán páncélgránátok. Aztán kicsi térköz, újabb század, megint újabb. Nagyobb térköz a zászlóaljak elválasztására. Még nagyobb az ezredek között; néhány autó is, nyitott bádog tisztikocsik: a törzs. Teherautók, föl-fölbúgtak, ahogy a sofőr a kuplunggal játszott, nehéz a gyalogmenetet pontosan követni. Mennyien voltak? Nem tudom. Később két ezred között átfutottam, villamosra szálltam, de még a Körúton sem volt vége a menetnek. Jó néhány gyaloghadosztály vonult át Budapesten azon a vasárnapon a balkáni frontra. Egyformán előrenéző arcok. Énekeltek, éppolyan szenvtelenül, ahogy léptek, ahogy a karjukat mozgatták, ahogy egyre csak előre néztek. De kétoldalt megtellett a kispesti járda, férfiak, nők, templomból jövők, tiszták, csinosak; otthon a kertben ügyködők, azonmód, sáros kézzel, vagy aki talán épp a motorbiciklijén babrált, olajosan. Kisfiúk, kislányok, illedelmesen a papával, mamával; piros fülű suhancok, vasárnapra sem jutott a szegénységükből csak egy foltozott térdnadrág, vásott cérnatrikó. Jobb iparosemberek, sötét tropikál ruhában, sárga kesztyű, könnyű panamakalap. Kövér feleségük színes kis ernyővel, talán hogy el ne olvadjon a hájas arca. És a férfiak, nők, a templomból jövők meg a sufniból és kertből azon munkapiszkosan előszaladók, meg a kisfiúk, lányok, szegény su-

hancok, jobb iparosemberek tömött sorban álltak már az utca két oldalán, és lilára vált arccal üvöltöttek. Lengették a színes ernyőket és a panamakalapokat, sokan jobb karjukat feszesen előrenyújtották, bal öklüket pedig a hasukra tették, ahogy a híradófilmeken látták. És aki alacsonyabb volt az előtte állónál, az kétségbeesetten ágaskodott, és visító hangjával próbált fölibe nőni. A kisgyerekek táncoltak, úgy ordítottak, és nem szólt rájuk apjuk-anyjuk. Egy lány elejtette az imakönyvét, szanaszét csúszkált a sok szentkép, észre sem vette. Üvöltött eksztázisban.

Szakadjon meg a torok — eb, aki bánja! Üvöltött minden erejéből a kispesti utca. Szavalókórusok kiabálták a lépés ütemére: „Éljen a német hadsereg! Éljen a német hadsereg!" Valakinek eszébe jutott az Anschluss jelszava, s talán arra gondolt: eljött az ideje, hogy a hálatelt magyarság is beleomoljék a nagy birodalom fenekébe. Az is lehet, hogy csak ennyit tudott németül. Rettentő nagy lelkesedéssel ordította: „Ein Volk, ein Reich, ein Führer!" Mások, egy olyan iskolaigazgató-forma ember körül, nemzeti függetlenségünk méltóságával és a szövetségi hűség szilárdságával tüntettek: „Hor-thy! Hit-ler! Hor-thy! Hit-ler!" Aztán hirtelen abbamaradt minden kiabálás, hirtelen fölolvadt egyetlen végtelen hosszúra nyúló zengésben: „Heeeeeeil!" Akkor az egyik ezred élén haladó tiszt hátraszólt; nem tudom, talán osztrákok lehettek abban az ezredben, vagy talán készültek erre a magyarországi átvonulásra kulturális szempontból, elég az hozzá, német szöveggel rázendítettek egy nótára, amit némi meghökkenés után a Klapka-indulónak is hallhatott a fül. Igen, a kispesti utca ráismert: a Klapka-induló, „Föl, föl vitézek a csatára..." Hát ezt már

nem lehetett kibírni. Egyszerűen elsárlott a jónép, mást nem mondhatok. Már nem kiabáltak azok se Hitlert, se Horthyt, sem ein Volk, ein Reichet, sem éljent, sem Heilt, csak valami földöntúli gyönyörnek a hörgése, visítása ömlött a száz meg ezer meg tízezer egyformán kerekre táruló torokból. Vadidegenek egymás kezébe kapaszkodtak, egymás vállára dőltek, és sírtak, sírtak, sírtak.

Akkor történt, hogy én gyorsan átmentem két ezred között, és fölszálltam a villamosra.

A központi bizottság két tagjával kellett találkoznom aznap délben, a dobogókői út csobánkai elágazásában. A terv szerint nagyobb kirándulócsoporttal gyalogolunk át Pilisvörösvárra, onnan Solymárra, Hidegkútra, a hűvösvölgyi végállomásig. Útközben bőven adódik rá mód, hogy mindent megbeszéljünk. Én akkor a délkeleti külvárosok összekötője voltam. És egyebek közt az volt a dolgom, hogy ennek az itt vonagló kispesti utcának megmagyarázzam: mi a háború, mi a haza, mi a saját érdeke, vagyis miért üvöltsön, ha torkát jól akarja fölhasználni, miért üvöltsön, és mi ellen üvöltsön.

1941: a szégyen esztendeje. Bár még talán mi sem tudtuk igazán, hogy milyen nagy szégyené. És akik tudtuk is: sokfelé voltunk, nehezen találtunk egymásra.

Június 26-án német repülőgépek bombázták Kassát. Senki sem hitte el, még a kispesti utcán sem akadt olyan szerencsétlen barom, hogy elhiggye: valóban szovjet repülők. Kétezer kilométer kockázatos repülőút, hogy egy bombát a kassai postaépületre ledobjanak? Ki hiszi ezt el, ép ésszel? Vagy már egészen le-

szoktak róla az emberek, hogy használják? Nem. Mindenki tudta: a kassai bomba provokáció és ürügy.

A háború első évében a magyar közvélemény, akárcsak az uralkodó körök, szívük szerint játszották a semlegességet. Még a jobboldal is visszafojtott lélegzettel figyelte, mi lesz. Hanem a párizsi bevonulással egyszeriben változott a légkör. Gyorsan hadba léptek az olaszok, és türelmetlenül topogtak a magyar militaristák is. Eljátszottak már egy kis háborúsdit a felvidéki meg kárpátaljai bevonuláskor, Észak-Erdélyben még puskák is ropogtak, válaszul állítólagos fanatikusok állítólagos lövöldözéseire. A Bácska megszállásakor szándékosan keltettek pánikhangulatot: érezzék a honvédek megszállt területnek az ősi földet és ellenségnek a fölszabadított testvéreket. Tettel ütötték a szavukat, hogy játszhassák a hódítót meg a hódítást. Most már nem tudták féken tartani a kedvüket: zsíros győzelem készül, kár lenne kimaradni az osztozásból. Ez volt az az idő, amikor Németországban általánosan hinni kezdtek Hitler isteni elhivatottságában, az ellenzék megbénult, a „langyosak" fölforrósodtak. A fasizmus világszervezetének — hiszen még ma is az — 1940 júniusától körülbelül 1941—42 teléig tartott a fénykora. Már Amerikában is, kivált a déli milliomos körökben, divatba jött Hitler.

A diadalmámort mindössze két kis közjáték zavarta. Mussolini megirigyelte Hitler dicsőségét, nagy vidáman nekivágott Görögország meghódításának. A görögök azonban csúfosan megverték. Az olasz katona meggyőződés nélkül harcolt, a görög pedig a hazáját védte. Ezt a csorbát gyorsan kiköszörülte Hitler. Csapatai pár hét alatt legázolták Görögországot, ejtőernyősei megszállták Krétát, a szigeteket. Kínosabb

volt a Hess-ügy. A Szovjetunió ellen indított támadás előtt Hitler Angliába küldte közvetlen munkatársát, második helyettesét. Szövetséget ajánlott az angol kormánynak a Szovjetunió ellen. Hess ejtőernyőn ugrott le a szigetországba, de a kitűnően szervezett polgári légoltalom elfogta. Börtönbe zárták, nem tárgyaltak vele. Hitler a kudarcot kénytelen volt valahogy bevallani. Közölte, hogy Hess megőrült. Elmebajos rohamában repült Angliába. Ez bizony gyöngécske magyarázat. Az események azonban olyan gyorsan peregtek tovább és megint annyira mámorítóan, hogy a Hess-ügy hullámai elsimultak.

Hát így történt, hogy Budapest egyik elővárosában német katonák vonultak, és amerre mentek, az út kétoldalán őrjöngött, tombolt a tömeg. Hiába vigasztalnám magam, hogy nem sok munkás volt közöttük. Volt, aki volt: az a hisztéria — úgy látszott — mindenkit elragad, mindenki üvölt, mint valami futballmeccsen.

Pontosan úgy, ez a jó hasonlat. Mert tombol a tömeg a futballmérkőzésen, de senkinek nem jut eszébe, hogy elhagyja ülőhelyét, s beálljon a kapuba védeni, ha rosszul áll a kedves csapata. A „drukker" tombolása volt az ott, az Üllői úton. Bizony, amikor behívták az embereket, és útnak indították a keleti frontra, még az újságok sem merték hazudni, hogy akár egyetlen menetszázad is kurjongatott volna a pályaudvari búcsúztatáson. Ez pedig már meggondolkoztató. Hiszen az első világháborúban, legalábbis eleinte, vidáman mentek a „kutya Szerbiára". És most nap mint nap győzelmi jelentéseket hoztak az újságok! Sajnos, nem is hazudtak. Nap mint nap győzelmi jelentéseket hoztak a magyar frontról is: csapataink

elfoglalták Kolomeát, nyomulnak tovább Galíciában. Mégsem ment senki szíves-örömest, vagy úgyszólván senki a tartalékosok, a civilek közül. De ugyan ki ment volna? Talán a munkás? Nem a szervezett munkásra gondolok, de akár az elbolondított nyilasra is! A kilenc év óta egyfolytában tartó válság után végre a háborús iparban munkához jutott, végre valamit keresett, most menjen katonának? Vagy talán a paraszt? Ki műveli meg a földjét, ki szerzi meg aratási részben az évi kenyeret a családnak, ha ő fegyvert fog? Vagy talán a kispolgár, aki most iparigazolványt váltott, kezdte kóstolgatni a háborús konjunktúrát, a cégtáblán ott a neve, dolgozik helyette a volt zsidó tulajdonos: szívesen hagyta itt, akár a tiszti csillagok kedvéért, ezt a hirtelen támadt pünkösdi királyságot? Nem mondom, az a tanító vagy az a diák, szívesen ment volna még dalolva is, az ezeréves határokért; mert mit hagy idehaza? és mert belésulykolták, hogy „Nem, nem, soha!" De mit keresünk Oroszországban?!

Így festett a dolog. És bár ezt ki nem mondta senki, érzett a levegőben, érzett az emberek mozdulásában, ahogy katonaládájukkal a pályaudvaron ténferegtek; érzett, ahogy a rosszul szabott, ráncos, lötyögős, amúgy újdonatúj egyenruhában mozogtak: „Nem, ez nem az!"

De voltak itt tábornokok, s megbuzdult bennük az ipszilonosított és vitézesített német vér; voltak hivatásos tisztek, akik most élték az életük értelmét, bajuk nem sok lehet, hátul, a törzskarban, nyerhetnek gyors előmenetelt, kitüntetést; voltak jutasi altisztek, fajtánk legalja, buták, mint a föld; s voltak más buták is rajtuk kívül, meg piszkos tolvajok, szadisták, kalandorok, csonkolt lelkűek is rajtuk kívül. (Hiszen

még voltak itt szervezési hibák, még nem minden torzszülött végezte el a jutasi iskolát.)

Kialakult tehát az örömkatonáknak kicsiny tábora. És ha én bőven éreztem akkoriban, milyen nehéz a német győzelmektől kótyagos embereket öntudatra hozni, ők még inkább érezték: milyen nehéz a kiabáló drukkert a pályára levinni. Hogy talán nincs is olyan sok igazán lelkes drukker. És hogy mikor lesz ebből a „zsidóktól, kommunistáktól megrohasztott, koszos csürhéből" — ahogy kiképző altisztjeink a legénységet szólongatták — a németekhez méltó szövetséges hadsereg?

Hát nevelni kell őket!

És így lett a „nevelés" jegyében, az 1941-es év szégyene az, ami lett. Jól tudta Teleki, miért röpít golyót a fejébe.

Egész életemben küzdöttem mindenfajta előítélet ellen. De éppen, mert harcoltam ellenük, próbáltam megfejteni, megmagyarázni azokat az előítéleteket. Spanyolország a 15. század végén fölszabadította megszállt területeit, és a katolikus korona alatt egyesítette minden hatalmát. Üldözték azt, aki az egységből kilógott: a zsidókat meg a mórokat. Követelték, hogy vagy keresztelkedjenek ki, vagy menjenek el. Bosszantanak az előítéletek, de mondom, egyikét-másikát meg tudom fejteni, látom indítékait, céljait. Hitler antiszemitizmusa eleinte nem bizonyult rossz taktikai fogásnak. A német faji felsőbbrendűség jegyében holmi nemesi rangot osztogatott; ki kellett találnia hozzá a nemteleneket. Olcsó fogás, a királyoknak valamikor a nemességhez földet is kellett adniuk. És persze, így csak a kisebbségre támaszkodhattak. A faji doktrínával Hitler többséget igyekezett kialakítani. Antropo-

lógiai szempontból a „német fajta" elmélete is nevetséges. De hát a magyar fajta elmélete! Minket valóban csak a nyelvünk, a kultúránk, a történelmünk, az öntudatunk, a munkamegosztásunk tesz nemzetté. Magyar fajtáról már a honfoglalás előtt sem beszélhettünk, hát még azután! A magyar fajta nemességét a legliberálisabb antropológus is csak nagyon kicsiny kisebbségnek adhatná meg. És ki kellene közösítenie például Petőfit meg József Attilát! Az igaz: bármiféle uszítás eredményes taktika lehet, rövid távon. Ha egy magyar úgynevezett fajvédő azt mondja: küldjük a zsidókat Izraelba, akkor találkozik nacionalizmus a nacionalizmussal; ugyanezt akarják a cionisták is. Azt azonban, ami nálunk 1941-ben történt e téren, azt megfejteni semmi módon nem tudom. Ebben az időben ugyanis az üldözöttek előtt bezárták a határt, a kivándorlási kérelmeket megtagadták. Megokolás: katonaköteles; vagy: minden munkáskézre szükség van. Munkaszolgálatra vitték őket. Csakhogy az a munkaszolgálat nem a munkáért volt. Hanem kínzókamra volt, ahol a megkínzottaktól sem vallomást nem vártak, sem azt nem kívánták, hogy szűnjenek meg zsidók lenni. De hát akkor miért? A Bácskában elvittek munkaszázadokat bozótot irtani. Előfordulhat, hogy valahol a bozót kiirtása hasznos dolog. De nem adtak nekik szerszámot. Megtörtént, hogy a puszta kezük használatát is megtiltották. Négykézláb kellett állniuk, és a fogukkal irtani a bozótot. Megértem, ha a frontra vitt munkaszázadokkal lövészárkot ásatnak, fedezéket építtetnek, vagy akár aknát szedetnek. Valakinek az aknát is föl kell szednie. Azt már nem értem, ha megfelelő kiképzés, műszerek és szerszámok nélkül szedegetik az aknát; hogy csak ráhajtják őket, vagyis olyan felada-

tot bíznak emberekre; amit civilizált hadseregben, végső szükség esetén, állatokkal, például, kutyákkal végeztetnek. De hát a magyar munkaszázadokban csak elvétve volt szó arról, hogy valóban építkezzenek, vagy árkot ássanak, vagy akár valóban aknát szedjenek; ezek a munkaszázadok az értelmetlen szadizmus szabad prédája voltak. Aztán 1941-ben folytak az úgynevezett állampolgársági razziák. Éjnek idején a rendőrség szállt ki zsidók lakására, és követelte tőlük az állampolgársági bizonyítványt. Mármost kinek van állampolgársági bizonyítványa? Leginkább csak annak, aki új állampolgár. Nekem például nincs, soha nem is volt. Akinek az állampolgársága magától értetődő, az őriz otthon százféle okmányt, újraoltást, bélyeggyűjtők igazolványát, uszodabérletet, mindenfélét; állampolgársági bizonyítványa nincs. A rendőrség pedig kijelentette, ha nincs, akkor biztosan nem magyar állampolgárok. Hanem? Hanem galíciaiak. Elkezdték ezerszám hurcolni a zsidó családokat az elfoglalt Galíciába, mert nincs állampolgársági igazolványuk. Egy részüknek azonnal nyomuk veszett. Azután 1941-ben volt a zsablyai meg újvidéki vérengzés. A Duna jegén vágott lékekbe lődözték ezerszám... Nem tudok a mondatnak tárgyat adni. Mert kiket is? Zsidókat? Szerbeket? Nem. Aki éppen a csendőrök és „tisztogató" alakulatok útjába esett. Tudom, 1944-ben sokkal borzalmasabb dolgok is történtek, nagyobb számban. De akkor az országot megszállták már a hitleristák, a felelősség egy részét átháríthatjuk rájuk. És akkor már a háború vesztésre állt, a félelem némiképp magyarázza az őrjöngést. Ha nem is menti. De ami 1941-ben történt, gyilkosság és jellemveszejtő szadizmus, az a magyar uralkodó osztály, a tiszti és al-

tiszti kar öntevékeny buzgalmából történt. S hozzá hadigyőzelmek örömteli hangulatában. 1941-ben gombamód szaporodtak a hamis kereskedelmi vállalatok, az úgynevezett „stróman-cégek". Tízezrek váltottak iparigazolványt, meg sem tudták különböztetni a zefírt a puplintól, de azért textilnagykereskedők lettek, és biztos, hogy nem tudták megkülönböztetni a tölgyfát a cserfától, de hatalmas erdőket importáltak Szlavóniából. A legcsekélyebb fáradság nélkül kialakult egy dologtalan újgazdag réteg, amelynek semmi sem volt drága, amely feketén mindenhez hozzájuthatott, vajhoz is, tejszínhabhoz is, angol szövethez, francia pezsgőhöz, aranyhoz, luxus prostituálthoz. Hát hogyan nézte volna mindezt tétlenül a hatalom? Nem is nézte. Lefölözte a magáét. Fizettek állampolgársági bizonyítványért a rendőrtisztnek; fizettek az elöljárósági tisztviselőnek az iparigazolványért; fizettek az importőrök a devizaengedélyért; fizettek a banktisztviselőknek hitelek folyósításáért, ügyek „baráti" elintézéséért vagy üzleti és tőzsdei tippekért; fizettek katonai felmentésért, de fizettek szabadságolásért, egyetlen nap eltávozásért, apró kedvezményekért a bevonulási központokban és alakulatokban a tiszteknek, a szolgálatvezető őrmesternek, a tiszteseknek. Nekivadultak mind a kis és nagy tolvajok, lopták a bőrt, a szövetet, az összes zárolt anyagokat a hadianyaggyárakból, raktárakból. Mindenki hozzájuthatott, nem kellett fatalpú cipőben járnia, akinek pénze volt! Hát még a dicső magyar hadsereg, az hogy lopott! Szerelvényszám küldték haza Galíciából, Ukrajnából a „szajrét". Minden jobb érzésű altiszt legalábbis ezüst ikonnal bizonyította feleségének és barátnőjének, milyen jó szívvel gondol az otthonmaradottakra. Haza-

küldték ládákban a kultúrház könyvtárát: nézesse meg az asszony könyvkereskedővel, hátha van közte értékesebb darab, a többi jó lesz fűteni. Divatba jött az eredeti ukrán hímzett ing, büszkén hordta a magyar honleány. Jelezte, hogy férje a fronton küzd, és jelezte azt is, hogy tehát — szalmaözvegy.

Ez volt 1941-ben. Hat évi távollét után ezt az országot találtam, hogy hazámnak nevezzem.

Az az elvtárs, aki az okmányait adta, 1933-ban ment ki Magyarországról, kenyér után. Hanem addig már leszolgálta a katonaévét, sőt még őrvezetői csillagot is kapott. Neki jó volt, maquisard-nak állott, és hasznát vette a haditudománynak. Nekem azonban elég baj. Amikor hazatértem, kihallgattak, persze; a szállásomra is eljött, be is citált a politikai osztály nyomozója, többször. Én játszottam a tahót, ők semmi adatot nem találtak ellenem. Végül úgy látszott, békén hagy a tisztelt hatóság. Albérleti szobát szereztem Kispesten, munkát Erzsébeten. Hadiüzemben, persze, hiszen annak számított akkor minden vasüzem. (A papírjaim következtében vasas lettem; szerencsére csak gépmunkás.) Nem sokáig. Megkaptam az őrvezetői SAS-behívómat. És akkor kiderült, hogy sántítok. Hogy lehet az? Kitaláltam, hogy üzemi baleset ért Franciaországban. Elfogadták; de azért, ha már behívtak, el nem bocsátanak. Volt egy kis vitám a zászlóalj orvosunkkal, Fazekas doktor úrral. Miért legyek fél katona, mikor a magam civil helyén egész ember vagyok? Hát vegyem tudomásul, aki él és mozog, annak most a hadseregben a helye! Különben is, a nyomorékkal kevesebbet veszít a haza . . . Keretlegény lettem az egyik bácskai munkaszázadban. Ott láttam, amit láttam: hogy négykézláb, a fogukkal irtanak bo-

zótot felnőtt, értelmes emberek, tanárok, egy teológus, egy orvos, idősebb, családos férfiak. Mert így tetszett a huszonnégy éves, a Ludovikáról alig kicseperedett főhadnagyunknak. A főhadnagy engem hamar „kiszúrt", hogy „kedvezek a zsidóknak", próbált belém akaszkodni. Tudta, hogy Franciaországból jöttem, rám állította az elhárító altisztet. Olyan ostobán, olyan átlátszóan akartak provokálni, csak nevettem. Végül is azzal, hogy bicegek, és „neki egy tisztes ne bicegjen", fölülvizsgálatra küldött. A hadseregtől akkoriban már nem könnyen szerelték le az embert, kisebb szívpanaszokkal, látási hibával is beváltak, de a láb fontos volt. És látták, hogy ezekkel a rosszul forradt lábtőcsontokkal sem kitartóan gyalogolni, sem daliásan menetelni, sem pedig megfutamodni nem tudnék, megkaptam hát végre az alkalmatlansági bizonyítványt. Fazekas doktor úr nagy bosszúságára. Odáig azonban ötven napot leszolgáltam, és az elég volt tapasztalatnak abból a bizonyos jutasi kajlafülűségből. (Mert már azt gondolom, a szolgálati szabályzat írta elő, hogy Jutasra csak olyat vegyenek föl, akinek kajla a füle. Hiszen a kajla fül a kritikátlanság és a feltétlen szolgálatkészség legbiztosabb testi jele.)

Részben tehát a magam tapasztalatából tudom, amit elmondtam. Részben keserű panasszal mondták el mások, szégyenkező, tisztességes hazafiak. Hisz a csibészekért mindig azok szégyellik magukat, akik nem csibészek. És a fölszín alatt, titokban, csöndben sok és sokféle ember akadt az országban, aki nagyon szégyellte magát. Nekünk épp az volt a dolgunk, hogy ezt a sokféle embert megtaláljuk, egyesítsük, hogy a tisztességből, amely huszonöt éve a gyöngeség társa volt Magyarországon, erőt formáljunk.

Béla Párizs német megszállása után mindjárt jelentkezett hazatelepülésre. Műteremlakást bérelt a Guggerhegyen, ócska kis villát, de olyan ócska volt, még a villanyt sem vezették be. Barátom petróleummal világított, és a nyári konyhában kecskét tartott, mi több, egy öreg öszvért is, azzal hordta a vizet a Kapy utcából. Hazaérkezése után nem sokkal önálló kiállítása volt, szép kritikát kapott, fölfigyelt rá a hazai közvélemény, egy szobrát megvette a főváros. Portrékat készített, kisplasztikát a porcelángyárnak, megélt valahogy, a képzőművészek, kivált a szobrászok akkori nyomorúsága szerint. A neve már lényegesen jobb volt, mint a jövedelme. Tudtam, hogy szeretik a művészvilágban, főiskolai körökben, sok a barátja. Fölkerestem egy vasárnap délelőtt. (A nyomdai munkám utáni időben, 1942 nyarutóján volt.) A Történelmi Emlékbizottságot föl kellett oszlatnunk, mielőtt lebukik. De a szervezésről nem mondtunk le, sőt próbáltuk kiterjeszteni.

Üres telkeken át, egy ösvényen közelítettem meg a házat, hátulról, hogy megfigyeljem: otthon van-e, s nincs-e nála társaság. Féltem, hogy örömében akaratlan elárulna. Az egyik szomszéd telken kukorica zöldellt, a másikon tarló, a legtöbbön gaz és vadrózsa. Imitt-amott egy körülkerített gyümölcsös, csőszkunyhóval, víkendházzal. Állandó lakás a Béláétól vagy kétszáz méterre a legközelebbi; azután megint semmi. Láttam, hogy ez a vakolatát hullajtó, ócska épület sok mindenre jó lehet még nekünk.

Béla a kertben dolgozott, fiatal lány volt vele. Bélán a szokásos bő nadrág, cérnatrikó; széles karimájú szalmakalap a napszúrás ellen. A lányon ugyancsak szalmakalap, virágos pongyola. Kicsit vaskos, de csi-

nos arcú lány. Megtudtam: Béla modellje és élettársa, sváb parasztlány, solymári. (Mielőtt Béla beköltözött, építkeznie kellett. A lány maltert hordott az építkezésen. Bélának megtetszett, megkérte, állna modellt. Aztán itt tartotta. Két elemit végzett Mariska, épp csak írni-olvasni tudott. De értelmes teremtés volt, jó lelkű, jó kedélyű. Hat évig éltek együtt, még a felszabadulás után is jó darabig. Akkor egy nap a lány megkérdezte: széna-e vagy szalma, döntsön, mert ő harmincéves koráig gyereket akar. Béla a legényéletet választotta, Mariska pedig hozzáment egy falujabeli asztaloshoz. Megvolt a gyerek is harmincéves korára, ahogy tervezte. Béla, tudom, hiába tagadta, sokáig búsult utána. Bár csak a modelljait szidta: olyat, mint Mariska, többet nem kap.)

Sűrű gledicsiasövény mögül figyeltem őket, megvártam, míg a lány bemegy a házba Béla nagyon megörült, s persze kiáltotta is, hogy „Sándor!" Én meg hamar megmondtam, milyen néven ismerjen ezentúl, és azt is, hogy mi járatban vagyok. Bevitt a műterembe, hívta a lányt, leküldte vásárolni, bort is hozzon, készítsen ebédet hármunknak.

Kikérdeztük egymást alaposan. Béla a katonaságot elég jól megúszta: elmaradt korosztály, behívták, amikor hazajött, hathetes gyalogsági kiképzést kapott, és elvégzett valami gazdásztiszti tanfolyamot. Karpaszományos tizedesi rangban leszerelték. Megmintázta az iskolaparancsnokot, ká nejét, gyerekeit, aztán az egész családot együtt, fölakasztható terrakotta plaketton. Ennek köszönhette a leszerelését, meg talán azt is, hogy azóta békén hagyják.

— No, mit szólsz hozzá? Nem volna kedved itt maradni? Kecsketejen, gyümölcsön, Mariska főztjén meg-

leszünk hárman is. Hely van bőven, agyag is jut neked, amúgy meg a madár sem jár errefelé.

Szép volt a kert. A régi bérlő nem sokat gondozta, állt lakatlanul is jó pár évig a ház. Most már kihasítottak a vadonból egy kis konyhakertet, abban megtermett, ami kell a levesbe. A nyári konyha előtt a kecske szőre fehérlett, egy cölöp körül húzkodta hosszú láncát. Az öszvér meg szabadon legelészett. Fölöttünk az erdős hegycsúcs, alattunk az akkor félig még paraszti, félig már víkendező Guggerhegy. (A legszegényebb nomádok svábhegye volt akkor még, pedig jóval egészségesebb a Svábhegynél.) Messze odalent a Várhegy, a Gellérthegy s a tabáni völgyön át a pesti oldal, a Duna csíkja, az Erzsébet-híd, a többi híd, sorra, Csepel kéménye-füstje, a kispesti templomtorony... Derűs ég a fejünk fölött, vasárnap délelőtti csönd a világban.

— Maradnék én...

— Nahát akkor! Nem viccből mondtam.

— Majd. Most előbb megcsináljuk, amit kell. Hogy is van? Inter arma silent musae.

— Elmúltál harminc éves, Sándor, igaz?

— Nem Sándor, Mihály! Ne szólíts a nevemen, az a legjobb.

— Helyes... De akár Mihály, akár név nélkül: elmúltál harminc éves. Inter arma silent musae? Nem biztos. Nem is igaz. Hát én?... A háború az élet egyik formája, sokszor azt hiszem, a rendes, mindenképpen a gyakoribb formája. A béke a kivétel. Hányszor is volt zárva Janus temploma? Tudod, mi az?

— Véletlenül tudom. És azt is, hogy kétszer volt zárva.

— Na látod!

— Ha a katonáknak azt prédikálják, miért ne mondjuk mi magunknak, mi nem hazudunk: „Ezzel a pár évvel tartozunk már a hazának."

Béla elkomorult.

— Szeretnék tisztázni valamit. Hogy tudd! És tudják a barátaid is! Ha arról van szó, amit elmondtál, rendben van. Semmi közünk ehhez a háborúhoz, legyen béke! Egyetértek. De bármit teszek, csak a magam tisztessége végett. A hazáról, sajnos, nincsenek illúzióim. S köztünk szólva, a jövőről sem. Többször kifejtettem.

— Akadémikus vita. A jövőt mi csináljuk, s olyan lesz, amilyennek csináljuk.

— Akkor lesz jó az a jövő, ha te végre szobrot csinálsz.

— Ezt, látod, én is így gondolom.

— Mert ha mintázol, lehetsz valaki. Magyarul is. Nem könnyen. Furcsa tragédia, barátom, még Bolyai sem könnyen tud egyenlő rangra emelkedni Gausszal... De a magyar miniszterelnök vagy a magyar népbiztosok tanácsának elnöke, mindegy, mi a neve, soha nem emelkedhet egyenlő rangra az angol miniszterelnökkel. A legkülönb magyar miniszterelnök a leghitványabb, legbutább angol miniszterelnökkel, érted? Soha!

— Még talán ez is a programjuktól függ!

— Ugyan! Ez a háború kétféleképpen végződhetik.

— Szerintem csak egyféleképpen.

— Legyen a te hited szerint! Én is remélem, hogy nem a németek győznek. Egyelőre azonban még ők győznek. A háború tehát, ameddig háború, kétféleképpen végződhetik, engedd meg! De akár így, akár úgy, mindenképpen a tömegpolitika valamilyen rendszeré-

vel. Látod, az angolok is előálltak azzal a Beveridge-tervvel... Amerikában, Franciaországban... Mindenütt a világon vége az egyéni kiválasztás rendszerének, a személyiségen alapuló „klasszikusan fehér emberi" gondolkodásnak. Mármost — egyszer azt mondtam neked: mi magyarok elenyésző csekélység vagyunk. Közben azonban megjártam a katonaságot...

— Én is megjártam, méghozzá nem gazdásztiszti tanfolyamon...

— Akkor hát tudod, amit én: mi magyarok nemcsak elenyésző csekélység vagyunk tömegnek, hanem undorító hitványság is. Nekünk ott a gazdásztiszti tanfolyamon sokféle elméleti tantárgyat próbáltak a fejünkbe verni. De gyakorlati példával csak két dolgot: a militarista bürokráciát és a lopást. Ja, igaz, még a disznó vicceket, a legnívótlanabb durvaságot és a legférfiatlanabb talpnyalást. Ismered Henri de Regnier szörnyű mondását? Szörnyű, de szörnyen igaz... „Vivre avilit" — „Élni — hitványít". Kelet-Európában élni, történelmi nyomorúságban élni százszor hitványít. Egy érzékeny lelkű, század végi francia költő már ki sem bírná! Tömegben ez a hitványság akkumulálódik. Kevés nálunk kisebb nép van, ha tömegre mérjük, de attól félek, kevés nálunk alábbvaló is... Nem örömömben mondom.

— És ezt csak így tudomásul veszed?! A hitványság nem a sejtjeinkben van. A történelemre hivatkozol te is!... Egész Európában szerveződik az ellenállás. Nemzeti ellenállásnak hívják, valójában: az emberség ellenállása. Nézd meg Jugoszláviában! A paraszt otthagyja a földet, az ám, a drága földet! Megy az erdőbe, és egy fa tetejéről puskával lövöldöz, mellette a másik ágon az egyetemi tanár, hosszú szakállt növesztett, tor-

zonborz vadember, pedig több európai akadémia levelező tagja: ül a paraszt mellett és lövöldöz...

— Szép. És igaz is. Igaz.

— És Dániában, Hollandiában, Franciaországban, mindenütt! Zsebre tett kézzel sétál és fütyürészik az éjszakában egy suhanc, és a zsebéből lövi agyon a német járőrt, amikor igazoltatni akarja. Orvosi táskával siet az orvos a beteghez, és az orvosi táskában viszi a dinamitot, amellyel fölrobbantanak egy átereszt a német katonai szerelvény alatt. És a kényszermunkára hurcolt lakatos beejti véletlenül a kalapácsot a fogaskerekek közé, nem bánja, ha agyonlövik. A nácik túszokat szednek, és végeznek ki nap mint nap. Haláltáborokba hurcolnak milliókat. Győzelmet győzelem után jelentenek. Ukrajnát lerohanták. De hol mernek éjszaka, magányosan, félóra járásnyira eltávolodni a parancsnokság épületétől? Hol?! Ég a föld a lábuk alatt! Nézd meg akármelyik hetyke magyar tisztet, nézd csak meg, amikor kezébe kapja a menetparancsot, hogy viszik partizánvadásznak! Nem a frontra, csak a front mögé! Nézd meg, hogy elsápad... Hát lehet az, Béla, hogy egész Európában egyedül mi, magyarok...

— Lehet!

— Nem lehet!

— Ténykérdés: lehet. Ne szólj közbe, én is meghallgattalak! Párizsban száz házmesterből kilencvenkilenc utálja a németet, és csak egy a Gestapo fizetett embere. Budapesten száz házmesterből egy az, akit ha megfizetsz, talán nem jelent föl! „Vivre — avilit!" És sehol nem tesz olyan hitvánnyá az élet, mint ebben a szerencsétlen országban. Megtörték a gerincét ennek a népnek. Nem Horthyék, már jóval előbb, talán még

Werbőczy. És azóta sem forrott össze. Legföljebb időnkint a porcosodás jelei mutatkoznak. Nézd meg, mit akar nálunk a nép! Megmondom: nyugdíjas állást. Boldog, ha fölveszik csendőrnek, és pofozhatja a maga fajtáját; boldog, ha bekerül altisztnek, és kirúghatja az előszobából a maga fajtáját; boldog, ha bekerül Jutasra, és pocsolyába fektetheti a maga fajtáját... Hitler a házmesterek és altisztek Európáját akarja megteremteni, és csak hiszi, hogy erre legkülönb anyag a német. Dehogy! Megérjük még, hogy a német is szembefordul Hitlerrel, de a magyar... A magyar! Mi vagyunk a házmesterek és altisztek választott népe.

— Szóval, kár megpróbálni?

Gondolkodott.

— Azt nem mondtam. A magunk tisztességének tartozunk vele. Nem a nemzetnek, isten őrizz! Én magam, személy szerint, a magam tisztességének! Hogy megpróbáljam. Mert néha megbolondulok, és újságot veszek, vagy bekapcsolom a telepes rádiót... Élni sem lehet úgy, hogy az ember valamit legalább ne próbáljon...

— Ez az! Végre látod!

— Igen. De taglózni való barom volnék, ha hinnék benne egy pillanatig is, hogy a házmesterek meg az altisztek holnapra nem házmesterek meg altisztek, hanem arkangyalok lesznek!

— Én hiszek benne, hogy lehetséges olyan élet is, ami nem hitványít.

Hallgatott hosszan. — Ki tudja... Én szobrokat csinálok.

És meg kell hagyni, Béla nem volt gyáva. Amire megkértük, majdnem mindig teljesítette; hacsak nem volt közvetlenül életveszélyes, ahogy ő mondta: „őrült-

ség". De hiszen tudtam már, mire kérhetjük. Az a műterem a Guggerhegyen gyakran volt titkos összejövetelek színhelye. Még központi bizottsági megbeszélést is tartottunk ott. A német megszállás után pedig, akit csak odavittünk, Béla befogadta. Zsidó, katonaszökevény, politikai üldözött? Ahányan elfértek. És Mariska sem ismert áldozatot. Félnapokat mászkált, öthat helyen vásárolt, nehogy feltűnjék, milyen sok emberre vásárol. Mosott, főzött, beteget ápolt, üzeneteket vitt-hozott. Miért? Talán nem is gondolkodott rajta. Béláért. Béla pedig azt mondta: a maga tisztességéért.

Mi azonban ennél többet próbáltunk: a nemzet tisztességét menteni. És nem voltunk egyedül, még csak nem is olyan kevesen. Már a Történelmi Emlékbizottság idején, 1942-ben, az utcán, a villamoson, Pesten, vidéken a legkülönfélébb emberek, munkások, tisztviselők, diákok, öregek, fiatalok mellén ott láthattuk a Petőfi plakettot. Nem mondtuk ki, hogy mi az, hogy a népfront jelvénye. De mindenki tudta. És nyíltan hordták az emberek, a háború kellős közepén. Házmesterek is. Altisztek is. A reménység pedig mintha már derengett volna.

Szinte észre sem vettük, a német légierő egyeduralma egyszer csak megszűnt. Amerikai óriásbombázók, ezres kötelékben, fényes nappal is berepültek Hamburg, Bréma, sőt, Berlin fölé. Az angolok föltalálták a radart, éjszaka bombáztak, sűrű ködben. Szovjet szállító repülőgépek rendszeresen közlekedtek dél-oroszországi repülőterek és Jugoszlávia között. Horvátországban hivatalosan Ante Pavelics volt az úr, a „poglavnik". Szelíd, filozófus lélek. Ő az, akinek a pártkatonák, az usztasák, kosárszám küldözték a kivájt emberi szemeket. (Élő emberből vájták ki, a hullá-

ból már körülményes. És nem is gusztusos.) Meg akarták teremteni a katolikus Horvátországot, a pápa nagyon szerette őket. Összeszorított szájjal tűrt a nép. És éjszaka visszaütött. Hitler már 1941–42 telén megérte az első katonai kudarcot. Úgy szólt a terve, hogy Leningrádot, Moszkvát még a tél beállta előtt elfoglalja. Leningrádot körül is zárta. Az ostromban csaknem egymillió leningrádi halt meg, kétharmad részük éhen. Nem adták meg magukat. Sem Leningrád, sem Moszkva. Hitlert puszta mezőn érte az iszonyú 1941–42-es orosz tél. Az emberek gondolkodóba estek. Hiszen jól emlékeztek még a nyári jelentésekre: a szovjet hadsereg katonái mezítláb járnak, régi típusú, rossz puska lóg a vállukon, spárgán ... Hogyan lehet, hogy azok a mezítlábas katonák olyan jól bírják a telet?! És egyremásra jöttek a sebesültszállítmányok, üszkösödő lábfejek ... Nagy gyűjtést indított a kormányzóné: meleg holmit, „megfagynak a fiaink"! És aki odaadta a bundáját, csöppet sem örült, amikor pár hét múlva a Korzón találkozott adományával. A segélyakció javát ellopták. Valami, persze, kijutott belőle a frontra, nem sokat segített. A csorbát a németek nyáron kiköszörülték, a győzelmi jelentések hamar feledtették a bajt, ismét nagy mellel jártak. De azt mindenki látta, hogy ez nem villámháború többé, ez valami más. És Münchenben már börtönbe zártak egy kabarészínészt, mert azt mondta: „Ha tudtuk volna, hogy ez a reánk kényszerített háború ilyen soká tart, el sem kezdtük volna." És Németországban széltében szavalták a hazafias versikét: „Kraut ohne Fett, neun Uhr ins Bett, Popo noch nicht warm, schon Fliegeralarm." Ekkor következett be a sztálingrádi vereség. És a második magyar hadsereg katasztrófája a Don-kanyarban. Hónapokon át

minden nap jelentették: Sztálingrád eleste már csak órák kérdése. Térképek mutatták, híradófilmek bizonyították, hogy a Volga partján csaknem nyolcvan kilométer hosszan elhúzódó, különös formájú városnak mindössze néhány háztömbje van a szovjet védők kezén, Hitler őrjöngött, háromnegyed millió embert vont össze a frontnak ezen az egyetlen pontján. És ebből a háromnegyed millióból egyetlen napon hatszázezer esett hadifogságba. Egész Európában, minden német parancsnokságon kitűzték a gyászlobogót. Még nem tudták, hogy nem egy csatát, hanem a végső győzelmet gyászolják. A második magyar hadseregnek mintegy kétszázezer katonája volt. Utóvédnek hagyták maguk mögött a németek. A vad télben, szétszórtan, félig megfagyottan, néhány hírmondó került haza belőlük.

1942-ben akaratlan árulás áldozatául esett Schönherz Zoltán. Tömegesen tartóztatták le a kommunistákat és hazafiakat, köztük a mozgalom számos vezetőjét. Az illegális hálózatot számos helyen sikerült a politikai rendőrségnek elvágnia. Senki sem tudhatta közülünk, mikor kerül rá a sor. Sirattuk az áldozatainkat, de fogcsikorgató elkeseredéssel folytattuk tovább a szervezkedést.

Sztálingrád után ez a szervezkedés, ha nem is könnyen, de mégis szinte egy csapásra megváltozott közegben folyt tovább.

A kormány járta a „kállai kettőst". Így nevezte az utca népe Kállay miniszterelnök titkos diplomáciáját. Már amennyire ebben az országban valami titkos lehet. Egy hivatalos utazás Berlinbe vagy a Führer főhadiszállására; egy félhivatalos lépés svájci vagy török közvetítéssel az angolok felé. Ezekről a félhivatalos lépésekről részben maga Horthy értesítette a Führert,

föl is használta jószolgálatait a német diplomácia: magyar közvetítéssel tárgyaltak Svájcban az angolokkal különbékéről, a nyugati seregek egyesítéséről a Szovjetunió ellen. Amiről pedig Horthy nem beszélt, arról informálták Hitlert a Gestapo ügynökei, köztük magyar királyi miniszterek. A szociáldemokrata párt országos szervezkedésbe fogott — már ott, ahol megengedték, vagyis — a fővárosban és néhány vidéki ipari központban: fiatal pártmunkások vasárnaponkint lakásról lakásra jártak, *Népszava*-előfizetőket gyűjtöttek. Meglepően jó eredménnyel. A kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt koalíciós paktumot kötött. A kisgazdapárt megalakította a polgári tagozatát, és széles szervezkedést folytatott az értelmiség körében. Szárszón egy protestáns vallási szervezet égisze alatt a Nemzeti Parasztpárt tartott országos összejövetelt, közösen a Paraszt Szövetséggel. Horthyék tűrték. Az utolsó vizsga előtt siettek javítani az osztályzaton: lám, Magyarország nem fasiszta ország, Magyarországon demokrácia van, ellenzék is van. És várták a második frontot: angol partraszállást — a Balkánon.

Az ellenzék vezérei nem voltak egészen hálátlanok. Peyer sietve nyugtatta meg a tőkéseket: „A bányák államosításáról és hasonló kérdésekről ráérnek majd vitatkozni az unokáink!" A szárszói szónokok némelyike tragikusabban beszélt a keleti veszedelemről, mint a háborúról, s az összejövetel alaphangját az „egyedül vagyunk", a nacionalista önsiratás adta meg. Innen és onnan mintha csak tutajt ácsolnának a rendszer átmentésére. A hivatalos sajtóban érdekes dolgokat olvashatott az ember a sorok között, sőt, 1944. január elsején a *Magyarország* vezércikkében a kormány egészen nyíltan föltette a kérdést: „A szövetségesek

feltétel nélküli megadásról beszélnek... De kinek adjuk meg magunkat?" Vagyis: megadnánk mi, kész örömmel, csak volnának már itt az angolok!

A kommunisták üldözése közben folyt változatlanul tovább. A katonai bíróságok szinte szünet nélkül tárgyaltak egyéni és csoportos ügyeket, osztogatták a halálbüntetéseket. Más nem is számított már büntetésnek. Akit „csak" életfogytig ítéltek, az megmenekült; úgy is hívta akkoriban a pesti köznyelv: „érafogytiglani börtön".

Valamivel azonban nem számoltak Horthyék. Nem számoltak vele, hogy az utca embere nem játszik taktikát az ő szabályaik szerint. Az utca embere a lényegig egyszerűsíti az eseményeket, vagyis helyesebben és igazabban lát, mint a nagy politikusok. Mindenki jól ismerte már a térképet. Látta, mit jelent nap mint nap a „sikeres elszakadás", a „rugalmas harcászat", a „frontok szerencsés megrövidítése". Azt jelenti, hogy „verik őket". A diadalmas német hadsereget! Verik őket, méghozzá — ezt is látták, és egész nyersen, egyoldalúan: verik őket az oroszok. Nem az angolok, nem az amerikaiak, hanem az oroszok. Egyszeriben nagy tekintélye támadt a Szovjetuniónak. Évtizedeken át alig hallottak róla egyebet, mint szemenszedett hazugságokat. A háború elején, még a semlegesség idején, a budapesti ipari vásáron végre szovjet pavilon is nyílott. Mindenki csak annak a bejáratában tolongott, kíváncsiak voltak rá. Megnézték, de nem nagyon kommentálták; hitték is, nem is, azt mondták: propaganda. Aztán az 1941-es német győzelmek idején azt mondták: agyaglábon álló kolosszus. A téli háború, a partizánharcok valamelyest már fordítottak a közhangulaton: van erejük, igen, meglepő a technikai fel-

készültségük is; de a németek azért csak erősebbek... 1943-ban a Szovjetunió lett a háború főszereplője.

Már a legádázabb jobboldali körök sem beszéltek győzelemről, hanem hazánk megvédéséről, és hogy ennek vagy annak a folyónak a partján, de legkésőbb a Kárpátokon sikerül majd megállítani őket. Nyugati különbékében reménykedtek, fordulatban reménykedtek, csodafegyverben, állóháborúban, kompromisszumban. De az utca embere tudta, hogy ilyen nincs. Hogy itt a villámháború megfordult. És hogy nem akadály itt sem folyam, sem a Kárpátok. „Megverik őket." Politikai változás készül, a Vörös Hadsereg fegyverei hozzák. Kötve hitték, hogy polgári demokrácia lesz belőle.

Mintha eltolták volna a politikai gondolkodás koordinátáit: a szélsőjobboldal kétségbeesetten acsarkodott, Horthyék a közép felé kacsingattak, az ellenzék tömegei pedig egyre inkább balra néztek. A kisgazdapárt polgári tagozatában tömörülő értelmiség nagy része nyíltan hangoztatta marxista meggyőződését. A szociáldemokrata párt régi tagsága és új belépői közül is nagyon sokan tudták már, hogy ők „jobb híján szociáldemokraták".

Mindezt, persze, mi sem bíztuk csupán a véletlenre. Beküldtük értelmiségi elvtársainkat a kisgazdapárt polgári tagozatába. Tömegesen léptünk be a szociáldemokrata pártba. Ott kell lennünk mindenütt, ahol a béke vágya megnyilatkozhatik. Minden fórumot és minden törvényes lehetőséget föl kell használnunk, hogy szavunkat hallassuk. És ha most visszagondolok rá, az egész Horthy-korszak idején az az év volt a legkönnyebb nekünk. Üldöztetések, hadbírósági tárgyalások, halálos ítéletek közepette is. Soha előtte olyan

népszerű és olyan egyszerű programmal nem tudtunk föllépni. Most kezdték megérteni, akikhez szóltunk, de most kezdték igazán megérteni sokan az elvtársaink közül is, hogy mi, ha kevesen vagyunk is, nem vagyunk kisebbség; hogy mi a nemzet pártja vagyunk. Nem mi mondtuk ki: az utca embere érezte meg, hogy velünk van, mihelyt a háború ellen van, mihelyt a német szövetség és a fasizmus ellen van. Az ellenség is kimondta; mindenkit vörösnek, kommunistának hívott, aki a háború ellen volt. És azok egyre többen lettek.

Azt a sokféle tennivalót, ami hirtelen a nyakunkba szakadt, föld alatt, szigorú konspiráció közepette, irányítani nem könnyű dolog. Magánéletre, magánérzésekre és gondolatokra is alig jutott időm. S talán szerencse, hogy így volt. Mert könnyű az, megállni egy mártírról elnevezett utca elején, nézni a táblát, amikor az emléket már kőbe merevítette, már fogalommá egyszerűsítette a történelem. De én közelről és személyesen ismertem Schönherz Zoltánt. Milyen halála is lehetett az akasztófán? Hiába üldözné el, játszik a képzelet: megszorul a hurok, törik a gége, szakad a gerincvelő. Milyen iszonyú szó: kivégzés. Mi tudtuk az órát: most akasztják Schönherz Zoltánt. Más az, más, mint az emléktábla... A borzalomtól is a munka szabadított meg: nem értünk rá gondolni, törődni az érzéseinkkel, alig értünk rá.

Fönt voltam egy vasárnap délután Béla műtermében, valakivel találkoznom kellett. Béla tapintatosan sétálni hívta Mariskát. Megvolt a találkozás, magamban ültem, vártam a háziakat. Közben csábított a frissen iszapolt agyag. Gyúrtam néhány fejet. Kegyetlen dolog a művészet, tudják-e vajon? A legtöbben azt hi-

szik: jó. Vajon!... Három figurát gyúrtam. Az egyik: Kajlafülű, a törzsőrmesterünk. Milyen buta ember, jóságos ég, milyen iszonyú buta volt! „Politikai eligazítást" tartott minden héten. Csak ültem ott, ahogy a megsemmisülni vágyó bogár, hullagörcsben: ne is lássak, ne is halljak semmit. Nem tudott beszélni a szerencsétlen, de szinte úgy nem tudott beszélni, ahogy az állat nem tud. Amellett még fölényeskedett, hiszen rangidős volt. „Ide figyeljetek, te barom állat..." A többi: csupa judeo-marxista, plutokrata, „bolzseviki" — így mondta: bolzseviki. Látszott, fogalma sincs róla, mi az. Mondhatta volna, hogy sátán, devla, durumo... Szűk koponya, széles arc, csupa rágóizom, közel fekvő kutyaszem, kerek, kajla fül, mindig piros, kajla fül. Megmintáztam a Kajlafülűt, és arra gondoltam: ilyen lehetett a hóhér. Aztán egy másik típus, hányszor találkoztam vele! Ilyen volt a földesurunk, a báró, aki végigverette a falut. De láttam őt SS-egyenruhában, Párizsban. Láttam az elfogott spanyol tisztek között: a Madárfejű. A Toledo körüli harcokban történt. Elfogták egy bajtársunkat, két hét múlva kiszabadítottuk. Iszonyú állapotban találtunk rá a községháza pincéjében. Egy hétig verték, éheztették, aztán megetették vele, olajban kisütve, a saját két heréjét. Az a bajtársunk öngyilkos lett azután. Mi pedig elfogtuk a tábori csendőrtisztet, nem sokkal utóbb, aki a foglyokat vallatta. Madárfejű volt. Ismerik azt a reszketeg, sovány figurát? A tarkója gömbölyű, mint a dinnye, és a nyaka vékony, mint a dinnye szára. Hosszú lóarc, vértelen, vékony ajkak. Semmi szem. Tizenhárom éves korában hülyére onanizálta magát, és huszonhárom éves korában már impotens volt. Mi maradt más öröme az életben? Az emberkínzás. Vagy

jobb híján akár az állatkínzás, mindegy... Megmintáztam a Madárfejűt is. Ilyen lehetett az ügyész. Aztán megmintáztam a Vízilónyakút. Hát azt ismerik-e? Még mielőtt a pocakja híznék, már hízni kezd hátul a nyaka. És attól olyan búsan tartja mindig a fejét, a gyorsan kopaszodó kockafejét. A szája lebiggyed, mindig nedves. A bőre olajos. Nem buta ember különben, csak iszonyúan korlátolt. Az októl még soha nem látott el a célig, csak az eszközig, amit a kezében tart. Ha vasutas, akkor vasút a világ, és azért van az emberiség; ha kalapkereskedő, akkor arra való az emberiség, hogy a fejével formában tartsa a világ kalapjait; ha pedig hivatalnok, akkor mentsen meg tőle az isten! Kártyakompánia, szoknyaügyek, jó vacsorák, jó karcos bundapálinkák, jó téli körvadászatok, akkora csizmák, fél mázsa búza férne mindegyikbe, úri társaságban zsíros röhögések. Ország? Nép? Emberiség? József Attila? Bartók? Neki? A Vízilónyakúnak?! Csak annyit tud mondani rá, hogy „hö"... Hacsak nem éppen ő a kultuszminiszter. Mert akkor megeszi Bartókot meg József Attilát a Vízilónyakú, meg bizony, mint ama süket oroszlán a hegedűművészt. Hát megmintáztam a Vízilónyakút is; és arra gondoltam: ő volt a hadbíró. Vízilónyakú, Madárfejű, Kajlafülű. És a kötelet Schönherz Zoltán nyakára teszik, a szép, okos, tiszta lelkű Schönherz Zoltán nyakára, aki verseket mond, hihetetlen, mennyi verset tud, tréfás számtani feladványokkal játszik, Bachot orgonál, meghal a hazáért... Ha legalább emberek ölnék meg, és nem a Vízilónyakú, a Madárfejű, a Kajlafülű!

De hát minket ezek ölnek meg, mit csináljunk. Rossz az, ha ráér az ember gondolkodni...

Jött Béla. Be akartam gyúrni a három figurát, nem

hagyta. „Holnap kiégetem, majd folytatod!" Nem folytattam.

Néha eszembe jutott a falu, a szüleim, a testvérek; hirtelen azt hittem a pesti utcán, hogy a bátyámat látom. Már arra gondoltam, megkérem Bélát, nézzen el egyszer a falumba, keresse meg a falu szélén, a gáthoz vivő úton a kovács fészerét. Ne mondjon semmit, rólam egy szót se, csak mintha motívumot keresne, rajzolgasson, s kérdezze családjáról a kovácsot. Aztán, hogy Béla háza szükségbúvóhelyünk lett, postaládánk és biztosító találkozó helyünk, nem küldhettem. És mióta Pesten vagyok, eszembe jutott Kati: valahányszor átmentem az Erzsébet-hídon, a Lánchídon, vagy amikor Óbudán fölszálltam a helyiérdekű vonatra. Kerültem, ahol találkozhatnánk, kerülnöm kellett. Mégis: hátha véletlenül találkozunk, csak úgy, hogy én látom őt...

Szerencse még, hogy ez mind-mind felolvadt a sok munkában. Egy ideig a sajtóügyekkel foglalkoztam. Később a legális szervezetekben, kisgazdapártban, szociáldemokrata pártban, szakszervezetekben dolgozó elvtársakat irányítottam; magam is részt vettem olykor pártközi megbeszéléseken. Közelebbről megismertem a későbbi függetlenségi front legtöbb szereplőjét. Olykor nyilvánosan is fölléptem, egy ízben a Györffy-kollégiumban, egyszer vidéken. (Méghozzá egy Turul-táborozáson, már ebben a szélsőjobboldali szervezetben is voltak sejtjeink.) Tárgyaltam minisztériumi tisztviselőkkel, sőt katonatisztekkel is. 1944. március 19-ig többnyire a franciaországi papírjaimmal, bejelentett lakásban éltem. Eleinte munkahelyem is volt, ledolgoztam a szabályos nyolc órát egy présgép mellett. Később hamis hadiüzemi igazolvánnyal és beteglap-

pal jártam, a főbérlőim úgy tudták, munkába megyek, ha meg véletlenül az utcán igazoltatnának, ott volt zsebemben az OTI papírja: ambuláns kezelésre járok a lábammal. Az 1942-es lebukások idején néhány hétig egy orvos elvtárs lakásán bújtam. Figyelték a kispesti szállásadóm házát: keresnek-e a detektívek. El is költöztem onnan, hamis kijelentővel-bejelentővel, hogy ne tudjanak követni; végül Óbudán béreltem, ismét szabályosan, szobát mint hajógyári munkás.

1943 Szilveszterét Béla műtermében töltöttük. Néhány kollégája volt ott, megbízható emberek. Béla engem is úgy mutatott be, mint szobrászt, Párizsból ismerjük egymást. A nevem senki se kérdezte. Volt néhány nő is, táncoltunk, ittunk, énekeltünk. Csöndes házimulatság a légvédelmi elsötétítő papírok mögött. Kuruc dalok. Szidtuk a németet. És milyen vérmesek voltak a reményeink, az ám! Valaki arra ivott, hogy március 15-ét már a szabad Magyarországon ünnepeljük. Majdnem magam is elhittem.

Igen, az olaszok átálltak. Nyomultak előre az angol és amerikai csapatok az Appennini-félszigeten. Nap mint nap robbantak a szállítmányok Franciaországban, forró volt a föld a Balkánon. És föl nem tartóztathatóan jött egyre közelebb a szovjet hadsereg. Már elfoglalták Kijevet, Harkovot, már csak egy ugrás a Kárpátokig, akkor pedig... Talán kicsit korán van az a március 15-e, de már magam is hittem: sokkal tovább alig tart.

Valamikor, emlékszem, azt hittem: ha egyszer a magyar munkásnak és szegényparasztnak fegyvert adnak kezébe, akkor — ahogy a *Vörös Csepel*-ben énekeltük — pokolra küldi a tisztjeit. „Messze van a pohártól az ajkig!" Az érzéstől a szándékig, a szándéktól az elha-

tározásig, az elhatározástól a tettig. Senki sem harcolt szívesen, egyre többen látták a háború kimenetelét. A tisztet is utálták. De nem küldték pokolra. Szinte a legtöbb, amit elértünk: sokan indultak úgy a frontra, hogy mihelyt alkalom adódik, fogságba esnek. Addig? Úgy tettek mégis, mint aki harcol, rángatták az aknavető zsinórját, elhúzták a géppisztoly ravaszát, futottak a többivel. Féltek. Féltek a haláltól, a katyusák tüzétől — frontot járt emberek borzadva mesélték, milyen az, amikor szűkölve lapul a földhöz minden élő, amikor felnőtt férfiak bőgnek —, de még jobban féltek a kivégző puskák csövétől. És féltek az ismeretlentől. Féltek a véletlentől. Vagy talán csak úgy féltek tárgytalanul, és ez a tárgytalan félelem is megbénította minden erejüket. Féltek a tettől. Élet-halál kérdése volt, hogy eloszlassuk a félelmet.

Megtettük, amit tudtunk. És ha elsorolnám: nem is olyan keveset. Hány titkos vagy féllegális szeminárium, hány ezer nyalóka, röpirat, újság! Hányszor sikerült álnéven terjesztenünk Lenin egy-egy művét! Hogyan csempésztük Sztálin tanulmányát egy jobboldali képviselő könyvébe. És folytathatnám tovább. De mind nem volt elég. És akármilyen veszélyes, akármennyire ellentmond a konspiráció szabályainak: ki kellett lépnünk a nyilvánosság elé, hangosan szólnunk a tömeg előtt. Nagy ám a különbség! Amikor egyszerre száz ember ébred tudatára, hogy hiszen más is azt akarja, amit ő. Itt már nem elég a csöndes szabotázs, élet vagy halál kérdése, hogy föltámadjon a tenger; bár ha az utolsó pillanatban! Ki kell állnunk a tömeg elé! A szociáldemokrata rendezvényeken mindig ott ült a rendőrtiszt, nem volt könnyű dolgunk. Mégis fölszólaltunk. Óvatosan, hogy ne köthessenek belénk, de

mégis úgy, hogy mindenki értsen a szóból. És ha fütyülünk, mindenki velünk fütyüljön, és mindenki tudja, miért fütyül. A nyilvánosság egyik legjobb tere a színház. Csak tisztelettel szólhatunk azokról a színész elvtársakról, barátainkról, akik olyan bátran játszottak a veszéllyel. Ma már talán nehezen érthető, hogyan is agitálhattunk megállapitott szövegű klaszszikusokkal, Az ember tragédiájával, Shakespeare-rel, Molière-rel. De csak gondoljuk meg: bárgyú „hazafias" operettek és harcra buzdító limonádédalocskák közegében az áhítat csöndjét tudta megteremteni egy rég elporladt, de igazi költő, az időtlen emberség csöndjét. És akkor, abban a csöndben elhangzott egyetlen mondat. Egyetlen mondat, ami a lelkiismeretbe vágott. Matinék a Vajda János Társaságban, teadélutánok a külvárosokban, munkásotthonokban, műsoros estek alkalomszerűen bérelt nagytermekben. Mit jelentett, amikor a lélegzet-visszafojtott csöndben elhangzott a színész ajkán: „Föl kéne szabadulni már . . ." És a csöndben, a tapsban, hányszor könnyekben is, máskor a kitörő nevetésben, együtt a teremben, százak, szomszédok ismertek egymásra és önmagukra.

Nagy misszió volt. Ez is. De sem ez, sem más, amit csak tettünk, nem volt elég. Pedig életveszélyes volt, kihívás, nyílt harc. És a rendőrség sem egészen hülye . . .

Mégsem volt elég. Tovább, előre! Gyűlt a mennyiség, hogy minőség legyen. Ha lehet még.

9

A legmélyebb bugyor

Azon a márciusi vasárnapon egy énekesnő lakásán jöttünk össze. Az énekesnő gyanún fölül állott, a műsorán klasszikusok, vallásos dalok. Férje tartalékos tiszt, hadiszolgálaton. Civilben gyáros. Villa a Budakeszi úton, nagy kert. Ott jöttünk össze vasárnap délelőtt. Minden eddiginél nagyobb szabású műsoros estet készítettünk elő a Vigadóban. A fedélzetre, aki csak él! Még az is, aki nem tudja, mit tesz, aki csak eljön valamilyen ártalmatlan töltelékműsorral — és a nevével — a „jótékony célra". Ott voltam a megbeszélésen. Rám várt a feladat, hogy alkalmas pillanatban fölálljak: „Ma van a magyar Tanácsköztársaság születésének huszonötödik évfordulója. Pontosabban: az első magyar Tanácsköztársaságé . . ."

Már nem került rá sor.

Alighogy elkezdtük a beszélgetést, jött a szobalány: telefonon keresik a nagyságos asszonyt. Az énekesnő magunkra hagyott. Férje hívta, inspekciós volt aznap a honvédelmi minisztériumban.

A villát valamikor a századfordulón nagyon gazdag ember építhette, nagyon rossz ízléssel. Hatalmas, emeletes csarnok, tetővilágítás, széles lépcsőfeljárat, körül karzat. Rengeteg ciráda, faragás, gipsz. Az énekesnő tompította kicsit a pazar ízléstelenséget, egyszerű fehérre festetvén mindent. Világos dohányszínű bőrfotelok, ülőkék, hosszú, alacsony asztal, modern vázák vagy inkább vedrek, őszi lombbal. Kávéscsészék, kis

metszett poharak, ürmösbor. Füstöltünk, ittunk, vártunk. Beszélgetés nemigen indult. Mintha éreztük volna...

Visszajött az énekesnő halálsápadtan.

— A férjem telefonált a minisztériumból: a németek megszállták az országot...

Dermedt csönd. A kérdések zuhataga. Rövid tanácskozás.

Számba vettük a nyilvános telefonfülkéket az úton, és hogy hány tantusz van a zsebünkben, és hogy ki hová rohanjon üzenettel.

Mindenekelőtt hazasiettem, eltüntetni minden nyomot, átnézni a följegyzéseket, cédulákat, nyomtatványokat, az asztali naptáramat, a könyveimet. Bizony, kicsit hanyagul éltünk már az utóbbi hetekben. Lám, ahogy a zsebembe nyúlok is: megkértem valakit, adjon föl hamis néven húsz pengőt anyáméknak. Jött tegnap, elhozta a feladóvevényt. Én meg szórakozottan zsebre vágtam. Ilyen kis cédula, semmiség, ha lefognak, megmotoznak: fölfedi a személyazonosságomat!

Már a fogaskerekűnél teherautóoszlop állta el az utat. Rohamsisakos katonák, kettős sorban arccal kifelé, kezükben lövésre tartott géppisztoly. A kocsi hátulján könnyű légvédelmi gépágyú, a sofőrfülke tetején a másik. A Krisztina felé kerültem. Arra csönd volt, a Városmajorban nem járt ember, a Krisztina körúton is alig. Néhány majdnem üres villamos döcögött, aztán egy tereptarkára álcázott, német motorkerékpár, az oldakocsin golyószóró, befűzött szalaggal. Szemközt, a Horváth-kert felől egy másik. Most jött ki az Alagútból egy harmadik, befordult az Attila utcába. Gyalog mentem tovább, talán a Duna-parton szállok villamosra, Óbuda felé. A Fő utcán lövöldözés. Civil-

ruhás férfi feküdt a kövezeten, keze-lába szétterpesztve, mint az András-kereszt. Két másik futott. Egyikük az esőkabátját fejére húzta önkéntelen mozdulattal, mintha azzal védené magát a golyótól. A Jégverem utca felé akart egérutat nyerni, úgy látszott. A másik futó férfi utána, kiskabátban, hajadonfőtt. Most megfordult, revolvert rántott, gyors egymásutánban lőtt hármat visszafelé. A harmadik lövésre, mintha csak magát találta volna el: vágódott hanyatt. Sötétzöld kabátos, bársonygalléros Gestapo-katona állt szemközt egy kapumélyedésben. Ismertem az egyenruhájukat még Párizsból. A fején horogkeresztes rohamsisak. Féllapockával a kapunak dőlt, és valami suta mozdulattal, mint aki ügyetlen kannából virágot öntöz, és nem akarja lefröcskölni magát, hosszú-hosszú sorozatot lőtt a géppisztolyból. Negyven golyó fér a német géppisztolyba, négy másodpercig tart a teljes sorozat. Az a négy másodperc kivárhatatlanul hosszú idő, amikor lőnek. Az esőkabátot fejére húzó férfi a Jégverem utca sarkán arcra bukott.

A Duna-parton fölszálltam a 9-esre, elvitt darabig. A Bécsi úton, Vörösvári úton megint csak teherautók, páncélosok, motorkerékpárosok, nehéz harckocsik, apró, kétéltű kocsik, homoksárgák, az afrikai frontról, özönlöttek végeláthatatlan sorokban. Villamos nem járt, gyalog is alig egy-két ember. A lakásomat rendbe hoztam, a táskámban szalonna, kenyér, konzerv, fogkefe, szappan, törülköző, borotva, indultam Bélához a hegyre. A legközelebbi hivatalos találkozóm szerdán lett volna a Fahn-féle vendéglőben. De ma biztos, hogy keresnek Bélánál.

A maga körében mindenki szétküldte a riasztást: eltüntetni a nyomokat, megsemmisíteni minden nyil-

vántartást, kompromittáló személyi okmányt, még a szociáldemokrata pártkönyvet is. A nyomdákat bőröndbe csomagolni, elrejteni. Rendkívüli figyelő szolgálatot teremteni, minden lebukást azonnal jelenteni.

Béla piros volt az izgalomtól, és szokatlanul élénk.

— Akármilyen tragikus: mostantól kezdve van történelmi alibink. Nem érted? Hiszen kénytelenek voltak megszállni!

— Mostantól kezdve még nehezebben moccanhatunk.

— Szerintem már nincs is moccanni valónk, csak ki kell várni a végét.

Bosszantó, hogy abban a pillanatban igaza volt. Abban a pillanatban nem tehettünk mást valóban. Várni.

Az első lépést hadd tegyék meg ők!

A megszállás minden bizonnyal újabb választóvíz: az ellenzékieket, de még a közönyösöket is balfelé szorítja. A jobboldaliakat pedig még inkább jobbra. Lesznek majd nyilasok, buzgó svábok, őrjöngő farkcsóválók, akiknek már régen nem tetszik „ez a lanyhaság", ez a „Horthy-féle liberalizmus", és most boldog hálával nyalogatják a „kemény kezet". (Milyen jól sejtettük! A Gestapóhoz a megszállás első óráiban, csak Budapesten, hatvanezer névtelen följelentés érkezett. Majdnem pontosan annyi, amennyi a fölszabadulás után az NKVD-hez. Talán ugyanazoktól?) Biztos, hogy a szociáldemokrata pártot, a szakszervezeteket, de a kisgazdapártot és mindenfajta ellenzéki szervezetet is azonnal föloszlatnak. Meg merik-e tenni azonban, hogy irtóháborút kezdjenek a föloszlatott szervezetek tagjai ellen? Aligha. Legalábbis egyelőre nem. A legfontosabb iparágak megbénulnának. Viszont számítanunk kell rá, hogy lépcsőzetesen összefogdossák az is-

mertebb munkásvezetőket, a baloldali értelmiségieket. Mindenekelőtt a kommunistagyanúsakat. Vége a Horthy-világ szerény látszattörvényességének, látszatalkotmányosságának is, nincs rá tovább mód, hogy a paragrafusok között bujkáljunk. A legális sajtóban működő újságíró elvtársaink, a gyűléseinken fellépett művészek, s mindazok a politikai priuszosok, akiket még nem internáltak, nem hívtak be büntetőszázadokba, akik eddig megkockáztathatták a legális életet, most közvetlen veszélybe kerültek. Azonnal el kell látni őket hamis papírokkal, el kell bújtatni őket. És itt most nincs pártkülönbség, azonnal el kell bújtatni, hamis okmányokkal ellátni mindazokat a szociáldemokrata, kisgazda, parasztpárti vezetőket is, akik veszélyben vannak.

Tehát most ez a dolgunk. Azután majd meglátjuk a többit.

A németek nem ott támadtak, ahol vártuk. Már az első napon letartóztattak egy sor polgári, sőt horthysta politikust. Nagy meglepetésünkre, például a kommunistaüldöző volt belügyminisztert és jó néhány tábornokot. Kiderült: ismerik minden titkos jelentésüket, négyszemközti megbeszélésüket a kormányzóval, fölszólalásukat a haditanácsban vagy a minisztertanácsban, a Gestapo mindent tudott és jegyzett évek óta. A Svábhegyen, a Belvárosban egész házakat ürítettek ki, odahurcolták az ipari és kereskedelmi élet számos vezetőjét is, angolbarátokat, zsidókat, vagy egyszerűen olyanokat, akiktől adatokat vártak, és akiket zsarolhattak. Nagyobb tömeg ellen támadást még nem indítottak. Csodálatosképpen még a hivatalokban sem firtatták, ki volt szociáldemokrata, ki volt szakszervezeti tag. Ellenben már az első órákban megkezdték a len-

gyelek összefogdosását. A jelenet, aminek a Fő utcában véletlen tanúja voltam: rajtaütöttek, nyomban a bevonuláskor a lengyel segélyirodán, egy szálig agyonlődözték, akit ott találtak. (Sok tízezer lengyel katonai és polgári személy menekült Magyarországra még 1939-ben. Horthyéknak talán egyetlen tisztességes gesztusa volt, hogy nem szolgáltatták ki őket a németeknek.)

Mi nem nagyon szerettük a mozgalomban a vagánykodást, nem is igen vettük föl a pártba, még a féllegális munkába sem szívesen kapcsoltuk be a hősködőket. A konspiráció szigorú szabályai szerint kellett tanítanunk, nevelnünk, szerveznünk. A munka eredménye volt a fontos, nem a látványos bátorság; elég volt belőle éppen annyi, amennyit mindenképp vállalnunk kell. Sokszor veszekedtünk csikóvérű fiatalokkal, sokszor kellett büntetni őket, még a pártból is kizárni. (Máskor csak morogtunk, megfontolt „öregek", s aztán kénytelenek voltunk megbocsátani. Mert például nem volt éppen a legbölcsebb dolog, hogy Ságváriék a Tompa utcában elagyabugyálták a nyilasokat. Sokan le is buktak rajta, szerencsére nem mint kommunisták, hiszen a szociáldemokrata OIB lobogója alatt folyt az akció. Másrészt, bevallom, mégiscsak örült az ember szíve, hogy azt a rongyosgárdista gyilkost, Kémeri-Nagy Imrét és társait végre móresra tanították, amúgy munkásfi módra. Főként pedig nagyon jól jött, hogy a túrázóinkat nem merték többé megtámadni a nyilasok.)

Most viszont, mi tűrés-tagadás, már kellett a fiatalok vagánysága. Tiszti meg altiszti egyenruhában, hamis zsoldkönyvvel, nyílt paranccsal vitték „internálni" a lengyel transzportokat. Le, a jugoszláv ha-

tárra, átadták őket a horvát partizánoknak. Mások a katonai ügyészség hamis parancsával büntetőszázadból hoztak ki elvtársakat, katonai börtönök kapuit nyitották meg. Hányszor merészkedtek még a Gestapo irodáiba is! Nem ismertek akadályt, és nem gondoltak a veszéllyel. Talán azért sikerült egy sor olyan akció, hogy égnek mered a hajam ma is még, ha rágondolok. Ahogy hamis paranccsal ládaszám hozták a Stádiumnyomdából a féltve őrzött katonai űrlapokat. Egy ügyetlen mozdulat és végük. Emlékszem, egyszer hogy legorombítottam egy fiatalembert. Géppisztolyra és kézigránátra volt szükségünk. Vártam a megbeszélt helyen. Hát jön, amolyan kétkerekű piaci tolókocsival, a fején félrecsapott micisapka, még fütyürészik is a nagyobb feltűnés végett. „Meghoztam a tüzelőt!" Azzal ledobja a könnyű, barna csomagolópapírt a kocsiról, alatta ötven új, lezsírozott géppisztoly, egy halom tartaléktár és vagy háromszáz tojásgránát. Így jött végig a városon, fényes nappal. Iszonyúan legorombítottam, ő meg csak hallgatott bűntudatos arccal. És már elment, amikor eszembe jutott: igaz is, hogyan hozhatta volna másképp! És ilyen simán . . . Igaz is, hát magam mit teszek? Zuglóban, Lágymányoson, Újpesten házakat ürítünk ki hamis katonai alakulatoknak, toborzunk, élelmiszert vételezünk, jövünk-megyünk a németek, később már a németek és a nyilasok orra előtt . . .

Az első hetekben defenzívába szorultunk, lazítottuk a szervezeti szálakat: ha kikezdik valahol, minél kevesebbet gombolyítsanak le. És mentettük, ami menthető, aki menthető, akit menteni kell. Egyik kezünkkel most már mindig is védekeznünk kellett. Május elsején kijött a sárga csillag rendelet, hamarosan utána

kijelölték a zsidó házakat, majd a gettókat. vidéken, Pesten. Megkezdődött a deportálás. Most már bújtatnunk kellett, nagyszülőkig hamis okmányokkal ellátnunk azokat az elvtársainkat, politikai barátainkat, akiket a zsidótörvény érintett. És nemcsak őket. Az emberség követelte, hogy segítsünk minden üldözöttön, akin csak tudunk. Ebben a munkában sok szövetségesünk akadt, százezrek. Pedig nehéz volt és nagyon veszélyes. (Már maga az is, hogy igen sok olyan ember kényszerült illegalitásba, aki minden „törvényellenes" dologtól viszolygott. Bizony, nem egyet úgy kellett rábeszélni, hogy meneküljön, másokat nem is tudtunk rábeszélni, önként mentek a vágóhídra a szerencsétlenek.) Veszélyes volt, mert a szankció most már mindig mindenért halálra szólt, „helyszínen fölkoncolásra", sőt, „családtagokkal együtt helyszínen fölkoncolásra". Veszélyes volt és vidéken majdnem lehetetlen. Az emberek ismerik egymást; és hadd tegyem hozzá: a magyar közigazgatás (még Horthy közigazgatása, még nem is a nyilasok), főként a csendőrség, a vízilónyakúak, a kajlafülűek, a madárfejű tisztek, túlbuzgó gyönyörűséggel hajtották végre a megszállók parancsát. Rálicitáltak Veesenmayerra. Elbújni csak a nagyvárosokban lehetett, Budapesten. Szerencsére nyáron özönlöttek már a menekültek, az erdélyi meg délvidéki „ejtőernyősök" (a visszacsatolás után odahelyezett közigazgatási tisztviselők, akik az életüket féltették a helybeli magyar lakosságtól is). Sokan az utolsó pillanatban menekültek, személyi okmányukat, minden holmijukat elhagyták az országutak zűrzavarában. Budapest lakossága kétszeresére duzzadt, a tolongásban könnyebb volt rejtőzni, nehezebb volt az ellenőrzés. A védekező félkezünkkel minduntalan újabb és újabb

elvtársnak kellett kiadnunk az utasítást: szökjék meg az alakulatától, ne vonuljon be a plakátra. A szökevényeket mind el kellett látnunk katonai okmányokkal, fölmentésekkel, hadiüzemi igazolványokkal. Ezek az okmányok havonta, később már kéthetente érvényüket vesztették, újakat adtak ki. Mindig új űrlapokat kellett szereznünk, új pecsétet hamisítanunk. Védekeznünk kellett a sűrűsödő razziák, a polgári életet, a szabad mozgást egyre jobban korlátozó új meg újabb rendelkezések ellen.

Közben pedig, elég hamar, április végétől, ismét támadtunk is. Újra szerveztük a meglazult kapcsolatokat, folytattuk a politikai tárgyalásokat, most már nemcsak a régi ellenzék jött számba, egyre mélyebben nyomulhattunk a hadseregbe, az államapparátusba. Nyáron már a kormányzói kabinetirodáig nyúltak a szálaink. Valamit enyhült akkoriban a helyzet, Horthy elbocsátotta a németek kijelölt emberét, Sztójay Dömét, és Lakatos tábornokot nevezte ki miniszterelnökké. A zsidók deportálása folyt tovább, mintha csak koncul dobnák őket, a politikai életben azonban megkezdődött újra a „kállai kettős". Horthy Miklós, annyi ezer elvtársunk gyilkosa, a magyar munkásosztály és szegényparasztság bilincsbeverője, arra kényszerült, hogy kapcsolatot keressen a kommunista párt központi bizottságával. Tárgyalni akart. Talán közvetítésre kérni? Ugyanis közben megtanulta, amit január 1-én még „nem tudott", hogy ki előtt kell a fegyvert letenni!

Én azonban a politikai tárgyalások nagy részéről már csak mások információiból értesültem. Magam egyre kevésbé vettem részt bennük. Hivatkoztam Spa-

nyolországra, kértem, hogy a katonai szervezésben dolgozhassam.

Pedig ha meggondolom, igazán nem katonának termettem. (Nem is tudok hinni benne, hogy valaki szeretné a katonaságot, pedig láttam, van olyan.) Emlékszem, álmatlan éjszaka után egész bensőmet rázó undorral álltam ott, hogy tüzet vezényeljek, amikor azt a madárfejű spanyol csendőrtisztet kivégeztük. Más volt, persze, amikor ott ültünk a romok között, az ócska gépfegyverrel. Jöttek a tankok, a tankok fedezéke mögött görnyedve mászott, mint undok állat, a fasiszta gyalogság. És az ember csak arra gondolt: No pasaran! Jobbról-balról, mindenünnen fülsiketítően szólt a tátátátá, hát nyomta az ember a gépfegyver ravaszát, szorította a forró vasat az ájulásig nagy forróságban. Ott az ember nem látta: öl-e és kit öl, ott csak az akaratát érezte, hogy: No pasaran! Bűnömül ne vegyék, ha profanizálom a munkát, mégis, mintha ellenállna egy nagyon makacs tárgy az akaratomnak... (Valahogy meghalni is úgy haltak meg az emberek.) De még akkor is: örültem, ha megfutamodtak...

„Ősi katonai erényeink!" Mennyit hivatkoztak rá. Hol, mikor voltak azok az ősi katonai erények? Csaknem ötszáz év óta legfeljebb egy-egy csatanyerésre futotta belőle, sajnos, egy portyára, minden háborúnkat elvesztettük, de még másnak is minden háborúját, ha benne voltunk. „Ősi katonai erények!" Ez most emberség dolga volt, a tisztességé. Nem tudom, mikor hivatkoztak a dánok az ősi katonai erényeikre, hivatkoztak-e rájuk valaha, de most harcoltak erdő nélkül, hegyek nélkül, csak az éjszaka fedezte őket és a szolidaritás. Hát minden erőmmel azon voltam: fogjon fegyvert a népem is. Tán borotválkozásnál sem nézhetek a

tükörbe többé, ha nem tudjuk megtenni most, az utolsó pillanatban.

Mégis, egy kicsit azért is választottam ezt a feladatot, hogy szabaduljak a pártközi tárgyalásoktól. Félre ne értsék! Olyan kevés volt bennem az előítélet, hogy „polgárok", dehogy! Hiszen igazán ledobtunk akkor minden nyűgöt, álarcot, torzító szemüveget, meztelen arccal néztünk a meztelen arcú barátra és ellenségre. Megtanultuk, hogy az osztálykarakter és az emberi jellem — nem ugyanaz. Károlyi — gróf volt, az ám! Hát Bajcsy-Zsilinszky? Nem ért föl Károlyival bölcsességben és műveltségben, de tiszta ember volt, őszinte, bátor, gerinces. Olyanokra is emlékszem, mint Szekfű Gyula. Amikor beszéltünk, úgy éreztem, valami a miénkkel rokon szenvedély vagy szégyen kényszeríti tenni: nem maradhatunk gyalázatban a világ előtt... Sorolhatnám tovább, megismertem sok tiszta embert. Hanem, sajnos, mást is. Nem hiszem, hogy elfogultság. Tudom, hogy mi sem voltunk mind kisangyalok. De most egyre-másra olyasmit kellett látnom, csöndben tudomásul vennem, ami tőlünk, kommunistáktól, olyan idegen, ami nekünk érthetetlen. És mocskos.

Emlékszem, például, a kisgazdapárt polgári tagozatának egyik vezérkedő alakjára. Fontos megbeszélésem volt vele, a budai Duna-parton találkoztunk. November vége felé, talán december elején. Ködös, esős, lucskos idő. Néhány lebukottat ki kellett szabadítanunk. Olyan embereket, akiknek még nem tudták megállapítani a személyazonosságát. Elcsúsztak valami ostobaságon: razzián nem fogadták el a papírjukat, éjszakai ellenőrzésen kiderült, hogy nem szerepelnek a lakók nyilvántartásában... Ki kellett szabadítanunk őket, mielőtt még az ügyüket vizsgálni kezdik.

A szabadítást megszerveztük már, bíztunk benne, hogy sikerül. Ettől a kisgazda fiatalembertől azt kértük, szerezzen gyanún fölül álló úri családoknál pár napra lakást a szökevényeknek.

Az egyik ilyen ügyet el is mondanám, jellemző és tanulságos történet. Mennyire nem tréfa a partizánharc, és mennyire nem tűr „partizánkodást"! Volt Angyalföldön egy kisebb katonai csoportunk. (Utóbb kiderült, nem is az egyetlen. Több szabadcsapat működött, egyik-másik akciójukról tudtunk, nem jutottunk odáig, hogy valamennyit összefogjuk. Ez az illegalitás legnagyobb nehézsége.) A mi csoportunk ütőképes, jól szervezett alakulat volt. Már nem is nagyon merészkedtek a nyilasok a Lehel út és a Duna-part közötti zugutcákba sötétedés után. Majd mindennap volt veszteségük. A mieinknek pedig soha. Igen ügyesen dolgoztak. Hármas őrjáratban mentek, géppisztoly a kabát alatt. Kettő a sötétben lemaradt, egy ment magában tovább. A nyilasok megállították, mutatta az igazolványát: „Hadiüzem." Elengedték, ment vagy tíz lépést, akkor visszafordult, és tüzet nyitott, túlfelől pedig a két társa. A nyilasoknak arra sem jutott idejük, hogy fegyverükhöz kapjanak. Hanem az elvtársaknak, úgy látszik, fejükbe szállt a siker. Egy akció előtt betértek a kocsmába, megittak néhány fröccsöt. A bor volt erősebb, vagy ők voltak éhesebbek a szokásosnál: bepityókáltak. Mentek tovább a kiszabott útvonalon, hanem a kocsma miatt el is késtek, és spicces ember módján hangosan tereferéltek, vigyázatlanul. Egyszer csak fölvillant előttük a zseblámpa fénye. És a nyilasok már tudták: ők azok! „Föl a kezeket! Nem mozdulni!" A három elvtárs szétugrott, és gyakorlott mozdulattal lőtt. Két nyilas ott maradt a föl-

dön, de ott maradt sebesülten a mi őrjáratunk vezetője is. És az ellenség ezúttal jobban fölkészült. A lövöldözésre befordult a sarkon, és trappban közelített a segítség. Vaktában lőni kezdtek ők is. A két elvtárs elfutott, egérutat is nyert a sötétben, hanem a sebesültet kézre kerítették. Pár nap múlva jött az üzenet: a Rókusban fekszik, ebben és ebben a szobában, az ajtó előtt őrség. Nem vallott, egyelőre komolyan kihallgatni sem tudták.

Ez az elvtárs az egész angyalföldi csoport egyik kezdeményezője volt. A nála talált hadiüzemi igazolvány biztosan lebukott már: a rendőrség azonnal megállapíthatta, hogy ilyen nevű munkás abban az üzemben nincs, ilyen nevű ember az adott címen nem lakik. Nem adták át a Számonkérő Széknek, nem koncolták föl, vagyis: nyomozni fognak. Behívják majd sorra az angyalföldi spicliket, a gyári spicliket, megpróbálják azonosítani. Angyalföldi gyerek, sokan ismerik még az ifiből. Előszedik összes régi kapcsolatait. Fölgöngyölíthetik az alakulat nagy részét, de mindenképpen szétverhetik az egyik legjobban működő katonai csoportunkat. Kihallgatása előtt ki kell hoznunk azt az elvtársat a Rókusból! Utána pedig nem akármilyen búvóhelyre van szüksége, hanem olyanra, ahol orvosi segítséget kap.

A szöktetés sikerült. Három ifi hajtotta végre, közöttük az a vagány, akiről már meséltem, aki tolókocsin hozta a géppisztolyokat. Az újpesti vámnál ketten megállítottak egy teherautót, vinné be őket a városba. Egy hátul szállt föl a platóra, egy a sofőr mellé ült, és a Nyugatihoz közeledvén pisztolyt nyomott az oldalába: irány a Rókus! A sofőr megijedt, vagy benne volt a játékban: gyönyörűen viselkedett az egész vál-

lalkozás alatt. Előbb megálltak egy bérház előtt a Stáhly utcában, ott várta őket a harmadik liú egy kosár ruhával, két kórházi köpennyel. Két fehér köpenyes fiatalember úgy vitte végig a sebészet folyosóján a kosár ruhát, mintha csak ágyneműt váltanának: betértek ebbe a szobába is, abba is, a detektívek nem fogtak gyanút. A sebesült külön szobában feküdt, hogy jobban ellenőrizhessék. Ott kiborították a maradék ruhát, befektették a kosárba a sebesültet, fölibe hamar a szennyes lepedőt, huzatot, ugy vitték ki a detektívek orra előtt. A portásnak azt mondták: a fertőtlenítő intézettől jöttek. Föl a kosarat a kocsira, irány Angyalföld! A teherautót alkalmas helyen útjára bocsátották: vigyázzon, végig a Váci úton figyelik, se meg ne álljon, se vissza ne forduljon a Berlini térig, mert azonnal lőnek. A sofőr csak vigyorgott: ne féltsék! A sebesült átöltözött, katonai személykocsi jött érte, megbízható emberünkkel. Kivitték a Pasarétre, egy orvos villájába. Méghozzá sebész volt! Mert mint általában, ezúttal is ügyesnek bizonyult az a kisgazdapárti fiatalember.

Hanem ahogy ott a Duna-parton sétáltunk, egyszer csak megállt, nézett át a folyón a ködben sötétlő Parlamentre, és mosolygott: „Látod azt az épületet?... Fordulhat a kocka így, fordulhat úgy, angolok, oroszok, amerikaiak, mindegy... Akárhogy fordul, nekem ott, abban az épületben jut egy ülőhely. Mintha már ott is volnék." Ha hirtelen levetkőzik, és ugatni kezd, azon sem hőköltem volna úgy meg. Körülöttünk nyilasok, németek, az ország pusztul, életveszélyes vállalkozást beszélünk meg. Életveszélyes az is, hogy vagyunk. (Már úgy értem a szokásosnál életveszélyesebb.) Neki ez a gondja?

Véletlenül úgy alakult később, hogy egyetlen tur-

nust leszámítva, nekem mindig jutott ülőhely, sőt, tisztségem is abban az épületben. Akkor igazán nem gondoltam rá. (A kisgazda fiatalember 1947-ben disszidált.)

Más alkalommal meghívtak az Akadémia egyik intézetébe, az Eszterházy utcába. Tetszetős fedőnévvel ott működött a Magyar Front egy sejtje, szerve, vagy hogyan nevezzem. Értesültünk, hogy folyik a kiürítés előkészítése a Városházán. Gyorsan meg kell indítanunk az ellentámadást. A kiürítési terv szerint: először az egyetemeken, főiskolákon, leventeintézményekben, azután a hadiüzemekben, hivatalokban, végül az egész lakosság körében. Röpcédulahadjáratot, plakátokat, és szájról szájra agitációt: „Senki se hagyja el Budapestet! Ez a szülőföldünk, az egyetlen biztos pont a lábunk alatt. Itt akármi jön, közösen vállaljuk, egymillió ember! Ha innen elmozdulunk, szétszórnak, ki tudja, mi lesz velünk!" Nagyarányú akció. Illegális összejövetelen szokatlan számban, tizenketten vettünk részt a megbeszélésen. Már az sem tetszett, hogy az elnöklő professzor, polgári demokrata, korábban kért magához: „Kérlek, ne áruld el, hogy kommunista vagy! Lesz itt néhány ember..." Jó, rendben van, nem is nagyon használtuk ezt a szót: „kommunista"; úgy mondtuk: „szocialista vagyok". És abból tudta ki-ki a magáét, vagy nem tudott semmit, akire nem tartozott. De miért kell így megijedni? Még mindig, még most is van, akinek büdös a proli?... Hát üsse kő! Összejöttünk, meg is egyeztünk, hamar, még azt sem mondanám, hogy az a többségében úrifiú, sőt egyenruhás katonatiszt társaság, aki ott volt, gyávának látszott volna. Hanem aztán megindult a beszélgetés. Ez is, az is elmondta, mit hallott, mit

tud, milyen intézkedés várható a közeli napokra. Végül politizáltunk. És akkor egyszeriben föltámadt a szenvedélyes hazafiság, az igazi! Valaki elejtette a szót: úgy tudja, hogy a megalakítandó demokratikus kormányban ez és ez lesz a miniszterelnökségi államtitkár. Fölugrott rá egy széles pofacsontú fiatalember — mongolos arc, de egészen tejfehér bőr —, nőies kis öklével az asztalt verte: „A miniszterelnökségi államtitkár én leszek!" „Több miniszterelnökségi államtitkár lesz! Neki, úgy hallom, a sajtót ígérték..." „Hohó! Épp arról van szó, a sajtóról!" „Bocsáss meg, de..." „Bocsáss meg, de épp arról van szó! Ki másé lehetne? Megállapodtunk! Te is ott voltál!" „Ne haragudjál, de úgy tudom, te a közoktatási..." Mire egy harmadik: „Hohó! A közoktatásügy, abban már döntöttünk!" „Ne haragudjál, de úgy tudom, neked a népjólét és az egészségügyek..." Vagy tíz percig elhallgattam őket, aztán megkérdeztem: van-e még valami napirenden, nekem ugyanis dolgom lenne. Szó nélkül tudomásul vették, hogy elmegyek, többen még a köszönésemet sem fogadták, úgy elmerültek a vitában.

Bosszantott az is, hogy „udvariasan elismerték" a Vörös Hadsereg „bravúrját", de még azt is „megengedték", hogy a kommunisták huszonöt éve bátran harcolnak a fasiszta politika ellen, igen, igen, és elfogadták a segítségünket, sőt ránk bízták magukat, mihelyt konspirációról vagy súlyosabb vállalkozásról került szó, de... Nehéz azt fölidézni, hiszen szavak, tettek, „tárgyszerű bizonyítékok" nincsenek, csak mosolyok vagy éppen legyűrt mosolyok, vállvonogatás... Hiszen „a magyar — úri fajta". Mi pedig a gyürkőzzjános, a söprű az Augiász istállójában, a gesztenyekikaparó vagy akármi lennénk, de csak ilyesmi... Arról beszél-

tek, hogy ki kell sajátítani, persze, kártalanítással, az ezer holdnál nagyobb birtokokat, mások kétezer holdra szabták a határt, egyes radikálisabbak ötszázra. Buzgón osztogatták a fő pozíciókat egymás között. De természetesnek tartották, hogy az alsóbb apparátus a helyén maradjon. Még csak nem is politikai számításból, hanem mert így emelte volna igazán rangjukat a rang: hogy ott van kezük alatt a „patinás" régi közigazgatás! Attól lett volna államtitkár az államtitkár igazán, hogy hajlongva jön be hozzá a régóta hajlongó és régóta méltóságos méltóságos úr!

Az ám, ez volt akkor. És ebből értse meg, aki érteni akarja, hogy négy év alatt megteremtettük a proletárdiktatúrát! Milyen kézenfekvő volt a lehetőség — közelibb és kézenfekvőbb, mint Franciaországban vagy Olaszországban, de úgy ám! —, hogy valamilyen jobboldali koalíció jöjjön létre, hogy az összes demokratákat ellenzékbe szorítsák. S nehogy azt higgyék, jobboldali kisgazdákról, polgári demokratákról, vagy úgynevezett „baloldali" horthystákról beszélek csupán! Bizony, számos szociáldemokrata korifeus ugyanilyenformán gondolkodott a jövőről: rangokban, címekben, személyes hatalomban. (Naiv voltam? Vagy akkor még valóban idegen volt tőlünk, minden kommunistától, az ilyesmi? Ma is szeretném hinni, hogy általában — igen.)

S még volt olyanabb is! Odajön hozzám egyszer, hivatalos megbeszélés után, egyik derék szövetségesünk: „Te, komám! Biztos vannak problémáitok zsidó elvtársnőkkel... Megmondom őszintén, most hogy a feleségem a bombázások elől a gyerekekkel a szüleihez ment, olyan üres a lakás, olyan kietlen. Férfi vagy te is, megérted... Amúgy a lakásom teljesen biztonsá-

gos... Szóval, ha tudnál valakit, de csinos, fiatal legyen, ugye, ha már, akkor... No, mit nézel! Úgy tudom, ti a szabad szerelem hívei vagytok..."

Fültanúja voltam máskor: „Kérlek szépen, a mi pincénk teljesen bombabiztos. Tudod, apám gyűjti a régiségeket, nekem is szenvedélyem a régi könyvek, porcelánok, ötvösmunkák. Ha véletlenül tudsz róla, hogy valaki zsidó a vagyonát menteni akarja, mi nagyon szívesen... Még kocsit is tudok szerezni honvédségi papírral a keresztapám révén..." Ilyen arca is volt az ellenállásnak. Hogy ne feledjük. Előképe sok zsíros üzletnek, suskusnak, tört aranynak, dollárnak, „ellenállási" házhely- meg birtok-ügynek, meg pozícióharcnak 1945–46-ban. Engem undorított. Azért nyúltam inkább a fegyver után. Ott sem mindenki hős, ott is sok a szájaló, ott is lehet, hogy az egyik tábornoki lampaszra vágyik, másik meg arra, hogy elfelejtsék neki a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetséget. De a katonai ellenállás mégiscsak tisztább volt, és ha véres is, legalább nem nyálas. És főként fiatalokkal jöttem össze, bátor, lelkes kölykökkel, diákokkal, munkásokkal.

Azt a régiségkedvelő „ellenállót" Béla is hallotta, nála történt a beszélgetés. Meg is mondta: „Ha tudtam volna, Deukalion kezébe nem követ adok, hanem ürüléket!" Nem sokkal utóbb megkért, ne nagyon használjuk a lakását. A bombázások miatt sokan kiköltöztek a guggerhegyi villákba, sok errefelé a gyanús „erdélyi menekült" is, előbb-utóbb szemet szúr, razziába kerülünk, kár volna az utolsó pillanatban... Igen, fél is, félti az életét, neki még dolga van, mielőtt búcsút mondana az árnyékvilágnak. Főként azonban: nem akarja *hiába* odadobni az életét. „Megbeszéltük

Mariskával: négy embert tudunk föltűnés nélkül elbújtatni úgy, hogy ostrom, harcok, bármi közepette még ennünk is jut. Négy embert, négy zsidó művészt, tudóst, ilyenfélét. Akkor legalább tudom, miért kockáztatom, amit kockáztatok. Értjük egymást, Sanyikám? Hát akkor így . . ."

Igaza volt? „Hiába . . ."? Sok eredményre a magyar ellenállási mozgalom nem jutott. S hogy miért nem, van rá magyarázat. Vesztett forradalom után huszonöt éves elnyomás. Soha itt nem volt államiság, a legrégibb gyarmat voltunk a gyarmatok között; sem szabadság, jog, demokrácia, még a „híd alatti egyenlőség" polgári demokráciája sem. A parasztot, minden újabb kori forradalom szövetségesét, magára hagyták, becsapták, a hivatalos munkásmozgalom is csak elárulta, mi pedig alig fértünk hozzá. Az én falumat megverték. Jutott erőnk a huszonöt év alatt, hogy annak a verésnek a helyét egyszer megsimogassuk? Szégyellte mind, amire büszke lehetett volna. Arról a verésről nálunk a faluban soha nem beszéltek. Vagyis dehogynem. A tanító, igen, a tanító beszélt: hogy megverték a kommunisták. Szerencsétlen pondró! . . .

Az is baj volt, hogy 1944-ben sok időt vesztettünk, főként a szövetségeseink miatt. Bíztak benne, hogy magát Horthyt is megfordítják és a hadsereget. Mi sem voltunk elég határozottak. Mert valóban jobb lett volna, ha az történik nálunk is, ami Romániában. És a katona, ha már egyszer katona, leginkább vezényszóra fordul jobbra meg balra meg hátra. Mutatott is Horthy valamelyes készséget. 1944. október 15-én magam láttam: erős csapatokat, csendőröket, katonaságot vontak össze a fővárosban, vadonatúj géppisztoly minden közlegény kezében, és az összes budai hegyek or-

mán légvédelmi ütegek, páncélos elhárításra is alkalmasak. Közvetlen célzással lőhették a Bécsi utat, a Fasort, megállíthatták volna azt a két páncéloshadosztályt, amely Budapestre betört, és a Szálasi-puccsot megcsinálta. (Miféle maffia vagy őrültség játszott itt közre? A kormányzói szózat, a fegyverszünet bejelentése után néhány elvtárssal azonnal a város központjába, a Rákóczi út és Nagykörút kereszteződéséhez siettünk. Azután a Sándor utcába, a rádióhoz. Tanúja voltam 1944. október 15-én délben, hogy egyetlen német autó, néhány tiszt s talán félszakasznyi gyalogság megszállta a Magyar Rádiót. Amelyet — mint utóbb megtudtuk — a fontos bejelentés idején mindössze két rendőr védett. Még azt a két rendőrt sem láttuk. Egy lövést hallottunk az épületből, és reménykedtünk: no, úgy látszik, mégiscsak van odabent magyar katonaság. Hát nem. Azt az egy lövést még csak nem is a rendőrök adták le, hanem a rádió civil portása. Az is a levegőbe lőtt, a lift üvegajtaját lyukasztotta ki az emeleten. Így festett Horthyék fölkészülése az átállásra és a város védelmére.)

Mi pedig készen álltunk volna. Elfoglaltunk mindjárt délben néhány nyomdát, sebtiben kiszedtük, s már szállítani kezdtük a Magyar Front röpiratait... Estére szét kellett ugratnunk minden katonai alakulatunkat. Mert mindössze a Várban, a királyi palota körül volt egy kis csetepaté. A testőrség egy darabig ellenállt, azután Skorzeny (ugyanaz, aki Mussolinit elrabolta a börtönből) ejtőernyős csapatával leszállt a Várkertbe, és a testőrség megadta magát. Horthyt pedig egy szőnyegbe csomagolva a németek magukkal vitték. És kikiáltották a nyilas uralmat.

Annyi hónapos készülődésünk kárba ment. Na, talán

mégsem egészen: némi kapcsolatunk mégiscsak kialakult egypár hazafias érzésű tiszttel, a nyilas hónapokban így tudtunk „törvényesített" alakulatokkal operálni a város néhány pontján. Valamelyest tömöríteni a szétszórt partizáncsoportokat, egy-két reguláris századot is megnyerni. Hogy végül mintegy ezrednyi erővel csatlakozhassunk a Belvárost és Budát ostromló szovjet csapatokhoz.

Katonai szempontból a szerepünk, tudom, vajmi csekély volt. Az a néhány fölrobbantott német teherautó, bombamerényletek nyilas szállások ellen... Az újpestieknek sikerült megakadályozniuk a víztorony elpusztítását. De amikor megpróbálták az összekötő vasúti hidat is megmenteni, visszaverték őket. Igen, ha legalább egyetlen hidat meg tudtunk volna menteni...

Bélának egyben igaza volt: az áldozatokhoz képest kevés...

Eszembe jut, hogy elveszítettük olyan embereinket, mint Schönherz Zoltán, Ságvári Endre és sok-sok száz, akinek őrizzük a nevét. És sok ezer, akinek egy-egy szűkebb elvtársi kör emlékszik csak a nevére. Igaz emberek voltak: szerények és bátrak, megbízhatóak, szorgalmasak, jókedvűek. Őrjöngtek a detektívek, már a kínzók sem bírták tovább a kínzásukat. Meghaltak olyan tisztán, póztalanul, ahogy éltek. Őket a hatalom sem tudta volna megrontani. Mert láttam olyat is, hogy hős volt, kész minden áldozatra, aztán az állami autó párnázott ülésén fölpuhult a lelke. Hiszem, hogy ez a kivétel. Gondolok a névtelenek sokaságára, akik még halvány emléket sem hagytak. De tudjuk, hogy voltak. Mert láttuk lilára dagadt, kiöltött nyelvű, akasztott hullájukat a Szabadság tér platánjain.

A Nemzeti Bank előtt, ahol most a benzinkút áll. A nyakukban a tábla: „Így járnak a hazaárulók!" Láttunk hullát a hídon. A robbantó huzalokat próbálta elszakítani, azért lőtték agyon. És hányat végeztek ki csak az ostrom alatt: lázításért, szabotázsért... Ki őrzi a nevüket? Ki tud róluk?

Tanúságot teszek a hősök nevében, és vallom: súlyos áldozat, nagy kár... Mert igaz, volt közöttük rövidtávfutó: egy szép gesztusra tellett mindössze az erejükből. A szürke hétköznapokon elszürkültek, megpróbáltak élni a gesztus emlékéből, kiütközött lelkükön a hullafolt. Ilyen is volt, mégis: az a sok-sok ezer, akiben a dac, a düh, a felelősség magasabbra hevült, mint másban, általában is emberebb ember volt. S ha megélte, ritkán lett csúszómászó belőle. A kaszárnyaélet éveiben: vállalta a vasfegyelmet, de értelmét, célját kereste mindig. És ember maradt! Mi adott erőt, biztonságot neki? Az, hogy megállta a nehezebb próbát is, nem félt a haláltól sem, semmitől, ha egyszer az igazát védte. Azért mondom, kár mindenkiért, aki hősi halált halt, mert mégiscsak a magasabb fába vágott leginkább a mennykő, még ha csak úgy vaktában csapdosott is.

Eszembe jut azonban az értelmetlen, passzív áldozat. Fronton, városok ostromában, légibombázásban, haláltáborokban, nyilasok tömegkivégzésein ez az ország nyolcszázezer életet vesztett a második világháborúban. Belecsikordul a fogam, ha meggondolom: mi lehetett volna itt, ha értelmes célért, ott áldozzuk az életünket, ahol kell! Került volna nyolcszázezer halottba?!

Volna, volna, volna — ilyet a történelem nem ismer, tudom.

Rengeteg volt az értelmetlen áldozat. Nagy a bátrak áldozata. És egyetlen hidat sem tudtunk megmenteni.

Kisded hozzájárulásunk a fölszabaduláshoz...

Hát megérte?

Most mégis, hadd fordulok a fiamhoz:

„Hogyan van az, Laci, hogy te, ha emlékezel, mindig csak reánk emlékezel? Mindig csak arra a kisded hozzájárulásra? Sokszor eszembe jut: igaz, nem tudtuk megmenteni a hidakat, de ha fölépíthettük őket újra, csak azért, mert legalább megpróbáltuk a lehetetlent. És te vagy itt a koronatanú! Nem úgy emlékezel a múltra, hogy magyar vagy, tehát fasiszta voltál. Ugye, nem? És nem is úgy, hogy magyar vagy, tehát semmit nem tettél, csak lapultál. Hanem úgy, hogy magyar vagy, tehát bilincsbe verve is próbáltál küzdeni, megtettél mindent, ami erődből tellett. Igaz? Büszkén emlékezel Schönherzre és Ságvárira is. Ezt érzed a múltadnak. És neked van még hozzá némi személyes jussod, hiszen az én fiam vagy. De látod, ezt érzi múltjának az osztálytársad is! Akinek az apja mi volt? Elvégezte a műegyetemet, katonának vitték, tartalékos utásztiszt lett, parancsra ment az alakulatával Nyugatra, München alatt amerikai fogságba esett, fél év múlva hazavergődött, most itt van, főmérnök. Két ízben volt küldött a fővárosi békekonferencián. Tavaly bejárták Olaszországot a családdal, saját kocsin. Tart minden évben néhány ismeretterjesztő előadást a TIT szervezésében, nagyon érdekesen ad elő. Van két kormánykitüntetése. Ennek az embernek a fia is csak miránk emlékezik, ha a múltról beszél, nem az apjára! Sőt, félelmetes: az apja is miránk emlékezik, ha a múltról beszél, nem saját magára.

Mert csak így élhet az ember!

És ha a régebbi történelemről beszélünk? ... Hát azt hiszed, mindenki ott volt Pesten, 1848. március 15-én, ahol Petőfi szavalt? Nem iparkodott, kereskedett senki a maga kis kuckóján aznap? Nem is legyintett, hogy „marhaság", senki? És mindenki Esze Tamás talpasa volt? Hát senki sem volt labanc? És senki nem volt, aki csak a pénzét dugta gyorsan? ... Hogy elfelejtettük! Csak arra a néhány ősünkre emlékezünk, akire emlékezni jól esik! Mert szégyenben csak szégyenletesen élhetünk. Attól ember az ember, hogy kétlábra állt és fölemelte a fejét."

Elmondhatnám, s ez nagyon szépen hangzik — vezércikkben. Ámbár igaz. Talán sokan maguktól belátják: nagyon igaz. De miért mondjam, mikor magam sem gondoltam rá; csak később, sokkal később; ezek mind olyan „évfordulós" gondolatok. Amikor tettem, azért tettem, mert mást nem tehettem. Ahhoz, hogy éljek, kellett a reménység; a reménységhez a harc. Nélküle nyomorult és halálra ítélt lettem volna. Nekem az a harc volt a klímám. Miért? Talán majd megfejtem. Talán most, hogy számot kell adnom róla.

Az élet nagyon erős, mert nagyon erős az ellenfele. Még most is érzem magamban az élet erejét, pedig már javarészt csak morzsolom napjaimat, s a tetteim, ha számba veszem őket, egy bezárult organizmus feltételes reflexei. Új gondolat, új érzés, ismeretlen, ritkán dobogtatja meg a szívemet. Ma még talán új az összegezés; hogy az összegezés jegyében másként látom, újra látom a régit. Ezért is érzem néha: most kezdeném csak igazán megismerni az életet. Öncsalás! Hiszen a memóriazavaraim, az álmatlanságaim, a néha oly nehéz mozdulás — száz apróság figyelmeztet naponta: hogyan emészti föl az öntudatlan örökkévaló-

ság entropiája a bennem egyetlen pillanatra fölizzott öntudat melegét. És még mindig erős az élet.

Hát még akkor milyen erős volt, fiatalon, amikor napkeltekor nyertem egy napot minden nappal, és nem veszítettem! 1938 márciusában, az Anschlusskor, egy karikatúra jelent meg az egyik barcelonai lapban. Hitler áll Bécsben a Duna partján. Kezét kinyújtja, dühös parancsot oszt. A karikatúra címe: „A szép kék Duna." És Hitler parancsa: „Ezt pedig most azonnal barnára festik!" Akkor fintorogtam: még van kedvük viccelni. Aztán eszembe jutott: 1944 májusában, a Gellérthegyen találkoztam valakivel, a Somlói úton. A kertekben és az utcaszegélyen kisodródtak már az enyves, sárgászöld levelek, milyen szép volt, s hozzá fehér kis fátyol a kék égen. Mit tehetnek ellene? Meg tudják akadályozni, hogy a rügy kipattanjon, és olyan legyen, mint tavaly, mint száz éve, mint száz év múlva? Át tudják festeni az eget? Barnára a kék Dunát? Hittem, hogy nem tudják embertelenné vetkőztetni az embert. Aki kicsit is bátor, még bátrabb lesz, s nem gyávább . . .

Akkor, a Somlói úton, bár félig-meddig hivatalosan, mégis inkább magánügyben találkoztam azzal a valakivel. Az élet ereje hajtott ki bennem is, azon a tavaszon, 1944-ben, mert még az is tavasz volt. Mit meséljek egy harmincnégy éves férfi szerelméről? Mit meséljek az asszonyról, aki maga sem volt már zsenge fiatal, harmincadik évében? Munkában, életveszélyben találkoztunk, benne sajgott még a nemrég elveszített, első szerelem. Azóta is él benne. Tudomásul veszem, megalkuszom vele, több mint húsz év óta. S ha néha, vagy nem is néha, rossz férj vagyok, rögtön tudom: most azt hiszi, hogy Feri ilyet nem tett volna. Ferit el-

égették, Feriből füst lett, és a füstből-koromból húsz év alatt, ki tudja hányszor már, új falevél. Feri tett volna minden bizonnyal rosszat is életében, talán roszszabbat nálam, de az én asszonyom emlékében Feriből angyal lett. Nekem húsz év óta sokat kellett harcolnom az angyallal. Aki félig magyar volt, félig osztrák, s a bécsi illegális mozgalomban dolgozott, 1940-ben fogták el, táborba vitték, két év múlva jött az első, bizonytalan halálhíre. Aztán újabb hír: igaz, szökést szervezett, lebukott, kivégezték. A feleségem még 1944-ben is várta, még 1945-ben is. Ha megjön, ha csoda történik, talán otthagy érte. Bár ki tudja... Tudtam a sebét, tehát én is óvakodva, lassacskán engedtem érzéseimnek. Összehozott bennünket a munka, az életveszély. Fiatal volt és nő volt, szép nő. Fiatal voltam, férfi voltam, kicsit komolyabb is az éveimnél, kicsit a legendák is szépítettek a szemében. Óvatos, fenntartásos, felnőtt szerelem, a test életében oldódó inkább, mint érzelmes szavak költészetében. Ma, húsz év után, talán többet tudunk egymásnak mondani.

Ez volt. És a szabadság. A közelítő. Arra is gondoltam: otthonunk lesz; és akkor már arra is, férfikorban, hogy gyerekeink. S mindebben ott volt a vágy: a biztonságra, nyugalomra. És a munkára. A munka pedig mi más lehetne, hányszor beszéltünk róla a feleségemmel is, Bélával is: közös műterem. Én bizony nem azt a ronda Parlamentet néztem, dehogy! Hanem ha az Andrássy úton jártam, a főiskolát a szemem mindig megsimogatta. És olyan jó az a guggerhegyi kis ház, elférünk benne, rendbe hozzuk, kicsinosítjuk. Úgy vágytam a képlékeny agyagra, vágytam a szép,

kemény kövekre, vésőre, fakalapácsra, fehér rajzlapokra, puha, fekete szénre.

Mi lehet még nehéz az életemben, ahhoz képest, ami mögöttem van?

Kék madár, gyönyörű kék madár, a kezem kell már csak kinyújtanom . . .

Föld, kenyér, szabadság!

A harcoló szovjet csapatokkal kerültem át Budára. Az önkéntes magyar ezred politikai tisztje vagy mije voltam, nem tudom, akkor sem tudtam, mi a pontos rangom. Ideiglenesen szovjet egyenruhát kaptam, tiszti szövetből, de csillagok nélkül. Még Pesten kihallgattak egyszer, s míg a harcokban mentünk házról házra, tudtomon kívül folyt az igazolásom, azonosításom.

Milyen más egy ismert utca, ha — senki földje. Lánctalpaktól, bombáktól szántva, tábori telefonvezeték gubancaival. Milyen más egy villa a Kissvábhegyen, ha német állás. És hajnalban bevesszük rohammal. Mögöttünk a felrobbantott Duna-hidak, a sárgán-feketén kormos jég között. Előttünk az ellenség. Jó volt harcolni most, keserű gondok nélkül. Vidám, bátor fiúkkal; hányfelől érkezett, hányféle érdekes ember, mennyi beszélgetni való egy agitátornak, egy politikai tisztnek... Mesélni való történetek a háborúról, mind-mind a háborúról, azzal az örömmel, hogy már a végén járunk. Budán füstös romok, véres sár, néhol a második emelet aljáig ér a tégla-vas-malter kövület, tankok vájta hegy-völgyes utak vezetnek vad vidékké vált egykori utcák fölött. De az ég olyan tiszta — és csak a mi repülőink szántják. Ezer és ezer halott üres tekintete meredt arra a tiszta februári égre. Milyen pici a halott ember: csupa játékkatona; milyen szürke: csupa ólomkatona. Az önkéntes ezred boldog-

ság-részeg fiaiból is hány meredt másnap az égre: kicsi, szürke ólomkatona.

Terveztünk: ahogy a Vár is fölszabadult, megnyitjuk a toborzó irodákat; megyünk tovább Bécsbe, Berlinbe, végig! Amíg „barlangjában meg nem semmisítjük a fasiszta fenevadat" — ahogy a plakát mondta. Aztán egy nap — a város már fölszabadult, de még Budán táboroztunk, és híre járt, hogy Esztergom felől német támadás készül — hívattak a parancsnokságra. A Gellérthegy aljában volt a törzs, a Ménesi út és Himfy út sarkán, egy bérvillában. A parancsnokot ismertem már, negyvenes ukrán férfi. Úgy hírlett, többször is járt Magyarországon a háború alatt, földerítő szolgálatban.

Akkor velem olyasmi történt, hogy máig csak nevetve tudok rá visszaemlékezni. Mert a tízéves illegalitást, mindig hamis néven, sőt akár névtelenül, papírok nélkül, szépen megúsztam, lebukás nélkül. A romániai ötven nap sem volt igazi lebukás: nem tudták, ki vagyok... Tíz év után végre, most először mondtam ki a valódi nevemet. És most, a valódi nevemmel, igazán lebuktam.

A parancsnok hellyel kínált, megkérdezte, hogy ebédeltem-e, mondtam: igen. Vodka? Megköszöntem. De csak óvatosan kortyoltam, megjártam a vodkájukkal a budapesti győzelem ünnepén: inni kellett Sztálinra, aztán a szövetségesekre, aztán erre a parancsnokra meg arra a parancsnokra... Mit folytassam? Ki győzte volna, vizespohárral? Én nem. Ők meg, négy háborús télen úgy megszokták: fél liter vodkától ki sem pirultak. Nézte hát a parancsnok, hogy csak épp belemárton az ajkam, hunyorított és nevetett. A ma-

gáét körömpróbáig megitta. Aztán könyökkel az asztalra dőlt:

— Ön ez és ez . . .

— Igen.

— Építőmunkás, az illegális kommunista párt vezetőségi tagja, 1935—36-ban Moszkvában végzett pártiskolát . . .

— Igen.

— Dolgozott a Komintern munkatársaként Bukarestben, Prágában, Párizsban, részt vett a spanyol szabadságharcban, ismét Párizsban, 1941-ben hazajött.

— Igen.

— Valamilyen személyi okmánya van az elvtársnak?

— Igen, a katonai propuszk . . .

— Hagyja! Azt mi adtuk . . . Valami más.

— Hamis papírjaim voltak, azokat leadtam . . .

— Szóval, nincs.

— Nincs.

— Leírná az elvtárs a részletes életrajzát? De egész részletesen és pontosan. Mikortól, meddig, hol, milyen beosztásban, kikkel s a többi . . . Érti!

— Hogyne!

— Adunk egy szobát az emeleten. Nyugodtan írhat.

Estére elkészültem, jelentkezni akartam, egy kiskatona állt a folyosón, visszaküldött a szobába, és azt mondta: szicsász! Aztán vacsorát hoztak. Nem panaszkodhattam, bőségesen. És csak vizet hozzá. Másnap kezdett gyanús lenni: engem alighanem letartóztattak. Tíz napon át írtam még vagy hat életrajzot. Részletesen, mikortól meddig, hol . . . Mindig érte jöttek, elvitték. És: szicsász! Szicsász! Szicsász!

A tizedik nap délben a parancsnokhoz kísértek. „Ebédelt? Vodka?" Minden ugyanúgy. És ugyanúgy két könyökkel az asztalra dőlt.

— Hát, kedves elvtárs, mik derülnek ki! Hiszen maga központi bizottsági tag!

— Mondtam!

— Persze. De mindenki mondhatja. Mondhatja például az a fasiszta rendőr, aki magát elfogta, kihallgatta és agyonlőtte. Aztán megbízást kapott, hogy épüljön be a Vörös Hadseregbe. Nem is sokáig, csak az ellentámadásig. Igaz?

— Igaz.

— Szóval megérti.

— Meg.

Nevetett. — Azonkívül maga nemzetgyűlési képviselő. Azt nem mondta!

— Nem is tudtam.

— Tudta vagy nem tudta: nem mondta, igaz?

— Nem mondtam.

Óriásit hahotázott, a könnye is kicsordult. Hogy magam sem tudom, ki-mi vagyok. Neki kellett felderítenie.

— Ha nem mondta, akkor nem esett csorba a képviselői immunitáson. Igaz?

— Igaz. — Már én is nevettem.

— Megtévesztett minket az elvtárs! És tudja, milyen átoknehéz volt, hadipostával, senki a helyén, ez a fronton, azt evakuálták — azonosítani valakit, aki 1935—36-ban végezte a pártiskolát... No, elég gyorsan ment, igaz? Csak legalább ne lett volna olyan sok funkciója!

A csekély szorongás, amely napok óta mégiscsak megszállt a fura helyzet miatt, már fölengedett.

— És ha csak úgy jelentkezem: magyar katonatiszt vagyok, itt a szakaszom, harcolni akarunk . . .?

— A legtisztább sor! Igazolványa van, ismeri a szakasza, megnézzük a tájékoztatót, nincs-e a háborús bűnösök listáján. Kész.

— Legközelebb majd úgy teszek.

Széttárta a karját. — Vojna — vojna! — Fölállt. — Reggel a futárkocsi jelentkezik magáért. Két tisztem utazik és egy őrmester, magukkal viszik Debrecenbe.

Megölelt, megcsókolt, vitt magával a szomszéd szobába. Ebédelni, újra, most a vendégeként. Sőt, estig ott tartott, miközben a dolgait intézte, beszélgettünk. Persze, közös ismerősök is akadtak. Elmesélte az életét: erdőmérnök, alighogy végzett, tiszti akadémiára küldték. Aztán a háború. Sebaj, vége lesz már, várják a fák, Szibériába megy. Ott vannak ám igazi erdők . . . Nagyra nőtt, kék szemű gyerek. Azóta sem hallottam róla.

Mit is tudunk mi 1945-ről? Két évtized múltán, amikor az ország lakosságának nagyobbik fele már egyáltalában nem emlékszik rá, vagy legföljebb csak a gyerekkor mélyéből. És mi magunk, akik átéltük?

Hallunk sok ünnepi beszédet. Igaz, amit azok az ünnepi beszédek mondanak. És mégis: néha úgy érzem, a kép, ami belőlük összeáll: múlt század eleji romantikus kompozíció. Sőt, olykor csak Benczúr-féle történelmi tabló. Ismerünk néhány okos politikai elemzést. De bármilyen okos: csak a valóság analitikus ábrája, milliméterpapiroson.

Ahogy most visszaemlékezem, furcsa dolog: annak

a kornak, főként az első időnek, alapérzelme a félelem volt. Az emberek fölszabadultak, igen, látnom kellett: a többség valóban érzi, hogy fölszabadult. Nemcsak a bujkálók, halálra üldözöttek, antifasiszták, hanem a többség. Hiszen a többség unta, gyűlölte a háborút, hiszen a nyilasok plakátjai már régen a többséget fenyegették halállal. Ha másért nem, azért, mert nem hitt a győzelemben. Ha kimondja és tanú van rá: „helyszínen fölkoncoltatik".

A legtöbb embernek alig volt fogalma a szabadságról, demokráciáról, de várta mégis a szabadságot és a demokráciát. (Ezt a két szót az első időben úgyszólván minden mondatukba beleszőtték, nem ám csak a politikusok, hanem az utca embere. Aki egy tányér levesen dolgozott egész nap, hogy a gyárat a romokból kivakarja, megtette jó szívvel, hiszen szabadság van, demokrácia van! De a kocsmában is erre hivatkozott a duhaj, és szerelmi vallomásában a csábító: szabadság van, demokrácia van. Sőt, groteszk módon, még olyat is hallottam: „Jó lesz, ha befogja a száját! Szabadság van, demokrácia van!")

Érezték hát az emberek, hogy fölszabadultak, de féltek. Féltek, mert évek során megszokták a félelmet, szervült bennük, hogy aki él, az fél. Féltek, mert a németek és nyilasok reggeltől estig harangozták, hogy az oroszok rabolnak, gyilkolnak, erőszakot követnek el a nőkön, az egész lakosságot elhajtják Szibériába. És gondoljuk meg: annál a szovjet katonánál géppisztoly volt; s a lakosság megszokta a nyilas időkben, hogy a géppisztolyból minden szíre-szóra lőnek. Magyarországon több millió szovjet katona vonult át, a katonák közt mindenféle ember: hős is, gazember is, vidám, derék legény meg börtöntöltelék is. A többség négy év

óta háborúban, fedezékben, sárban, hóban, puszta földön. És míg Magyarországra ért, átvonult hazájának végigpusztított tájain. Kevés volt közöttük, akinek apját, anyját, testvérét, szerelmét ne bántalmazták volna, ne ölték volna meg, ne hurcolták volna munkatáborokba. Nagy fegyelem és kultúra kellett hozzá, hogy az óriási többségük megértette: nem az ellenség földjén, hanem fölszabadított földön jár. Az internacionalista nevelésen kívül az orosz ember szelídsége is magyarázza, hogy a lakosság bántalmazásáról, vagy éppen gyilkosságról igencsak elvétve hallottunk. Hanem a nőkkel erőszakoskodtak. Durva formában is, részegen. Gyakrabban úgy, hogy megpróbált udvarolni az a katona, de beszélni nem tudott, ideje sem volt hosszabb jegyességre, vagyis kézzelfoghatóan közölte a szándékát. Ha elutasították, bánatosan tudomásul vette; hanem a nők sokszor engedtek félelemből, és az már olyan, mint az erőszak. Üldözték, büntették, sűrűn cirkáltak az őrjáratok, ha segélykiáltást hallottak, odasiettek, vitték hadbíróság elé a garázdát. Mindegy: az előzetes híresztelés jól megágyazta a talajt; és elég érthető is: ha csak egy ilyen eset fordult elő a faluban vagy az utcában, mindenki félt. Féltette a húgát, a feleségét, a lányát. A nők bekormozták az arcukat, rongyokkal torzították a testüket. Féltek. No persze, a reakciónak mindez jó csemege volt.

Nem raboltak, nem is volt szükségük rá. De kíváncsiak voltak ezek a fiatalok, akik már a szovjet világban születtek: hogyan élnek az emberek „külföldön", s főként, milyen is lehet egy olyan burzsoá. Jöttekmentek pihenő idejükben, bemászkáltak a házakba, végigjárták a lakásokat. Annak a szibériai vagy ukrajnai parasztfiúnak egy háromszobás pesti lakás burzsoá

lakás volt. Nyilván egy szabolcsi parasztfiúnak is az volna egy kijevi tanár vagy orvos lakása; ha úgy menne oda, hogy az burzsoá világ. Az agitáció mindig egyszerűsít, még az igazságot is egyszerűsíti. (Hatástalanul, láthattuk, nem marad még a legbutább és leghazugabb agitáció sem. Tanúja voltam, hogy egy budai „művelt úriasszony" nézte az elvonuló szovjet csapatokat, szájtátva nézte, értetlenül, és megdöbbenten közölte a szomszédjával: „De hiszen ezek nem is zsidók!...") Nem raboltak, még a fegyverszünet adta jogukkal is — például, hogy minden közlekedési eszközt, kerékpárt, szekeret lefoglalhatnak — módjával éltek. Legföljebb csak olyan holmi ragadt a katonák kezéhez, amiről úgy gondolták, hogy a civil könnyebben nélkülözi, nekik meg a fronton kell: egy gitárt vagy zseblámpát, ha megláttak, elkértek; és az ijedt házigazda mit mondjon annak az állig fölfegyverzett ruszkinak? Ha italra bukkantak, elvitték, katonának abból sohasem elég. Karóragyártás a Szovjetunióban még alig volt, és ez is olyan cikk, ami a katonának kell. Ha valakin karórát láttak, elkérték, a jobbik esetben adtak érte valamit. És volt, aki csak magának vitt egyet, de volt olyan is, aki gyűjtötte, valutának.

Akadt néhány katonaszökevény, odahaza is jóféle alak; a negyvenezer pesti prostituált igyekezett állandó katona barátra lelni, összehozta helybeli alvilági ismerőseivel, megszöktette. Még a németektől maradt, itt bujkált elég sok ukrán SS-katona; egy szovjet holttestről lehúzta a ruhát, az első órák zűrzavarában gyorsan átöltözött. És főként volt pesti vagány is, aki néha gyilkosság árán, szovjet egyenruhához, fegyverhez jutott. Bandába verődtek. Az ilyesmi velejár minden háborúval. Pár hónap alatt végzett velük a szovjet

és magyar rendőrség. De amíg volt, addig volt. És bizony, aki abban az időben sötétedés után az utcára lépett, kockáztatta, hogy tetőtől talpig levetkőztetik. Mert mit raboltak? Elsősorban ruhát. Az volt a közkeletű cseretárgy, a pénz.

A hír, persze, túlozta jócskán a valóságot. Jellemző a pszichózisra: 1945 júniusában beállított az egyik belvárosi rendőrőrszobára egy alsónadrágos férfi; közölte, hogy este társaságban volt, s hazafelé menet a Vörösmarty téren levetkőztették. „Hányan voltak a támadók?" „Csak egy." „Írja le!" „Nem nagyon néztem meg, úgy emlékszem, egyenruhában volt, fegyverrel. Magas, sovány ember." A rohamkocsi azonnal kiment a Vörösmarty térre, és megtalálta a helyszínen a károsultnak minden ruhadarabját, óráját, pénztárcáját, mindenét, szép kupacban lerakva, egy lámpa tövében. Kiderült, hogy a szerencsétlen, ahogy a sötét utcán baktatott, egyre csak arra gondolt: „Jaj, csak vetkőztető bandába ne ütközzem!... Jaj, csak vetkőztető bandába ne ütközzem!"... Egyszer csak egy árnyék toppant elébe, föl sem mert nézni, az árnyék egy szót sem szól, de a fenyegető mozdulatlanságból az „áldozat" rögtön megértette, mi a teendője: szépen levetkőzött, és egy szál alsónadrágban begyalogolt a rendőrségre. Ha föl mer nézni, maga is rájött volna: egy gázlámpa oszlopnak végzi a sztriptízt. De milyen akkurátusan! A zokniját szépen beletette a cipőjébe...

Minden hadseregben kötelező bizonyos esetekben a megtorló fegyverhasználat. (A Horthy-hadseregben, például, már azért is, ha valaki nyilvános helyen egy katonatisztet — akár csak tréfából — vállon veregetett. Hihetetlen? Nézzék meg a Széchényi-könyvtárban a régi szolgálati szabályzatot!) Nálunk pedig megszok-

ták, a fegyverhasználat azt jelenti: nyílt utca során, fényes nappal belelőnek az emberekbe. Csodálkoztak hát, hogy a szovjet hadseregben olyankor csak a levegőbe lőnek. És kinek ne jutott volna eszébe: hogyan is bántak a „mieink" az ukrajnai lakossággal! Szinte meglepődtek rajta, hogy ezek, a végül is harcban bevonult katonák még csak nem is pofoznak, nem is rúgdosnak, nemhogy lődöznének. Mint ahogy meglepődtek azon is, hogy a jugoszláv fölszabadító hadsereg a Vajdaságban nem bosszulta meg Újvidéket és Zsablyát hasonló tömegvérengzéssel.

Mégis, mindezért is, féltek az emberek, nem oktalanul, csak hiábavalóan; de féltek.

Abban, hogy a magyar lakosságot Szibériába hajtják, a nyilas újságírók sem hittek. De a legenda megszületett. És — hátha igaz? ... Előfordult, hogy az átvonuló katonáknak szükségük volt a civil lakosság segítségére, mondjuk, elakadt egy autójuk a sárban. Összeszedték a járókelőket, és azt mondták: „kicsi robot". Többnyire még adtak is érte kolbászt, kenyeret, valamit. Hanem a „kicsi robotról" néha kiderült, hogy csöppet sem kicsi, legföljebb az a katona hiszi annak. Egy kiskunsági csikós mesélte: zsákmányolt lovakat hajtott néhány szovjet katona a szegedi országúton. Amikor látták, hogy ért a lovakhoz, hívták, segítsen már terelni „kicsit". A lovakat Bukovinába vitték. Hetekig bandukolt velük, körülményesen került haza. Igen emberségesen bántak vele, tulajdonképpen vidám kaland volt. Mégis: félt, nem tudhatta, hogyan végződik. Hát még hogyan félt a család! Még nagyobb baj volt, hogy Budapesten a védősereg katonái az ostrom utolsó napjaiban tömegesen megszöktek, civil ruhát szereztek, bujkáltak. No, a németeket hamar elkapta a szov-

jet elhárítás; nehezebben boldogult a helybeliekkel. Az elfogott vezérkar vallomásából és az iratokból megállapíthatták, hány magyar katonának kellett volna Pesten és Budán megadnia magát. A töredéke sem került elő. Időnkint tehát razziáztak az utcán a katonaköteles korú férfilakosság között. Kérték a polgári személyi lapot, azon rajta állott: katona-e az illető, vagy sem. Ha katona, vitték a gödöllői vagy más szűrőtáborokba. Hiába magyarázta, hogy őt ugyan besorozták valamikor, de mindvégig hadiüzemben dolgozott, egyéb címen fölmentették, nem vett részt a háborúban... Az okmányai szerint: katona. Olyan írása, hogy az új magyar hatóságok szolgálatába állna, nincsen, tehát — vitték. Persze, pár hét alatt megindult az élet, vagy legalábbis az élet szervezése, a legtöbb férfi hordott magánál pecsétes kétnyelvű igazolványt: ilyen üzemben vagy hivatalban dolgozik, ilyen hatóság állományába tartozik... Megúszták hadifogság nélkül olyanok, akik jog szerint fogságba estek volna. És került fogságba sok olyan, aki óvatlanul lement az utcára egy kanna vízért. Hadműveleti övezetben az nem tréfadolog, hogy a megvert hadsereg maradékát összeszedjék. Mert igaz, hogy a magyar fasiszták nemigen folytattak front mögötti fegyveres ellenállást. De például, a Gellérthegy barlangjából május végén, hetekkel a békekötés után, került elő egy nem véletlenül itt felejtett német szakasz... Az első időben az új magyar hatóságok mindenütt bevezették a kötelező közmunkát. Minden munkabíró embernek heti egy napot kellett dolgoznia romeltakarításon. Közmunkásokat kellett adniuk a Duna-parti kerületeknek a hadihidakhoz. Mármost a magyar hatóságoknak megfelelő karhatalmuk még nem volt, sem ellenőrző apparátusuk.

Itt állt a front, alig húsz kilométerre a várostól, a németek támadásra készültek. A Margit körút, a Krisztina körút, Attila utca fontos hadiutak lettek, sürgősen meg kellett tisztítani az akadályoktól. Megtörtént, hogy látván a magyar hatóságok tehetetlenségét, szovjet katonák szedték össze a közmunkásokat. Honnan? Az utcáról. „Szedik az embereket!" Mindegy, hogy csak egy napi munkára, s még enni is kap. „Fegyveres őrök" viszik, nem szólnak azok semmit, és ha szólnak is, nem érti. Félt.

Valahol, persze, azért a romantikus tablóknak is igazuk van, már amennyire igazuk lehet. Pesten is, falun még inkább: igen hamar kialakult a jó viszony a szovjet katonák és a lakosság között. Hiszen alig van család, ahol ne beszélnének az Iványról, Andrejről. A győzelem örömében vidámak voltak ezek a fiúk, annyi évi háború után. Aki enni kért, adtak neki. Nem nézték, kiféle, miféle; éhes — adtak neki. És miből adtak? A magukéból. Ahol gyereket, hát még ha többet találtak, kéretlenül adtak. Ha másképp nem tudtak, amúgy a mesebeli jó ember módján igazságot tettek. Látta az áttetszőre vékonyult arcocskákat, eszébe jutott, hogy pár házzal odébb egy burzsuj lakásban két öreg él. Mi kell azoknak? Egy csésze kávé. A kamrájuk meg tele cukorral, zsírral, liszttel. Kért valami edényt, zsákot a háziaktól, eltűnt, térült-fordult, s már hozta. Nem lopott. Hát magának hozta? Isteni igazságot tett. Vidámak, erősek, győztesek, a vállukon fegyver: valóban istenek, az éveken át megnyomorított, megalázott, pincében penészedett, tetves, éhező emberek között. De hát az Istent is, úgy mondjuk, féli a jámbor.

A jótól is fél az, aki megszokta, hogy féljen minden újtól, minden változástól, és ne reméljen még a re-

ménytől se sokat. Láttam én hiszen magam is, hogy félt a földtől a paraszt. Félt elfogadni, amiért lázadt, harcolt évszázadok óta. Mikor a kezébe adták ingyen, félt elfogadni.

Elmondtam, mert már elfelejtik lassan, akik átélték is. A félelemre senki sem emlékszik szívesen, a gyávasággal téveszti össze.

Pedig a fölszabadulási dallam csak a maga kísérőhangjaival igazi. Effajta kísérőhang volt még: a pusztulásnak, a nyomorúságnak az érzése. Az ember sírással kezdi az életet. Valahogy az újszülött sírása görcsölt bennük is; ahogy az ő szemét a világ durva fénye, úgy kínzott a látvány: hogy nincs a házakon ablak, hogy nincs a tetőkön cserép, félbevágott szobákat látunk négy emelet hosszán, zuhanni készülő zongorát, szárnyas ajtókat a semmibe. Bántott, amint az újszülött bőrét a rideg levegő, hogy korommal és malterporral teli a szemünk, fülünk, fogunk, hajunk, s hogy mihelyt kiengedett az idő, a kedves, langyos tavaszi szelek kibírhatatlan hullaszagot hordtak. Milyen szép volt az ábránd egykor: átvesszük majd a postát, a közlekedést, kitűzzük a vörös zászlót a középületekre... Nem volt posta, nem volt közlekedés, nem voltak középületek.

Az az út a szovjet futárkocsin Debrecenbe... Budafokon várakoznunk kellett a hídra, természetes: frontra menők előnyben. Áramlott át kocsi kocsi mögött, hosszú harckocsioszlopok, s közbül mindenütt gyalogság. Megtorlódtak a túlparton, megtorlódtak innen, hangos kiabálás, mérges vagy csak sürgető, vagy örömteli: egymásra ismert két barát a sokadalomban. Végre intett a katonalány, most mehet az ellenforgalom, de siessenek! Hamar, hamar! Nekilódultunk, rengett alat-

tunk a deszka. Milyen ijesztő pallócska volt az a pontonhíd a megáradt, zavaros, piszkos, véres Duna fölött! Az egyik ponton sarokvasán két hulla megakadt; piros tábori telefondróttal összekötve a kezük, egymásnak háttal. Deszkát, faágat, rongyokat cipelt a víz. Megint hullát vagy olyasmit. Mellettünk, futólépésben, gyalogos katonák, magyar civilek. Tülkölve várakozik már odaát sok sürgős szállítmány.

S még hogy a Duna vagy a Tisza! De soha nem ismert patakok, vízmosások; tudja-e vajon, aki ma járja az országutat, hány van belőlük csak Budapest és Albertirsa között? Észre sem veszi! Most egytől egyig fölrobbantva négyezer híd az országban. Mert alapos a német, s még buzgóbb a kajla fülű szolga. Kitöltve homokkal, gerendával, ha kisebb az árok; máshol ideiglenes tákolmány, lépésben mehet át a forgalom, ismét másutt kerülni kell, az árkon át, kis tavaszi vízen át, lejtőn, kapaszkodón. És közbül katonai zónák, igazoltatások. Az útról ameddig a szem ellát, fölgyújtott tanyák, szétlőtt házak. Milyen harcok lehettek itt? Abonyban egy rom a falu, pedig úgy-ahogy kitakarították, sőt már építkeznek is. Végig az országút árkában: kiégett kocsik, katonai fölszerelés, föl nem robbant bombák, német ágyúlövedék rakásokban, teherkocsi, égnek álló kerékkel, ha volna kereke. De leszedték. Mert szorgalmas szerelőbrigádok mentenek minden hasznavehetőt a háború sietségében is. A mezőkön kilőtt német tankok, a tornyuk távolabb, ágyúcsövük szétnyílt, mint a rózsa. Amannak a lánca szakadt, mutatja a túrás, foroghatott egy helyben, mint a sebesült bogár. Azon is két szerelő dolgozik. És így megy végig, végig, végestelen végig az úton.

Estére keltünk át a tiszai pontonhídon, megszáll-

tunk Törökszentmiklóson, úgy mentünk másnap Debrecenbe. Közbül Szajolban is nagyot kerültünk: az országút jó darabon akna miatt járhatatlan.

Hány mosolygó embert láttunk, hány valamire való ép ruhát? Egyáltalán hány embert? Igen, ahogy visszagondolok: hány embert? Már úgy értem, civilt. Mert a szembe tolongó katonaság az országút széléről is leszorított néha. Kettős sorban dübörögtek a T 34-esek, a gyalogság a mezőn taposott magának utat. Ott ügetett a lovasság is. Áradt-áradt százezernyi ember s még hány országúton! Csongrád és Solt között ugyanígy, Szeged felől ugyanígy, Miskolc felől, Balassagyarmat felől ugyanígy.

Három ponton támadt a német: Dorognál, Székesfehérvárnál és a Balaton fölött. Minden erővel át akart törni a Dunáig. Még hittek a csodafegyverben. Az atombombában már aligha. (Utóbb kiderült, évekre lett volna még szükségük.) De hittek a csodafegyverben: hogy talán az utolsó pillanatban egymás ellen fordulnak a szövetségesek, talán a váratlan erő, amit a Szovjetunió mutat, megijeszti az angolszászokat. Megpróbálták visszafoglalni a Dunát, az utolsó természetes védelmi vonalat a birodalom határa előtt.

Ritkásan kék az ég, világoskék, rajta sötétlila felhők, nagyon alant járnak a márciusi szélben. Mindig rákezd az eső. Sár, sár a rongált országúton, sár a mező, minden csupa sár.

Ez mind a kíséret. A vezérszólam pedig: különös tavaszi részegség, azok lelkében is, akik még nem értik a változást, akik csak a szegénységet, csak a romokat látják. Ők is tudják: a zuhanásnak vége, itt a mélypont, innen már csak emelkedni lehet. Arról kellene írni egyszer, hogyan éltük át mi azt a részeg boldogsá-

got, mi, akik akartuk, készítettük, vártuk ezt az időt; milyen hajtóerőnk volt az a részeg boldogság, hogy ne fáradjunk, hogy széken ülve, földön kuporogva két-három órát aludjunk, hogy zörgő soványan és fájó éhesen elfelejtsünk enni estig, hogy százféle dolgot, egy egész hivatalra valót végezzünk mindennap. Egybefolynak ma már emlékeimben azok a napok, mintha egy nap lett volna az egész. Egy nap és egy végtelen hosszú korszak.

Kenderesen belém dobbant: innen csak egy ugrás hazáig, autóval. Nem lehet, így is késünk. Éjjel nem utazhattunk. Éjjel az országút a frontra menő járműveké. Lépésben haladnak, lámpa nélkül. Közel az ellenség... Gyerünk tovább. Csak sóhajtottam a falum felé.

Március tizenötödikén érkeztünk Debrecenbe. Aznap született a törvény a földosztásról. Ahogy jelentkeztem, már küldtek is: szervezzem a Duna—Tisza közt a földigénylő bizottságokat. A székhely: Kecskemét. A pártközpont a földművelésügyi minisztériumhoz utasított, az meg a belügyhöz, vagyis: a szomszéd szobába. A kecskeméti területen még nincs rendőrség. Szervezzem azt is, ha már ott vagyok. Minden szoba egy miniszter és egy minisztérium volt Debrecenben; jó, ha két szoba.

Én akkor, március 15-től augusztus 15-ig, öt hónap alatt kilenc állást töltöttem be sorra, többnyire kettőthármat egyszerre. Még államtitkár is voltam, igaz, mielőtt a hivatalos kinevezés megérkezett, már keresztezte a másik. Jelöltek az új országgyűlésbe, meghozzá a lista élén, vagyis: szónokolni jártam, egy-egy vasárnap két-három gyűlésre is. A központi bizottság rendszeresen és sűrűn összejött Már aki összejött. Hi-

szen vonat hol járt, hol nem járt. Jó esetben fölvettek szovjet katonai kocsira. Volt, aki urasági hintóhoz kerített katonának nem kellő, kivénhedt lovakat, azon vágott neki Debrecennek, vagy — áprilistól — Budapestnek. És hány forgalmi akadály, hány igazoltatás az úton! Vagy megjött, vagy sem. Hiszen még a budapesti párttitkárok heti értekezletét is három órás késéssel kezdtük. Az egyik hidat szétszedték hajók miatt, a másikra két órát kerülni, várakozni kellett. Volt, akit elkaptak „kicsi robotra" ... Magának Rákosinak, emlékszem, valami romjaiból helyrebütykölt, öreg sportautója volt még a nyár elején is, a gumijának kilátszott a vászna. De azért sűrűn és nagyokat üléseztünk, ki-ki beszámolt a maga munkájáról, tapasztalatairól. Rákosi, Gerő, Farkas, Révai elnökölt, később Kádár is, majd amikor a fogságból hazajött, Rajk. És a sok ülésezésnek volt értelme. Közös munkában összehozni az emigrációs és hazai vezetőket. Tájékoztatni egymást és tájékozódni az ország állapotáról; de főként egymásról: kik is vagyunk itt, hányan, milyen fölkészültséggel, kommunisták. A fegyelmünket még az illegalitásból hoztuk. Rákosi szava mindannyiunknak orákulum volt. Mindannyian éreztük a tudatlanságunkat országos politikai vezetőmunkában, és Rákosi nemcsak sokoldalúan informált, okos ember volt, hanem akkor még valóban bölcs is. Hiszen merő jóakaratból mennyi sületlenséget elkövettek az elvtársaink! Hányan akarták ott folytatni, ahol tizenkilencben abbahagyták. Türelmetlenek, szektások, a népfrontpolitikát nem értették, a szövetséget már a fölszabadulás előtt is csak ideiglenesnek tartották. De a partnereink között is: politikai üzletemberek, dilettánsok és rosszindulatú reakciósok, nemegyszer igazolni látszottak,

erősítették a mi szektánsainkat. Nagyon kellett a bölcsesség, kellett a tekintély is, hogy anarchiába ne robbanjon a feszültség.

Ha meggondolom, hányféle ember volt a koalícióban, hányfelé kezdték húzni már 1945 tavaszán az ország szekerét! Kemény harc folyt itt, és nem is csak a kulisszák mögött.

A fegyverszünet értelmében Magyarországon is le kellett folytatni a „nácitlanítást". Pártközi igazoló bizottságokat alakítottunk. És megvolt az első ütközőpont. Mi valóban meg akartuk tisztítani a közéletet, főként az államapparátust és a katonatiszti kart. A jobboldal szerint viszont „csak a perforált fasisztákat" szabad kidobni, „minden gyakorlott közigazgatási szakemberre szükség van". És rendre-sorra kiderült, hogy „perforált fasiszta" nincs Magyarországon. Ugyancsak még Kecskeméten tapasztaltam: mi folyik a népbírósági tárgyalásokon, a politikai perek fórumán. Elég, ha arra gondolunk, hogy Franciaországban kerek számban ezerszer annyi háborús és népellenes bűnöst végeztek ki 1945-ben, mint Magyarországon. Lehetséges, hogy ott ezerszer annyi volt a fasiszta?... Elmondom a volt inastársam, Gazsi esetét. Ahogy tervezte, úgy élt. Elvette egy soltvadkerti szőlősgazda lányát. Letelepült Pest megyében. A lány egy földbirtokos szeretője volt, gyereket várt. Névházasság, de a hozomány — valódi. Később a Nemzeti Önállósítási Alap segítségével még bővítette a vállalkozását. Aztán nyilas lett. Méghozzá a városának egyik vezető nyilasa. A vád szerint: szerepe volt a zsidók deportálásában, a leventék és iskolások nyugatra hurcolásában. A népbíróság nyolc évre ítélte. A feljebbvitelkor tanúnak hozott egy zsidó családot, hogy azokat megmen-

tette. És mellé állt a polgári demokrata bíró. Hivatkozott a miskolci múltjára, mellé állt a szociáldemokrata is. Védelmére jött a klérus, mellé állt a kisgazda. Gazsi ártatlan. Mindenről csak Endre László tehet. Fölmentették. Amikor diadallal visszatért Pestről, a város közvéleménye fölzúdult. A rendőrség internálta, fél év múlva föloszlatták a táborokat. Ennyi volt a büntetése. (Nemrég nálam járt a — második — felesége. Könyörgött, segítsek. Több mint kétszázezer forint értékű építőanyagot lopott el a vállalatától. És ez már a második ilyen ügye. Az elsőt megúszta fölfüggesztett ítélettel. A bíróság tekintetbe vette büntetlen előéletét... És vajon ami nem derült ki róla?)

Sorra minden földbirtokos antifasiszta ellenálló lett. Visszajött Nyugatról 1945 nyarán, és máris jelentkezett a háromszáz holdjáért. Írásokat hozott, tanúkat, és persze mindnek akadt igen magas protektora: kisgazda miniszter, szociáldemokrata államtitkár, s hozzá a Szövetséges Ellenőrző Bizottság valamelyik nyugati korifeusa. Ha egyelőre nem is latifundiumukon, de föl akarták támasztani, mint politikai erőt, a földbirtokos osztályt. A munkás nem követelhetett háromszáz holdat az ellenállás jogán, sem a szegényparaszt, hiszen neki nem volt földbirtoka. A törvény úgy szólt, és a parasztok jól értették: a földesúrnak, ha nem menekült el, ha nem volt hazaáruló, meghagyható a kastélya, kertje és kétszáz hold szántója. Vigyázat: meghagyható és nem meghagyandó! Hát legtöbbször nem is hagyták, mert nem jutott, kellett a föld. Hagytak neki húsz holdat, harmincat, emberségből, dolgozzék, majd megél rajta, mint más. Még nem volt telekkönyv, még nem volt ilyen körültekintő és ágazatos rend az országban. Fölosztották a földet, föl ám, karókkal meg

spárgával, de nem a telekkönyvben. Most aztán egyszer csak jelentkezik a földbirtokos, nem egy, nem száz, hanem ezer meg ezer. És nem kétszáz holdat követel, hiszen azt nem is követelheti, mert az csak meghagyható. Hanem háromszázat követel mind, mert az jár neki a törvény szerint, hiszen ellenállt. A parasztok addigra már meg is művelték az osztott földet. És hogyan! Állat nélkül, fölszerelés nélkül, de hány a feleségét fogta az eke elébe! Gyalog napszámért, uzsoraáron kaptak ezt-azt, vetőmagot, szetszámot, igát a gazdagabbtól. Kétségbeesetten túrta a földet, az első maga földjét a hárommillió koldus. És akkor most itt vannak, visszajöttek az urak! És kinek a földjét veszik vissza? Kitől mennyit? Ki dolgozott hiába? Hogyan kell mindenütt megint áttagosítani az egészet? . . .

Már negyvenötben és utána éveken át, egyre támadták a rendőrséget. Nagyon fájt, hogy itt nem tudták a régit átmenteni. „Ne a bányákat, a rendőrséget államosítsák!" Vagyis, hogy az új rendőrség — kommunista, „pártintézmény". Ezt a támadást elég könnyen kivédtük. Hiszen kezdettől fogva kértük az összes koalíciós pártokat: adjanak rendőrt, demokratikus érzületű, becsületes és bátor embereket, tiszteket is, de főként legénységet . . . A rendőrök fizetése abban az időben papírpénz volt, abból is kevés. Tányér leves, öt deka kenyér, néha egy darab ládalekvár, néha fél liter tisztítatlan olaj. És hozzá az életveszélyes szolgálat. A banditák a civil ellen nem használtak fegyvert, elég volt, ha mutatták; de ha jött a rendőr, a rohamkocsi, ha megszorultak, mindnek volt már annyi a rovásán, hogy védje a bőrét az utolsó golyóig. Nem tudom, hány rendőrt gyilkoltak meg az ilyen tűzharcokban, több százat is. A jobboldal meg a Szövetséges Ellen-

őrző Bizottság nyugati vezetői csak azt látták, hogy a demokratikus rendőrség kommunista irányítás alá került. A hatalomért folyó harcban az erőszak sem jogtalan. Itt azonban egyszerűen nem volt szükségünk erőszakra. Azt a veszélyt és áldozatot csak a mi embereink vállalták. És a szociáldemokraták. De onnan sem azok mentek rendőrnek, akik bársonyszékre áhítoztak, hanem a forradalmár munkások. Az egyik kisgazdapárti vezető meg is mondta nyíltan: kérem, aki nálunk régi antifasiszta és bátor ember, az nem rendőr, az legalább alispán akar lenni. Hát így lett a rendőrség a miénk. És ha támadtak, kinyitottuk a kaput: tessék, jöjjenek! Nem volt emberük, fogcsikorgatva elvonultak.

Mindezekben a harcokban Rákosi biztosan, jó humorral és emberséggel tudott eligazítani minket. Minden megbeszélés után úgy oszlottunk szét: most már tudjuk, mi a teendő. Nem emlékszem, hogy valaha is szavazásra került volna sor, de arra sem, hogy szükség lett volna rá. Tapsok és ceremóniák nélkül, személyes tekintet, körültipegés, óvatoskodás nélkül, nyakig a vitában mindannyian; és utána jó megnyugvással vettük tudomásul: Rákosi azt mondja, amit gondoltunk, éreztünk. Amit kell.

Hol is van vajon az a pillanat, amikor a természetes tisztelet átalakul természetellenes tiszteletté, sőt már félelemmé? Hol is van vajon az a pillanat, amikor a vezetőnek azt kellene mondanunk: elég volt, bizonytalanná lettél, hatalmaskodol, őszinte sem vagy, ne vezess tovább! Félek, könnyen eshetik úgy: a vezetőt akkor kellene megfosztani a tisztségétől, amikor már olyan a pozíciója, hogy nem lehet megfosztani.

A Köztársaság téren, nyár elején összefutottam Ka-

tival; együtt is dolgoztunk pár hétig. A későbbi feleségemmel mi törvényesen csak 1946 februárjában házasodtunk össze. Nem voltunk még biztosak egymásban. Kati a pártközpont szervezési osztályán dolgozott, először csak a nevét hallottam, de nem tudtam, ki az; mert a férje, pontosabban élettársa nevét vette föl, aki 1944-ben mártírhalált halt. Amikor személyesen találkoztunk, nagyon megörültem, megöleltem, megcsókoltam; hiszen így üdvözöltük egymást mind, a „túlélők". Furcsa volt, hogy elhúzódott, méltóságteljesen viselkedett. Azt hittem, szemérmetességből, zavarában. Csak később derült ki, hogy nem. Kati valóban méltóságteljes. Játssza a mártírözvegy szerepét. Azután együtt dolgoztunk, és a viszonyunk fölújult. Nem is ezt röstellem, hanem hogy olyan banális volt, olyan közönséges, mint annyi más abban az időben.

Embertelen munkatempóban dolgoztunk. Akkor nem lehetett másképp. Akkor az volt „emberi". Úgy dolgozott a munkás is, a paraszt is. Dolgoztunk, mert tudtuk, hogy amit most végzünk — és mindig éppen azt végeztük — az országnak élet-halál kérdése.

Hadd mondjam el röviden! Kezdtük azzal: mindenütt megalakítani a demokratikus hatalmi apparátust, megszervezni a pártokat, nemzeti bizottságot. (Nem sajtóhiba, hogy azt írtam: pártokat. Amikor én, zsebemben Nagy Imre és Erdei levelével, a Duna—Tisza közét jártam, hány helyen magam néztem utána: ki volna tekintélyes gazda, egykori ellenzéki kortes, aki talán a kisgazdapártot vállalná. És ki más jöhetne még számba a falu közéletében a többi pártra.) Folyt a földosztás, de rohamtempóban, hiszen sürgetett a tavaszi munka. Budapesten a hadihidak fölépítése, az utcák valamelyes romtalanítása, halottak eltemetése után

megindult a május 1-i munkaverseny. Az első szocialista verseny Magyarországon. Roncsból helyrebütykölt, romok alól kibányászott géppel, kevés szénnel, olajjal, árammal, néha nevetségesen mást termeltek, mint amit szoktak, mégis: dolgoztak a gyárak. Amit nem hittünk volna, május 1-én megindult a villamos a Nagykörúton és néhány elővárosban. Az autóbusz is, egyetlen vonalon: a Gellért tértől a Calvin térig. (Ne mosolyogjanak a mai fiatalok, nagy dolog volt az akkor, átjutni a Dunán. Hiszen a leveleket sem Budapestről dátumoztuk: Buda és Pest, két külön város. Az az első piros autóbusz a Gellért tértől a Calvin térig „városközi járat" volt.) Májusban megkezdődött a harc az ötszáz mozdonyért, tízezer vasúti kocsiért. És a vasúti pályáért, hidakért, átereszekért. Élet-halál kérdés volt megint. Gondoljuk meg, néhány száz teherautót kaptunk a szovjet hadseregtől ajándékba, néhány százat vásároltunk az amerikai hadifölöslegből, de hát mi az? Jön az aratás, falun is, gyárban is, csak halmozódik a termény és termék, s közben marad az ínség. Minden ember, öreg, fiatal, háziasszony, mindenki ment a vasútra. Azt az ötszáz mozdonyt roncsokból kellett összeállítanunk, pályaudvarok romjai alól, azt a tízezer vasúti kocsit ugyancsak. És amikor végeztünk: élet-halál kérdése megint az állandó Duna-híd. Mert ha beáll a tél, elviszi a pontonhidakat, nincs többé kapcsolat az ország keleti és nyugati fele közt...

Csak a fő gondjainkat soroltam föl. És nem is beszélek róla, hogyan kellett egyik kezünkkel munkaeszközt, másikkal fegyvert tartanunk. És nem is beszélek róla, hogy míg dolgoztunk, mennyi volt itt a könnyen élő. A nyomor, a zűrzavar nemcsak banditákat teremt. Hány kis tolvaj, hány kis csaló, csempész, feketéző!

Bécsben még nagyobb volt az éhség, mint Budapesten. Egy kiló zsírért mi mindent adtak: ékszert, aranyat, raktárak mélyén dugdosott „békebeli" holmit. Hányan „nyitottak üzletet" a városban, ahol úgyszólván egyetlen ép üzlethelyiség nem maradt: kapuk alatt, az utca hosszán végig, járni nem tudott az ember a körutakon tőlük. És kialakultak a „szakmai" központok: a Híradó Mozi előtt az óra és ékszer, a Tőzsde körül a valuta, eszpresszókban a láncolás. Mert az eszpresszók is épültek, és akik eszpresszót építettek, csábították a munkást: egy portáért, egy belső vakolásért annyit kaphatott, amennyit az üzemben két hónap alatt sem keres. Mivel is jellemezném jobban a kort: a munkás mégis a gyárban dolgozott. Az ablaktalan műhelyben, a vashoz odafagyott a keze télen. És a gyárban dolgozott. Ha elszegődött fusizni, bujkált vele, szégyellte. Pedig az éhes gyerekért tette, mi másért. Az ügyeskedés, a „dörzsöltség" nem volt virtus Pesten. Hanem akik az eszpresszókban ültek, könnyen szórták a pénzt. Tiszteletükre meg a nyugati katonák tiszteletére kinyitották az éjszakai mulatóhelyeket. Kormos arcú nők férfinadrágban, batyut cipelő, görnyedt nők, éhes nők — ez volt; de már luxusnők is voltak. Egyetlen merőkanál híg borsóleves, öt deka kenyér — ez volt. De már tejszínhabos sütemény is, francia konyak, angol whisky. És pezsgő is volt. És egyre bátrabb, egyre arcátlanabb volt a dollár, a luxusnő, a pezsgő.

Elsoroltam néhány funkciómat: soha nem gondoltam rá, hogy ezek a funkciók — hatalom. Csak a munka volt, és a munka értelme: az ország, a nép a maga elesettségében. Hát mérhette bárki hatalommal a funkciót? Nemcsak munkával? És nemcsak nyomorral a munkát, romokkal az építést, roncsokkal a vas-

utat? Hányszor kérdezték: mitől dagadt, vörös a homlokom? Mert az asztalra dőlve aludtam... Mégsem voltunk sem aszkéták, sem aggastyánok, mást is kíván a fiatal test, mint a tányér levest! És vegyük a nők elhagyatottságát! Évek, évek, évek óta. Nézzék meg, akik a történelmet írják, a korabeli újságok apróhirdetéseit! A „muszos özvegyek", a hadiözvegyek hirdetéseit oldalakon, a kétségbeesett párkeresést. S mindehhez: a szabadulás, a hirtelen kivirágzott életöröm, ahogy a gyomnövények a romokon, harsogta diadalmasan: vagyunk, túléltük, vagyunk... Hivatali viszonyok születtek. Máshol nem ért rá a férfi a nővel találkozni. Ezt röstellem. Hogy nem a régi szerelmünk támadt föl, dehogy. Hivatali viszony volt a mienk is most, Katival. Ha nem én lettem volna ott, más lett volna, és ha nem ő lett volna ott, lett volna más talán. Kényszerből szerettünk, a test kényszeréből, kicsit az emlékek kényszeréből. Én sem voltam én ebben a viszonyban. De Kati semmiképp sem volt már a régi. Külsőre sem: a haja simább, mint valaha, ruhája egyszerűbb, mint valaha, az arca kendőzetlen, érettebb is, bölcsebb, mint valaha. De épp ez a baj, ez a bölcsesség. Nem az ő régi okosságából sarjadzott.

Az 1945-ös választások előtt szóba került, hogy megyei titkárnak küldenek a szülőföldemre. Katinak elmondtam. Fölcsillant a szeme, szinte szerelmesen. „Megyei titkár? Hiszen az több, mint az alispán!" Megkeseredett a szám íze. Szégyelltem magam, és majdnem megutáltam őt.

Mi ez? Igaz volna, hogy az ellenzéki párt a hatalomban jellemet változtat? Bizonyára nem. Viszont minden ellenzéki párthoz odacsapódnak, véletlenül, a legkülönbözőbb ellenzéki képletek: bosszúvágy, sértett-

ség, kóros társíthatatlanság. Minket, kommunistákat még eléggé óvott a szigorú fegyelem és a pontos, tudományos világnézet. És ami volt, nem is a kommunistákkal volt baj, inkább, akik magukat annak hitték, főként „tulkok" és paraszt-anarchisták. De hát Kati munkáslány, értelmes, öntudatos, régi kommunista! Mégis azt kell hinnem, valahol a párt organizmusában, stílusában lehettek már jelen a betegség baktériumai. És ezek a baktériumok könnyen megtámadták éppen a vakbuzgókat. Akik sohasem gondoltak rá, hogy „a párttal szemben antitoxinokat fejlesszenek ki magukban"? Nem, ez így talán tetszetős, de pontatlan. Másról van szó. A pártban élő és dolgozó embernek is kötelessége vagy különösen kötelessége: hogy erős, egyéni jellemet formáljon magának, hogy határozott, személyes nézetei legyenek. Kati és némely — ahogy mi hívtuk — „pártapácák" kezdtek már divatba hozni egyfajta átszellemült önfeladást; ami csak látszatra önzetlen és közösségi; lényegében élősködés a párton. És innen csak egy lépés a hatalmi sznobságig.

A munkám úgy hozta, sokat járjak vidéken. Útban Kecskemétre szakítottam egy napot, hazamenni a falumba. Akkor tudtam meg, hogy apám négy, anyám hét éve meghalt, és a testvéreim szétszéledtek az országban. Emlékeimet őrizte csupán a falu, házakban, fákban, utakban, azokat is hűtlenül: nem egészen olyanok, ahogy emlékszem rájuk. Megnéztem, persze, a falum pártszervezetét. És örömmel láttam: öreg tizenkilences — apámmal együtt verték meg — a titkár, vannak tizenheten kommunisták, szép, erős szervezet faluhelyen, akkoriban. Megvolt rendben a többi párt is. Bár — az öreg nem is titkolta — ő vezeti valójában mindet meg a rendőrséget, a földigénylő bizottságot,

a nemzeti bizottságot, az egész falut. Fél év múlva ott jártam, még mindig csak tizenheten voltak párttagok. Nem is igen akartak többen lenni. Csupa régi forradalmár, nincstelen. Szegről-végről rokonok is. Nem az a baj, hanem hogy úgy megálltak, megáporodtak. És hogy aki nem volt velük, az úgyszólván mind panaszkodott rájuk. Meglátogattam néhány volt iskolatársamat, családjukat, öt-hat holdasok, tízholdasok, újgazdák. De meglátogattam a volt munkáltatómat is; kulák, persze, mindig tartott cselédet, harminc hold, benne jó ártéri legelő. Másrészt, magam is emlékszem rá: ellenzéki, valamikor még Kossuth-párti család. Nem is látszott arányosnak, hogy míg Pesten vérbeli urakkal koalíciózunk, Horthy tábornoka a miniszterelnök, egy gróf is van a kormányban, méghozzá Teleki Pál fia, addig falun az a harmincholdas az ellenségünk legyen. Annál kevésbé, mert ha ő panaszkodott, ugyanúgy panaszkodott a tízholdas, de még az újgazda is: hogy mindig az öreg dirigál, hogy erőszakkal viszi munkára az embereket, igaz, a báró családját is, de a többieket is. Belátják, fontos munkára, töltésre, árvíz ellen. De néha meg butaságra is. Mert a bekötő út kövezése várhatna még, majd csak lesz útkaparó, annak a dolga, és ha nem, akkor is fontosabb most a mezei munka. Vajon nem azért olyan sürgős-e, mert ő megy a legtöbbet mostanában, és kirázza lelkét a volt uraságí féderes kocsi? Az is tűrhetetlen, hogy folyton rekviráltat, meg hogy a rendőrei úgy elpimaszodtak, csupa mihaszna fráter.

Én jelentettem a dolgot, ahogy kell. Azt is megmondtam, hogy az öreg jó szándékú, szóból értő ember. Behívhatnák tanfolyamra. Azt felelték, mentek a falumból hárman is a debreceni iskolára, még a nyár

elején. Csupa fiatal, az fontosabb. Az öreget pedig, mint megtudtam, a választások után leváltották. Nem volt igazságos, nem is vezetett jóra.

Amikor a szervezési osztályon dolgoztam, az egyik kerületi elöljáróhelyettes, kommunista, piszkosan panamázott. Véletlenül jöttünk rá, egy kisiparos a pártközpont gazdasági osztályához fordult: neki most nincs készpénze, fizethetné-e részletekben „a pártkasszának a hozzájárulást". Ejha! Miféle hozzájárulás, miféle pártkassza?! Utánajártam: az elöljáróhelyettes pénzért osztogatta, újította meg az iparigazolványokat, és a pártkasszára hivatkozott. Sőt, a sógora ugyanabban a kerületben építési vállalkozásba fogott. Hogy s mint, eleve gyanús. A sógor bádogos és szerelő a szakmája szerint. De még azt sem csinálta: üzemi tűzoltó és légoltalmi szolgálatos volt a háborús években az egyik kőbányai sörgyárban. Most meg egyszerre: építési vállalkozó. Hamar kiderült: a kerületben csak olyan kisiparos kap közületi megrendelést, csak az vehet részt a kötelező tetőhelyreállításban, aki a sógorral, kéz-kezet mos, együttműködik. Vagy az anyagot rendeli nála, vagy a fuvart, vagy másként.

Nem volt buta ember az elöljáróhelyettes, talán még gazember is alig. Érettségizett, volt néhány éve a jogi karon, azért is küldték erre a posztra. Fiatalember, nem sok köze volt az illegális párthoz. Viszont fegyverrel harcolt a németek ellen, csatlakozott a Vörös Hadsereghez, és ezt nem sokan tették, nemhogy még tisztek. Amolyan „rövidtávfutó". És ki tudja, talán még az is véletlenül. A kecskeméti homokbuckák között tanyázott a szakaszával 1944 novemberében, és egyszer csak úgy látszott, magukra hagyták őket, ott állnak a senki földjén. El is indultak éjjel az oroszok

elébe egy akarattal. Igen ám, de csak a saját alakulatuk hagyta cserben őket, és a hajnali derengésben nem szovjet katonákra, hanem vagy egy századnyi SS-re bukkantak. És már nem volt visszaút. Elsáncolták magukat, a terep is kedvező, a németeket tűzzel fogadták. Lőszerük volt elegendő, hajnaltól délig, hat órán át védekeztek. A szovjet támadás nem erre, hanem keresztirányban, a solti betonút elfoglalására tört. De a csatazajból megállapíthatták: valami történik ott. Néhány harckocsival, némi gyalogsággal kitértek. És megtalálták a szakaszt, erős tűzharcban a németekkel, egy magyar zászlós vezetése alatt. Megörültek, vitték is magukkal a „partizán bajtársakat", valamennyit, egyszer még be is vetették őket Ócsán. Véletlenül esett így, mondom, hiszen ők boldogan megúszták volna hadifogsággal. Az a zászlós mégsem volt közönséges ember, ha vállalta az összeesküvés kockázatát, és ha ilyen egységben tudta vinni a németek ellen a szakaszát. Mindegy, akkor is „rövidtávfutó" volt, egyetlen nagy gesztus tellett tőle. Szálasival és a németekkel még megbirkózott, de mint kiderült, a feleségével már nem. Úrhatnám asszony, velejéig rohadt kis dög, sebtiben kötött, háborús házasság. Ha már a férje hős lett, akkor neki elhagyott, „nyugatos" villa kell a Rózsadombon. És berendezés, személyzet. Jött aztán még a sógor is, a bádogos és tűzoltó. Hát így esett... Én azt az embert behívattam, kihallgattam, de közben már beszéltem is telefonon Münnich Ferenccel: küldjön két bűnügyi detektívet, tartóztassák le. Hanem benyit a szobámba Kati, integet, hogy menjek ki.

— Visszaigazolásért telefonált a főkapitányság. Mit akarsz? Hogy jut eszedbe?! Nem gondolsz a botrányra? Kihasználja ellenünk a többi párt!

— A panamát, azt igen.
— Persze, ha szellőztetjük!
— Hát mit csináljunk?
— El kell tussolni, és az elöljáróhelyettes megy vissza!
— Hová?
— Hová?! A hivatalába!

Tiltakoztam. És nagyon meglepett, hogy Rákosi Katinak ad igazat.

Még ugyanott szóba került egy magas állami kinevezés dolga egyszer. A kisgazdáké volt a jelölés joga, mi a javaslatukat elutasítottuk, és egy másik, ugyancsak kisgazdapártit támogattunk. Ismertem a szereplőket, a Magyar Frontban találkoztam velük. Meg is mondtam Katinak, ő készítette elő az „anyagot" a politikai bizottságnak: nem értek egyet. Akit a kisgazdák javasoltak, igaz, nem éppen izmos forradalmár, ha úgy tetszik: antimarxista, mert vallásos. Azonkívül keményfejű, meg kell győzni az igazunkról, lesz vele vitánk. Egy bizonyos: becsületes ember, nagyon bátran viselkedett az ellenállásban, szívvel-lélekkel demokrata. Az viszont, akit Kati javaslata szerint ajánlanánk, szerintem szélhámos. (Az a bizonyos fiatalember, aki nekem a Duna-parton a parlamentre mutogatott: lehet angol, lehet orosz, neki ott már helye van.) Úgynevezett „partizánbirtokot" kapott mint ellenálló, a Csepel-szigeten. A közellátási kormánybiztosság autóin szállít vajat Bécsbe. Valutát, drága italokat hoz be. Lehet, hogy kábítószert is.

— Nem „lehet" — vágott közbe Kati —, hanem biztos! Adataink, bizonyítékaink vannak.
— És ezek után még ajánlod?

— Hát persze, épp azért! A kezünkben tartjuk, nem érted?

— Nem. Nem is akarom megérteni.

Kati pedig azt felelte: hagyjak föl ezekkel a kispolgári erkölcsi nyavalygásokkal; ha marxista volnék, akkor tudnám, hogy a hatalom a legfőbb jó. Megmondtam, hogy a piszkos taktikázás semmiképp sem jó, a hatalomnak sem. És nekünk a hatalom nem önmagáért való. A hatalom, persze, a fő cél, amíg harcolnunk kell érte. Most azonban már részesei vagyunk.

— Még nem a miénk.

— Mindegy, már részesei vagyunk.

— De hogy mi erkölcsös és mi erkölcstelen, azt az dönti el: mitől lesz a hatalmunk még szilárdabb.

— Eredj, kérdezd meg akármelyik prolit, ne a tízparancsolatot, akármelyik proli megmondja, mi erkölcsös és mi nem az! És egyet fog érteni velem!

— Sajnos, a prolikat is alaposan megfertőzte a kispolgári szemlélet.

— Csak az a te okos, taktikázó szemléleted, az meg ne fertőzze őket!

Hát így voltunk.

Kati később egy igen jól induló, fiatal politikusunk bizalmasa, barátnője, pár év múlva felesége lett. 1950-ben, amikor az illetőt letartóztatták, elvált, és nyilvános önkritikát gyakorolt ébertelenség miatt.

A választások után behívott Gerő: mik a terveim, tulajdonképpen mi volna az a munka, amire leginkább alkalmasnak érzem magam. Először történt, hogy ezt valaki megkérdezte tőlem. Meg is mondtam: én szobrász vagyok. Mindig úgy gondoltam a fölszabadulásra: végre majd kézbe vehetem a mintázófát, vésőt, kalapácsot.

— De hiszen maga politikus?

— A művészet is politika. Nekem bizonyosan az. És talán szükség is volna rám . . .

— Igen, igen . . . De még nem tartunk ott, hogy egy régi káder a mintázófához nyúljon.

Megmondtam Gerőnek: itt vannak a népi kollégiumok, érik az új forradalmi értelmiség. A művészet forradalmi erjedését is leginkább onnan várhatjuk. Még nem vagyok öreg, harmincöt éves, még szót értek a fiatalsággal. Az volna igazán szívem szerinti munka: egy képzőművészeti kollégium igazgatása. Közben magam is elvégezném a főiskolát. Talán apró feladatnak látszik az eddigiekhez képest, de gondolja meg: száz meg száz munkás- és parasztfiatal kerülhet ki a kezem alól . . .

Félbehagytam, mert láttam a rosszkedvét.

— A pártot kell most megerősítenünk. A választások után sokan leestek itt a harmadik emeletről, és csak ülnek kábultan.

— Én nem estem le a harmadik emeletről, Gerő elvtárs. Mi nem tizenhét százalékot kaptunk, hanem a két munkáspárt együtt harmincnégyet. Az emberek többsége nem is lát különbséget a két vörös zászló között. A parasztpárti és a kisgazda szavazók nagy része is . . .

— Kérem, ne akarjon meggyőzni, én nem félek!

— Én meg, őszintén szólva, nem is számítottam több szavazatra. Sokan visszaéltek, különösen falun, a párt nevével. És súlyos kárt okoztak a banditák is . . .

Dühösen legyintett:

— Ugyan, kérem! Arra gondoljon, milyen gyorsan és keményen helyre tudtuk állítani a közbiztonságot! Ez éppen a mi szavazatainkat növeli!

— Így látjuk mi. De aki félt, Gerő elvtárs, az nehezen bocsátja meg, hogy félt.

— A huszonöt éves Horthy-propagandáról van szó, kérem! Az fertőzte meg az embereket, a fasizmus! Maga elfelejti, hogy ez az ország Hitler utolsó csatlósa volt!

— Az is, persze, a huszonöt éves Horthy-butítás. De higgye el, Gerő elvtárs, a nép nem fasiszta. Ez a választás a koalíció programjára mondott igent, amely a mi programunk is. És ha itt a kisgazdapárt vagy bármelyik megpróbál a reakció és fasizmus pártja lenni . . .

— Mondom, ne győzzön meg, és ne akarjon megnyugtatni. Nekem szilárd a meggyőződésem, és nagyon nyugodt vagyok. Térjünk vissza az ön dolgára! Megértem, amit mondott, és előbb-utóbb sor is kerülhet rá. Ezek az ügyek Révaira tartoznak. De ma gondolkodjunk a mai feladatok szerint. Nem állunk olyan jól káderekkel, tudhatja. Mi egyelőre inkább csak a fegyelmünkkel és egységünkkel győztük a versenyt a többi párttal. Kevesen voltunk, a kevésnek is nagy része áldozatul esett. És most nagyon sok a dolgunk . . . Mielőtt dönt, nézzen körül az országban, most, a választások után! Nézze meg, mi van Azután jelentkezzék, és majd beszélünk.

Télen és 1946 kora tavaszán volt néhány hivatalos utam. Akkorra már nagyon sokan jöttek vissza Nyugatról, nemcsak elhurcoltak és hadifoglyok; de sokan olyanok is, akik a kisgazdapárti győzelem után abban bíztak: lesz itt még úri világ! Nehéz volt a dolgunk a koalícióban és a parlamentben. A Magyar Front régi vezetőivel még csak egységre jutottunk, bár azokkal sem mindenben. Hanem a kisgazdák ilyen arányú győ-

zelemre nem számítottak, nem nézték meg, kiket jelölnek már a listáik közepe táján. Elképedtem például Egerben: országgyűlési képviselő lett a mi régi tiszinkből. Azt mondták: sohasem szerette a németeket. Lehet. Hanem az bizonyos: a népet még kevésbé szerette. És most ott ül a népi demokratikus Magyarország parlamentjében. Találkoztam Vólháberral is. Hírlett róla, hogy „kicsit nyilas volt". Nem igaz, nem volt párttag. Viszont az egész város tanúsítja: nagyon büszkén reklámozta, hogy ő „keresztény magyar cég", és a kirakatában október után ott volt Szálasi arcképe. Mondhatta rá: nem tehetett mást. Nem is arról van szó, hogy népbíróság elé állítsuk. De az mégis túlzás, hogy demokratikus városatya legyen.

Jártam a falumban. Az öreg harcost már leváltották. Helyén fiatalember ült, ősszel végezte a háromhónapos pártiskolát Debrecenben. Hajdusági parasztgyerek. És talán, mert azelőtt nehéz testi munkához szokott, s most az iskola meg a sok székenülés elnehezítette, röstellem kimondani: vízilónyakú volt. Vagy olyanforma. Kálomista nyakú, cívis nyakú — így szebben hangzik. A faluban még mindig csak húszvalahány tagja volt a kommunista pártnak, a választáson hatvan szavazatot kaptunk. A mi falunkban? Hát ki kapta itt a zsellérek és a félcselédek szavazatát? A fiatalember kettőt gesztikulált a fejével, míg egyet szólt. Kiértékelt, súlypontozott, központi kérdésezett, ötölthatolt. A választások után visszajött a báró. Beült a kastélyba, perelte a háromszáz holdját, kiderült, hogy ő is ellenálló. Az úgynevezett „disszidens" képviselőcsoporthoz tartozott. Ez volt a Horthy-féle „balszárny", Imrédy Béla miniszterelnöksége idején otthagyták a kormánypártot. Háborúellenesek voltak és

angolbarátok, amúgy csupa ókonzervatív, reakciós magyar öregúr. A báró kastélyában a háború végén katonaszökevények „dekkoltak". Ez mind ellenállási érdem. A párttitkár meg a kulákokat szidta. Lehetett talán öt kulák a faluban, de neki az egész falu csupa kulák meg kulák atyafiság meg kulák ivadék. Azért nem volt itt szavazat... Amikor elmondtam, hogy ezt a falut végigbotozták 1919 őszén, végig az egész férfinépet, kulák, nem kulák, mindegy, még a tanítót is: akkor hallotta először.

Az iskolán könnyebbnek hitte a munkát, és most haragudott a falura. Nem látta meg, ami pedig az utcán minden szóból kiérzett: itt az emberek újra félnek. És újra a bárótól. És hogy ez, látszatra, talán rossz; lehet, hogy még a május 1-i felvonulásra sem mennek miatta. De másrészt jó nekünk. Örüljön neki, hogy a bárótól félnek! És ne arra tanítsa az embereket, hogy a báró helyett tőle féljenek, hanem hogy bátrak legyenek!... Magyarázhattam ugyan, azt felelte, hogy „a súlyponti kérdés most a káderfejlesztési terv és a vetés". Vagyis: akit tud, azt beülteti Ufosz- meg Défoszelnöknek meg földművesszövetkezeti elnöknek, sőt még kocsmajogot is szerez. Van már olyan párttagunk itt, aki rendőr is meg kocsmáros is, egyszerre. Azonfelül utcabizalmi rendszert épít ki, és piszkálja az embereket a vetésért. Hagyja! Mindenki magának vet, és mindenki maga szereti csinálni a tervét. Hagyja rájuk, legföljebb segítse őket...

Sok jó tapasztalattal mentem haza, de sok ilyennel is. Épp a Baloldali Blokk március hatodiki tüntetésére. Vagy félmillió embert vittünk az utcára. Az üzemekben az üzemi bizottságok dirigáltak; tüntetni jött, aki akart, és aki nem is. Mindegy: ott van az utcán, höm-

pölyög a tömeg, itt-ott kiáltoznak, átveszik, táblákat visznek. Olyan, mintha valamennyien tüntetnének. A kisgazdapárt ilyen tömeget az utcára vinni nem tud. Visz ám diákokat, úrifiúkat, ezt-azt, még verekszenek is, ha rákerül a sor; de ha mi jövünk, mindjárt szétszaladnak. Igazi tömeget csak mi tudunk az utcára vinni. Csak mi tudunk az utcára vinni olyanokat is, akik nem szívesen jönnek.

A kisgazdapárt beadta a derekát. Egy sor véletlenül odakerült képviselőjét kizárta a pártból.

Arra a tüntetésre Bélát is kihajtotta a főiskola buzgó párttitkára. Morgott is: ő baloldali, hiszen a parasztpártra szavazott. Még töprengett, hogy ne miránk-e inkább. Mindegy. Azért csoszogni meg ordibálni — mire való? . . .

A Hősök terén találkoztunk. Megkérdezte: mi van, mi lesz a művészeti kollégiummal, készítheti-e már a helyet a műtermében. Kicsit gúnyosan kérdezte. És amikor hallotta, hogy egyelőre még nem kerülhet rá sor, megyei párttitkárságot vállalok, elhúzta a száját:

— Édes íze van a hatalomnak, barátom! Aki egyszer belékóstolt . . . Csak vigyázz, meg ne feküdje a gyomrodat!

Egerbe kértem volna leginkább magam, de a Dunántúlra küldtek.

II

„A hatalom íze"

Ma már csak mosolygok, akkor odasóztam volna, úgy fölbosszantott Béla. „A hatalom íze"! Örömömben csináltam?! Be kellett látnom, Gerőnek igaza van.

Minden tapasztalatom azt mutatta, hogy mi a fölszabadulásig naiv illúziókban éltünk. A fölszabadítás katonai akció volt, és azt jelentette: a háború immár német területen folyik tovább. A felszabadulás csak annyit döntött el — bár az sem kevés! —, hogy vége a nyilas uralomnak, vége a német megszállásnak. De már azt sem, hogy vége a Horthy-világnak! Látnom kellett: a felszabadulástól a szabadságig hosszú az út. És 1946-ban még az is vitás volt, rálép-e a nemzet arra az útra egyáltalán.

A kisgazdák kiszórták a pártból a jobboldalt. A koalíció megerősödött. Viszont a kizárt képviselők egész sor új pártot alakítottak. Rettentően örült mindegyik, hogy saját pártja van, nem gondoltak rá, hogy elaprózzák a szavazataikat. Így lettünk mi 1947 őszén huszonkét és fél százalékkal az ország legnagyobb pártja. Butaságból tették? Politikai rövidlátásból? Dehogy! Az ellenségnek is van annyi esze, mint nekünk. Nem tehettek mást. A kisgazdapárt soha nem volt ötvennégy százalékos többségi párt, akkor sem, amikor ezt a szavazatarányt elérte. Még a választásokra sem tudott programot adni, ez volt a jelszava: „Bort, búzát, békességet!" No tessék! Valójában negatív programmal indult, „a kommunizmus ellen". És hogy mi a kom-

munizmus, azt itt nagyon kevesen tudták. A választáson bevált ez a negatívum, hiszen a mumustól még sok ember félt. A kormányzásban nem tudtak azonban mit kezdeni vele. Programunk csak nekünk volt. Az infláció megfékezése, szilárd pénz kibocsátása, az ország újjáépítése, három év alatt. Részletes, pontos terv. Utasítsák el? Ahhoz jobb terv kellene. Fogadják el sorra minden javaslatunkat? Már ezen a presztízskérdésen bomlani kezdett a pártjuk. Csakhogy az elburjánzott ellenzéki pártok megannyi pártlapot is hoztak: a jobboldal hangja megerősödött. Igaz, sokat így sem tehettek. Fékezni tudtak. Meg összeesküdni, kémkedni is tudtak. Programjuk nem volt, történelmi küldetésük nem volt. A parlamentben hamar megvertük őket, némelyiket — mandátum ide, mandátum oda — még ki is szórtuk, hivatkozással a békeszerződésre, amely fasiszta pártok működését Magyarországon tiltja. Fasiszták voltak valóban? Egy kis rosszakarattal — igen. Mindenképp azzá lettek volna. Ami pedig a „fair play"-t illeti, csöpp lelkiismeret-furdalásom sincs: azzal az évszázados parlamenti hagyománnyal éltünk, amelyet azelőtt miellenünk fordítottak. S még ma is sokfelé. A parlamenti harc nem a parlamentben dől el, hanem zöld meg fehér asztaloknál, a pártközi tárgyalásokon. Rákosi, Révai lenyűgöző vitakészsége, és főként a programunk: ott is győztük szusszal, és ott is csak mi győztük. Hanem a politika igazi közege és minden vitában a végső döntőbíró: a tömeg. Hogy állunk mi a tömeggel? . . .

Mondtam, igaz: a két munkáspárt ki tud vinni az utcára ötszázezer embert Budapesten. Hiszen csak összse kell húzni a szemöldököt. Vagy még azt sem. Csak rendezzük kora délután, munkaidőben a tüntetést. De

mit gondol az az ember, aki ott menetel? Mit gondol, egyenként, magában?... Azután az országnak kétharmada még mindig falu. Mit tudunk csinálni falun, ahol a gazda nem enged minket a kerítése mögé, ha nem akar. De szavaz, és a szavazata ugyanannyit ér, mint a munkásé. Termel, és a termelése: élet!

Van ebben az országban bármire igenlő, bármit csak eltűrő tömeg is. Van ebben az országban mindenre gyanakvó, hitetlen tömeg is. Van csak-őt-békén-hagyják tömeg is. Bizony, sokan mérgesek voltak ránk, nem másért, csak mert az utcára vittük őket. Van ebben az országban fasiszta tömeg is. Meg kellett nézni, hogyan tüntettek utcán, villamoson Sulyok lapjával, a *Holnap*-pal kezükben! De még ordítozni, verekedni is hajlandók... És a jóindulatú semlegesek?... „Jóindulatú semlegesek!" Gyávák, buták, alamusziak is; vagy rátermettek és okosak, éppen csak valamiért megcsömörlöttek... A „jóindulatú semleges" csak sokaságában tömeg. Ahány, annyiféle...

A harc csak most kezdődik, és nem is áll valami jól.

Amikor azt kellett látnom, hogy a falut végigverő földesurunk — ellenálló? S hogy a falu nemhogy visszaadná a kölcsönt, nemhogy olyat mordulna, aminek még a szelétől is elröpül... Kezet csókol! Tanúja voltam, 1946 tavaszán: töpörödött, szegény öregasszonyok az utcán kezet csókoltak neki! És a jegyző? Nem örült, azt nem mondanám, de félt tőle, és hajbókolt. Ellene pedig? A mind keserűbb, magába zárkózó tizenhét rongyos. Aki erőszakkal, hanggal győzi még a nemzeti bizottságban, de meddig győzheti? Meg az a hízásnak indult fiatalember, aki azt hiszi, hogy minden bölcsességet magába szedett három hónap alatt... A régi apparátus jószerivel még a helyén ül. És a rutin

az úrtiszteletre viszi. Nem sok kell ide, gurulna vissza minden, ahol tegnap volt!... Mikorra győzünk igazán, az utcán, a gyárban, a falvakban, a hivatalban, a mindennapi életben, a lelkekben is, nemcsak a parlamentben? Pedig anélkül hiába volt minden, amit tettünk. Békén hagyna a lelkiismeret abban a szobrászműteremben?

Hát erre mondta Béla, hogy „aki a hatalom ízét megkóstolja..."

1947 nyarán ülésezett az országgyűlés, Pesten voltam. Béla fölhívott, nem tudtam kimenni az üléstermből, megkértem az altisztet, aki a telefoncédulát kézbesítette: hívják be az ebédszünetre, hagyjanak az egyes kapuban belépőt a nevére. Béla feljött, meglehetősen zavart volt, nem örült a sokaságnak. Még az ebédnek sem örült, pedig akkoriban jól főztek és olcsón is a parlament konyháján.

A parlamenti ebédlőben nyolc ember ül egy asztalnál, három-három a hosszabbik oldalán, egy-egy az asztalvégeken. „Hol beszélhetnénk?" Ebéd után leültünk a hűs, homályos dohányzóban. És Béla kiöntötte a szívét. Megtudták róla, hogy „ellenálló". Valami fejtágító előadáson is részt vett, és — van mögötte néhány év Párizs, a mi barátságunk is — egyszer fölszólalt. Most aztán járnak a nyakára: lépjen be a kommunista pártba. Igaz, a főiskolán már majd mindenki belépett valahová. Sokan a parasztpártba, mert az olyan írómű vész társaság, miért is hívják parasztpártnak? Sokan a szociáldemokratákhoz. A kommunisták eleinte, nagyon helyesen, azokat vették föl, akik kommunisták. De most már elképesztő, mit csinálnak. Öreg, trotyakos professzorokat, például az én mesteremet is...

Ejha! A gellérthegyi villájával, az úri megrendelő-közönségével? A szegedi emlékművel, amit még le is döntöttek? Vagy a másikkal, amit ugyan le nem döntöttek, csak átvitték a Kerepesi-temetőbe, úgy tettek, mintha ártatlan síremlék volna ... No, szóval az öreg is „kommunista" lett!... Hohó! De még hogyan! Utána fölkereste a fiatalság, a lányok virágot adtak, az egyik fiú meg szavalt, valóságos lakodalmat rendeztek a frigy örömére! Most aztán gondoljam meg, mit rágják Béla fülét! Nem akar belépni, nem és nem. Barátnak jó, házastársnak pocsék rossz volna. Van olyan. Tanúsíthatom, hogy ő épp efféle. Soha nem volt velünk baja, de hagyjuk békén dolgozni a maga módján.

— A *Szabad Nép*-et járatom. Az a legértelmesebb újság. És annak a jóslatai válnak be. Olvasom a kiadványaitokat, még a brosúrákat is. Az első alkalommal boldogan mennék a Szovjetunióba, érdekel, mi van ott. Zadkin és Chagall hazájában biztos van más is, mint az a sok izé, amit mutogattok ... De nem lépek be a pártba. Úgy tudom, a Szovjetunióban ötmillió tagja van a pártnak. Kétszázmilliós országban! Miért nem hagytok békén? Nem tudsz csinálni valamit?

Tudtam. És véletlenül éppen ott, mindjárt. Mert akkor lépett a dohányzóba a kommunista kultuszállamtitkár. Nyitott a büfé, az egyik pincér elég híg, de különben jó ízű „otthoni kisüstit" árult, és államtitkárunk szerette a kisüstit. Bemutattam Bélát, be kellett szállnunk a kisüstibe. (Nem mintha megvetnénk!) Az államtitkár jót nevetett, tüstént fölírta, másnap szólt is a főiskola pártszervezetének. Harmadnapra pedig csodálatos legendák fontak glóriát Béla feje köré. „Titkos kommunista!" „Központi káder." Nemcsak békén hagyták, hanem igencsak tisztelték azóta.

A pártba léptetés, persze, minálunk is folyt, a megyében. Őszintén szólva, mindannyian rühellettük, vitatkoztunk róla, de Rákosi meggyőzött. A többi párt szinte már pénzen veszi a voksokat. Fenyegetéssel és ígérgetéssel lépteti be az embereket. De aki belép, száz közül egy ha beismeri önmaga előtt, hogy akarata ellenére, opportunizmusból tette. Meggyőzi magát: „igenis, az összes pártok közül legközelebb még ez áll hozzám". Tehát oda szavaz. Míg mi dekázunk, hogy kit vegyünk föl, kit ne, sőt baráti szóval elküldjük a kisgazdákhoz, a szociáldemokratákhoz... (Igaz bizony, hányat tanácsoltam át én magam is 1945-ben!) Igenis, törekedjünk rá, hogy az őszi választásokig a taglétszámot minél jobban földuzzasszuk. Tömegpárttá kell alakulnunk!

Azután, hogy az aggályoskodókat megnyugtassák, bevezették a pártmunkás fogalmát és a fényképes pártmunkás-igazolványt. A pártmunkások: kommunisták; a többi: a tömegpárt. Eddig még rendben is lett volna, a szükség hozta így. Hanem fölkeresett a megyei politikai rendőrség kommunista vezetője, és közölte, hogy titkos nyilvántartást készít a pártba került nem kommunista elemekről. Először fontoskodásnak hittem, és szépszerivel kidobtam. Aztán, hogy erősködött, a legközelebbi alkalommal szóba hoztam Rákosinak. Megnyugtatott: persze, csacsiság és túlbuzgalom, hogy egyesek összekeverik a pártmunkát és a rendőri munkát. A kádernyilvántartás a párt dolga. Abban is egyetért, hogy a káderanyag ne legyen titkos. Bár azok a „káderanyagok"... Igaz is: dosszié, rajta név, benne az 1945-ös saját kezű életrajz, amikor a pártba fölvették, azután még két vagy három életrajz, amikor állást változtatott, vagy iskolára küldték, vagy iskoláról

elbocsátották. Többnyire nem is volt benne más. Ha volt is, semmitmondó iromány, például az iskola igazgatójának levele: „Szorgalmat tanúsított, fejlődőképes", és hát persze, hogy a „kispolgári csökevényeit még le kell küzdenie", meg hogy „hajlamosabb a mások bírálatára, mint az önbírálatra". Idősebb embereknél az is, hogy „magánélete rendezett", fiatalabbaknál, hogy „viszonya a másik nemmel nem minden tekintetben pozitív". Aztán elmondta Rákosi, hogy sajnos, nemcsak ez van. Az is van, hogy keresték a kisvárdai nyilas párttitkárt, és megtalálták az egyik budai pártszervezetben. Az is van, hogy elfogtak a hatóságaink egy titkos határátlépőt, aki részletes, bizalmas jelentést vitt az egyik emigráns politikusnak. És a határátlépő tagja volt a kommunista pártnak. Aki ma bizalmas információt akar a belpolitikai életről, az igyekszik beépíteni a maga emberét a pártokba. És elsősorban a kommunista pártba. A külföldi jelentések bizonyítják: meglepően sokat tudnak rólunk. „Mi most tömegpárt vagyunk, mindenkit fölveszünk, hallom, még virággal is köszöntik őket, meg mi. — Nevetett: — Szép! Vagyis, aki akar, beléphet, sőt talán még az is, aki nem akar. Igaz? Hogyan védjük meg a pártot a beépülő tudatos ellenségtől?" Nem kellett, hogy tanítson az éberségre. Az illegális munkában eléggé megtanultam. „Potenciális ellenség a pártban." Lehetséges. De a módszer! Hogy „szisztematikusan" erre vadásszunk ... Ha egyszer elkezdjük tágítani a fogalom körét: mindenki gyanús, aki él!

Volt pár ügyem még, ahol ilyen közvetlen megbeszélést, felvilágosítást kértem. Ritkán. A megyémben, úgy hiszem, nagyobb hiba nem fordult elő. Rákosi meg is mondta: elégedett a munkámmal. A mi gazdáink

már 1948-ban nemzetközi díjat nyertek újra a híres szarvasmarháikkal. A bányákban, gyárakban és a mezőn is folyt a munkaverseny, a falvakban a beszolgáltatási verseny, megkaptuk a legjobb falunak járó kormányelismerést. Hiba nélkül ment a száz munkásnál nagyobb üzemek, majd a tíz munkásnál nagyobb üzemek államosítása. Az iskolareform. A spontán művelődési vágy, talán előbb is, mint az országban egyebütt, 1947-ben, 1948-ban hangosan jelentkezett. A mi vidékünkön az egyke ritkaság volt, a legtöbb parasztcsalád tanulni küldte a fiúkat, már csak azért is, hogy a földet diribdarabra szét ne örököljék. Leszoktattuk a falujárókat róla, hogy vasárnapi kirándulásnak nézzék a munkájukat, élelmiszerbevásárlási útnak, meg arról is, hogy prédikáljanak. Bekötő utat építettek, kövezett járdát, orvosok vizsgálták meg a kutak vizét, ha kellett, artézi kutat ástak társadalmi munkában az olajfúrók. Vagyis megtalálták, mi a dolguk, szerették is őket a parasztok. A negyvenhetes választáson huszonhat százalék volt a kommunista párt aránya, a koalíciós pártoké együtt: hetven. Azon a katolikus vidéken Barankovics megbukott. Volt egy kis vihar a két munkáspárt egyesítése körül. A szociáldemokraták a városokban jobboldali kortesekkel is dolgoztak. „A kommunizmus legbiztosabb ellenszere: a szociáldemokrácia!" Egy héttel a választás előtt úgy látszott már, hogy ők a legvadabb ellenségeink. (Még volt, aki meg is fenyegetett, hogy majd „lógok" . . .) Hanem a szavazataik jó részét a bányászoktól kapták mégis, ott pedig ment a testvériség, öröm volt nézni. Amikor a vita a két párt egyesítéséről megindult, és a jobboldal huzavonázott, egyszer csak ömleni kezdtek hozzánk az átlépők. Egyesítésre úgyszólván csak azok vártak, akiket

mi kértünk, hogy ne siessenek. A jobboldaliakat pedig ők maguk zárták ki a pártból, szigorúbban, mint mi tettük volna.

Nem is ilyen természetűek voltak az én gondjaim. Az én megyémben volt néhány ezer igazán gazdag paraszt. Közöttük horthysta országgyűlési képviselő is, volksbundista, cselédnyúzó, mindenféle. De volt közöttük néhány igen értelmes és haladó gondolkodású ember. Az életmódja, igényei, viselkedése: alig más, mint egy úgynevezett polgári értelmiségié, akit pedig elfogadtunk szövetségesnek. A munkája elsőrendűen fontos az országnak, soknak meg is van a gazdászati középiskolája, szakképzett állattenyésztő. Nem is egy dicsekedett a vöröskatona apjával, nagybátyjával. Miért nem tettünk közöttük különbséget? Mi a tőkés rendet az egyes tőkéssel soha nem tévesztettük össze. A rendet fölszámoltuk, de például emlékszem rá, hogyan védte Rákosi úgyszólván testével a Weiss Manfrédék társát és igazgató főmérnökét a csepeliek dühétől. Kitűnő mérnök volt. Vagyis a tőkés rend alapvetően rossz, de azért „jó tőkést" ismerünk. Az osztályt fölszámoljuk, de az egyes tőkés a szocialista építés munkájában még a mi emberünkké formálódhatik. Hanem a kulákkal úgy bántunk, szorongással figyeltem olykor: mintha a kulák zsidó volna, mi pedig antiszemiták.

Rendszeresen küldtünk fiatalokat iskolára, idősebb, próbált elvtársainkat pedig kisebb-nagyobb vezető posztokra. 1948-tól megsokszorozódott az igény, alig volt nap, hogy ne kapjunk levelet: küldjünk harminc gazdasági vezetőt, küldjünk katonatiszteket, küldjünk idegen nyelven beszélő elvtársakat . . . Az iskolára küldötteket nem kaptuk vissza. Kaptunk másokat. Elvit-

ték a megyei káderest törzstiszti iskolára. Derék gyerek, majd tábornok lesz belőle vagy mi. A helyettesét akartam előléptetni, de azt mondták: maradjon csak továbbra is helyettes, a pártközpontból kapok valakit. Jelentkezett is pár nap múlva. Csak az életrajzából tudtam, hogy harminchárom éves. Hiszen elég gyakori az a bizonyos kortalan arc: sárgás bőr, apró, hajszálvékony ráncok, talán májbaj, talán valami hiánybetegség: mint a bőralma. Az arca sárgasága és a haja sötétebb sárgasága közt csak egy árnyalat. Apró, göndör, vastag szálú a haja, rövidre nyírja, de ha nem, akkor is olyan, mintha rövid volna. A szempillája is szőkés, bizonytalan, és a szeme színét jóformán sose látni, mert összehúzza, ráncolja a szemét, épp csak két kis rés. Látni annál inkább a fogait: sárgák azok is és aprók, mintha göndör volna a foga is. Ha szólsz, és bármit szólsz, előbb csak hunyorog és mosolyra húzza a száját, de nem mosolyog igazán, nincs is semmi mosolyogni való azon, amit mondtál, vagy amit válaszolni fog. Az egész ráncos bőralmaságát vízszintesen szétfeszíti, mintha így késztetné gondolkodásra az agyát. Válaszol, és nem érted a válaszát. Van alany, állítmány abban, amit mond, csak éppen nincs köze ahhoz, amiről beszéltek, és sokáig, nagyon sokáig azt hiszed: ő az okos, nagyon okos, nem tudod követni a gondolkodását, annyira okos. Míg végre egy nap felmerül benned a gyanú: ej, hiszen ez...! Valaki már rájött, szabadulni akart tőle: „passzolta". Most már aztán csak azon töröd magad, hogyan tudnád úgy átvenni a munkáját, hogy meg ne sértődjék. Mert minek bántani! De az sem lehet, hogy emberek sorsa egy ilyen nagyképű ostobának a kezében legyen!

Megkezdődött 1949-ben a termelőszövetkezetek

szervezése. Még csak kis csoportokat szerveztünk néhányat, ott, ahol megvolt rá a hajlandóság. Először csináltuk, ez volt a kísérlet, próbálgattuk, hogyan kell. Kaptam segítséget hozzá, Pesterzsébetről egy fiatal festőmunkást, öthónapos pártiskolát végzett. Értelmes és főként jó fiú, feleségével, két gyerekével költözött a városunkba. Megkérdeztem, tulajdonképpen miért vállalt vidéki és éppen mezőgazdasági munkát. Megmondta: beteg a tüdeje, a megyénkben sok az erdő, jó a levegő, az ország egyik legjobb vidéke tüdőbajosnak, azután majd a sok jövés-menés szabadban, faluról falura... „Hát érteni fogsz-e hozzá?" Elmondta, mi mindent csinált 1945 óta, közben tanult is, mert az a terve, hogy beiratkozik a mezőgazdasági középiskolába. „Majd megbirkózom vele. Hiszen elvben azért tudom." „Elvben?" „Hát hogy... Szilárdan támaszkodom a szegényparasztságra, szövetséget kötök a középparasztsággal, és egy pillanatra sem szüntetem a harcot a kulákok ellen." Olyan okos tekintettel, olyan őszintén mondta. Be akartam vezetni a munkába, végigvittem a szervezkedő új csoportokon. Ránk esteledett, az eső is megeredt, egy fölázott földúton lecsúszott a kocsink az árokba. Nem történt semmi baj, az árok széles volt, a kocsi talpán maradt, ki is kászálódtunk volna — száraz időben. Így csak pörgött a kerék, és se té, se tova. Gallyakat törtünk, hullott falevelet szórtunk, próbáltunk leásni, hiába. Föl kellett zörgetnünk egy közeli tanya lakóját. Az aztán kijött éjnek évadján az esőben, az öreg is, meg a fia is, hozták a pár gyönyörű lovat, elbajmolódtak a sofőrrel, míg a kötelet alkalmas helyen megerősítették, közben valamennyien bőrig áztak, végül szerencsésen kihúztak minket az országútra. Leparoláztunk, elbúcsúztunk.

Akartam is adni valamit a fáradságukért, de csak eldugták a kezüket: velük is megtörténhetik, hogy befordulnak szekérrel, rajtuk is segítene más ember. Pedig a sötétben rám sem ismertek, ha ugyan ismertek. Amikor már az országút biztos kövén szaladtunk, a fiatal elvtárs meghatottan dicsérte népünk jóságát, dolgozó parasztjaink emberségét. És láthatóan „egy világ omlott össze benne", amikor megmondtam: jótevőnk bizony kulák volt. Mintha megcsípték volna: „Már hogyan lett volna kulák?!" „Te csacsi, hát nem láttad azt a pár lovat? A kőházat meg az istállót meg az udvart? Hát hol van ilyen a szegényparasztnak, az újgazdának, de még a középparasztnak is? Hát a góréját nem nézted? És szemben a lapos épületet, a tehénistállót?" Nevettem, nevetett a sofőr is, a fiatal elvtárs pedig hallgatott fázósan egész úton. Később elvégezte, vörös diplomával, a mezőgazdasági technikumot és főiskolát. A munkában is eleinte sokat kellett segítenünk, aztán meghálálta, mert értelmes volt és emberséges. Találkoztunk évek múlva, már Pesten, a mezőgazdasági könyvkiadóban, majd a minisztériumban. Elmondta küzdelmes nyolc évét: munka, tanulás. És milyen keserves sok munka! Bizony a házassága rámént. És kevés híján az egészsége is.

Miért is nem adtak vissza soha egyetlen odavalósit, akit kértem? Mennyi fáradságot, áldozatot megtakarítottunk volna, ha jobban gazdálkodunk az emberrel! Kevés volt, azért gazdálkodtunk vele rosszul? Vagy szándékos volt az ide-oda dobálás? Nem tudtam.

A Duna menti nagyközségekben régtől fogva jómódú parasztság élt. 1863-ban igen száraz év volt Közép-Európában, alig termett gabona. Ezen a tájon, a szigeteken, a sok mellékág között, az őszi vetést sok-

szor megfojtotta a víz. Abban az évben viszont csak itt nem érezték a szárazságot, gyönyörűen arattak. Kitört az osztrák–porosz háború, kellett a búza, vették jó áron a hadbiztosok. A fölszabadult jobbágyság országszerte csak tengődött a szárazság után. Mennyiből lett földönfutó, mennyi ment a városokba, megkezdődött már a kivándorlás is tengerentúlra. Ezek meg itt, a tízvalahány községben, „pógárok" lettek. Hajót béreltek, vásároltak is, saját uszályon szállították Bécsbe a gabonát. Mestereket hozattak, tót mestereket Békéscsabáról, új házakat építettek, kifestették színes virágokkal még a tornácát is . . . Hamarosan áttértek a gabonáról az állatra. A föld már csak arra kellett, hogy az állatnak teremjen takarmány. (Még elmondom, sehol talán nem olyan huncutok a nők, és sehol nem hallottam annyi kétértelmű, csúfondáros népdalt. Ahogy megszedték magukat, polgárosodtak az erkölcsök is. Föld kötött házasságot földdel.)

Mit csináljak én itt a kulákkataszterrel meg az irányelvekkel? Ha szigorúan a földbirtok nagyságát nézem, talán nem is lenne sok kulák, de ha a vagyoni viszonyokat: kulák ez valamennyi. Hiszen itt a húszholdasnak húsz ökre hízik az istállóban, és mind tart cselédet. Amikor az első intézkedéseket hoztuk ellenük, a cselédek munkaidejéről, jogairól, kötelező biztosításáról, azután megszigorítottuk az adójukat, máris abbahagyták néhányan az állattenyésztést. Föl is jött hozzám az egyik gazda, Konrád nevű, Konrád János. Ez az ember a szigeti birtokán rendszeresen bújtatott katonaszökevényeket, zsidókat, lengyeleket a háború alatt, még közös ismerősünk is akadt 1944-ből. A pártba nem lépett, de például, az 1945-ös és 1947-es választások előtt is ő látta vendégül házában a kommunista

szónokot. Amolyan kortesünk volt. Nem is eredménytelenül. Olvasott, okos ember, jó gazda. Följött hozzám 1949 nyárvégén: így nem megy tovább, a híres marhaállomány elpusztul, szövetkezetbe kéne tömöríteni a gazdákat. Meg is kezdené, bízzam benne, jönnek utána a többiek. Talán az volt a hiba, hogy Konrád nagyon is példálódzott Dániával? Már szépen folyt a szervezkedés, amikor egyszer csak kisütötték, hogy én kulákszövetkezetet támogatok. Kitől indult el a vádaskodás, nem tudom, csak azt, hogy Rákosi magához hívatott. Az ország hasznára hivatkoztam. Ő pedig, hogy az ország hasznát ne tíz faluban nézzem. „Néhány marháért nem adhatjuk föl az elvet." Különben is megbízható jelentései vannak a politikai rendőrségtől, az a vidék tiszta kulákvidék. Az aranykorona jövedelmet nézzük és ne a földbirtokot! Próbáltam védekezni: hiszen az intenzív művelés a célunk, akkor pedig az aranykorona mindenütt emelkedni fog... Nagyon türelmetlenül félbeszakított. Ezek a községek mind gyanúsak, jugoszláv kapcsolataik vannak, rokonságuk él a határon túl, hajósok, a legrosszabb elem. Jó lesz, ha nagyon vigyázok. Elmondtam Konrád Jánosról, amit tudtam. Asztalt verve kiabált: „Már maga is jön a jó kulákkal?!..." Egészen másképp beszélt, mint valamikor. Más volt az ember is. Mintha még az arcát is kicserélték volna. Meghízott akkoriban erősen.

Rossz hangulatban mentem haza. S még azt is lenyelhettem, hogy némely buzgók az éberségemet dicsérik, amikor bejelentem: fölülvizsgáljuk a Duna menti kulákjegyzéket...

Közben folyt már a tagrevízió is. Bőralmaképű káderesem olyan vérengzést csapott, hogy enyhíteni még tudtam, de az egészet alapjában megváltoztatni csak

imitt-amott, ahová magam mentem. Az egyiket kizárták, mert rokonai vannak külföldön, a másikat, mert kulákokkal komázik, falusi szervezeteinket valósággal szétverték. Volt olyan község, ahol csak a csángó telepesek maradtak a pártban. Egészséges dolog ez? Amikor úgyis olyan nehezen szoknak össze régiek meg újak? „Kulákokkal komázik . . ." Az én apám talán az „arisztokratákkal komázott?" Húgomnak a báróné volt a keresztanyja!

Még egyszer fölkeresett Konrád János. Akkor már kuláklistán volt. Fölkeresett, hogy segítsek, nem rajta, hanem egy falujabeli öregemberen. Két fia elpusztult a háborúban. Asszonylányával ment ki a határba vetni, 1950 április elején. Kínlódott a szerencsétlen, alkalmazottja nem volt, próbálta fölajánlani a földjét, azt mondták: majd ősszel. És addig is vigyázzon, hiba ne legyen! Félt, hogy rásütik: szabotál. Vetett pirkadás óta, kész lett a táblával, kellett pihenni egyet, mielőtt a boronát ráviszi. Alig állt a lábán, fázott is nagyon, leültek a lányával szalonnát pirítani az árokszélen. Akkor történt, hogy fölgyulladt a termelőszövetkezeti csoport szénakazla. Ott volt a szérű, az öreg mezsgyéjétől vagy ötszáz lépésre. Lehet, hogy öngyulladás, a hirtelen szárító, tavaszi szélben. Lehet, hogy valaki arra járt, eldobott egy szál gyufát. A rendőrség szándékos gyújtogatásra nyomozott, és az öreg kulákot letartóztatták. Hiába bizonygatta, mekkora kicsi tűznél sütötte a szalonnát, hiába hivatkozott rá, hogy a szél sem arra fújt — halálra ítélték. Most van föllebbezés alatt az ügye. Beszéljek a pártközponttal, fölbolydult az egész falu, nem tudja, mi lesz. Az emberek már azt suttogják: a rendőrség csinálta még a gyújtogatást is.

Hát igen: a „potenciális" bűnös . . . És akkor már

meg is van a „tettes". (Buzgón megy a dicséret elébe a mi rendőrparancsnokunk! Kedves szobafestő kollégám egyszer úgy jellemezte, óvatosan: „Jó elvtárs, de azt hiszem, rossz ember." Hát van ilyen, hát lehetséges? Akkor mitől jó elvtárs? Hogy véres-gyulladásos a szeme és csupa borosta a képe: „Bocsássatok meg, harmincegy órája nem aludtam megint..." Ettől?)

Rákosival akkor beszéltem utoljára. Csak épp elkezdtem a mondanivalómat. „Szóval már megint jön a kulákvédenceivel!..." Az öreget fölakasztották.

Engem pedig egy hét múlva leváltottak.

A megyémben nagy változások következtek hamarosan. A határövezetből kitelepítették a kulákokat a Hortobágyra. Ez bizony nagy pusztítást hozott, éppen a leggazdagabb községekre. A beszolgáltatási terv meg nemhogy csökkent volna, még emelkedett. „Kisöpörték a parasztok padlását." Onnan vitték el, akinek volt. Vagyis aki dolgozott. Ha már beadta is a magáét... Rontotta még a hangulatot, hogy számos községünkbe kitelepített volt tőkéseket hoztak Budapestről. A nép sokfelé nyíltan melléjük állt: „ők is üldözöttek..." Mindehhez még az erőszakos szövetkezeti szervezés... Nem az a csoda, hogy elveszítettük a falut. Hanem, hogy mégis mellettünk maradt 1956-ban! Miért? Mert ott nem bújhattak az emberek a szép jelszavak spanyolfala mögé. Ott személy szerint ismerték, és pontosan tudták: kiket kapnának vissza a nyakukba. Konrád Jánossal csak évek múlva találkoztam. Nem sokkal az én leváltásom után börtönbe került. „Jugoszláv kém"; örült, hogy tizenöt évvel megúszta. 1955-ben szabadult, 1956-ban nem fogadta el, amikor meghívták a megyei „forradalmi bizottmányba". Hanem őrséget szervezett a falujában a közös istállók és

raktárak védelmére. 1958-ban, velem egy listán, választották országgyűlési képviselőnek.

Még el kell mondanom: bármilyen nagy megrázkódtatás volt is nekem, mint régi spanyolosnak a Rajk-ügy, elhittem. És elhittem a jugoszláv árulást is. Spanyolországban találkoztam bőven trockistákkal, frakciósokkal. Fantasztikusnak látszott, hogy ilyen csoport kerítse kezébe, kommunista országban, a hatalmat. De hát végül is, ha Titóék nyugatbarátok, akkor is harcolhattak a németek ellen. És a nagyon radikális, oroszbarát jugoszláv nép előtt titkolták az igazi arcukat. „Játszaniuk kellett a kommunistát." Kicsit fantasztikus, de valahogy megmagyaráztam. Mégis töprengtem: mit jelent az, hogy „játszani a kommunistát?" Titóék mégsem hozták vissza a tőkések uralmát, sem a nagybirtokosokét. Valami mást csinálnak, nem kapitalizmust. Akkor az a más mi lehet?!... Visszataszított az egész kampány durvasága. Eszembe jutott: a munkásmozgalomban néha nagyobb dühvel tudtuk rávetni magunkat a közvetlen szomszédunkra, például a szociáldemokratákra, mint a tőkésekre. Hiszen a tőkés messze volt, alig ismertük, közvetve ismertük. A kontrasztot igazán a szomszédság mutatja meg. (Ezért olcsó mindig a munkás-paraszt ellentét szítása is.) Nem „patkányoztam", meg „láncos kutyáztam" soha. Ízlés dolga. Rajkék árulásában is kerestem a motívumot; még a gyűlölethez és a megvetéshez is kellett a megértés. Nem hittem a pokolban és az ördögökben... De azért, mondom, elhittem a jugoszlávokat is, Rajkot is. Nagyon fájt, mégis elhittem spanyol bajtársaim bűnösségét. És megértettem, hogy gyanúba fognak engem is, természetes, hogy gyanúba fognak, jó is, hogy éber a párt... Szörnyű erre így most

visszagondolnom. De valamit ne felejtsünk: alig voltunk még túl a háborún, s már fenyegetett az újabb, meg is kezdődött hamarosan a koreai háború. Öt év alatt a párt nehéz harcokat vívott meg, és a párt vezetői sok győzelemmel, sok derék munkával érdemelték ki a bizalmunkat. Megijesztett Rákosi hirtelen változása, még külsejében is, de azért ő mégis Rákosi maradt nekem. Fájt, hogy úgy látszik, valamiért elvesztettem a bizalmát. Nem őt hibáztattam. Hittem, hogy általában és a fontos kérdésekben igaza van, s ahol téved, ott majd előbb-utóbb rájön . . .

A pártegyesítő kongresszuson nem jelöltek a központi bizottságba, csak póttagnak. „Helyet kell biztosítani a szociáldemokrata elvtársaknak." Tudomásul vettem. A negyvenkilences májusi választásokon ugyanígy csak pótképviselőnek léptettek föl. „Széles népfront-országgyűlést akarunk, több megyei titkár ugyanúgy csak a pótlistára került." Megértettem.

Megértettem és elfogadtam a leváltásomat is. Talán jó lett volna, ha mint korábban, behív a párt vezetői közül valaki. Furcsa, hogy az utódom kötötte az útilaput a talpam alá. Ismertem őt, találkoztunk néhányszor, a pártközpontban dolgozott. Először azt hittem, valamilyen vizsgálat vagy tanulmány ügyében keres; nagyon megütött az a párszoros levél, amelyet átadott. Láttam, meglehetősen zavart, figyeli arcomon a levél hatását. Külszínre nyugodt maradtam. Összehívtam mindjárt a végrehajtó bizottságot, fölolvastam a pártközpont levelét, bemutattam az új titkárt, és kértem, hogy a legközelebbi megyebizottsági ülésen szabályszerűen válasszák meg.

Azt hittem, ezzel minden rendben is van. Álltam föl, hogy a rendkívüli végrehajtó bizottsági ülést be-

zárom. Akkor szólásra jelentkezett a káderesem. Hosszan, körülményesen beszélt, felét sem értettem. Személyi kultuszról, befurakodásról, éberségről, ellenség kezéről, mindenről. Végül kifogásolta, hogy csak ilyen kurtán-furcsán közlöm a változást. Már majdnem kimondtam: ugyanilyen kurtán-furcsán közölték velem is, de fölemelte a kezét: „Még nem fejeztem be!" Hunyorított, vigyorgott: „Ilyenkor, elvtársak, konkrétan, mi, kommunisták, gyakoroljuk a mi pártunkban a bolsevik önkritikát, ugyebár, elvtársak. Mert talán nem az önkritika a kommunisták legerősebb fegyvere a nevelésben? De igen, elvtársak! Az önkritika a kommunisták legerősebb fegyvere a nevelésben! És annak, elvtársak, akire mi fölnéztünk éveken át, akit nekünk a mi pártunk mint régi, tapasztalt elvtársat, idetett, ugye, mielénk, vezetőnek, annak nem kell konkrétan példát mutatni? De igen, elvtársak! Annak, elvtársak, akit nekünk a mi pártunk idetett, ugye, mielénk . . ." Jó, jó, de mi az ördögöt gyakoroljak itt most! Valamit motyogtam: nem kell folyton a hibára gondolni, mert az megbénít a munkában, és nem is tudom, mi az oka a leváltásomnak, nem tudom, mi lesz az a „fontos pozíció", ahová most helyez a párt . . . Ahogy tőlem tellett, dolgoztam, és ők is a legjobb tudásuk szerint segítettek a munkában. Nagyon köszönöm mindannyiuknak. És ha valahol hibáztunk, igyekezzünk mielőbb fölismerni, hogy tanulhassunk belőle.

Az új megyei titkárnak nem volt lakása, sőt úgy tudta, én a lakásomat azonnal átadom. Nekem viszont nem volt Budapesten lakásom. De nem is tudtam még, hová helyeznek. Pár nap múlva már kínos volt a városban maradnom, és nemcsak ezért. Megtartották azt a bizonyos megyebizottsági ülést, megválasztották az

új titkárt. Engem, noha forma szerint még nem is mentettek föl, arra az ülésre nem hívtak meg. Viszont a távollétemben sorra fölállt a megyei politikai rendőrség vezetője, a káderes, a kórházi főorvos meg a nőszövetség titkárnője. Hetet-havat összehordtak. Így tudtam meg, pletykákból, hogy kulákvédő vagyok, jobboldali elhajló, régtől fogva gyanús kapcsolatok fűznek Rajkhoz, személyi kultuszt csináltam Rajknak, de magamat is szerte ünnepeltettem folyton a megyében, önkényesen, a választott szervek és funkcionáriusok megkerülésével intéztem a dolgokat, erkölcsi lazaságokat tűrtem magam körül... Mindezt a fölszólalók nem is ellenem, vádként mondták. Úgy beszéltek rólam, mintha már nem is volnék. Magukat hibáztatták, hogy nem voltak éberek. Ez a mocskolódás mind csupa áhítatos önkritika volt. Minek tagadjam, hallatlanul fölizgatott. A feleségem hiába mondogatta: nem érdekes, talán nem is igaz, különben is, ha valami van, csak Pesten tudjuk tisztázni... El is utazott mindjárt Pestre: a lakásunk ügyében, a maga áthelyezése ügyében. A megyeszékhelyen tanított az egyik középiskolában, tudnia kellett, szabad-e itthagynia évközben a munkáját, vagy kétfelé kell élnünk a vizsgákig... Én meg, bár ígértem az ellenkezőjét, bementem az utódomhoz mégis: igaz-e, amit arról a pártbizottsági ülésről hallottam?

Hellyel kínált, feketét hozatott, pálinkát. És látszott, csak időt akar nyerni. A tapintatos válaszra. Megszólalt végre: mint régi kommunista, megérthetem, hogy mindez főként a fiatalok nevelését szolgálta, nincs még gyakorlatuk benne, hogy az ellenséget fölismerjék, meg kell tanulniuk az éberséget, az önkritikát...

— De hát én nem vagyok ellenség!

— Persze hogy nem! Ki mond ilyet?! ... De azért meg kell értened: mégiscsak leváltottak.

— Áthelyeztek. Még nem tudom, hová. Áthelyeztek, ahogy eddig már vagy hússzor az öt év alatt ...

— Áthelyeztek, igaz. De azért neked is csak jó, ha kellő önkritikával nézed ... az egészet!

— Mi ez most, járvány? Én munka közben szoktam megfontolni, mit teszek, és figyelni az eredményt, hogy mit tettem jól vagy rosszul ...

— Tehát úgy gondolod, soha nem hibáztál?!

— Dehogynem! Aki dolgozik, az elkövet hibát is ...

— Erről van szó! — Fölállt. — A pártbizottsági ülés elismerte azt is, ami jó. Sőt, én magam is a referátumban — meg is mutathatom a szövegét, várj csak ... azzal kezdtem: az eredményekkel. Nézz ide! Olvasd el!

— Köszönöm, nem ez az érdekes. És nem is általában a hibák. Miféle inszinuáció, hogy én Rajk szoros baráti köréhez tartoztam.

Leült.

— Mi az, hogy „inszinuáció"?

— Gyanúsítás.

Kelletlen fintorba rándult az arca.

— Spanyolos voltál, nem?

— És az talán bűn?

— Hát nem. Arról nincs szó ... De azt magad is beláthatod, hogy a régi mozgalomba, az illegális pártba mindenféle rendőrspiclik meg kémek beépültek!

— Igen. Előfordult.

— Akkor, mint kommunista, megértheted az éberséget.

Fölkiáltottam: — De hát minden régi kommunista rendőrspicli volt meg kém?

Ijedten nézett rám. Folytattam:

— Hol „csináltam személyi kultuszt" Rajknak? Úgy hallom, ezzel is vádoltak. Mondd meg: hol? Mikor?

A két üres kávéscsészét egy tálcára tette: külön a két csészét egymásba, külön a két csészealjat, külön a két kanalat, végül a cukortartót. Fölállt, az asztalról a tálcát az ablakpárkányra tette. Mintha ez volna most a legsürgősebb. Vigyázott, nehogy a szemembe nézzen.

— Itt járt Rajk a megyében, ugye? Itt járt a választások előtt. Ez tény. És azt az útját fölhasználta rá, hogy a maga személyét nyilvános nagygyűléseken ünnepeltesse. Országjárás! Még a szó is: országjárás! Szálasi csinált országjárást, nem egy kommunista vezető! Te, pedig, ugye... támogattad. Ne, ne...! Ez nem vitakérdés, ez ténykérdés! Láttam a tulajdon aláírásodat különböző utasításokon. Tény. Díszünnepséget rendeztél a színházban a tiszteletére, fogadást a megyeházán, másik fogadást a Nagyszálló termeiben. Azután a vidéki szereplések...

— De ember, gondolkodjál! Rajk a választások előtt jött ide mint a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkárhelyettese, mint az országos lista egyik vezetője! Az a díszünnepség a színházban a városi népfront nagygyűlése volt. A fogadás a megyeházán a megyei funkcionáriusoknak és alkalmazottaknak szólt. Ezt mind előírta a pártközpont! Külön a fogadást a szállodában: a főiskolai tanároknak, pedagógusoknak, értelmiségieknek. Szinte számba rágták a programot, központi alapból adták a pénzt rá!

— Igen, igen, persze. Persze... Már hogyne! Ez mind meg volt kártyázva, előre, nem gondolod?... És a látogatás abban a határmenti termelőszövetkezeti községben?

— Külön utasítottak rá, hogy valamelyik nemzetiségi községben tartsunk nagygyűlést!

— Pont a jugoszláv határon? Ezt is előírták?

— Nem. Ezt épp a jugoszláv ügyek miatt én tartottam fontosnak. Egyébként megkérdeztem Rajktól. Ő is így találta jónak.

— No, az érthető!... De kérlek, ellened semmiféle vád nincs, ezt ne így vedd! Arról van szó, hogy bizonyos dolgokat központilag kiértékeltek. És itt most az a vélemény alakult ki az elvtársak között, hogy te magad is vétettél, bizonyára jóhiszeműen...

— Ha hozzád lejön a legközelebbi választások előtt Farkas Mihály...

Fölugrott:

— Farkas elvtársat ne keverd bele!

— Rajk a párt főtitkárhelyettese volt!

— Rajk közönséges áruló! Megvásárolt imperialista ügynök!

— Honnan tudtam volna?

— Nem voltál éber! Ennyit csak beláthatsz?!

— Ki küldte őt ide?

Legyintett, leült.

— Mindenképpen az a vélemény alakult ki, hogy te magad is segítettél neki. Az egyik elvtárs elmondta, hogy nagyobb hűhót csapott a megyéd Rajknak, mint magának Rákosi elvtársnak.

— Tessék?! Rákosi elvtárs nem is járt a megyében!

— Már hogy mondhatsz... ilyet?... Nem járt a megyében?

— Nem.

— Biztos?

— Én csak tudnám!

— Az nem lehet!... Hiszen kifejezetten ez volt a...

Szóval így értékelték ki a dolgot. Hogy nagyobb hűhót csaptál Rajknak, mint... Biztos, hogy nem volt itt Rákosi elvtárs?

— Hozasd föl a megyei lap évfolyamait. Megírta volna...

Nem válaszolt. Nézett kicsit zavartan, lehet, hogy gyanakodva.

— És mi az, hogy a magam személyét ünnepeltettem?

— Ezt... Nem tudom pontosan. Ezt a helybeliek... Úgy látszik, nagyon sokat ünnepeltél. Mások is mondják. Nem volt olyan hét, hogy ne mentél volna itt a városban valamelyik üzembe, intézménybe vagy valamelyik járási székhelyre, kisebb faluba is, szóval...

— Te is azt teszed majd. Mert ha nem, akkor nem végzed jól a munkád!

— Igen, igen... De a fölhajtás, a tapsok!

— Ha valahol gyűlés volt, és fölszólaltam...

— Nono! Nono!... Azt mondják, éljeneztek, a neved kiabálták!

— Értsd meg, az ember évekig dolgozik valahol, és talán... nem is egészen rosszul, népszerű lesz. Azután: vannak bután lelkesedők meg talpnyalók... És én voltam a megyei listán a helybeliek közül az első. Ha csak a pótlistán is. Faluhelyen választási gyűléseken úgy szokás: éljenzik a jelöltet.

— Jó, jó! Kimondtad a szót. Látod? Csak úgy átsiklottál rajta. A beismerésen. Hogy népszerű voltál!

— És az talán...? Ha a megyei titkár népszerű, az jó a pártnak, nem? Az még nem személyi kultusz... Biztosan hallottad: az egyik városi titkár elvtárs megrendelte a szobrát. Hogy fölállítsák a főtéren. Ez valóban, ha úgy tetszik, személyi kultusz. Bár szerintem

főként butaság és hiúság. A Központi Bizottságban jót nevettünk az ügyön. Az illető most is a helyén van. Te meg azt kifogásolod, hogy . . .

— Először is, nem én kifogásolom.

— Hát ki?

— Az elvtársak.

— Itt? A megyebizottsági ülésen?

— Nem, dehogy! Az elvtársak.

— Mégis szeretném tudni. Személy szerint ki?

— Nem elég, ha azt mondom, hogy az elvtársak? . . . Egyébként a beszéd meg fölszólalás végét úgy intézi egy kommunista szónok, hogy a tapsolók a pártnak tapsoljanak és Rákosi elvtársnak.

— Nem lehet minden beszédet ugyanazzal a fordulattal befejezni!

— Itt a tévedés! Lehet. Sőt, kell! Most már azért sok mindent értek . . .

— Lehet, hogy protokollhibát vétettem. De biztos nem úgy fejeztem be a beszédet, hogy az éljenzés nekem szóljon! Az biztos.

— „Protokollhiba!" Ez nemcsak protokollhiba. Szeretném hangsúlyozni . . . De jó, hogy legalább ennyit belátsz végre! A „protokollhibát".

Fárasztotta már a beszélgetés, türelmetlenek, mind kevésbé tapintatosak lettek a válaszai. Nem hagytam annyiban.

— És mikor sértettem meg a kollektív vezetés elvét?

— Erre a konkrét példák egész sorát hozták az elvtársak! A rektori kinevezés! Határozott a végrehajtó bizottság, te is jóváhagytad, és utána fölterjesztettél mást!

— Rákosi elvtárs személyes kívánságára és a pártközpont utasítására!

— Persze mindenre tudsz kifogást! — Az asztalra csapott. — Ez a ti módszeretek!

— Kifogás?! Ha egyszer így van! Különben pedig mi az, hogy a „ti módszeretek"?

— Semmi. Mi volna?

— Ki az a „ti"? Határozd meg pontosabban!

— Csak úgy mondtam.

— Most már követelem, hogy határozd meg pontosabban!

— Hát ti, na, nem elég? Azok, akiknek a munkájában a párt kifogásolni valót talál, de nem hajlandók önkritikára. Mindent megragadnak, hogy központi utasítás meg minden, csak hogy ne kelljen azt mondaniuk: igenis, hibáztam, igenis, igazuk van az elvtársaknak.

— Hazudjak önkritikát, meggyőződés nélkül, ezt akarod?

— Nem akarom, hogy hazudjál. Senki sem akarja, hogy hazudjál. De ha már erről van szó: még az is jobb, ha meggyőződés nélkül kimondod azt az önkritikát, később majd rájössz, hogy úgy van; még mindig jobb, mint szembeszállni az egész kollektívával...

Volt egy kis adminisztrátornő a szervezési osztályon. Összeszerelmeskedett az egyik politikai munkatárssal. Fiatalok. Előfordult, hogy munka ürügyén bennmaradtak estig. A takarítónő egyszer rajtakapta őket. Lett nagy ribillió másnap: „A párt székházában...!" A fiút behívattam. Megmondta, szereti a lányt, amint lakásuk lesz, összeházasodnak. A vénasszony-pletykákat, „fegyelmizőket" lecsitítottam. Áthelyeztettem a kislányt a városi tanácshoz. Meg is mondtam: nem a botrány miatt, nem is az „erkölcstelenség" miatt, mert a világon semmi erkölcstelenség nincs abban, amit tet-

tek; viszont házastársak, ha nincs is még papírjuk róla, és házastársak ne dolgozzanak együtt, egy munkakörben . . . Hát ez volt az, hogy „megtűrtem az erkölcstelenséget a környezetemben".

Így vettük sorra a vádakat.

Utáltam már a szobámat is, az egykori szobámat, az épületet, ahová olyan örömmel és szeretettel jártam dolgozni nap mint nap. Megutáltam azon a délelőttön.

Lidérces éjszakák

Szerencsére, lakást még elég könnyen kapott Budapesten az ember, sok tőkés megszökött, kivándorolt. Arra kellett ügyelnünk, hogy megfelelő kis lakást kapjunk. A gyerekeket napközibe adjuk, mindketten dolgozunk, jobb a minél kisebb háztartás. Nem volt valami nagy a funkcionáriusi fizetés akkoriban, rólam meg azt sem tudtuk, hová kerülök. Találtunk végül egy szoba-hallos, személyzeti szobás kislakást a Margit-híd budai hídfőjénél, jó helyen, épp elég is nekünk. Teherautót béreltem, felköltöztünk Pestre.

A pártközpontban udvariasan fogadtak, közölték: nem döntöttek még a munkahelyemről, de nyugodjam meg, jogfolytonosan helyeznek át, a fizetésemet addig is kapom. Pár nap múlva értesítenek. Vártam két hétig, akkor újra bementem. Közben azonban a káderosztályt úgyszólván kicserélték. Az új vezető bocsánatot kért, neki előbb tájékozódnia kell. Tudhatom, hosszú időn át ellenséges elemek irányították a káder-munkát. Rengeteg a föllebbezés, az enyémhez hasonló ügy, meggondolatlan áthelyezések, leváltások, intrikák, fúrások is. Minden ügyet alaposan meg kell fontolni, mit hogyan tehetnek jóvá, senkin méltánytalanság ne essék, mindenki a tudása szerint jó helyre kerüljön. Ami megtörtént, megtörtént, engem, például, nem helyezhet vissza a megyébe, az utódom miatt sem, de nem is szül jó vért az ilyesmi... Őszintén, barátian beszélt. Meg is értem, jó érzésű, komoly

ember, nehéz volt a dolga. Ügyemet a legsürgősebbek közt veszik elő, várjak nyugodtan. Hiszen a fizetésemet kapom az áthelyezésig. Hazamentem hát, és hogy az időmet hiába ne töltsem, jelentkeztem a második kerületben pártmunkára. Nagyon megörültek, éppen szervezték az esti pártiskolákat mindenfelé, olyan vezetőknek, akiket a termelő munkából nem vehettek ki. Egy-két hónap múlva igen furcsán éreztem magam: iskolai vezetője vagyok egy sor gyárigazgatónak, más rangos embernek, még miniszterhelyettesnek is, de közben magamnak — nincs állásom. S ha még csak ez volna! De a folyton változó káderesek, akikhez az ügyem át- meg átkerül, egyre furcsállóbban, egyre gyanakvóbban nézik a visszás helyzetemet, „biztos van ott valami", elejtett szavakból megértem: fantáziájukkal tódítják is a képtelen vádakat. Olyan az ember igazságérzete, visszafelé is hat: bűnt keres a büntetéshez. Hogy megnyugodjék. A központi ellenőrző bizottsághoz fordultam, pártfegyelmit kértem magam ellen. Elég hamar válaszoltak: semmiféle vád, bejelentés nincs ellenem, pártfegyelmi eljárást nem indíthatnak. Igazuk is volt.

Újabb két hónap után azt gondoltam, miért egyem a nép kenyerét munkátlanul, el tudok helyezkedni magam is. Fölkerestem az akkoriban alakult állami kőfaragó vállalatot; a személyzeti osztályt régi szaktársam vezette. Átölelt, „komám, téged egyenesen az öreg Marx küldött!" Elmesélte gondjait. A mi szakmánk — „elit szakma" — régi kevés harcosa: ki rendőrtiszt, ki a pártközpontban, ki meg miniszter. Aki maradt: a keménykalapos munkásarisztokraták meg a sok kistőkés. Hagyján, ha még kismester, tudom-e, ki a termelési osztály vezetője? Vólháber elvtárs! A mű-

kőrészlegé: egy volt nagy sírköves, dúsgazdag ember, munkásnyúzó hírében állt. Nem is ez, dolgozzanak, ha becsületesen dolgoznak, éljenek meg a munkájuk után! Hanem félő, hogy némelyik nem minékünk dolgozik, vagy nemcsak. Sok magánmunkát végeznek titokban, otthon, de még a telepeken is. Megvannak a régi kapcsolataik szobrászművészekkel. Egyiket rajtakapták, hogy a vállalatnak szóló megrendelést átvette magánmunkára, és lopta hozzá az anyagot. Sok értékes követ dolgoznak föl — belső építkezés, szobormegrendelések, háborúban megrongált épületszobrok renoválása —, nehéz ellenőrizni, hány munka készült ebből-abból a blokkból. Kéz kezet mos, cédula mindenre van, és a papír mindent elvisel. Megalakult az ellenőrzési osztály, de nincs vezetője. Aki értene hozzá, az nem megbízható, aki megbízható, az nem ért hozzá. Vállalnám? Már hogyne vállalnám, kész örömmel! No persze, amíg a pártközpont másképp nem rendelkezik rólam. Így is jó. Ha egy hónapig dolgozom, az is tiszta haszon: ad mellém egy ügyes fiút, betanítom helyettesemnek. Azzal váltunk el, hogy pár nap múlva értesít. Pár nap múlva nem értesített. Két hét múlva fölkerestem. Zavarban volt: nagyon sajnálja, igazán, őszintén sajnálja, bejelentett az építési minisztériumban. „Nem megy csak úgy, hiszen központi káder." Fölhívta a pártközpontot. „Az elhelyezésével mi foglalkozunk!" Igen, de addig is, akár csak néhány hétre! Nem, szó sem lehet róla, kereken megtiltották, hogy alkalmazzon. És ebből tudtam: hiába mennék máshová.

És eltelt ilymódon fél év. Fél év nagyon nagy idő facéron, még a harmincas években is az volt... A fél év úgy múlott el: két hétről két hétre, pár napról pár

napra, ígéretről ígéretre. Közben már úgy éreztem magam, mint a leprás. Fél év múlva közölték, hogy az ügyemet megvizsgálták; nincs ellenem kifogás, elkövettem apróbb hibákat, ezek azonban nem lényegesek, úgy gondolják: volt időm gondolkodni rajtuk, s különösen óvakodom ezentúl az ébertelenségtől. A párt kulturális területre küld. Most az az egyik legfontosabb munkánk. Úgy tudják, kedvem is van hozzá... (Megint új ember volt, igen barátságos. Utána pár percet még beszélgettünk. Nem tagadta, nagyon sajnál, hogy ilyen idegnyúzó megpróbáltatáson kellett átesnem. A káderosztály nem tehet róla, siettették, amennyire csak tudták. Nekik is voltak rossz éjszakáik, és nemcsak miattam. Elvtársakról van szó, kipróbált harcosokról, „a forradalom aranyfedezetéről". És ha semmi másról: emberekről. Visszagondoltam én is az elmúlott fél évre, bizony, keserves volt. Mégsem kétségbeejtő. Fontos munkát végeztem, szívesen. Tanítottam és tanultam is sokat. Dolgoztam. És annyi derék, jó elvtárs között a kerületben. Mégis otthon voltam.)

Lefelé, a folyosón az adminisztratív osztály vezetőjével találkoztam. Szívélyesen üdvözölt, a kapuban megkérdezte: jönnék-e pár lépést, csak ide megy, a parlamentbe. Belém karolt. Nem voltunk különösebben jó barátok, csak olyan mozgalmi ismerősök; igaz, régről, még az első moszkvai pártiskolám idejéről. Előadást tartott nekünk a magyar Tanácsköztársaságról. Ahogy a Kossuth Lajos tér sarkára értünk, egyszerre átkarolta a vállamat: „Nagyon örülök, hogy így végződött az ügyed. Nagyon, nagyon örülök, el sem mondhatom, mennyire!" Nem mondott többet, azt hitte, mindent tudok; és én nem kérdeztem. Később

egyszer, már 1956 után, együtt nyaraltunk. Akkor elmondta: bizony hónapokon át rendőri vizsgálat folyt ellenem, latolgatták, letartóztassanak-e. Talán valami újabb „jugoszláv ügy" vádlottja lettem volna ... Végül is — kihagytak. Lehet, hogy a nemzetközi kapcsolataim — oroszok, románok, csehek, franciák — miatt. Bár ki tudja. Másnak is voltak jó barátai a külföldi mozgalomban, mégis letartóztatták. Talán valaki csöndes jóakaróm, vagy talán csak a véletlen? A fél év alatt éreztem, valami láthatatlan hálóban vergődöm; elkeseredtem a mocskos intrikák, a nyálazás, a védtelenség miatt, mégis bizakodtam. És attól, hogy letartóztatnak, soha nem féltem. Hiszen ártatlan vagyok! Úgy bíztam az államvédelemben, úgy bíztam a pártvezetésben, mint magamban. Tévedtek, majd jóváteszik. Sőt, kiderül még az is: az ellenség ügyes fogása volt, hogy engem és másokat így gyanúba kevertek. Kiderül. És bárhová tesznek, majd a munkámmal igazolom magam. És amikor a „kulturális területet" hallottam: lám csak, még erre is emlékeznek, a régi vágyamra ...

1947 őszén volt alkalmam kicsit szobrászkodni. A választások után vagy egy hónapig „megállt az élet", vagyis a politikai munka. A kommunista párt huszonkét és fél százalékkal elsőnek került ki a választásokon, de a jobboldal utolsó próbát tett, hogy kommunistamentes koalíciót hozzon létre. Pártközi tárgyalásokat folytattunk mi is a miniszterelnök személyéről, tárcák fölosztásáról. De partnereink mindenbe beléakaszkodtak, s közben titokban összejöttek kisgazdapárti, sőt szociáldemokrata vezetők lakásán az ellenzékiekkel. A nyugati követségek, főként az amerikai diplomácia is ügyeskedett, Marshall-tervről, dollársegélyről folyt az alku. Hiszen ezekben a hónapok-

ban dőlt el Olaszország és Franciaország sorsa is hosszú időre; ott is a legerősebb pártot, a kommunistákat hagyták ki a kormányból.

Míg a kulisszák mögött ezek a tárgyalások folytak, mi a választási munka fáradalmait pihentük. Akkor történt először életemben s hosszú időn át utoljára is, hogy nyaralni utaztam. A családdal, feleségemmel, meg már a kisfiammal. És akkor történt, hogy kezembe vettem a mintázófát. Egy hetven centiméteres alakot mintáztam. Választási élmény. A nyugati határszélen jártam kortesúton, telepes községekben, érdekes sorsú emberekkel találkoztam, a többi közt egy csángóval. Már nem egészen fiatal ember, a földje szélén beszélgettünk, az első, a még új „maga földje" szélén. Kis, mokány emberke, állt szétvetett lábbal, nézte büszkén a kukoricát. Gyönyörű tábla valóban, egy szál fű nem sok, annyi sincs közte, olyan tiszta. És mesélt az életéről. Azt a címet adtam a szobornak: „Szabadság". Megmutattam Bélának, néhány szakmai kifogása volt. Megköszöntem, kijavítottam. (A szobrot elajándékoztam. Velem nyaralt a földművelési minisztérium egyik vezetője, régi parasztmozgalmi elvtárs. Tudom, sokáig őrizte a szobájában, talán most is megvan.) 1947-ben s a rákövetkező évben is még tettem halvány kísérletet, hogy a hivatásomhoz visszajussak. Mikor közölték, hogy csak póttag leszek a központi bizottságban, és hogy képviselőnek is csak a pótlistán jelölnek, a káderosztály akkori vezetője faggatott: nem okoz-e csalódást, hogy kicsit hátrább kerülök a politikai munkában. Ugyan! Ha csöpp emberismerete van, látnia kellett az őszinte örömöt az arcomon.

— Szobrász vagyok, művész vagyok, akármilyen furcsa, hiszen már közeledem a negyvenedik évem-

hez... Bár nem én leszek az egyetlen, aki ilyen későn jutott el a hivatásáig... Szeretnék olyan munkakörbe kerülni, kulturális területen, ahol beiratkozhatom a főiskolára.

Meglepetésemre — fáradt ember, beszéd közben szerette hosszan lehunyni a szemét, mintha fájna — azt kérdezte:

— Mondd, velem őszintén beszélhetsz, és kell is: nem terhel téged semmi... gikszer a múltból? Tudod, mire gondolok? A spanyol front ideológiai zűrzavarára, azután Párizsban voltál a kritikus időben, a szovjet–német megnemtámadási szerződés sok elvtársunkat megkavart... Nincs semmi, amit el kellene mondanod a pártnak?

— Nekem? Nincs... Azt hiszem, rólam a párt mindent tud. — Nevettem.

— Valami... hiba?

— Biztosan követtem el hibát, persze... Ahogy mindenki.

— Nem olyanra gondolok! Hanem... valami, ami akkor talán ártatlan dolognak látszott, de most utóbb mégis úgy ítélhetik meg...

— Nem. Voltak kételyeim, aggodalmaim, volt, amikor nem értettem mindjárt a párt politikáját, de... Aztán elmúlt. Megoldottam.

— Jó, jó, félre ne érts! Nem nyomozok, és nem gyanúsítalak. Csak azért kérdezem, mert... mert 1945 óta most már harmadízben hozod szóba ezt a szobrászatot. Te végül is vezető káder vagy. Ha most kicsikét hátralépsz, annál nagyobbat léphetsz majd előre. Te is tudod: igen komoly politikai pályafutásra várhatsz. Nem érzed te magad is furcsának, hogy szinte szabadulni akarsz tőle?!

— De én mindig szobrászművésznek készültem! Amikor Moszkvában tanultam pártiskolán, amikor nyakig voltam az illegális munkában, akkor is tudták az elvtársaim, hogy arról ábrándozom: eljön a fölszabadulás, és szobrász leszek.

— Valahol a különbség — nem látod? — mégis aránytalan... Nem becsülöm le a művészetet, félre ne érts, Petőfi nekem ugyanolyan nagyság, mint Kossuth, vagy még nagyobb is! De te a politikai rátermettségedet már bebizonyítottad. El is értél valamit, nem keveset. Azt, hogy szobrász vagy-e, még senki sem látta.

— Szeretném bebizonyítani.

— Végeredményben, ugye... Be is bizonyíthatod. A kommunizmusban, például, nem hiszem, hogy lesznek külön művészek. A kommunizmusban mindenki egy kicsit művész is lesz. A kulturális forradalom rengeteg sok tehetséget hoz hamarosan felszínre. A műkedvelőkből... A szabad idődben szobrászkodjál! Én például szenvedélyes hajómodellező vagyok. Nem bírok meglenni ma sem a kétkezi munka nélkül. A másik elvtársról tudom, hogy festeget, a harmadik zenél. Sik Endre novellákat ír. Marosán még most is akkor legboldogabb, ha dalárdában énekelhet. Azért mondom, te is szobrászkodhatol!...

(Ki tudja, talán még ez a beszélgetés is hozzájárult, hogy később gyanúba fogjanak?)

A féléves „munkanélküliségben", amikor úgy éreztem néha, fojtogat az a láthatatlan háló, egy kinyitható konyhaasztalon röliefet mintáztam: „Rákosi a Szemák-tanács előtt." A magam keservét, a magam harcát a képtelen vádakkal és a magam igazát mintáztam domborműbe. Nem valami jól sikerült. Nem is tudtam befejezni. Közbejött, hogy elhelyeztek. (A főiskolának

egyébként már formai akadálya sem volt: 1949-ben, a dolgozók iskolája megindulásakor, az elsők között érettségiztem. Röstellem megmondani: jelesre. Azért röstellem, mert hallom a választ: könnyű jelesre érettségiznie a megyei első titkárnak a megyeszékhely gimnáziumában!)

A népművelési minisztérium személyzeti osztályán régi ismerőssel találkoztam: Nehéz Jánossal, vagyis az egykori Neumann Jancsival. 1945-ben az egyik budapesti pártbizottság agitproposa volt, azután a *Szabad Nép*-nél dolgozott, a Madisz országos vezetőségében is volt funkciója. 1949-ben a népművelési minisztériumba, vagyis ahogy akkor hívni szerették: a „Révai minisztériumba" került. Én igazán megörültem, ő mintha kicsit feszesen fogadta volna. Leültetett, a titkárnőjével behozatta az aktámat, azután behívta a helyettesét, halkan valamit beszéltek. A helyettes odaült a hátam mögé, telefonon tárcsázni kezdett. Hamar rájöttem: csak úgy tesz, mintha telefonálni akarna. Azért hívták be, hogy tanúja legyen a beszélgetésnek, és azért tárcsáz folyton újra, hogy „álcázza magát". Ostoba és közismert trükk, kicsit fölpaprikázott. Hát még hogy Neumann, illetve Nehéz János elvtárs is hozzáadta a maga nagyképűségét. Azt hittem, az ügyem lezárult, kész, úgy is indítottam a beszélgetést: a pártközpont döntött, kulturális területre küldenek...

— Na igen, igen, a pártközpont!... Ne felejtsd, ezt a minisztériumot a párt egyik főtitkárhelyettese, Révai elvtárs személyesen vezeti! Ez az ideológia minisztériuma! Az elhelyezésedről tehát a minisztérium dönt. Most személy szerint én. És a döntésemért felelősséget kell hogy vállaljak. Épp azért szükségesnek tartom, hogy néhány kérdést tisztázzunk. Először is szeretném

tudni, a valóságnak megfelelően, milyen viszonyban voltál az áruló Rajk Lászlóval és bandájával?

Hátam mögött a fiatalember egy pillanatra abbahagyta a tárcsázást. Szinte az orromban éreztem, hogy ő most szimatol, mert itt engem most megfognak. Hiszen ez itt nem akármi, hanem a Révai-minisztérium, és majd leckét adnak éberségből a pártközpontnak! Nagy erőfeszítésembe került, hogy nyugodtan beszéljek.

— Nézd, Jancsi: két eset lehetséges. Vagy *nem* olyan viszonyban voltam Rajkkal, amilyenre te most gondolsz, és akkor azt kell válaszolnom: semmilyenben. Vagy *olyan* viszonyban voltam Rajkkal, amilyenre te most gondolsz, és akkor természetesen azt válaszolom: semmilyenben. Tehát halld a válaszomat: semmilyenben!

Azt hittem, nyugodt vagyok. Azt hittem, higgadtan és fölényesen, mégsem bántón, leckét adtam neki, és megvédtem magam. Tévedtem. Nehéz János nem volt annyira buta; de nagyon hiú volt. „Igen?" Elpirult, a szeme fölfénylett egy pillanatra, nem szólt. Egy hosszában félbehagyott papírra sebesen, apró betűkkel írni kezdett; másik kezét úgy tartotta, ne láthassam, mit ír. Aztán az aktacsomagot belefogta a félbehajtott papirosba, és a fiókjába tette. Most sápadt volt megint.

— Elhelyezési kérelmed ügyében a minisztérium kádertanácsa dönt. A címed megvan, írásban értesítünk.

Fölállt búcsúzóra, de nem nyújtott kezet.

Vártam a döntést. Pár hét múlva telefonáltam: nem volt benn. Utána kétszer alighanem letagadta magát; mind a kétszer megkérdezte a titkárnője, ki keresi, és csak egy idő múltán közölte, hogy „sajnos, Nehéz elvtárs házon kívül van". Bementem ismét a pártköz-

pontba. Egy ismerőssel találkoztam a folyosón, együtt dolgoztunk annak idején a szervezési osztályon. Messziről nyújtotta a kezét, mosolygott, egyáltalában nem úgy üdvözölt, ahogy a bukott embereket szokás.

— No, hálistennek! Remélem, boldog vagy?

— Miért volnék boldog? — Elképedtem. — Állásom nincs, mindössze annyi a különbség, hogy egy hónap óta fizetést sem kapok.

— Tessék?! Hát nem te vagy a képzőművészeti főiskola rektorhelyettese? És egyben a marxista tanszék vezetője?

Ahogy rám nézett, az ő arcáról is lefagyott a mosoly. — Úgy látszik, tévesen informáltak... Kérlek, felejtsd el, amit mondtam! Úgy látszik, fecsegtem, nyilván rosszul emlékszem... Felejtsd el, amit mondtam, és bocsáss meg, de várnak...

Mégiscsak olyan sietve, olyan alig érintő kézfogással búcsúzott, ahogy a bukott emberektől szokás. Vagy csak képzelődöm már?

Négy hónapig éltünk a feleségem fizetéséből. Hogy hányszor s miképpen próbálkoztam, milyen gondok gyötörtek megint, fölösleges elmondanom. Végre behívtak a minisztériumba. A levélben megadott szoba száma egyezett a Nehéz Jancsiéval, de az aláíró más volt.

Szép kora tavaszi nap, a még majdnem új épület folyosója tisztán ragyogott. Egyszer csak sietős léptek a hátam mögött, valaki átkarolta a vállam. Csodálkozva ismertem meg az államtitkárt. Balja a vállamon, jobbjával a kezemet szorította, nem is engedte el, vitt a szobájába. Megvillant bennem a rosszmájú gondolat: most vagy ő is bukott ember, vagy én sem vagyok már az. Leültetett, konyakkal kínált: „Téged is alaposan

meghurcoltak, csúnyán elbántak veled is!" Miért „is"? Aztán elmondta, mennyi stréber furakodott be a minisztériumba, mennyi karrierista, hogyan vezették félre a főnökséget. „A pártközpont hetenkint szólt nekem az ügyedben. Kétszer is megcsináltattam a kinevezési okmányodat. Egyszer a képzőművészeti főiskolára tanszékvezetőnek, egyszer a képzőművészeti kiadóhoz igazgatónak. Az akta mind a kétszer aláíratlanul eltűnt az íróasztalomról!..."

Amit mondott, részben megerősítették a személyzeti osztályon. Nehéz Jancsi szobájában negyven év körüli, korán őszülő, szomorú arcú férfi ült. „Egyesek itt csúnyán visszaéltek a hatalmukkal... Még a pártközpontot is rosszul informálták... Bocsássa meg, ha csak most került sor... Annyi volt az ilyen tengerikígyó ügy..."

A minisztérium átcsoportosította, egyesítette a kiadókat, közülük egyiknek az ismeretterjesztés lesz a dolga. Megfelelő anyaggal látják el a kultúrotthonokat, egyebek közt képzőművészeti kiadványokkal, reprodukciókkal, művészettörténeti brosúrákkal. Megértem, ugye: a tömegek kultúrájáról van szó, nehezebb dolog, mint a szakirodalom, pedagógiai érzéket kíván, megfelelő szakmai tudást és főként politikai tapasztalatot...

Levelet adott át, kézbesítsem a vállalat igazgatójának. Kézfogásában benne volt a teljes rehabilitálásom.

A kiadóban az igazgató helyettese fogadott, idegesen vékony, amúgy nagyon csinos hölgy. Már tudott rólam. Amíg beszélgettünk, tízóraizott és hatvanhat telefonját intézte. Ujjhegyről fogott kezet. Nem titkolta, hogy a munkakörömet amolyan ötödik keréknek látja. Megkaptam a kezdő lektori fizetést. Most

aztán érezhettem bukott embernek is, meg rehabilitáltnak is magam. Őszintén mondom: egyiknek sem éreztem. Volt munkám. Talán nagyobb felelősségtudattal is fogtam bele, mint amit megérdemelt. Sokat olvastam, tanultam abban az időben. Rám bízták a kiadóban egy filozófiai szeminárium vezetését. Úgy látszik, híre ment: hamarosan a minisztériumban is vezettem tanfolyamot. Közben azonban megtartottam a kerületben is a pártiskolámat.

Nehéz Jánost kitették a minisztériumból, a honvédséghez került nevelőtisztnek. 1956 kora tavaszán találkoztunk. Egy pártaktíván: „Tájékoztató a XX. kongresszusról és az MDP márciusi központi bizottsági üléséről!" Mintha csak véletlenül történt volna, mellém ült, sokáig nem is ment le a nyakamról. Ő kétszer is odatette az államtitkár elé a kinevezési okmányomat. Először a főiskolára, mert tudta, hogy az a szívem vágya. Azután a képzőművészeti kiadó igazgatójának jelölt. Az államtitkár nem volt hajlandó egyiket sem aláírni. „Tudod, mit mondott? Hogy ő végül is téged csak fölületesen ismer, nem tud a bőrödbe bújni... Miattad nem akarja lekávézni magát. Szóról szóra így: miattad nem akarja lekávézni magát! Gyáva ember volt. Szegény, bűnhődött érte, sokat is..."

Az államtitkár elkerült a minisztériumból, azután letartóztatták. 1954-ben szabadult, halálos betegen. Vele is találkoztam még többször. Például a Petőfi-kör sajtóvitája előtt, az utcán. Nem volt éppen szívélyes. „Te is itt vagy?..." A lekicsinylő mosolyt mégis talán barátságosnak szánta. „Sokat kell lemosnod magadról, neked is. Vigyázz, ha fölszólalsz, úgy beszélj. Nagyon sokat kell lemosnod magadról." Nem szólaltam föl, nem is akartam. És ami a mosdást illeti, gondolkod-

tam már rajta, nem is először: kell-e mosdanom, és miért kell?

1959-ben az Emke-sarkon láttam utoljára Nehéz Jancsit. Megöregedett. A hangja is fakó. Az ellenforradalomban hőbörgött, már úgy módjával, eljárás nem indult ellene. A hadseregből kitették, ő úgy mondta: kilépett. Véletlenül ugyanabban a kiadóban helyezték el, ahol én is voltam lektor: a közgazdasági kiadványok osztályának vezetője lett. Akkor, ott, az Emke-sarkon, Nehéz Jancsi lelke hamis fényben foszforeszkált. „Igaz, a pártból kimaradtam, de jó is így. A marxizmussal foglalkozhatom. És a marxizmus sokkalta szebb és izgalmasabb dolog annál, semhogy egy párt mindennapi csetlő-botló gyakorlatában elkoptassuk." Ő most az „elméleti marxizmus" magas és tündöklő mennyországában él. Erősen győzködött, milyen fontos a munkája ... Vigyáztam rá, hogy egész tenyérrel szorítsak kezet.

1950 és 1954 között bukott embernek tartottak. Mosolyogtam rajta. A tíz hónap, persze, amíg lógtam ég és föld között: bizony kicsit beleőszültem. Nehezen aludtam, kínzó gondolatokkal birkóztam. Utána éveken át visszatért, főként tavaszonkint, rohamszerűen, a vegetatív neurózis. Elment az étvágyam hetekre, hol nem volt savam, hol meg hirtelen gyomorégéseim támadtak, meg is állapították az ideges eredetű ulcust. Megúsztam elég könnyen, műtét nélkül. A szívemmel még többet kínlódtam. Tudtam, hogy nem veszélyes, de nagyon rossz érzés, amikor fulladozik az ember, és azt hiszi: rögtön meghal. Kiugrottam az ágyból, föltártam az ablakot: levegőt, gyorsan levegőt! Néhány évig tartott, minden tavaszon. Utoljára 1955-ben. Azután elmúlt. (Az egyik orvos tanácsára, mikor köze-

ledett a roham, és éreztem már a furcsa görcsöt a gyomorszájban, megittam egy kupica pálinkát. Az segített leginkább.]

Féltettem a pártot. Mi az, ami velem történt? Szabad így bánni emberekkel? Mi mozgatja az ilyesmit, ellenséges szándék, aljasság, ostobaság? Egy ember pusztulása, tudom, nem sokat számít, de vajon nem történik-e mással is, nincs-e módszer benne? Írtam kétszer Rákosinak, nem válaszolt. Nem ér rá, persze, hogy ilyesmivel foglalkozzék. És némelyek jól kihasználják, színlelő alázattal veszik körül, megalapítják a maguk hatalmát... Félnek a kiskirályok, félnek a magamfajtától. Jobban szeretik az újoncokat, akiknek ők adtak hatalmat, akik tehát függnek tőlük. És jobban szeretik azt az embert, akinek foltok tarkállják a lelkiismeretét, akinek gyöngéi vannak, hiszen annak ott a szájában a zabla! Féltettem a pártot azoktól, akik félnek tőlem és a magamfajtától. Féltettem a stréberektől, konformistáktól a jövőnket. Kicsit mindazoktól, akik olyan könnyen napirendre tértek az engem ért igazságtalanság fölött. Mert én megtehetem, hogy könnyen napirendre térjek; de aki felelős, az ne legyintsen, az ne mondja nekem mosolyogva: „Sanyikám, rólad mindenki tudja: lerázod az ilyet, mint kutya a bolhát! Te nem fogsz megrendülni, te mindig hűséges maradsz!"

Én tudom: olyan harcban veszek részt, amely önmagának jutalma. Vagyis nem hála, nem kitüntetés, nem az, hogy leborulnak az unokáink majd a sírunkon, hanem a magunk embersége épül rajta, hogy itt harcolhatunk, rendületlenül. Ez az én öntudatom dolga. De visszaélni vele nem szabad. Mert az bennem talán nem tesz kárt, de a közeget, amelyben mozgunk, megfertőzi. Igaz, hogy nem rozsdásodik az arany, de trá-

gyába ne dobjuk, a trágya attól még büdös marad. A kommunisták hűsége és a közeg, amelyben ez a hűség ragyoghat: ez teremti meg együtt azt a közszellemet, amelyet egyszer majd, remélem, szocialista demokráciának nevezhetünk.

Így gondolkodtam annak a lidércnyomásnak tíz hónapjában. Így gondolkodtam vergődő éjszakákon. Mert nappal elfoglalt a munkám, akkor is. A pártmunkám. És egyéb is. Nyelvkönyveket vásároltam. Elhatároztam, hogy most már nyelvtan szerint is megtanulok németül, franciául, oroszul. Azután sorra megjelentek a klasszikusok, igaz, főként Sztálin összes művei, de azért egyre-másra Lenin-válogatások, Marx és Engels is. Ha jó propagandista voltam, azért voltam, mert vigyáztam rá: többet tudjak, mint a kötelező vagy ajánlott anyag. És alaposabban. Elolvastam persze a kompendiumokat is, de ha csak tudtam, elmentem a forrásokig. És ez nemcsak pedagógiai szempontból bizonyult hasznosnak.

Ott van például az állam és társadalom problémája. Engels és Lenin is jókor figyelmeztettek a veszélyre, hogy az állam, a hatalom, osztálytartalmától függetlenül is, elidegenülhet a társadalomtól. Viszont a kompendiumok mind csak arról beszéltek, hogy a hatalom — mármint a polgári hatalom — elidegenül a néptől. Holott nem erről van szó! Hanem, hogy a bürokrácia vagy a militarizmus magától az uralkodó osztálytól is elidegenülhet. Így értjük meg az újkori történelmet, például, a magyar történelem néhány fejezetét, de így értjük meg azt a veszélyt is, amelyet a bürokrácia és a személyi kultusz a mi társadalmunkban jelent! Azt hittem, a brosúraírók gyakorlatlansága, rossz fordítás, ilyesmi okozta a hibát.

Azt hittem: véletlen.

Ahogy azt hittem, véletlen sok egyéb dolog.

1951-ben volt az MDP második kongresszusa. (Az egyetlen kongresszus, amióta kommunista vagyok, amelyre nemhogy küldöttként, de vendégként sem kaptam meghívót.) Akkor történt a második ötéves terv fölemelése meg az úgynevezett ár- és bérrendezés. Megszűnt a jegyrendszer, a béreket általánosan emelték huszonegy százalékkal, viszont az árak szinte inflációsan megugrottak, egyik-másik terméké a kétháromszorosára. Akkor indult meg nagyobb arányokban a termelőszövetkezetek alakítása, elvben önkéntesen, nagyon hangoztatták, mindig csak arról írtak: önkéntesen. A gyakorlatban viszont látnom kellett, hogyan. Úgyszólván minden utamról hosszú leveleket írtam a központi bizottságnak. Hogy itt vagy ott rendőrök verték be a parasztot a szövetkezetbe. Hogy ebben a vidéki üzemünkben pofozzák a munkást, rendőrrel fenyegetik, ha nem hajlandó „önként" megfelelő összegű békekölcsönt jegyezni. Ott meg hamis eredményekkel ugratnak ki sztahanovistákat, haszontalan „többtermelésért" kapnak jutalmat igazgatók, főmérnökök, becsapják az országot. Benne voltam én a harc sűrűjében, a kulturális forradalom legizgalmasabb területén, a tömegmozgalomban. Ahonnan mindent lát az ember, ahogy mondani szokták: „alulról". Hittem, hogy véletlen mindaz, ami rosszat látok. Miért? Ilyen naiv voltam?

Az is igaz, minek tagadjam. Én is ügyeltem rá a kiadványainkban: ne érintsék azokat a bizonyos, „talán általános, de nem tipikus" problémákat. Hittem, hogy a valóság egyszerűbb is, mint amilyennek látom.

Miért? Részben azért, mert dolgoztam; éreztem,

hogy formálhatok embereket, érzéseket, ha csak egy csöppet is, de mindennap újra. Aki tehet, az már a munka célját látja, valami szebbet lát, mint csupán azt, ami van. Szerettem volna, hogy így lásson más is.

Azután hadd mondom el: a kulturális forradalomnak az az első pár éve igazán szép volt. Nekem talán a legszebb kor, egész pártmunkás életemben. A nullától az egyig nagy az út. Ott lehettem, ahol az első analfabéta cigánytanfolyamok megindultak. Az ám! Épp csak letelepült vándorló cigányok, sehogy sem akartak iskolába menni, féltek tőle, féltek a papíroktól, a himlőoltástól, mindentől. Hiszen megszokhatták életükben a szerencsétlen kitaszítottak, hogy félniük kell mindentől, ami hivatalos. És akkor Borsodban egy kedves, okos tanító kitalálta: ő majd zenetanfolyamot szervez, megtanítja kottát olvasni őket. Az ám, kotta! Újabban a zenélési engedélyt csak olyannak adják, aki a kottát ismeri. Jöttek hát kottát tanulni. És a kotta mellett észrevétlen megtanulták az ábécét. Megszerették a tanítójukat, megszerették a tanulást. Ott voltam, amikor ezek a cigányok, a maguk vetette vályogból, fölépítették a kultúrházukat. Cigányos kiejtéssel szavalta egy öregember Petőfi versét, „A tizenkilencsedik sázsad költőihez"... Láttam a *Talpalatnyi föld* vetítését egy kis tanya meszelt hátsó falán. Tíz kilométeres körzetből jöttek az emberek, gyalog. Életükben először láttak „mozit". Volt, aki nem hitte, a ház körül kereste: hová bújtak a szereplők?

Hagyjuk ezt, soha végére nem érnék. Hagyjuk, mert ha elmesélnék most száz epizódot — az emlékezet szálára fűzve, követné egyik a másikat, biztos, hogy százig meg sem állnék —, hány újabb száz jutna eszébe az olvasónak... Mert sokan vagyunk, és sokan emlé-

kezünk. Tudják-e vajon a fiatalok, mi volt az a kulturális tömegmozgalom az ötvenes évek elején? Csak a műkedvelők: színjátszók, táncosok, énekkarok, képzőművészek, több mint százezer ember. És hányan dolgoztak a tizenhatezer könyvtárban? Akik munkapadtól munkapadig vitték a könyvet, és a falvakban házról házra, és a népművelési autókon tanyáról tanyára. A folyton cipekedő, a kockás füzetbe ormótlan betűkkel kapirgáló öreg meg fiatal „kultúrmunkások"... Tudósok és diákgyerekek, akik a megyeháza dohos pincéjében évszázadok óta halmozódó iratokat, nyomtatványokat böngészték, katalógusba foglalták... Félelmetes, mennyit! És milyen váratlan kincsek! Százesztendős katonai ügyészségi irattári anyag: „kommunista perek" az Alföldön a Bach-korszakban! Mesterlegények, akik bejárták Németországot, Észak-Olaszországot, Franciaországot, hazajöttek, hozták az eszmét. Ott voltak a bűnjelként lefoglalt könyvek, s ami érdekesebb: a kézzel írott jegyzetek. S a jegyzetek közt: versek. A honvágyról, szerelemről, fogdáról. Mi lett velük? A négyéves, hétéves várfogságok után, a költő szabólegényekkel, Marx gazdasági tanait emlékezetből kivonatoló kőművessel?... Azután az előadások és tanfolyamok, ezerszám, az egész országban. Történelmi, irodalmi, természettudományos előadások, átképző tanfolyamok és munkamódszerátadás; Szabad Föld téli esték; az első mintakertek, agronómus szakkörök; közismereti és politikai tanfolyamok, nyelvtanfolyamok, zenetanfolyamok — ki győzné sorolni, hány tízezer vagy százezer orvos, tanító, mérnök, munkás áldozta idejét, erejét örömmel? Örömmel, mert kimondhatatlan öröm volt az a pezsdülés. Még nem diplomáért, a legtöbben csak azért, mert tudni vágytak, mert annyi

évük múlt el hiába keresésben, tudatlanságban, sötétben. Most egyszerre ott cikáztak, kerengtek mind, a kicsi mécslángok burájában, ezerszám. Mi pedig vittük a fényt, hogy minél több legyen... A bejáró munkások, a vándorlók, az ám! Nekik ne jusson? Hát könyvet vittünk a várótermekbe, énekeltünk meg szavaltunk a vonaton, és diafilmes előadásokat tartottunk esténkint a legelhagyatottabb munkásszállásokon... Ki ne tudna mesélni róla, a sok százezer, aki abban a munkában részt vett? Csak úgy emlékezzünk arra az időre, mint a politikai hibák és gyalázatos bűnök korszakára? Igazán tudom, milyen hibák meg bűnök voltak. De még azt is tudom, mennyi ostobaságot követtünk el a nevelő munkában, bizony. Menynyi félműveltség, jóságos ég! Előadók, amúgy a szakmájukban derék emberek, kényszeredetten „ideologizálták" a mondanivalójukat, milyen Prokrusztész-ágy volt nekik az az úgynevezett „marxizmus"! Nem fölszabadítója, hanem kegyetlen fékje a gondolatnak... Ez is volt. És az is volt, hogy a legüdébb ötletet is elmechanizálták a bürokraták: lett belőle szép jelentés meg „kipipálás". ... Az is volt, hogy kocsma lett a szép kultúrotthonból meg nyilvánosház, mert a színjátszók ősz rendezője és az ifjú sztárok amolyan „művészéletet" éltek. Volt ilyen is. Mégis az a fontos: forradalom volt. A politikában pedig már alig érzett a forradalom, hiszen az életnedvét szívta ki a személyi kultusz, az eleven lényegét: a demokratizmust. De itt, a kulturális forradalomban megvolt. A mozgalom valóban — mozgalom volt; a népiségnek nemcsak az elvontságai, hanem plazmája is megvolt.

Engem az a munka egészen elfoglalt, minden gondolatomat, érzésemet, ne csodálja senki! Mert József

Attila, Bartók, Szentgyörgyi Albert, Szilárd Leó, Kandó Kálmán, Korányi Frigyes — ez is magyar kultúra. És a több mint félmillió teljes analfabéta, a másfél millió félanalfabéta a tanyákon, a patriarkális, szinte ösztönösen ősi és szűzi módon tudománytalan mezőgazdaság — ez is magyar kultúra. Hát lehet még ennél jobban feszíteni a végleteket? Igen. Most kitárul a lehetőség az emberek előtt, és van, aki él vele, van, aki nem él. Aki pedig ilyen körülmények közt marad el félanalfabétának, akinek még mindig minden öröme csak a meccs, a fröccs meg az ulti, az a mi új műveltségi térképünkön — hát még a holnapi műveltségi térképünkön! — szárazabb sivatagban él, mint valaha. Ezt láttam már, és láttam, mennyire nem is csak a kényelem meg lustaság meg tudatlanság tehet róla. Milyen sok függ ebben a munkában az embertől, egyetlen jó, lelkes pedagógustól. Láttam, mit tehet, valóban és hatékonyan, aki akarja, érti. Lehetett nyugtom? Nem tudtam betelni az örömmel, hogy már az ország lakosságának huszonöt százaléka olvas. Szép, szép. De a hetvenöt százalékra gondoltam, amelyik még nem olvas. És hogy miért nem olvas! És hogy mit veszít vele!...

Persze, amikor olyan mélyről kezdünk, hamar látni az eredményeit, és az lelkesít. Persze, talán sehol annyi megszállott, annyi szent, annyi őszinte forradalmár, legalábbis azokban az években, mint a kulturális tömegmozgalomban. Az pedig viszi, ragadja magával az embert.

Hogy voltak közben álmaim? Álmomban szobortervei? Voltak. Szó szerint, mert visszatérő álmom volt, hogy mintázok. Hányszor ébredtem úgy, hogy ujjam közt éreztem a ceruzát, szenet, a retinámon még ott

foszladozott a nyoma egy vázlatnak? Negyvenegy éves voltam, negyvenkettő, negyvenhárom... Negyvenötéves koromig nem is gondoltam rá, hogy múlik az élet. Ha valahol a fiatalokról beszéltek, még mindig magamat is beleértettem. Bizony, néha tisztelettel szóltam őszülő férfiakkal:ráncos homlokukat, sorstól és szenvedélyektől szántott, éles szögletekkel, sötét vonásokkal formált arcukat néztem. És megdöbbentem, amikor kiderült: egyidősek vagyunk. Harmincöt éves koron túl nagyon futnak az évek mindenki életében: hát még aki harmincöt éves korában érte meg a felszabadulást; s azóta annyi mindent, olyan sűrítve, hogy nem ért rá többé meglátni egy nyári délután csöndjét vagy egy tavaszi reggel fényreflexeit; soha többé; mert be volt osztva, hogy azon a tavaszi reggelen kilenckor értekezlet, s addig még el kell intézni a napi postát, mert be volt osztva: azon a nyári délutánon három községet kell végiglátogatni, s estére visszaérkezni a megyei székvárosba, megbeszélés, reggel korán indulás tovább...

Nem voltam vak, sem süket. Megírtam azokat a hosszú jelentéseket a központi vezetőségnek. A „véletleneket". Amit annak hittem. És nemcsak én. Más is véletlennek hitte, mert ő meg Sztálinvárost építette. Ismét más véletlennek hitte, mert a Keleti Főcsatornát építette.

Én tanulni és tudni vágyó embereket láttam magam körül. És világossághordozó embereket. Akik tanulnak, azok bíznak a jövőben, és akik tanulnak, holnapra okosabban formálják azt a jövőt. Egy bányában éltem át azt a bizonyos sztálini műszakot. Láttam a kényszeredettséget is, a hisztériát is, meg az üres kivagyiságot is. Mégis hittem a jelszavakban, és hittem a

lelkesedésben. És hogy valamit megérzett, megértett még a legvastagabb bőrű, a legfáradtabb, legcinikusabb is. Ma pedig már leírni sem merném azokat a jelszavakat, azokat a lelkesen megtapsolt brigádfölajánlásokat, hogy „Sztálin elvtársnak négy csille szenet!". Olyan, mint a megfakult fölirat egy pókhálós, hideg teremben. Azt hittem, hogy teljesítjük a fölemelt ötéves tervet, azt hittem, hogy megépítjük a földalatti gyorsvasút első vonalát 1954-ig, azt hittem, hogy emelkedik az életszínvonalunk. Pedig a feleségem panaszkodott az árakra. Villamoson jártam Budáról a szerkesztőségbe, és a villamoson, aki csak ülőhelyhez jutott, az mind olvasott, tanult. De még aki állt is, kezében könyv, zavarják, taszigálják, próbál egy oldalt elolvasni mégis, amíg leszáll. Az én pártiskolám növendékei ugyanígy tanulnak, olvasnak reggelenkint. Tegezzük egymást, minden gondunkat megosztjuk, vidám, jó esténk az a heti találkozás. Javasolom: menjünk kirándulni. Jön valamennyi, hozza a férjét, feleségét, gyerekét is a Nagykevélyre. Javasolom: nézzük meg közösen a II. Magyar Képzőművészeti Kiállítást. Mind eljön, hozza a férjét, feleségét. Ők kérik utána, tartsunk „extra" szemináriumot a kiállítás megbeszélésére.

Én pedig túlhordom magamban a szobortémákat, a dombormütémákat, elfelejtem a rajzot, amely reggel még álmomból a retinámon maradt egy pillanatra. A kényszerű „nyugalom" tíz hónapjában nem tudtam mintázni. Megpróbáltam, belefogtam, „Rákosi a Szemák-tanács előtt", nem ment. Másnak sem ment volna. Egyebütt tipródott minden gondolatom, előbb tisztáznom kell magam!... Most meg: egy szabad óra, egy esős vasárnap délután... Néhány rajz. Egy-

kétszer már az agyagot is fölraktam. Azután kiszállás, jelentés, értekezlet, vita, mire megnézhettem, a rongy is kővé száradt rajta... De már hatszáznál több képzőművészeti kör működik az országban!

1951 őszén, ott, a II. Magyar Képzőművészeti Kiállításon, futottunk össze Bélával. Két nagyobb szobra volt kint: a „Hengerész" és a „Gyapotszedő lány". Mind a kettőt megvették, egyiket a honvédség, másikat valamelyik minisztérium. Valamikor mesebelinek hangzó összeget kapott értük és buzgó elismerést a lapokban. Nekem a kisplasztikája, főként az érmei jobban tetszettek. Eredeti, érett munka. Meg is mondtam. Azt viszont szóval sem, hogy a két nagyszobra fellengős, akadémikus, síremlék, dekoráció, de nem szobor. Elértette mégis a dicséretet. Az arca megvonaglott: „Mit csináljak, ez kell tinéktek! Nem az érmeim, nem is az, amit még tudnék!" Engem a tanítványaim, őt meg egy újságíró kereste. „Most már igazán össze kellene jönnünk egyszer..."

Hát így elfelejti az ember a barátait?

Ma már tudom: a barátságok, az igaziak, fiatalkorban köttetnek, mint az igazi szerelmek, amikre egy életen át jó ízzel emlékezünk. Fiatalkorban. S talán majd még öregkorban egyszer, ha megérjük. Ma már tudom, olyan barátom, mint Béla nincs, és aligha lesz több. Jóban-rosszban, vitákban és harcokban, mégis ő a barátom. Hiszen volt úgy, hogy semmi sem kapcsolt már össze, sem világnézet, sem közös szórakozás, gyakori találkozások, érdek meg éppen sohasem. Barát. Nem harcostárs, nem munkatárs, hanem mindennél több: csak barát, és annak éppen elegendő. De abban az időben, amikor nem értünk rá megállítani a nyári délutánt meg a tavaszi reggel pillanatát, a barátnak

sem jutott idő. Nem is hiányzott? Kitöltött mindent valami más, több-e vagy kevesebb? Nem véletlenül töltötte ki az életünket az, ami kitöltötte, hanem, mert kellett.

„Össze kellene jönnünk..." És föl is írtam az új műterme címét, telefonját, ő is az én hivatali telefonomat. Aztán végül is úgy jöttünk össze, jó fél év múlva, hogy beválasztották a képzőművészeti sorozatunk szerkesztő bizottságába. Ez a szerkesztő bizottság ugyan nem sokat ártott a „kollektív, demokratikus munkastílusnak", de azért az alakuló ülést még megtartottuk. A kiadóhivatal igazgatója elmondta terveinket, a szerkesztő bizottság hozzászólós tagjai hozzászóltak; illik, ha már megitták a konyakot és a feketét. Hozzászóltak, egyik okosan, másik után; egyik utópisztikusan, másik valahol a szemétben bogarászva; egyik az egész szocializmus ügyét a képzőművészeti kultúrától tette függővé, másik a festők és grafikusok anyagi problémáit bolygatta; volt, aki csak összevissza habratyolt. Mindegy, udvariasan meghallgattuk, még jegyzőkönyveztük is a fölszólalásokat. De valahogy mintha megegyezés lett volna közöttünk: ennek a sok szép beszédnek meg sok buta beszédnek soha senki semmiféle hasznát nem veszi.

Hanem akkor volt egy órám, Béla is éppen ráért. Nyárelő, és olyan hirtelen jött szép idő: a szeszélyes, hűvös tavasz után egyszerre kiszínesedett a város. Gyalog mentünk a Margit-híd felé. És akkor megkérdeztem, miért volt az a keserű fintor, meg hogy „ez kell tinéktek", mi az, hogy „ti", hát nem „mi" volnánk?

— Ti már régen mindenkinek csak „ti" vagytok, sőt csak „ők" vagytok. Csodálom, hogy nem veszed észre.

— Nem. És azt hiszem, mégiscsak a reakciónak vagyunk mi „ők".

— Akkor én, úgy látszik, reakciós vagyok.

— Mi történt veled?

— Úgy tudom, veled is történt egy és más.

— Ahol gyalulnak, ott forgács is van... Akad néhány csibész meg ellenség ebben az országban. A párt igazságot szolgáltatott.

— A párt! És hogy igazságot szolgáltatott... Mondd, ha már beszélgetünk! Nem látod, kik irányítják a képzőművészeti életünket? Csak a magam világáról beszélek, azt ismerem. De pedig tudnék neked apámékról is mesélni, meg a falumról, mert jártam otthon nyáron, és tudnék neked a munkásokról is mesélni, mert képzőművészeti kört vezetek a Kénsavgyárban... De csak a magam szoros világáról beszélek. Van a minisztériumban néhány, talán jó szándékú kommunista, akiknek azonban a képzőművészetről fogalmuk sincs; azután körülöttük néhány „szakember", akiket jól ismerek a főiskoláról; megragadta a vörös lobogót, majd a munkásság menetoszlopa beviszi a Pantheonba. Van közöttük úgynevezett kisnyilas is, de hát nem ez az érdekes. Ha tudta volna 1944-ben, hogy veled barátkozom, és hogy mi folyik a műtermemben a Guggerhegyen, minden bizonnyal följelentett volna. Akkor mi most mártírok volnánk, akkor ő most Nyugaton boldogítaná a hazafias szobor- és képtermelő ipart, vagy mosóporcímkéket tervezne. De hát pechünkre nem tudta. Ezért aztán ma tőle függ, hogy kitől mit vásárolnak az állami megrendelők. Minél üresebb, minél bombasztikusabb, minél akadémikusabb giccset, jövőbe vetett archaikus mosolyokkal — hiszen annál jobban hasonlít az élenjáró szovjet kép-

zőművészetre, és annál ordítóbb benne a tartalom! Mondd, Sanyi, ezért vitted a bőröd a vásárra? Ezért hagytad el a hivatásodat, ezért éltél és élsz? Hogy szaklektor légy egy kiadóhivatalban, havi ezerötszázért vagy mennyiért? És akkor még azt mondod, hogy néked a párt igazságot szolgáltatott!

— A fizetésemből és a feleségem fizetéséből tisztességesen megélünk. Magad sem hiszed el, amit mondasz. Azt látod, hogy egy kisnyilas ott ül a minisztériumban vagy hol. Én meg azt látom: olyan körülményeket tudtunk teremteni, hogy még az a kisnyilas is szocialista kultúrpolitikát csinál, nem tehet mást.

— Ha neked jól van, akkor jól van. Csak engedd meg, hogy valamit vitassak. Szerinted „forgács" az, ami veled történt. Véletlen.

— Úgy is van.

— Akkor „véletlen" és „forgács" talán az is, ami az öreggel történt?

— Miért? Mi történt vele?... Nyugdíjba ment. Munkácsy-díjat kapott tavaly. Olvastam, hogy szép megrendelései vannak Sztálinvárosban...

— Valóban kapott Munkácsy-díjat. És valóban ki tudtunk verekedni neki nem megrendeléseket, hanem egyetlen domborművet Sztálinvárosban. A főiskoláról pedig nem ment nyugdíjba, mert hiányzott egy éve, hogy nyugdíjjogosult legyen. A főiskoláról annak rendje-módja szerint kirúgták.

— No?!

— „No" bizony! És tudod, miért rúgták ki? Azért, mert 1947 nyarán ünneplő kórussal és virágcsokorral belépett a kommunista pártba. Ha nem lépett volna be, ma is taníthatna. Ő azonban nem tudott ellenállni a rábeszélésnek, virágcsokornak, miegyébnek. Azon-

kívül való igaz, hogy csinálta, amit megrendeltek, hiszen élni kell, de mindig baloldali volt. Szerintem rátok szavazott már 1945-ben is. 1949-ben jött a párttisztogatás, és az öreget szépen kitisztogatták a pártból. Kiderült, hogy az apja földbirtokos volt. Már olyan kurta nemes földbirtokos. Annak a földbirtoknak ő épp annyi hasznát vette, hogy tanulhatott. Kiderült az is, hogy nem olvasta sem az *Anti-Dühring*-et, sem a *Tőké*-t, egyáltalában — igaz, ami igaz — a marxista elmélethez nem sokat értett. Következésképpen mint osztályidegen és képzetlen elemet kitisztogatták a pártból. Jelzem: amikor beléptették, akkor is tudták, hogy az apja földbirtokos volt. És tudták, hogy marxista műveltsége nincs. A pártiroda tájékán fennen hirdették, hogy a tisztogatás semmi összefüggésben nincs a hivatali állással. Mindössze arról van szó, hogy a párt tömöríteni akarja a sorait vagy mi. Ezt mondták hétfőn. Kedden már azt mondták: igen, igen, de a főiskola nagyon kényes hely, itt az ifjúságot nevelik, a jövőt, a főiskola ideológiai műhely, és hasonló szépeket mondtak. Én kiprotekcióztam, hála neked, hogy ne kelljen a pártba lépnem. Én tehát maradtam a főiskolán. És bennmaradtak még sokan mások is, pártonkívüliek. De az öreget, ha már a pártnak osztályidegen és ideológiailag képzetlen, akkor nem hagyhatták meg a tanszékén, ugyebár. Egy éve lett volna hátra a nyugdíjazásig, annyi türelmi időt sem kapott. Kinyekkentették, mint a pinty. Meg kell, hogy mondjam egyébként: Adyt vagy Petőfit ugyanúgy kitisztogattátok volna a pártból. Hiszen osztályidegen mind a kettő, és a marxizmushoz sem ért. És ez még nem is volna baj. Csak az volna baj, ha utána a költészetből is kitisztogattátok volna őket. Mit szólsz hozzá?

— Mit szólok? Örülök, hogy a Munkácsy-díjjal némiképp már jóvátettük... Egyébként szégyellem magam érte. Ez azonban még nem jellemző a rendszerre és a pártra!

— Nem jellemző?! Tudod, hány ilyen esetről hallottam? Nem jellemző a pártra...

— De hát ezt nem a párt csinálja, ez egyes kis stréberek...

— Hallgass rám, Sanyi! Egy rendszerre soha nem az a jellemző, hogy mit csinálnak benne a zsenik, és mit a rablógyilkosok. Egy rendszerre mindig az a jellemző, hogy mit csinálnak benne a középszerű emberek. Einsteinből Einstein lett az átkos kapitalista rendszerben is, és attól a kapitalista rendszer még ugyanolyan átkos. A rablógyilkosból rablógyilkos lesz a szocializmusban is, de attól még a szocializmus nem rablógyilkosokat termelő kor. A végletek nem jelentik soha egy társadalom kémhatását, legföljebb csak módozataikban jellemzők a korra és társadalomra. De már a középszerű ember, az igenis a társadalmat méri! A nyilasság azért volt aljas, mert gyilkosokat és potenciális gyilkosokat nevelt a középszerű emberek sokaságából. És ti? Önző karrieristákat, bármiféle aljasságra, igazságtalanságra kész szolgákat neveltek a középszerű emberek sokaságából. Én azonban ismerek néhány tisztességes kommunistát, például téged. És tudom, hogy ezt nem ti akarjátok. Vagyis tudom, hogy ti szubjektíve ártatlanok vagytok abban a mérhetetlen sok aljasságban, amiről majd mesélek, a falumból is, a kőbányai üzemekből is. Az ám, de akkor fölteszem a kérdést: ki tehet róla? Ha nem szubjektíve az egyes kommunisták, akkor objektíve a rendszer. Amelyet létrehoztatok!

— Nem igaz. Objektíve a múltbol maradt sok teher, objektíve az a tény, hogy átmeneti társadalom vagyunk, és szubjektíve az, hogy kevesen vagyunk kommunisták, hogy nem lehet mindenen rajt a szemünk, hogy sok a csirkefogó, aki visszaél a nevünkkel!

Béla azután hosszasan mesélt, mintha csak gyűjteménye volna belőle, mintha csak lesné, hol talál érvet ellenünk. Én is érveltem, a magam életével, a saját diákjaival is: hány jutott volna be közülük a főiskolára azelőtt?

Nem győztük meg egymást.

Milyen sokat is írok a politikáról! Míg az életemről akarok beszélni. 1947-ben fiam született, három év múlva kislányom. Hát ilyen csekély szerepet játszott az életemben család, apai érzés, hogy szinte csak így, mellékesen jut eszembe?

Akikre tartozik, tudják, hogy nem.

Férj voltam és apa, nem rosszabb, mint más. Az enyéimnek — ahogy már lenni szokott — a legjobb. Örömöm és gondom, mint más apának. Évezredek óta, évezredek múlva. Időnkint a testvéreimmel is találkoztam. A családi összejövetelek lezajlottak, evéssel, ismerősökkel és emlékekkel. Ha félóránál tovább kellett volna beszélgetnünk négyszemközt, feszengtünk és untuk volna. Voltam testvér is, mint bárki más.

A mi korunkban, úgy látszik, a politika volt a legérdekesebb, amiről az ember, ha életéről kell számot adnia, beszélni tud. Így lehet. Alig hinném, hogy valamilyen különleges, „született" politikusalkat volnék. Dehogy.

Akartam a jót, a tisztességet, az emberhez méltó életet. És szerettem volna szobrász lenni.

13

Balatoni vasárnap

1953. július ötödike, vasárnap. Még jó, hogy az aratási kánikula ott ért, a Balaton partján. Végtelen nyár; az ember tudja, hogy tél is jön utána, elképzelni mégsem tudja. Mint a mese: úgy emlékszik a télre... A világ fölött megállt, és álltában remegett a levegő. Benne pára és a páránál finomabb por, oldottan kéknek látszik olyankor minden: a ragyogó felhők, az ég, a víz, a túlpart, a túlparton szaladó vonat fekete füstje is. Kékesen sárgállottak az üdülő parkjában a platánok párducfoltjai, kékesen zöldellt a pázsit, és a tűzliliomok kékesen piroslottak. Megfürödtem, vagyis jócskán begyalogoltam a víz alatti homokbuckákon, föl, le, föl, le, míg elértem az igazi mederszélig. Végre már nyakig ért a víz, végre már hűst is éreztem odalent, nem csak azt a lágy, meleg pocsolyát. Ott akkor úsztam egyet magamban, de mire partig gyalogoltam megint, alig maradt a fölfrissülésből. Sietve árnyékot kerestem. Lehasaltam a fűbe, az is csak meleget tudott az arcomba lehelni; de mégsem mint a napsütött homok: hajnalban locsolták. Ebéd utáni csönd szunyókált az emeletes pavilonokban, az ablakok tárva mindenütt. Az egyikből szólt a rádió. (Jellemző talán a fáradtságomra, talán a másokéra is, de arra az egész időre meg a körre, amelyben mozogtam: nem beszéltek politikáról az asztalnál. Várták a kommentárt „fölülről". Én meg későn keltem, újságot nem láttam.)

A népművelési főosztály tárcaközi anyagot készített elő az üdülők kulturális munkájáról, megbíztak engem is: járjam egy hétig a Balatont. Szívesen vállaltam, „kikapcsolódásnak" is, fáradt voltam és igen rossz bőrben. (Bár, ha meggondolom: napi négy üdülő kulturális munkája... Ha mindenütt csak két órát töltök és közbül csak félórát az úttal, de néha vonatra kell várnom, másutt a kultúrosra vagy az üdülő vezetőjére, míg megjön a kirándulásból vagy a tanácsházáról, vagy éppen áru érkezett... Mindegy, mégis más munka ez, mégiscsak itt a Balaton, estére lemoshatom az izzadságot, reggel is úszom egyet, mielőtt munkába kezdek. És vasárnapra már csak ezt az egy üdülőt hagytam. Katonai üdülő, hatalmas, gondozott parkban, tucatnyi különálló, emeletes épület, valóságos kis város. Lehetnek vagy kétezren itt, váltott turnusokban; száznál több alkalmazott: szakács, kertész, szobalány, csónakos, egészségügyi szolgálat, és persze könyvtáros, mozigépész, mit tudom, hány művelődési „felelős".)

Kimerítő hónapok voltak mögöttem. Március elsején a megrendítő hír: Sztálin súlyosan beteg. És másodikán este: halott. Rendkívüli taggyűlések, hivatali gyászülések, üzemekben a gépek megálltak, a központi szerelőcsarnokban ennyi meg ennyi ezer ember... Nálunk, a szerkesztőségben, csak harminc valahány. Mindegy, tudtuk: százmilliók, túl országhatárokon és túl rendszerek határain, az egész világon. Hiszen alig múlt három éve: hosszú vonatok szállították az ajándékot Franciaországból, Észak-Európából, Ázsiából, a hetvenedik születésnapjára, mindenhonnan... Ma már olyan hihetetlenül hangzik: meghal egy államférfi, és gyászolnak népek, nemcsak olyan

egyperces néma felállással, nem is csak úgy, hogy idegen, sőt ellenséges országokban megállnak a vonatok a nyílt pályán a temetés órájában, hanem hogy sírnak az emberek. Ahogyan személyes halottért sírnak. Mert sírtak az üzem központi szerelőcsarnokában az ezer munkások és nálunk is az a harmincvalahány ember a szerkesztőségben. Sírtak. Elkezdte valaki az orrát fújni, szemét törölgetni, hangosan szipogott a másik, aztán ez is, az is elbőgte magát. Volt, aki fölállt, kiment, úgy rázta a zokogás. Aztán visszajött sápadtan, homlokán, halántékán nedves a haj: szégyellte a gyengeségét, megmosakodott, ivott egy pohár vizet, megnyugodott, úgy jött vissza... Stréberség? Tömeghisztéria? Lehet, az is. De sokkal inkább mégis az, ahogy a „keresztények sírnak, és mélyen szomorkodnak" nagypénteken, vagy ahogy a zsidók sírnak ama bizonyos jeruzsálemi falnál. Történelmi sírás volt. Vallásos és történelmi sírás. Egy embert úgy tiszteltünk, hogy már nem is egy ember volt: az emberiséget, saját magunkat tiszteltük benne. Lám, én többször is jártam Moszkvában, soha nem láttam színről színre, de még ma is, ha erre gondolok, olyan hihetetlen; és így van vele a mi nemzedékünk: mi láttuk Sztálint, személyes ismerősünk volt, nemcsak képével találkoztunk lépten-nyomon. És hogy azonosult harcunkkal, békénkkel, vágyainkkal, kudarcos újrakezdéseinkkel és győzelmeinkkel. Ezt ma már nem értik, magunk sem értjük, nagyon messzire vinne a pragmatikus magyarázat. Nagyon messze vinne, és nem is hiszem, hogy amit — például — a lélektan olyan szépen, tételesen szillogizmusokba foglalna, egyéb volna ügyesen fabrikált dogmánál. Genetikusan többet érthetünk belőle. Gondoljuk meg: az istenített gazember Olaszor-

ságban; az istenített tömeggyilkos Németországban; nem is csak politikai, hanem vallási isten a japán császár; és a kisistenek sokasága: Quisling, Szálasi, Franco, mind-mind a többiek, csupa gonosz erő, csupa vér és láng, az elszabadult, a már nem is titkolt, a már alkotó filozófiának hirdetett gazság. Mi állt itt ellen? Talán Weimar? Talán a francia forradalom kicsit már avas ízű klasszicista frázisai? (Amelyek alatt, mint a nyűvek a rohadó bőrön, turkált, furkált és bűzlött a korrupció?) Talán az angol szabadság nagyképűsége? Szabadság, amely a fél világnak gyarmati sors? Szabadság, ahol mint Gullivert a törpék cérnaszálai, úgy kötik gúzsba az értelmes embert a tisztes szokások? Szabadság, amely nem is próbálta soha, nem is akarta, hogy világszabadság legyen belőle? Sőt, büszkén vallja, hogy igenis csak ott, csak azon a szigeten érvényes, akire érvényes. Ez állt volna ellen? . . . A válságban, munkanélküliségben szétbomló világ, úgy látszott, nem ismer többé alkotó rendet, csak dicsőített kényszert vagy kapitulációt. Alkotó rend itt csak egy volt: a szovjet ötéves tervek. Ők Hitlert mondtak, és mi ráfeleltük: Sztálin. És mivel a nevét sem ejthettük ki hangosan, ráfeleltük: Józsi bácsi. Úgy beszéltünk róla, mint kedves vidéki rokonról. T 34-esek dübörögtek, ágyúk és katyusák pokoli zenéje szólt; Európa erdeiben s a legmohosabb, legsűrűbb, legemeletesebb erdőkben: a nagyvárosokban, az éjszaka csöndjében lélegzet-visszafojtva fülelő szabadság boldogan mosolygott: Józsi bácsi . . . Külvárosi nyomorúságban: Józsi bácsi; szökevények rettegésében: Józsi bácsi; haláltáborok eleven csontvázai közt: a legszebb, a lehetetlen — Józsi bácsi. Aztán a győzelem szárnyas angyala, aki fehér ruhájában a berlini repülőtéren leszáll. Aztán hazánk haj-

nala, aki traktorok szántotta földön, friss pirosba öltözött gyárkémények fölött, magasfeszültségű áramvezetékek repeső karjai fölött áll mosolyogva, biztosan, mint az önmagát sokszorozó tudomány, technika, munka, mint az egyetlen osztály, amely szabadságot hirdet mindenkinek, amelyre azt mondta egyszer a költő: „Ti vagytok az új isten" — ott áll egy személyben. Közben a háborútól sértetlen amerikai tőke ráteszi kezét az épp csak kiszabadult Nyugat-Európára. Közben már falná mohón Ázsiát, csak beletörik a foga. Háborút indít Koreában, s nem tudni, nem világháború-e. Sűrű szemű hálót terítenek ránk mindenfelől, hadi támaszpontok és katonai szövetségek hálóját, atomhalállal fenyeget, halálnál rémesebb sugárzással, amelytől ezernégyszáz éven át szülnének torz gyereket az asszonyok, borzalmas és értelmetlen mutációit a teremtésnek. Ezzel az életre nem való lidérccel rémít a fölkelő reggel, ez a lidérc kíséri nappalainkat, már csak éjszaka álmodunk jó szagú karácsonyról, szegény, de biztonságos odúkról, gyerekkorról, az élet biztonsága csak éjszaka látogat meg minket. Ritka szép álomban. És a megmentő illúzióban: hogy mégiscsak ott áll Józsi bácsi az őrhelyén. Az ő szavában, hogy ha „összefogunk és kezünkbe vesszük a béke ügyét"...; a puszta létében: hogy igenis erősek vagyunk, mert egyek vagyunk... Így is próbáljunk visszagondolni rá, mert ha nem gondolunk így is, akkor azt kell hinnünk, hogy hülyék voltunk. Pedig a hülyeség nem gyógyítható! Igenis, tudjuk: csak a forradalmi hatalom bizonytalansága, zsenge újdonsága, csak az teremt ilyen isteneket; és tudjuk: romboló istenségek ellenében támadhatott minálunk ez az építő isten, amit annak hittünk. Hazug és gyilkos legendák szülték ezt

az ellenlábas legendát minálunk, amely megpróbált igaz lenni; igaz is volt, míg hinni tudtunk benne. Amíg hittük, hogy az az isten mi vagyunk: az osztály és a forradalom. Sztálin megcsalta ezt a hitünket. S majdnem azt mondanám: szerencse; könnyebben ocsúdtunk. Nem is lehetett másként: az ellentmondást — a hazugságot — hivatalában hordozta. A munkásosztályhoz a személyi diktátor ugyanúgy nem illik, ahogy a forradalomhoz a talpnyalás.

Volt, amint volt: egy korszak múlott el Sztálinnal. Egy korszak múlását éreztük dátumhoz, órához kötve, pontosan, a temetése napján. Sírtunk, mert az elmúláson sír az ember, az elmúlás mindenképpen tragikus, hiszen az élet kísérője az elmúlás, az élet párja, szinonimája. Sirattuk a magunk fájdalmas fiatalságát, a töméntelen áldozatot, félelmet és hősiességet, mindent, ami volt és elmúlt; és féltünk is, mert az újtól, tudjuk, még ha várjuk is — félünk. Ilyen a természetünk, ilyen még az állati természetünk is.

Talán a leghihetetlenebb, mégis elmondom: minden rosszat, ami csak volt abban a korban, mi elválasztottunk Sztálintól. Aki pedig maga oka volt annak a rossznak. Vagy: annak a rossznak is. A reménység, hogy minden jóra fordul még, az is Sztálin volt. Illúzióinkban ez az az árnyalat, amelyre szégyen nélkül valóban nem gondolhatok. (Sztálin helyett szégyellem magam.) Börtönbe zárt barátom mesélte. Az önkény áldozataként került börtönbe, halálos ítéletet várhatott. De míg élt Sztálin, reménykedett: megtudja előbbutóbb „Józsi bácsi". És amikor 1954-ben már derengeni kezdett a börtönvilág is, már lassan eldőlt, hogy a törvénytelenséget nemcsak ezentúl nem tűrjük, hanem jóvá is tesszük; akkor is, ha ez nem államrezon,

akkor is, ha veszélyes, ha megrendülünk belé; jóvátesszük, mert utóbb csak az lehet az erőnk — akkor egy nap végre az a barátom látogatót kapott. És bár csak személyes dolgaikról beszélhettek, a látogató véletlenül megemlítette Sztálin halálát. Csak úgy: „Nem sokkal Sztálin halála után . . ." Ebből a kis időhatározó szintagmából tudta meg a rab, hogy Sztálin meghalt. És bármit mondtak azután, csak ez visszhangzott benne: Sztálin meghalt... Hát ha Sztálin meghalt, ki lesz akkor, aki megtudja? Hová lett akkor a reménység? Ez az ember a szadista rendőri fantázia minden gyötrelmét kiállta. Nem tudták megtörni. Horthy börtönében nem vallott, Rákosi börtönében nem írt alá hamis vallomást. Most sírt. Azután kiszabadult, mert Sztálin meghalt. És meg kellett tudnia, hogy a szabadulását Sztálin halálának köszöni.

Sztálin bűnei nem is mérhetők máson — sem ősi alkotmányok érctábláin, sem tízparancsolatok kőtábláin, sem örök emberségen, tisztességen, semmi máson nem mérhetők igazán Sztálin bűnei, csak ezen a mi határtalan bizalmunkon. Aki mosolyog rajtunk értetlenül, hogy akkor sírtunk, annak fogalma sincs az egész Sztálin-problémáról. Az valami hammelni patkányfogónak hiszi Sztálint, minket pedig naiv gyerekeknek.

Át kellett esnünk előbb a megrendülésen, hogy lezárult egy korszak. Mert Sztálin bűneiről még mit sem tudtunk, de hogy egy korszak lezárult, azt már tudtuk. És várnunk kellett, mi jön. Nem is várnunk, hanem tennünk, ami jön. És tudtuk, hogy azt nem tehetjük rutinból. Hiszen az érzékeny emberi történelmet operáljuk: helyt kell állnunk, és végeznünk a dolgunkat.

Május tizenhetedikére választásokat tűztek ki az országban. Mozgósították a budapesti pártmunkásokat vidékre. Engem is behívtak; a megbízó levelem abba a megyébe szólt, ahol első titkár voltam annak idején. Nem szándékosan küldtek oda, rá kellett jönnöm: a folyton cserélődő apparátusban már elfelejtették azt is, hogy egyáltalában megyei párttitkár voltam valahol. Sem tapintatot, sem tapintatlanságot nem kellett a megbízó levél mögött keresnem, legföljebb csak az öreg Freudot: valaki, tudat alatt, még asszociál engem ahhoz a megyéhez. Egyheti munka után vissza akartam adni a megbízást. Mert a megyémbeliek viszont még emlékeztek rám, vagyis a régi bizalommal fordultak hozzám, és amit mondtak, óhatatlanul sértette az utánam odajött s azóta is már többször változott vezetőket. Vagyis az a bizalom óhatatlanul bizalmatlanságba fordult a mi közösségünk és egészünk iránt.

És már az első héten különös dolgokat kellett hallanom.

De látnom is. A székvárosban két új üzem épült, és a régi alaposan bővült. Vagyis az iparosítással, munkaalkalommal nem volt baj. De a gyárak új épületeihez képest csúnyán megszürkült két év alatt az egész város. Piszkosak az utcák, vedlik a házak fala, mintha még a lakásokat sem takarítanák. Téli esőtől, korom-tól, portól piszkos ablakok. Így a főutcán, hát még a külvárosokban! Szép kertekben magasra pincézett, csinos kis házak álltak ott valamikor. Rájuk sem ismertem. Azután megmagyarázták: államosították a legtöbb magánházat, azt is, amelyikben csak egy család lakott. A többi meg fél az államosítástól, senki sem áldoz többé tatarozásra, festésre. Még a paraszt-

városban sem, ahol pedig húsvéti szertartás a meszelés, a színes csíkot meghúzni a ház aljában ... Gondnokságok alakultak körzetenként, nem volt pénzük. De hát hogyan? Mégsem tűrhetjük, hogy kilyukad az ereszcsatorna ősszel, és tavaszra mar lehámlik az egész homlokzat! Ha nincs pénze a gondnokságnak, miért nem segít, aki benne él? Nem az övé? Mégiscsak ő lakik ott! Megmagyarázták: nincs kisiparos. Elmentek a gyárakba. Páran szövetkezetbe tömörültek. A szövetkezet nem győzi, nem is vállalja. Elhívná hiszen az ember azt a bádogost, gyárban dolgozik vagy akárhol, mindegy, ért hozzá: két tenyérnyi darabbal befoltozná ... De nincs két tenyérnyi darab bádog, ha csak nem lopja. És nem jön el, mert megbüntetik kontárkodásért, internálják ... Még bántóbb, amit az egyik új üzem főmérnöke mondott: mire elkészült, már el is avult a gyáruk. Ásatag tervek alapján, mintha semmit sem fejlődött volna a háború óta a technika, ezerhatszáz ember állítja elő azt a mennyiséget, amelyet másutt ma már nem egészen háromszáz megtermel. Könnyen kiszámítható, milyen áron: vagy úgy, hogy keresete a negyedét sem éri el, vagy úgy, hogy lemaradunk a világpiaci versenyben csúfosan. Hát még a minőség! „Csak nyomjuk a termelést, mint süket az ajtót." Amúgy szép lett volna az üzem. (Bár a főmérnök azt is megmagyarázta: bizonyos gépeket már nem szoktak külön épületekbe zárni, hát még ilyen úgynevezett szocialista-realista görög templomokba.) Mégis, mondom, szép lett volna, hiszen friss a vakolat, friss a festés, buzgón tart még a társadalmi munkából is, hogy az udvar szegélykertjeit gondozzák. Hanem a munkások, kérdezzem csak meg: hogyan élnek! Nincs háttere az üzemnek. Amit a környékről csak fölszív-

hatott, azt fölszívta, de szívják közben a bányák is, az építőipar, minduntalan jönnek a toborzó brigádok, fogják az embert. Toborzó brigádot küldtek végül ők is Békésbe, Szabolcsba. Egyetlen munkásszállás épült, háromszáz embernek. Oda bezsúfoltak több mint hatszázat. Mondjam el, mit művelt az a hatszáz ember a zsúfoltságban, türelmetlenségben az amúgy sem valami masszív épület mosdóival, mellékhelyiségeivel? Pedig ezek még az arisztokraták, mert a többi a régi felvonulási épületekben kapott szállást: padlótlan, ideiglenes csűrök, egyetlen árnyékszék, azt is csak úgy ásták, hogy az építkezés idejére kitartson. A város lakossága hirtelen megnőtt a másfélszeresére. Mennyi az albérlő, ágybérlő, levegőtlen kamrákban, pincékben, mindenütt. És milyen áron . . .

A növekedés nehézsége, tudom. De hiába magyarázom, aki szenvedi, attól még szenvedi.

Házi agitációba mentem a szőlővidékre. Hegyközségek, szétszórt házak. Már szövetkezetben. Irtják is a szőlőt szorgalmasan: úgy metszik, hogy belepusztul a tőke, de legalább egy évben szüretelnek jócskán. Aztán majd kiszántják. Mire mennek a szövetkezeti műveléssel? A szőlőhöz nincs gép. Amelyik magányos paraszt még elbíbelődik vele, az adóját, beszolgáltatását úgy hozza be, hogy hamisítja a bort. A megyei mezőgazdasági osztály tudja, hiszen ordít a boltokban, mennyi cukrot és mennyi élesztőt vásárolnak szüret előtti hetekben a parasztok. Aki átveszi, régi borügynök. „Objektív mérőeszközökkel" dolgozik! Hiába zamatos és valódi ez itt, csak annyit fizet, amennyi a cukorfoka. Hiába tudja, hogy nyúlós massza, gombatenyészet, ecetágy, mit tudom én mi, de a legjobb esetben is csak lőre lehet amabból: a fokmérő megmutatja

neki a cukrot, kifizeti magas áron. (Persze, mondják, nem titkolják előttem gazda barátaim: jut abból a pénzből az átvevő zsebébe is.) Egyik azon sír, majdnem gyilkos lett belőle. Írtak rá két darab sertést. Hízóba fogott négyet. A kettőt rendjén beszolgáltatta. Szerencséje volt, a másik kettő is szépen meghízott. De kiderült, hogy hátralékos a község. Amikor épp a vágási engedélyt kérte volna. Hiába tiltakozott, elvitték a harmadik disznaját. Csakhogy még mindig hátralékos a község; megint nem kapta meg a vágási engedélyt a negyedikre, az utolsóra, ami a családnak lett volna. Azon a reggelen, amikor meglátta jönni a kisbírót, kezében a cédulával, kapta a villát, úgy állt ki az udvarra. A felesége és a főhadnagy fia fogta le. Mert főhadnagy a fia, szabadságra jött haza. Ez a szerencse. Mert az asszony nem bírt volna vele, és esküszik most is: megölte volna a kisbírót. Akasszák föl, nem bánja. Heten vannak a faluban a kommunisták, mind rokon. És igaz, mind a szövetkezetben, bár dolgozni még nem látta őket senki. Nekik nincs beadásuk, vagy legföljebb két pár csirke a háztáji után. Ő meg? Vásárolhat húst a boltban; vagyis: ha kapna! Húsvétra hoztak valami hentesárut, azóta ki sem nyitott a bolt. S még akkor szemébe röhög a tanácselnök, egyike a hétnek: „Ha egyszer hátralékos a község! A tenyeremről szőrt nem vehetek! Te kértél vágási engedélyt, van mit vágnod. Csak onnan vehetem, ahol van . . ."

Bizony, az egyik portáról annak rendje-módja szerint kidobtak. Csak az asszony volt odahaza meg a kisgyerek. A gyerek kiflit majszolt, az anyja meg szidta, hogy a drága kiflit kell adnia. Beszélhettem én annak ötéves tervről! Mocskosan átkozódva, én pirultam

helyette a gyerek előtt, hajtotta egyre a magáét. Milyen volt az ő kenyere, amikor maga sütötte odahaza! Jobb, mint az a kifli, többet ért! Ötven filléres kiflivel hogyan győzi? ... Most agitáljak itt a földalatti gyorsvasúttal? Vagy mivel?

Aznap este ünnepségre hívtak, valami családi esemény, többszörös névnap vagy mi, csak azt tudom, összejött a járási pártbizottság, a tanács vezetői, a kórház főorvosa, egyben képviselőjelölt, a katonaság, rendőrség. Az egyik nagyközség határában volt a bankett, erdős vidéken, két országút találkozása: régi betérő kocsma. Most hivatalosan a földművesszövetkezeté, de többnyire zárva tart. Erdei munkák idején egy-egy órára kinyit, pálinkát, bort vagy bambit mér, amit éppen kapott. Hanem hát erre az ünnepségre nagyon kicsinosították. Én meg fáradtan, kicsit borzadva is attól, amit átéltem; és hozták elém a birkapörköltet; de úgy ám, hogy ha beszélgettem, és meghűlt előttem az étel, már vitték is, hozták helyébe a friss, teli tányért. Megehettem volna egy kiló színhúst akkor vacsorára. Volt, aki meg is ette. És számolatlanul hozták az üveg borokat az állami pincéből: „Régi bor, ez még magánszektor, még valódi!" Megkérdeztem: ki fizeti a bankettot? Hát senki. Hiszen van, nem látom? Ahol ez termett, majd terem más ...

Akkor láttam, s ha nem láttam volna, nem hinném: elvadult házi disznót az erdőben. Sovány volt, hosszú fejű, hosszú lábú, egészen mint a vaddisznó. Az erdész vitt a kocsiján, agitációba mentünk, ő mutatta: elhajtják a háztól, nem kell, csak baj gyűlik vele, vágni meg úgysem engedik, csak kárnak szülje meg a malacát? Kihajtják az erdőre, aztán — „elveszett" ... Jókora darab öntözött terület is volt a megyénkben, rizsgazda-

ság. Feketén, rozsdásan állott rajta még a tavalyi tarló. De ahogy nézem közelebbről: nem is tarló! Mi ez?... Nem volt munkaerő az aratáshoz az állami gazdaságban. Hogyhogy nem volt, amikor húsz forint egy kiló hántolt rizs a boltban?! Kiderült: őriztették ősz óta, csősz vigyázta éjjel-nappal, hogy ne lopják. Pedig jelentkezett volna felesbe vagy negyedébe aratni, vasutas, tanító, paraszt, mindenki. Veszekedtem is aztán egy sort a megyei mezőgazdasági osztályon: „Hiszen még ha ellopják, az is a gyomorba megy, nem a földbe hull vissza penészedni! Hagytátok elperegni kétszáz holdon a rizst?!" Azt válaszolták: nem sérthették meg a szocialista elvet. Hát isten az az elv? Hát fontosabb, mint az élet? Öntözőcsatornákat ástak, földet árasztottak, vetettek, gyomláltak, rengeteg munka van a rizszsel. Nyáron aztán vitték az embert az új bauxitbányába, vitték az építkezésekre, Komlóra, Sztálinvárosba, elhiszem, hogy nem maradt őszre aratómunkás, elhiszem, hogy nem jön ide nyolcszáz forintért, aki a bányában, még külszínen is, megkap ezernégyszázat. De hát akkor rohadjon ott a rizs az elvért?!... A mezőgazdasági osztály kimutatja, hogy megtermeli bizony a megye, amit két évvel ezelőtt vagy bármikor. De láttam a furfangot: mit számolnak, hány cikket; azt, amit gép vet, gép arat, persze. És láttam a töméntelen „tartalék"-földet. Be is vallják: van vagy negyvenezer hold a megyében. Egy főhercegi birtok!... A tavalyi hullásból a vadkelést úgy dobolták ki aratásra a községi tanácsok... „A növekedés nehézségei." Tudom. De mikor tudom azt is, hogy milyen könnyen elkerülnénk!

Én akkor azt a bankettot elhagytam: „fáj a fejem". Elhagytam a bankettot, mert utáltam már a részeg já-

rási rendőrkapitányt, ahogy henceg: majd megtanítjuk! majd egy kicsit elbeszélgetünk! majd oda küldjük, ahol megzöldül! És tapasztaltam már, hogy nemcsak üres szó. Hiszen akikre támaszkodtunk annak idején: a szorgalmas szőlőművelő, híres állattenyésztő gazdák, de olyanok ám, akik bicskával verték ki a Volksbundot a kocsmából legénykorukban, és akik — ha parasztpárti, ha kisgazda — mindenképpen ízigvérig a mi emberünk volna: az egyik kulák lett, a másikat elhajtották a faluból, mert nem jó helyen állt a szikracsapó, mert poshadt volt a víz a tűzoltó hordóban, mert a sok kiszabott büntetést már nem győzte, hát otthagyott földet, mindent, most rakodó brigádvezető, a felesége meg villamoskalauz, mindegy, örül, hogy mehetett; mert Konrád János börtönben ül. Egy másik meg tíz évet kapott fegyverrejtegetésért. Beszélik a faluban, hogyan került hozzá az a fegyver...

Nemcsak ezt láttam, persze, nem igaz, rengeteg jót is láttam. Ebben a megyében, ahol valamikor a cigányokon kívül is vagy harmincezer analfabétát tartottak számon, most minden gyerek általános iskolába jár. És akik elvégezték, azoknak harmincöt százaléka tanul tovább. Láttam kitűnően vezetett állami gazdaságot. Igaz, ráfizetéssel dolgozik, de az a ráfizetés mégis nagy nyereség, ha nem is az ő könyveikben. Mert olyan törzstenyészetük van, egyáltalán olyan állatgazdaságuk, hogy abból megjavulhat az egész megye ugyancsak megritkult állatállománya, néhány év alatt. Meg láttam azt is, hogy ahol learatták a rizst, volt, hogy negyven mázsát arattak egy holdon. A világon sincs másutt ilyen rizstermés talán. És az új gyárak: lehet rájuk panasz, mégiscsak munkát talál itt most minden ember. Megtanulnak tervezni, szervezni, gaz-

dálkodni, s ha kell, majd kicserélik az elavult gépet is. Meg láttam ötezer holdon, a legrosszabb savanyú földeken olyan talajjavító munkát, alagcsövezést, csatornázást, amilyet a nagybirtokos nem győzött volna. Meg láttam új telepítésű erdőket. És igaz, hogy némelyek pusztítják a szőlőt, de mégis áll már a központi oltványtelep. És igaz, hogy a kórházi főorvos disznó módra leitta magát, annyian kocintgattak vele azon a banketton a képviselőjelöltségére; de azért abban a járásban azelőtt nem volt kórház, és a betegek kétharmada nem volt biztosított beteg, mint most. Így folytathatnám tovább a jót is, amit láttam. Megírtam a rosszat jelentésben a központi bizottságnak. Május 17-én eljöttek szavazni az emberek. Félelemből? Szavazhattak volna ellenünk is. Ha módjuk van rá, szavaztak volna más pártra is? Minden bizonnyal. De hiszem, hogy a régi Magyarországra igencsak kevesen szavaztak volna.

Ez a mostani munkám — hogy milyen is a kulturális szolgálat az üdülőkben —, ez sem volt éppen csupa öröm. Sikerült néhányszor tengelyt akasztanom buta emberekkel, fölfuvalkodott emberekkel és csibészekkel.

Mindjárt az első napon utamba került a belügyminisztérium egyik gyermeküdülője a somogyi parton. Megértem, hogy ebéd után volt, nem került elő mindjárt az üdülő parancsnoka, de az már piszkálta a csőrömet, hogy a kapu előtt várattak. Éberségből. Ugyan miféle titkot tudhat meg az ellenség egy gyermeküdülőben? Attól, hogy azoknak a gyerekeknek az apjuk történetesen a belügyminisztériumban asztalos vagy portás, vagy akár mondjuk, nyomozófőhadnagy? Fontoskodás. És óhatatlanul eszembe jut ilyenkor Béla

kedves mondása: „Ez az ország négyszázötven évet élt idegen megszállás alatt. Ilyen hosszú gyarmatosítást alig ismerünk a történelemben. Szükségképpen a betyárok és pandúrok országa lett. Az állam idegen volt, ellenség. Becsapni hazafias virtus. Úgyszólván tisztesség dolga, hogy az ember az állammal tisztességtelen legyen. Vagy pedig úgy szolgálja, mintha isten volna: idegen, ismeretlen hatalom. Betyár és pandúr egy tőről fakad. A romantikus betyárvilág és a romantikus pandúrvilág a romantikával elmúlt. Helyébe kapcabetyárok jöttek és léhűtő nyugdíjlesők, altisztek. És kapcabetyár meg altiszt együtt: mind csak azon van, hogy az embert irtsa az emberben." Tudom, borzalmas általánosítás. Nem igaz. De mélyén, ha elemzem, van valami: hogy paraszti, kispolgári ország voltunk, s ráadásul a hazátlan parasztok és kispolgárok országa... Igen, mint az epe ömlik föl belőlem sokszor a tehetetlen gyűlölet miatta. Állhatok itt a tikkasztó hőségben. Közben ott hűsöl a portán két vagy három „éber", nincs más dolguk, csak az, hogy be ne jussak „illetéktelenül". És jön már a negyedik: szikár, magas, idősebb férfi, de feltűnően fiatalos mozgású: bronzbarnára sült, markáns arc, hófehér haj, az a bizonyos szívdöglesztő, dekoratív „férfikor". Szivarok, italok, zsilettpengék, különleges cigaretták és olykor diszkrét gyógyszerek reklámjain látható külföldi folyóiratokban ez az arc. Jön a maga dekadens előkelőségében át az udvaron, meglát, fölfigyel, orrhangja pontosan illik hozzá: „Ki az?" És csak a fejével bök felém. És csak fejével bök felém az a tésztaképű fiatalember is, aki az árnyékban a porta falát támogatja: „Egy civil."

De a kutyaúristenit! Ide jutottunk?! „Egy civil" lettem negyvenhárom éves koromra? Egy izzadt, útipor

lepte civil, aki csak várjon a kánikula legcsúfabb órájában a kapu előtt, mert ez a belügy gyereküdülője?!

Végre jött aztán a parancsnok helyettese. Vizsgálta megbízólevelemet, kiküldetési rendelvényemet, a kocsi papírjait, a személyi igazolványomat. Hát jó. De amikor belépéskor fölszólítottak, hogy a fegyveremet adjam le a portán, nem tudtam tovább türtőztetni magam, megmondtam magyarán, miféle fegyvert viselek, és hogy azt nem szoktam a portán leadni. A parancsnok már szíves volt, kiderült, ismerjük is egymást, veterán. Megmutogatott könyvtárat, mozit, játékszobát készségesen. Aztán találkoztam még a diszkrét gyógyszerek reklámképével is, a sportpályán. Egy csapat gyereket tornáztatott. És magamban már bocsánatot kértem tőle, mert látnom kellett: jól ért a gyerekhez, játékosan, vidáman, de alaposan megmozgatja minden tagjukat. És mivel az igazságtalanságot szeretem jóvátenni, még ha csak gondolatban követtem el is, odaléptem hozzá, gratuláltam. Ekkor bizalmasan belém karolt, félrefordított, és a dekoratív fejhez, az előbb még pattogó vezényszavakhoz annyira nem illő kalmári szóval: „Ugyan, uram — kezdte —, ez itt egy bóvli! Látta volna! Nekem magániskolám volt a Svábhegyen. Azt nevezem fölszerelésnek, ami ott volt! Igaz, hogy oda nem ilyen kölykök jártak, és meg is fizették . . ."

A parancsnok meghívott egy pohár borra. Megkérdeztem:

— Mit gondolsz, attól, hogy történetesen nem vagyok belügyi alkalmazott, már csak „egy civil" vagyok? És attól, hogy „egy civil" vagyok, attól már megbízhatatlan is vagyok? Akinek meg állandó belépője van ide, az már megbízható?

— Tudom, mire gondolsz, sőt azt is tudom, kire.

— Nem gondolok senkire, általában mondom.

Begombolkozott nyakig: — Nem érted a mi dolgainkat. Akkor pedig, bocsáss meg, de ne szólj bele!

Harmadnap este, Hévízen. Táncmulatságra készítették a nagytermet a textiles üdülőben. Váltás utáni első szombat lesz, ismerkedési táncmulatság. Csak egy a baj: textiles üdülő, vagyis főként lányok, asszonyok, férfi csak néhány karbantartó munkás, öregek, a meleg vízért jöttek Hévízre. Ki lesz a táncos? Ajánlkoztam, hogy segítek rajtuk, beszélek a rendőrtiszti meg honvédségi üdülővel. A két parancsnok válasza egybehangzott: „Fegyveres testület csak fegyveres testülettel érintkezik." „De hát az elvtársak mik voltak, mielőtt katonatisztek meg rendőrtisztek lettek? Talán grófok?" „Parancs az parancs!"

Egyébként a fegyveres testületek üdülőiben mintaszerű volt nemcsak a rend, hanem a kulturális munka. Meglepett például, milyen jó ízléssel válogatott reprodukciós gyűjtemény volt mindkét helyen a falakon. Meg is dicsértem a klub vezetőjét. Haptákba vágta magát: „A dolgozó népet szolgálom!"

Különben nem is nagyon bántam, hogy visszautasítottak: elég nagy kerítő a Balaton, még én is az legyek? Mert bár csak a kulturális munkát vizsgáltam, szemeöltött egész üdültetési rendszerünknek néhány furcsasága. Így például az, hogy ki tudja miért, nem utaltak be férjet-feleséget együtt. Altiszti szellem? Ezeknek a kis bürokratáknak ott motoszkált a fejükben az íratlan szabály, hogy férj és feleség ne dolgozzék együtt. (Ami nem is biztos, hogy mindig okos elv.) Így aztán vigyáztak rá, hogy férj-feleség ne kerüljön együtt az üdülőbe. Nehogy összejátsszanak? Hallottam olyan érvet, hogy „jobban kipihenik magukat, és utána több

energiával tudnak termelni". Azokban az években illendőség dolga volt, ha nem is a sok munka, de a sok időtöltés a munkahelyen; és a minél több társadalmi munka, értekezlet, röpgyűlés meg egyéb; vagyis reggel fél hétre, fél nyolcra ott voltak munkahelyükön az emberek, és a hivatalokban például este kilencig, fél tízig, rendszeresen, mindennap. A házasságok tehát amúgy is meglazultak. Meglazultak emellett a házasságok széltében az úgynevezett Ratkó-törvény miatt. (Amelyről a névadó ugyan kevéssé tehet.) Védekező szereket nem árultak. (A sportolók bombaüzletet csináltak külföldről hozott pesszáriumokkal. Az egyik futballistánk lépcsőházában majdnem megismétlődött a „Róma 11 óra" című film nevezetes tömegkatasztrófája: az emelettől a kapualjig álltak sorban a pesti nők, majd leszakadt a lépcső alattuk.) A magzatelhajtást nem engedélyezték, ahol a szerelemnek gyümölcse mutatkozott, legyen az tizenhárom éves kislány vagy negyvenöt éves vénkisasszony: szülni kellett. Nem éppen gusztusos dolog erről beszélni, de hát benne él az ember a világban, sokszor kerültek szóba férfiak problémái baráti körben... Ha valaki napi tizenkét meg tizennégy órán át csak a titkárnőjét, csak a szemközti asztalnál dolgozó kolléganőjét, csak az overallban riszálkodó segédmunkásnőket látja, a feleségét pedig csak este holtfáradtan, reggel álommaszatos arccal; s ha megöleli az asszonyt, csöppet sem biztos, hogy találkoznak a vágyaik; és ha történetesen találkoznak is, miféle kielégülést ad férfinak, nőnek az olyan ölelés, ahol az orgazmus pillanatában: „jaj, vigyázz!"... Hát akkor bizony ez az egész dolog, ami regényekben meg viccekben meg fiatalkori emlékünk szerint meg Boccaccio novelláiban meg filmekben állítólag szép,

sőt gyönyörű, lassacskán olyan összemocskolt, olyan undorító ügy lesz, olyan lidércnyomás az ember egész testén-lelkén, hogy férfi, nő legjobban szeretné már kivágatni magát.

Van egy fiam meg egy kislányom, nem mi tehetünk róla, ha nincs több, szerettünk volna, az asszony is, én is négyet, ötöt. Ez, amit mostanában látok, hogy csupa egyke, sőt csupa egy se, megint sivár dolog. Miféle öncsonkítás, ha lemondunk a testünkből termett utódainkról, az életünk folytatásáról, autóért, öröklakásért, akármiért, anyagi kényelemért? Mi lesz az olyan fiatal házasokból negyven-ötven éves korukra, hetvenéves korukra? Kalitkában ücsörgő papagáj, de még annál is rosszabb. És persze, miféle öncsonkítás a társadalomtól, ha nem tud olyan erkölcsi légkört teremteni, és ha nem tudja pénzzel is megbecsülni az anyaságot. Viszont az a másik, a kényszerszülés, az is undorító. Altiszti szemlélet: „Csinálja, csinálja, de ne legyen neki öröme belőle!" De hát altiszti szemlélet a ló mindkét oldala mindenképpen, vagyis, hogy ami nem tilos, az kötelező, és ami nem kötelező, az már majdhogynem tilos . . .

Miért, miért sem, nyaralni az embereket, asszonyokat törvényes társuk nélkül bocsátották az illetékesek. Így aztán — mert hiszen az a két hét rövid idő és ki kell jól használni — már az első napon, de főként és legkésőbb az első szombaton, az ismerkedési táncestélyen kialakultak a párocskák. És aztán, két héten át „ami bele megy". Nem is volt más kikötés, csak az, hogy „de vigyázzon!" . . . Nem vagyok prűd, nem tartom minden körülmények között erkölcsösnek az örök hűséget, nem is nagyon hiszek benne. Ami azonban a kéthetes turnusokban a Balaton partján végbe-

ment, az már nem volt sem erkölcsös, sem erkölcstelen, az már kívül esett mindezeken a kategóriákon, az egyszerűen hisztéria volt. Hiszem pedig, hogy sok férfi meg nő kicsit a kedve ellenére csalta meg a házastársát, az első ismerkedési táncestély véletlene és a magasban trónoló üdülési felelős akarata szerint; szívesebben nyaralt volna a tulajdon házastársával. Talán sok házasságot rendbe is tett volna, kiszellőztetett volna az a két hét, amit gondtalanabbul egymásnak szentelhet férj-feleség. De hát mit csináljon az ember, amikor nem is torz elvek, rendszabályok, hanem egyszerűen a butaság ellen harcol? ... Levelet ír tapasztalatairól a központi bizottságnak. És örül neki, ha egy idő múltán azt látja, rendeletet hoznak: ha férj és feleség együtt akar üdülni, egyeztetni kell a beutalásukat. De hát miért kell nálunk mindenhez a központi bizottság?

Itt most, ebben az üdülőben, az első, akivel találkoztam reggel mindjárt: egy orvos ezredes. Nagyon ismerős, akaratlanul is köszöntem neki, pedig nyomban eszembe jutott, honnan ismerem. Fazekas főorvos úr! „Ilyen időkben, amikor véreink pusztulnak a keleti harctéren, csak kétféle embert ismerek: aki mozdulni sem tud, félig már halott, és aki fegyvert fog, hogy védje a hazát!" Járt, mint a páva, az extrazubbonyában, talán hipochonder vagy mi: olyan undorral nyúlt hozzánk, ha vizsgált. Különben jó orvos, meglehet; a hadsereg most a legjobb szakorvosokat igyekszik megszerezni ... Visszaköszönt, ment volna tovább, de úgy látszik, fölismert, volt hiszen egy kis összerúgásunk a daliás időkben. Én baka voltam, ő meg főhadnagy; azóta ezredes, én meg civil; igaz, a civil azért sok minden lehet ... Megállt, sőt barátságosan kezet nyújtott,

demokratikus néphadsereg vagyunk, és megkérdezte szó szerint azt, amit némi jogon én kérdezhettem volna: „Hát maga mit keres itt?"

Feküdtem a fűben, hallgattam a rádiót. Hogy a „Jó ebédhez szép muzsikát", vagy micsoda véget ért, és hogy most megismétlik közvetítésüket az országgyűlés tegnapi ülésszakáról.

A kerti úton: autó autó mögött, sokan jöttek le a dühös kánikulában, ha csak egy napra is, szabadulni. Autó autó mögött, szürke Pobedák, nagy ZIM-ek. És az autók mellett a sofőrök. Egy részük katonazsávolyban, de a többségük — minisztériumi, polgári alkalmazottak — csak olyan fél egyenruhában, amit a sofőrök kapnak szolgálatra: sötétszürke posztó. Izzadtak kegyetlenül. Tülekedtek, hogy az árnyékba tolhassák újra meg újra legalább a kocsit. Ha nem járt senki, körülnéztek, kigombolták a kabátjuk szárnyát, lebegtették. Miért nem hoztak fürdőruhát?

Aztán elfeledkeztem róluk. Először nem is az riasztott föl a gondolataimból, amit Nagy Imre mondott, inkább az, ahogyan mondta. Mert kialakult akkor már a fölolvasott beszédeknek valamilyen protokollhangja nálunk, előregyártott kész mondattagok, állandó jelzők, igekapcsolatok, kivált pedig bizonyos egyenhangsúly. Egyenhangsúly, igen, amely a politikai szónoklatnak sajátos, a köznyelvtől merőben különböző színt adott. Íme, néhány szabálya: ne az igekötőt hangsúlyozzuk, hanem a törzsigét. Tehát például ne azt mondjuk, hogy *el*fogyott, hanem hogy el*fo*gyott. Azután az egész beszédnek a tónusa legyen mélyebb, mint a természetes beszédünk, mélyebb és ritmusa lassúbb. Tanítók szoktak így beszélni, vagy még inkább óvó nénik a kisgyerekkel, idomítók az állattal.

Kérlelés van ebben a mély tónusú, lassú beszédben és egyben fenyegetés. A mély tónusból azután könnyű kiemelni azokat a mondatokat, amelyeknek a végén tapsot várunk. A politikai beszéd karakteréhez tartozik néhány retorikai fordulat. Költői kérdések, amelyeket azonnal meg is válaszolunk, nehogy véletlenül nyitva maradjanak, és az elmegyengék bemenjenek rajta. Például: „Lehetséges rend, elvtársak, ott, ahol fejetlenség és zűrzavar uralkodik? Nem, elvtársak! Ahol fejetlenség és zűrzavar uralkodik, ott nem lehetséges rend!" Még le is kottázhatnám. Mély tónusban, lassan, tagolva: „Fel*függesztheti*, elvtársak, valaki a *természet*, a *történelem* és a *társadalom* abszolút *törvényeit*?" Egy kissé világosabb tónusban: „Nem, elvtársak!" Ismét mély, kedveskedő és fenyegető tónusban: „A *természet*, a *történelem* és a *társadalom* abszolút *törvényeit* nem függesztheti fel . . ." És most, ha nem várunk tapsot, akkor továbbra is mély tónusban: „senki". Ha pedig tapsot várunk, akkor hirtelen magas tónusban, fenyegetően: „senki!"

Föl kellett figyelnem tehát, mert Nagy Imre normálisan beszélt. (Sokan úgy vélték ezért, hogy régimódi szónok, sőt, „az úrivilág parlamenti szónoklatainak a hangját hozza vissza".) Fölfigyeltem tehát, már az első mondataira, pedig azok még általánosságban lebegtek, a szokásos bevezető: eredményeink, sikereink. Nagyon meglepett, amit a népgazdaság további fejlesztéséről mondott: bírálata az ötéves tervről és kivált annak fölemeléséről, az éveken át folyt autarchikus gazdaságpolitikáról. Hanem amikor a mezőgazdaságra tért át, az már ugyancsak fölrázott. Végre kimondja valaki! Mintha csak a magam gondolatait hallanám, a tapasztalataimat, a jelentéseimet. (És nyilván ezer más or-

ságjáró kommunista jelentését.) Az is jó, hogy beszél a kisipar fölszámolásáról, nevetséges dolog osztályharcot folytatni a foltozó suszter meg a borbély ellen. Ránk üt vissza! Pár nappal előtte közölték néhány élelmiszer és iparcikk árának a csökkentését. Akkor ezt még úgy fogadták sokan, hogy „valamit teljesíteni kell a választási ígéretekből". Mások meg úgy kommentálták: fölösleget termeltünk, ezért dobjuk olcsóban piacra. Most kiderült, hogy megfontolt és tervszerű politika ez, amelynek már közvetlen célja az ember. Valahol benne van a Rákosi-féle „ne együk meg a holnapunkat!" jelszó bírálata... Lakásépítési terv, a túlórázás megszüntetése, városaink tatarozása! Amikor a törvényességről beszélt, már fölálltam, és közelebb léptem az ablakhoz: „Adminisztratív módszerek... Tűrhetetlen, durva, rideg és lelketlen magatartás... Rendőrbíráskodás... A kuláklistákat meg kell szüntetni... A kitelepítések hatályát megszüntetni..."

Egy ilyen kitelepítési ügyben magam is megpróbáltam eljárni. Egy vénkisasszony zongoratanárnő! Nem volt munkaviszonyban, ez igaz, magánórákat adott, fiatal lány kora óta. Csúnyácska volt, férjhez menni nem tudott, elvégezte a konzervatóriumot, mindig akadt néhány magántanítványa, valahogy megélt belőle. Bátyja elesett a fronton, magához vette a kislányát. Most másodéves bölcsész. „Mitgefangen, mitgehangen" — együtt laktak, tehát kitelepítették a kislányt is, félbe kellett szakítania a tanulmányait. Miféle osztályharc ez? Telefonáltam a pártközpont adminisztratív osztályára. Megkérdezték, milyen ügyben. Megmondtam. Szó sem lehet róla! Elkezdtem magyarázni, hogy egy szegény, öreg zongoratanárnő meg egy

másodéves bölcsész... Vegyem tudomásul, ilyen ügygyel nem foglalkoznak! Erre fölhívtam Révai titkárságát. Legalább öt éve, hogy nem találkoztunk személyesen, pedig ott dolgoztam hiszen félig-meddig a minisztériumában. De most kihallgatást kértem. A titkára megkérdezte, milyen ügyben. Megmondtam. „Ilyen ügyben Révai elvtárs nem fogad." „De hát értse meg az elvtárs, egy vénkisasszony zongoratanárnő, Kispesten..." „Figyelmeztetem az elvtársat, rendkívül súlyos következményei lesznek az elvtársra is, ha ilyen ügyben egyáltalában megpróbál közbenjárni." Én azért megpróbáltam még egyszer. Sikertelenül. És biztos, hogy nem ez volt az egyetlen ilyen ügy... Tudom, hogy a főváros túlnépesedett, ma is az. Nagyon megérteném, ha különböző kedvezményeket adnának például az olyan nyugdíjasnak, aki hajlandó vidékre költözni. Hiszen jól emlékszem, valamikor ez volt a nyugdíjasok természetes útja, sőt, vágyálma. Ma az összes nyugdíjasok feljönnének Pestre. És ez nincs jól. Ahogy másfelé is van: bizonyos büntetések mellékbüntetése legyen a kitiltás! Ma is ezt mondom. A garázdákat, dologkerülőket, tolvajokat, sikkasztókat, befolyással üzérkedőket, csalókat igenis tiltsák ki Budapestről. De még őket se ilyen módszerekkel!

Fölzaklatott a beszéd.

Fölzaklatott azonban olyan értelemben is, hogy egyben és másban nyugtalanított. Nagy Imre igen hangsúlyosan beszélt a kormány programjáról, gyakran hivatkozott a népfrontra, rendben is van, de miért nem ejt szót a pártról? Ezt a programot meg kellett hogy előzze valamilyen központi bizottsági határozat. Nem lett volna jó előbb azt a nyilvánosságra hozni? Kivált, hogy Nagy Imre új ember a miniszterelnöki székben,

és Rákosi helyébe került... Alkotmányos szempontból is vitatható, de politikai gyakorlatunk szempontjából sem valami szerencsés ez így. Az ötéves terv fölemelését pártkongresszuson határoztuk el. Hogy lehet az, hogy most a kritikáját nem pártfórumon, hanem az országgyűlésben halljuk először?...

Kicsit aggasztott néhány apró részlet is a beszédben. Például: „A kormány elsőrendű feladatának tekinti az egyéni gazdaságok termelésének felkarolását..." Fontos feladat, valóban, a mezőgazdasági termelésünk kétharmad része még egyéni termelés. De miért *elsőrendű?* Stilisztikai hiba? Helyes, hogy módot adnak az egyéni kilépésre és az erőszakosan összepofozott termelőszövetkezetek föloszlására. De hát vannak itt önként alakult, erős, jó termelőszövetkezetek, én csak tudom! Sőt, vannak spontán alakult termelőszövetkezetek, még nem is volt termelőszövetkezeti szabályzat, már megalakultak. Sok? Nem tudom. De akármennyi van, ez a jövő útja. És egy szocialista kormánynak az *elsőrendű* feladata mindenképpen az, hogy a közös gazdálkodást segítse. Ilyen hangsúllyal — félek tőle — úgy érti majd a parasztság: oszlassa föl a termelőszövetkezeteit, ez a „vonal"... Nem tudtam, menynyire pontos az, amit Nagy Imre a népiskolákról mond. Kicsit féltettem azonban a kulturális forradalmat, amely, úgy éreztem, túljutott már a népiskola fokán, már egyre inkább az általános középiskolát követeli, mindenképpen a középfokú szakiskolákat. Átesünk a lovon? Annak sem örültem, hogy Nagy Imre a Berlinben lezajlott júniusi eseményekre hivatkozott. Miért legyen az a látszat, akárcsak halvány látszat is, hogy megijedtünk? Hogy talán azért teszünk „engedményeket"... Talán a funkcionáriusokról mondha-

tott volna valami jót is. Mindennél jobban gyűlölöm a bürokratát. De nemcsak bürokraták vannak, sőt hiszem, hogy a többség Rákosi alatt sem volt bürokrata. Láttam, hogyan lehet még az embertelen, rossz rendelkezést is emberségesen végrehajtani... A fő az, persze, hogy egészében igaza van a kormányprogramnak. Így kell, ez a jó út! Szomorú, hogy hibákat követtünk el, de fölemelő érzés, hogy ilyen hamar... — hiszen az egész proletárhatalom mindössze négy éves, és ezek a hibák alig két évesek, az ötéves terv fölemelésével kezdődtek (így gondoltam)... — jó, hogy ilyen hamar rájövünk, kijavítjuk a hibákat.

Befejeztem a küldetésemet, és örültem, hogy egy ismerős őrnagy meghívott, fölvisz kocsin Pestre. Bemutatkoztam a sofőrnek, és megkérdeztem: miért álltak itt egész nap, a tűző melegben? A sofőr csak mosolygott, nem válaszolt. „Hát nincs a raktárban néhány kölcsön fürdőruha?" Az őrnagy leintett: „Szolgálatban vannak." „Hiszen egész nap csak ott ténferegtek!" „Akkor is." „De hát ez így embertelen..." „Ez katonaság. Egyébként praktikusan is érthető: bármikor riaszthatják, ott kell állnia készenlétben." „Akkor a főnökét is riaszthatják! És amíg az kijön a vízből, felöltözik, addig a sofőr is!" „Ezek katonai dolgok, kérlek. Nem értesz hozzá, ne szólj bele!"

Az őrnagy a Nagy Imre beszédet nem hallotta, nem is tudott róla még. Három hét óta járta a vidéki garnizonokat, fölszerelést, leltárt ellenőrzött kora reggeltől éjfélig, rohammunkában. Örült, hogy egy szombat-vasárnap lejöhet a vízre, és nem hall sem szolgálatról, sem politikáról. Elmondtam neki a program lényegét. Idegesen fészkelődött, folyton a sofőrre pislogott. Közbeszólt lefojtott hangon, hogy engem is suttogásra

késztessen. Értem, hogy izgatott, hiszen engem is fölkavart. De hát ez a kormány programja, miért suttogjak?

Pár nap múlva Bélával beszéltem. Összehívták a művészeti szövetségek aktíváit, a szokásos évadzáró megbeszélésre vakáció előtt; de most különösen azért is, hogy a kormányprogramról az emberek véleményét halljuk. A képzőművészekhez én mentem ki előadónak. Azóta jó párszor megfigyelhettük: bármi változás történik, az emberek a maguk személyes igazolását keresik benne. Hány „lezárt" probléma került újból napirendre. Igen, mi lezártnak hittük, és ezzel megoldottnak is. Roma locuta, causa finita — Révai kimondta a párt véleményét, és az emberek tudták, mihez tartsák magukat. Hallgattak. De a hallgatás még nem belenyugvás. Hát még hogy egyetértés volna! Én ezt akkor kezdtem látni, annak az estének a nyugtalan, szenvedélyes vitájában. És lehet, hogy naivság — csöppet sem féltem tőle. Sőt! . . . Újra napirendre kerül a hagyományok problémája? Helyes, beszéljünk róla, vitázzunk, ha kell, hónapokon, éveken át. A szocialista művészet közvetlen, szerves előzményeit adjuk oda a „polgári rothadásnak"? . . . A korszerű művészet kritériumát, csupán a tartalomban — ha még a tartalomban! —, de a témában kerestük . . . Igazuk van. Emiatt is egy szintre hoztuk sokszor a valódi tehetséget a hitvány stréberrel, epigonnal! Ez is áll. Persze, tudom: sok igaz vád és panasz mögött is ott a személyes érdek, a klikkharcok egész kuszasága. És azt is gyanítom régen: a tudományos világnézet a művészetek kényes kérdéseiben csak általában ha eligazít; a kortársi művek megítélésében pedig annyi kaput hagy nyitva egyéni ízlésnek, megszokásnak, múló divatnak, sze-

mélyi szimpátiának, ellenérzéseknek ... csodát ne várjunk tőle!... Mindegy, állunk elébe!

A szenvedélyes vitának őszintén örültem. A magyar értelmiségnek, de kivált a művészértelmiségnek nagy része már azelőtt is közel állott hozzánk, vallotta, hogy a néppel a népért, várta és vállalta ezt a mi forradalmi programunkat. De még a „polgárok", azok sem voltak burzsoák; bíztak még a francia forradalom eszményeiben, hiszen nálunk sohasem volt polgári szabadság, nem volt idő és mód rá, hogy a „liberté, égalité, fraternité" lejárassa magát. A nagy próbatétel idején ezek az emberek is úgyszólván kivétel nélkül hitet vallottak a fasizmus ellen. Ki az közülük, aki a régi világot visszavágyná?

Aztán még ott maradtak néhányan, félrevonultunk egy klubszobába, feketére, éjfél elmúlt, amikor hazaindultam. Csöppet sem voltam fáradt, sem álmos, igen erős kávét ittunk, Béla is szívesen jött gyalog velem. Kószáltunk, mint valamikor: egy sarkot balra, egy sarkot jobbra. Azután végig a Duna-parton. Bágyadt, sárgás, majdnem inkább vöröses apró fények, szomorú és sötét ilyenkor a város, éjfél után, de hiszen pirkad is már északkeleten. A Margit-híd budai hídfőjén találtunk még egy kocsmát nyitva.

— Csodálom azért a nyugalmad. Mi cz? Póz?

— Miről beszélsz?

— Hát hogy csak így odaállsz elibénk agitálni a kormányprogramért ...

— Azért ugyan nem kellett agitálni!

— Mindegy. Beszélsz róla, és ... még csak nem is mented magad, bocsánatot sem kérsz, vagy mi ...

— De miért kérjek bocsánatot?

— Ha nem tudod, akkor valóban ... miért is kérnél?

— Arra gondolsz, hogy hibákat követtünk el? Ki vette észre? Ki vállalkozik rá, hogy kijavítja? És hol van még párt, amelyik így kiállna az önbírálatával?

— Pasztellszínekben készült az az önbírálat.

— Ez?! Pasztellszínekben?

— Van ott több is, ahol ennyit bevallanak. Nem én mondom. Az egész város beszéli. De mindegy, nem is ez az érdekes.

— Te talán nem értesz egyet a kormányprogrammal?

— Dehogynem, sőt nagyon, nagyon is! Inkább azon csodálkozom, én meg mindenki, hogy ti egyetértetek.

— Miért ne? A mi programunk.

— A ti programotok! Amit a berlini fölkelés meg az erkölcsi, de főként anyagi csőd úgy kényszerített ki belőletek?

— Szamárság! . . . Nem értem, hogy lehetsz ilyen ellenséges, éppen most! . . . Megint meg kell hogy kérdezzem: egyetértesz a programmal?

Ingerülten kapta föl a fejét: — Persze hogy egyetértek! Még fölmérni sem tudod, mennyire. Épp csak nem hiszem, hogy végrehajtjátok, hogy végre tudjátok hajtani.

— Márpedig végrehajtjuk.

— Ezt a programot? Pretoriánusokkal?

Ejha! Erre mit válaszoljak?

— Gorombáskodni én is tudok . . . Ennyire korlátolt vagy? Ennyire nem ismersz minket? . . .

— Nagyon ismerlek!

— . . . Kiket nevezel pretoriánusoknak? A pártot, a kommunistákat? Ki hajthatja végre még ezt a programot kívülünk?

Hallgatott. Aztán vállat vont.

— Végül is . . . lehet. Tegnap még ugyanolyan lelkes rákosista voltál, mint amilyen lelkes nagyimrista lettél mára.

— Én kommunista voltam tegnap is, az vagyok ma is. Sem „rákosista", sem „nagyimrista". És Rákosi sem rákosista, Nagy Imre sem nagyimrista, hanem kommunista. Nem tudsz másban, csak személyekben gondolkodni, nem érted, hogy ez az eszméknek egy meghatározott rendszere és egy mozgalom, amely volt már, mielőtt ezek a személyek lettek volna, és lesz még, amikor . . .

— Jó jó, ne is folytasd, kérlek, ne folytasd! Bocsáss meg, de tudom, amit elmondanál, tudom előre. Arra figyelj, amit én mondok. Mert amit én mondok, azt nem tudod előre, az valami más. Sőt, az valami. Először is: a kormányprogramot valóban az egész ország lelkesen üdvözli. De szinte hőmérővel lemérhető ennek a lelkesedésnek a foka, itt és ott. A ti lelkesedésetek, már megbocsáss, amolyan kötelező lelkesedés, mint például a tapsaitok. „Pártfegyelemből." De nézd meg, hogyan lelkesedik, minden „pártfegyelem" nélkül, a munkás! Meg főként a paraszt! És majd figyeld meg, hogyan lelkesedik a polgár. Az ám! Ha úgy tetszik, a „reakció"!

— A reakciónak, ha kell, a fejére ütünk, és megérti, hogy ez nem az ő programja!

— Jó, jó, ne szólj közbe! Mondtam már, tudom minden ellenvetésed. Majd odaképzelem. Hol volt Nagy Imre mostanáig? Félreállítva. Nyílt titok. Közte és Rákosi közt az ellentét nagyon régi. Ismerek valakit, aki Nagy Imre munkatársa volt a háború alatt . . . Hidd el, mi pestiek, az ilyesmit jobban tudjuk nálatok! Ti megszemélyesítitek azt a „Pártot", mint valami jóistent.

Eddig ment előre a maga útján, most kicsit megállt, körülnézett: „Ej, ni csak, hiba történt, kicsit elkevertem, nosza, javítsuk ki!..." Szó sincs róla! Ez a harc igen régóta folyik a pártban, a vezetők között, odakint is! Berlinben kitört a botrány, kitörhet bármikor itt is, sőt, ki is tört. Csak itt még nem nyilvánosan. Kiderült, hogy Nagy Imrének volt igaza. Hát akkor jöjjön Nagy Imre, osszuk meg a hatalmat!... És mit gondolsz, ebbe majd belenyugszanak, ebbe a megosztott hatalomba?

— Nem tudunk vitázni, Bélám, két malomban őrölünk. Te a politikát még mindig valami úri huncutságnak vagy minek tartod.

— Nem úri huncutságnak, hanem egyfajta emberi tevékenységnek, amelyből, köszönöm, én nem kérek részt. Nem is értek hozzá. Pontosabban, nem is akarok érteni. De az emberi lélekhez, ahhoz értek, azt hiszem. Nem hiszem el, hogy bárki önként, jó szívvel a hatalomról lemondjon. És nem hiszem el, hogy valaki, aki a hatalom abszolút birtokában tevékenykedik, őszintén elismerje a maga hibáit, ne azt keresse minduntalan, hogy még a hibákat is igazolja. Ezt nem hiszem. Mondom: ismerem az embert.

— Mi kommunisták, úgy látszik, valóban különös emberek vagyunk.

Kicsit várt. — Helyes, igazad van, két malomban őrölünk, jobb, ha nem folytatjuk.

Másról beszélt, a maga személyes gondjairól. Elkészült végre a rekonstruált kohászati vállalat homlokzatának domborművével. Ez volt az első nagyobb állami megrendelése. „Hazánk a vas és acél országa." Hamis oszlopsor fölött timpanon: meghatározta nemcsak a kompozíció formáját, hanem a stílusát is. Lát-

tam a modell fényképét a művészeti folyóiratban. A timpanon hegyesszögében fekve dolgozó bányászok, a csaknem mezítelen ábrázolás valóságszerű is és egyben klasszicizáló. Középütt, a csapoló kohász figurája, a nehéz azbesztköpenyben, ugyancsak klasszikus reminiszcenciákat ébreszt. Az elrendezést is az antik timpanonok emléke inspirálta.

— Most itt állok a „vas és acél országával"!

— Mi bajod? Azt hiszem, igen jól megoldottad.

— Ahogy mondod: megoldottam a házi feladatot!

— Nem kell szégyenkezned miatta.

— Nem? Hát taknyos iskolás vagyok én?... A kompromisszum mindig szégyenletes.

— A szolgálat, ha jó gazdát szolgálsz, sohasem szégyenletes.

Már megnyugodott, mély hangján beszélt.

— Jó, jó, ne vigasztalj! Hanem figyelj rám, Sándor, jegyezd meg, amit mondok: sok ember járt így, ahogy én. Ma este, abban a teremben, sok ember érezte ugyanazt, amit én. Hogy szolgáltunk, talán tisztességes szándékkal, de valahogy mégiscsak megalkuvással. Én és a hozzám hasonló nem politizáló emberek, művészek, de talán vannak ilyenek mérnökben is, orvosban is, tanárban is... Most azt mondjátok, hibáztatok. Mi pedig úgy érezzük: veletek hibáztunk. És még annyi mentségünk sincs, mint néktek, mert hiszen nem vagyunk hivők. Nehezen fogja megbocsátani az a sok száz, ezer vagy tízezer nem politizáló ember, aki így vagy úgy veletek politizált mégis, nehezen fogja megbocsátani nektek azt a kompromisszumot, amit saját magával kötött. Én is ezt érzem. Könnyebb volna a lelkem, ha a leckét nem oldottam volna meg olyan „bravúrosan", ha elutasítják, ha másnak adják, ha szegé-

nyen, foltos nadrágban, szakadt pulóverban, fülig agyagosan, állami megrendelés nélkül, azon a szobron dolgozhatnám odahaza a műtermemben, amit magamban „az érzések ambivalenciájának" hívok... Rodin „Fugit amor"-jának kicsit a párja, kicsit az ellentéte. Majd meglátod. Mert megcsinálom! Most majd megcsinálom, szégyenkezve, hogy nem ezt csináltam, hogy helyette a „vas és acél országát" csináltam, az isten b... meg titeket!

Hazáig kísért, már megenyhült, a régi Béla volt megint, a barátom. A gyerekekről beszéltünk, családi ügyekről, régi emlékekről. Elbúcsúzott.

— Tulajdonképpen... örülök neki, hogy ilyen könnyen, ilyen megrendülés nélkül tudod folytatni. Nem értem ugyan, de örülök, hogy így van. Igazán.

Miért nem azt kérdi: megrendültem-e, amikor az előtt az átkozódó parasztasszony előtt álltam? Amikor annak a szerencsétlen kispesti zongoratanárnőnek a dolgában senki sem állt szóba velem? Vagy amikor belefáradtam már a tapsba, és tudtam, körülöttem is fáradt már minden hát, minden tenyér, miféle ostobaság ez, csak így tudjuk kimutatni a szeretetünket, ezzel a hisztérikus „lelkesedéssel"...? Azon megrendülhettem volna inkább, ha már valamin. Hányszor hallottam még utóbb is, szememre hányták nagy megrendülők, hogy hazug póz a rendíthetetlenségem. Én meg azt hittem inkább, hogy az ő megrendülésük hamis póz. És lehet, hogy mind a ketten tévedtünk.

Ma már tudom: az ember habitusa — igen, a testilelki habitusa, hiszen a jellemünk és sorsunk eredendő determináltsága ott van már az arcunk vonásán is, ott az apánk, nagyapánk arcának vonásán, és nem kis részt követel az életünkben... — tehát habitusunk,

jellemünk, tetteink, sorsunk egymást szorító, nyomó, összefogó, „rendszertelen rendje" nagyon szigorú építmény. Az alap, amit az őseinktől kaptunk, és az alap látható része: amit a szülői háztól kaptunk; azután magunk folytattuk, és minden tettünk tégla lett abban az épületben; az előre meghatározottnak és a választottnak szervesen összeépülő rendje irreverzibilis tulajdonságokat hoz létre bennünk. Ezek az irreverzibilis tulajdonságok tovább determinálják a tetteinket, s egy napon kiülnek még az arcunkra is. Ilyen tulajdonságom nekem, hogy higgyek a tetteim bármi csekélyke, de mégiscsak valamelyes társadalmi értékében. Hogy tehát harcoljak a jóért, amit annak ismertem föl. Ilyen irreverzibilis tulajdonságom a fegyelem is: hogy alárendeljem magam a közösség érdekeinek, a többségi akaratnak. Igen, ez a fegyelem soha le nem vethető jellemvonásunk, amikor eltöltöttünk tíz, húsz évet vagy többet a mozgalomban. Mert ezek a tulajdonságok mind beépülnek, be tudnak épülni abba a falba, ráférnek arra az alapra, amelyet hoztunk. (És amelyen az egyik sor tégla, szinte észre is alig vehetően, de jelzi már, hogy ott harcolunk a közösségben.) Hoznak azonban magukkal némely tetteink furcsa ragadványvonásokat is. Olyanokat, amelyek kiütnek abból a falból, nem akarnak megmaradni benne, és bocsánat a képzavarért, de mintha viszketnének, nem hagynának békén, hogy előbb-utóbb kidobjuk. A személyi kultusz a mi pártfegyelmünk szerves és irreverzibilis vonását egy sor ilyen ragadvánnyal, ilyen „viszketős", ilyen be nem építhető, idomtalan valamivel toldotta meg. Hogy részvétlennek mutatkoztam, „pártfegyelemből", hisz nem mondhattam meg annak az ismerősnek, aki a kitelepített zongoratanárnő ügyében

járt hozzám, hogy elutasítottak, szóba sem álltak velem, nem lázíthattam, tehát „a párt alapjában véve becsületes és helyes intézkedéséről" beszéltem, türelemről beszéltem, hülyeségeket beszéltem, kínlódva, izzadva. És nem mondhattam meg annak a szerencsétlen parasztasszonynak, hogy én a bajáról jelentést írok majd, védeni fogom őt meg valamennyit, hanem „pártfegyelemből" süketen hangzó vigasztaló szavakat mondtam: még mindig jobb, mint régen, amikor a földesúr meg a botosispán, meg Dózsa tüzes trónja meg fityfene... És izzadt a hátam kínomban. Mint ahogy izzadt kínomban, a lázadó ízlésem miatt, a vastapsok végtelen hosszú perceiben... De nem szóltam fegyelemből, és csináltam fegyelemből. Ragadványvonások! Örömmel szabadulunk tőle, kommunisták, mint a bogáncstól, mint a viszketős kosztól, nem a természetünkben van, semmi köze egész forradalmi múltunkhoz, semmi köze még a pártfegyelemhez sem, véletlenül került oda. Örömmel szabadulunk tőle, nemhogy megrendülnénk! Éppen czért, amikor választani kell, olyan pontosan tudjuk már, mi a jó politika, és hol hibás a mechanizmus. Nem is kell sokat gondolkoznunk rajta, legtöbbször pontosan és közvetlenül érezzük. De megtanultunk várni türelemmel, megtanultunk cselekedni okosan. Mert nekünk nem a gesztus a fontos, hanem a tett; vagyishogy az életünk hatásos, eredményes legyen, és a hatásában, eredményében legyen az életünk szép, jó, igaz. Nem pedig a formájában csupán.

Elutasítottam Béla érveit, és elkergettem magamtól a bénító, bántó gondokat. De pedig történt azokban a napokban néhány dolog, ami újra meg újra fölidézte

bennem, már akkor, keményen és kegyetlenül azt a beszélgetést.

Több helyütt föld-visszafoglalásra indultak a kulákok, több helyütt kezdték szétszórni a termelőszövetkezet közös vagyonát. Egy községben a volt csendőr felöltötte a régi egyenruháját. Megvillant bennem a gonosz gyanú: kinek áll érdekében, nem provokáció vajon?... Azóta, sajnos, tapasztaltam, hogy a régi egyenruhák bizony előkerülnek minálunk a naftalinból elég hamar. Az ellenségnek is megvannak tehát a maga gyógyíthatatlan tökfilkói. Szerencsére! Ezt is megtanultam. De ha provokáció volt az a nyírségi csendőregyenruha, hát ugyancsak pórul jártak vele a provokátorok, mert azt a csendőrt a falu népe agyonverte. Tehát ezt is megtanultam, soha többé nem is felejtem. Mert vannak itt még nyilasok, az ám, még nyilasok is, itt van az árnyékban a reakció minden koszos hulladéka. De azt is tudom, hogy a többség, az agyonverő többség hol van.

Azután szombaton, éppen egy héttel Nagy Imre parlamenti beszédére, Rákosi tartott beszédet a Vasas székházban. És bárhogy próbálta összeigazítani mondanivalóját a „kormányprogrammal", a jó fül kihallotta belőle, hogy igen, igen, a szöveg ugyanaz, de a zenéje más. És ahogy bántott az a „más" Nagy Imre zenéjében is — apróságok, néhány pici hangsúly —, úgy bántott, és minek tagadjam, még jobban bántott néhány nem is apróság, nem is csak pici hangsúly a Rákosi beszédben.

Azon a nyáron ismét falura mentem. Most már nyugodt szívvel a volt megyémbe. Sőt, két „volt megyémbe" is: ahol születtem, meg ahol megyei titkár voltam. Menteni kellett a közös gazdaságot, mert valóságos

hisztéria tört ki, egyszerre mindenki azt hitte, hogy kényszerrel vitték be a szövetkezetbe. Ott is, ahol a szövetkezet jó volt, ahol az egyéni gazdálkodást lassacskán el is felejtették, hiszen még eszközük sem volt már, lovuk, ekéjük, semmi — meg kellett magyarázni az embereknek: mit akarnak, szerencsétlenek, nem értik, hogy mégiscsak a termelőszövetkezeté a jövő; nem értik, hogy ha néhány évig talán valami előnyük lenne, dolgozva látástól-vakulásig, feleséggel, gyerekkel, hajtva még a nyolcvan éves aggastyánt is, amíg keze, lába bírja, visszatartva gimnáziumból, egyetemről a fiút, aki tanulni szeretne, ha így, nagy kínnal, néhány évig jobban jövedelmez talán az a tizenkét holdjuk — az ország nem él meg belőle! Ez az ország, amelynek minden négyzetkilométerén több mint száz ember akar élni, s egy nemzedék múltán száznegyven is, hogyan tengődjék, ha százból legalább ötven kell hozzá, hogy csak a húst, tejet, kenyeret, bort, ennivalót előteremtse. Egy iparosodó, urbanizálódó, hallatlanul finom munkamegosztással, hallatlanul intenzíven termelő világban hogyan élhetünk meg, ha nem koldussoron, az ősi ekével, pár lóval, hogyan?! Meg kellett magyarázni, akik már félig átestek az operáción, ne.keljenek föl a műtőasztalról, hányszor akarják végigszenvedni a változás válságát?... Nem volt könnyű. Az átabotában fogalmazott rendeletek miatt, Nagy Imre miatt, a volt kisgazdák, parasztpártiak miatt — tudom, hogy egyszerűsítve mondom, de akik átélték, megértik —, a buta romantika miatt, hogy Kertmagyarország, hogy „intenzív művelés csak kisparaszti parcellákon lehetséges". De nem volt könnyű a régi mechanizmus miatt, ostoba funkcionáriusok miatt sem. Velem küldték „párba", népnevelni, a

megyei rendőrkapitányt. Szóltam. menjen haza, öltözzék civilbe! Hogyan, hiszen a hivatalában volt civilben, oda inkább úgy jár; az egyenruhát éppen az agitálásra húzta föl! Így pedig én nem megyek. Hát pedig akkor nincs igazam, mert én akkor nem ismerem a parasztot, ő ezt jobban tudja, jó az egyenruha, meg jó az a revolver az oldalán . . . Ilyen is volt, eleget káromkodtam miatta. Meg bámulatos nagy pálfordulások is! Ugyanaz a megyei osztályvezető, aki a szocialista elv érdekében lábon hagyta megrohadni kétszáz hold rizstermését, ugyanaz lett a leglajbisabb kisgazda egyszeriben. Nemhogy hagyta volna, amit a parasztok maguktól akarnak, de verte szét a termelőszövetkezetet maga is. Nem várt, hogy az a maradó mag összeforrjon újra, s hogy mennyien lesznek, milyen erőben. Nyúzta őket a tervükért. És hogyan?! Bizony, majd fölpofoztam egy pimasz ügynököt: másodosztályú árunak vette volna át a termelőszövetkezettől azt a hízott sertést, amihez ő maga szállította első osztályú áron a süldőt. Gyönyörű, tiszta állatok, öröm nézni, olyan egészségesek, százhúsz-százhuszonöt kiló valamennyi az előírás szerint. Ugyanakkor az egyéni gazdák mangalicáit átvette első osztályúnak. Hát igen, az egyéni gazda megkeni, megosztja vele a differenciát, fele ide, fele oda, a termelőszövetkezet nem teheti. És az a hólyag megyei osztályvezető csak vállat vont rá: hagyjuk, most ez a vonal, segíteni kell az egyéni parasztot, a termelési kedvet! Segíteni, persze, de nem így!

Ősszel, mire visszatértem, az osztályunkból önálló vállalat lett. Megkértek, ideiglenesen vegyem át a vezetését. Ugyanakkor meghívtak a minisztérium kollégiumába. És mivel sem a baj, sem a megtiszteltetés

nem jár egyedül, kooptált a budapesti pártbizottság. Hivatkozással a kerületben elért, úgy mondták, szép eredményeimre, megbíztak, szervezzek főiskolai típusú esti tanfolyamot a marxizmus–leninizmus oktatására. Egyszerre érezni kezdtük, milyen baj, hogy hiányos — de még hiányosan is rossz — a marxista műveltségünk. Itt nő már mögöttünk az új nemzedék, amely úgy-ahogy, de mégiscsak éveken át tanult filozófiát, politikai gazdaságtant, párttörténetet, s közben az iskolaigazgató, ahová majd tanítani kerülnek, meg a gyárigazgató, az üzemi párttitkár, ahol majd dolgoznak, egyre hátrább marad hozzájuk képest. Sok volt a dolgom, látnom kellett, fontos a munkám. Talán nem hittem fontosabbnak, mint amilyen. Örültem, hogy csak ideiglenes igazgatónak neveztek ki. Még mindig melengettem a magam terveit? Még igen . . .

1954 tavaszán elkövetkezett a párt harmadik kongresszusa. Küldöttnek választottak. Váratlanul behívtak a pártközpontba. „Az elvtársat méltatlanul megsértették, mellőzték . . . Tudjuk, hogy az új politikának őszinte híve . . ." Közölték, hogy jelölni szeretnének a központi bizottságba. Akivel beszéltem, célzott rá, hogy Nagy Imre bizalmas embere. Úgy gondoltam: a legjobb helyen mondom el néhány aggályomat az új politika végrehajtásáról, a pálfordulók hirtelen túlbuzgalmát, vedlett bundájú politikusok tülekedését, lejárt ideológiák hirtelen ön- és közrehabilitását, parasztromantikát, nacionalizmust . . . Figyelmesen meghallgatott: „Hát igen, persze, ez már vele jár. Meg kell értenie . . . A fő veszély mégiscsak a szektásság és dogmatizmus." Azután, pár héttel a kongresszus előtt, behívott Rákosi. „Az elvtársat sok sérelem érte, méltatlanul mellőzték . . . Talán megértette, hogy a párt-

egyesülés körülményei között... Nagyon nélkülöztük a központi bizottságban eddig is az önhöz hasonló, próbált és hűséges embereket...'' Megköszöntem a bizalmat, és úgy gondoltam, a legjobb helyen mondom el, hogy annak a próbáltságnak és hűségnek a jegyében mennyi ostobaságot művelnek némelyek. Hibát hibára halmoztak, de most még arra sem hajlandók, hogy önkritikusan nézzék a munkájukat, mert féltik a presztízst. Elmondtam az egyenruhában, revolverrel „agitáló'' rendőrkapitányt meg egyéb tapasztalataimat. Figyelmesen hallgatott. „Igen, igen, persze, ez már vele jár, sajnos. De hát megérti az elvtárs, hogy a fő veszély mégiscsak jobboldalt leselkedik.''

És mintha itt is, ott is elégedetlenséggel, rossz szájízzel búcsúztak volna tőlem. A kongresszuson fölszólaltam, és sokan azt mondták, nem vallottam színt. Azóta megnéztem újra azt az ezerkilencszázötvennégyes fölszólalásomat. Vádoltak miatta szektássággal, és vádoltak revizionizmussal is az eltelt évek során. Már ahogy szokás minálunk. És csak a semmitmondás nem vádolható. „Tátogjon hülyén, akinek esze van!''...

Izgalmas korszak az a három év 1953-tól 1956-ig, határozattól határozatig, sőt egy-egy fontosabb újságcikktől újságcikkig. Kísértésben vagyok, hogy e szerint kövessem sorra a szín- és hangulatváltásokat. A folyamatban rejlik a magyarázat, másképp nem is igen magyarázható. És ki mondaná el, ha nem akik benne éltünk, és mindvégig épp azon a tájon, ahol a kerék forog. De hát nem történelmet írok. Csak mentséget és magyarázatot, a magam életéről, amit „elpolitizáltam''; a magam egyetlen életéről, amelyről számadás-

sal tartozom igenis, hogy — elrontottam-e, vagy sem — mit csináltam vele.

A történelem arra a korra úgy emlékezik, mint a visszavonás görcsös, keserves korára, és szomorúan emlékezik rá. Nekem viszont csak az eszem tud szomorkodni, a szívem vidáman emlékezik: mint az izgalmas harcok, viták, eszmélések idejére, valahogy mint a fiatalkorára emlékezik az ember. Talán mert valójában is: akkor voltam utoljára fiatal. És mint a nap utolsó fénye megáll a felhőkön sokáig, mosolylyal int búcsút felém több mint tíz év távolából, ami elmúlt tőlem, végképp elmúlt. Akkor észre sem vettem, hogy siklik át velem az élet a férfikor egyenlítőjén. Alig múltam hisz negyven éves; aztán egyszer csak — már közelebb az ötvenhez. Mi lesz velem, ha így iramlanak az évek, mintha csak egy gombolyagra tekernék: a szögsebesség változatlan, de már több mint félig megtelt, és a kerületi sebesség ijesztően gyorsul. Míg egyszer majd elrántja végét a szalagnak. De akkor még tavasz volt a tavasz, nyár a nyár és ősz az ősz, még nem féltem átfordítani egy hetet a naptáromon. Akkor még hittem, hogy vagyok, ami vagyok. Művész titokban. Szoborterveket hordtam, és ha elvetéltem, új tervek csíráztak képzeletem ováriumában, szebbek, jobbak. Hittem, egyszer majd meglátja még a világ. Nem is tudom már, hol, mikor maradt el az a hit. Az is úgy maradt el, mint a fiatalság.

A fiatalság és a hivatás búcsúzó emlékeinek szól, ha most vidáman érzek vissza arra a nehéz és gyászos végű korra? . . . Vagy talán a nyugodt lelkiismeret? De hiszen abban az időben hibázott, aki csak tett-vett, aki csak valamit akart, mind hibázott, így vagy úgy, de mind. És így vagy úgy, de mindannyian bemocskol-

tuk magunkat, miért hiszem hát, miféle elbizakodottság, hogy nekem tiszta a lelkiismeretem?

Olyan vándorlás volt munkahelyről munkahelyre, annyi régi embert láttunk viszont, és annyi új embert itt vagy ott, mire megszoktuk, megint másutt, akár a negyvenötös időkben. Érdekes malomjáték folyt. Úgy egyszerűsíti az elemzés, hogy a párt két frakcióra szakadt: Rákosi és Nagy Imre, bizonytalan hatalom, még vagy már, mind a kettő, és akár a koalíciós időkben: „elfogadom az emberedet, fogadd el te is az enyémet, megszálltad ezt a pontot, megszállom gyorsan én azt a másikat szemközt". Ez is volt. De volt egyéb! Forrt az élet, és nemcsak nálunk, az egész világon. Forrott az egész szocialista világban, és nem is csak ott. A háború vége óta orvul leselkedő, az egyre nyíltabban sűrűsödő új veszély mintha egy kritikus ponton hirtelen lecsapódnék, mintha megfagyott volna a hidegháború, a vállalkozás képtelensége mintha egyszerre önmaga ellentétébe fordítana mindent. A „szabadság vagy halál" fölébe a „koegzisztencia vagy halál" gondolata kerekedett, csakhogy nem mondtuk ki, még nem is értettük egészen, hogy ez most az igazi történelmi harc; osztályharc, egyedül lehetséges és egyedül szükséges. Az új gondolat megosztott minden pártot, minden burzsoá pártot és minden kommunista pártot egyaránt. De a mi pártunk, ha megoszlik, szóljon bármilyen hosszú időre az a megoszlás, mégis egy marad. Éppen csak kezd valami lehervadni, lehullani róla, de ott már a friss hajtás. Magyarországon a régi és új gondolkodás látszatra frakcióharcban nyert formát, a felszínen frakcióharc mutatkozott. Valójában a frakció mindkét ága hervadt, régi volt. Rákosi és Nagy Imre frakció harca *mögött* éledt a kommunista párt.

Az a korszak nem gyászos véget ért. Gyászos véget csak a frakcióharc ért. A korszak az ellenforradalom leverésével végződött, dicsőségesen vagy szerencsésen, de mindenképpen jól. És ha így nézzük, ez a korszak valaminek a kezdete volt mínálunk is. Csak ne a politikai vezetők személyében vizsgáljuk a történelmet, hanem az igazi erők mozgásában . . .

Vártam, ideiglenes poszton, „rendelkezési állományban", hogy majd hívnak. Elég sokáig kellett várnom. A központi apparátusban vezető posztra került egy öreg barátom. Moszkvai emigráns, spanyolországi harcos, partizánvezér, Rákosiék az életéhez nem nyúlhattak, ahhoz túlságosan nagy volt a tekintélye, éveken át külföldre küldték, úgy állították félre. Most hazajött. 1954 szeptemberében hivatott. Kedves, derűs szobában, kedves, derűs ősz eleji délelőttön két órán át én voltam a téma.

— Válassz: belügy, igazságügy vagy kultúra?

Megdobbant a szívem.

— Választottam: kultúra.

— Ne siesd el! Nem tudod még, miről van szó.

— Mindenképp azt kell választanom, amihez értek, legalábbis érteni szeretnék.

— Helyes. Ott is szükség van rád, azért mondtam. És ide jönnél, vagy a minisztériumba?

— Sem-sem. Hanem a szövetségbe.

— Na! Még mindig a régi szerelem? Miért pont a szövetségbe?

— Egyrészt ismerem és talán értem a problémáikat, azután . . . Ahogy mondod: a régi szerelem. Elvégezném a főiskolát.

— Kinőttél már a diákkorból!

— Én is azt hiszem: ez az utolsó alkalom. De van

három évem a bölcsészeten, népművelés szakon, valamit nyilván beszámítanak . . .

Gondolkodott. Úgy láttam, kicsit kedvetlenül. És mintha csak a gondolatait folytatná, hosszú szünet után:

— Nem is az a baj, sőt! Kívül állsz a klikkeken, biztos, hogy örülnének . . . akár a szövetségi vezetőségben, akár a pártszervezetben . . . Nem is az . . . Beszéljünk nyíltan, komám, ahogy szoktunk! Már amikor még beszéltünk egymással . . . Odatettünk mi tavaly egy embert az írószövetségbe. Addig más területen dolgozott, de végül is irodalomtanári oklevél, értelmes ember, jó politikus, épp olyanra volt szükség . . . Alighogy megmelegedett, a fejébe vette, hogy ő író. Kiderült, hogy megyei agitpropos korában megjelent néhány cikke a helyi lapban, sőt valami novellája is, a felszabadulásról vagy a bányászéletről, vagy mit tudom én, valami ünnepre . . . Most elkezdte novellákkal ostromolni a *Csillag*-ot, az *Új Hang*-ot, a *Művelt Nép*-et, az *Irodalmi Újság*-ot, és hát . . . „funkcionárius, miért legyünk rosszba vele?" . . . kicsit meghúzták, kicsit átírták . . . Folytassam? A vége az, hogy lejáratta magát. Rém szorgalmas, te! Egy év alatt összeírt egy kötetre valót. Most aztán itt a Szépirodalmi Könyvkiadó jelentése, hogy mit csináljanak . . . Elolvastattam két emberrel is az osztályon, csapnivaló rossz novellák. Közben meg az írószövetségben, ahol épp az volna dolga, hogy semmiféle klikkhez ne tartozzék, összeállt néhány akarnokkal. Persze . . . Sürgősen át kell helyeznünk, már a nevét sem hallhatják . . . Félre ne érts! Végre is, nem tudom, milyen szobrász vagy . . .

— Erről van szó! Bocsáss meg . . . Ha tehetséges

volna az az ember, ha jó novellákat írna, lehet, hogy akkor is le kéne váltanod. Lehet. Akkor is volnának ellenségei. Biztos. De a Szépirodalmi nem küldte volna ide a kötetét... Én nem attól kapnám a tehetségemet, hogy odakerültem. Ha van tehetségem...

— Ne is folytasd! Nem azt mondtam, hogy rossz szobrász vagy. Csak azt mondtam: nem tudom, milyen szobrász vagy. És te sem tudhatod.

— Hiszem, hogy jó szobrász vagyok.

— Hiszed, de nem tudod. Talán az, akit most áthelyezünk majd a földművelésügyibe, az nem hiszi, hogy jó író? Végül is vagy valaki a mozgalomban, kipróbált, megbízható elvtársunk... Túl sok itt az egyik oldalon, ami *van*. Érdemes kockáztatni azért, amit te hiszel, de amit egyikünk sem tud biztosan?!

— Volna egy javaslatom. Helyezzetek oda! Egy régi jó barátom sokszor fölajánlotta már a műtermét. Titokban, minden hűhó nélkül, elkészítem a magam szobrát a fölszabadulási pályázatra. Nem a meghívásos pályázatra, hanem a jeligésre. Ha nem leszek ott az első három között, senki sem fogja tudni, ki volt a pályázó. És én akkor fölhagyok a terveimmel vagy mániámmal, megyek dolgozni, ahová akarod. No? Most szeptember tizedike, a pályázat határideje december harmincegy, az eredmény kihirdetése április négy. Hét hónap, ennyit adhatsz, és azalatt is végzek valamit a szövetségben. Áll az alku?

Gondolkodott.

— Félsz, hogy megbukom? Mondtam: a pályázat titkos, ha nem vagyok a nyertesek közt, senki sem törődik vele, kit rejt a jelige. És ha igen? A nevem olyan, hogy tizenkettő egy tucat belőle a telefonkönyvben.

— Nem attól félek, hogy megbuksz. Sőt! Éppen attól félek... Hiszen, ha nyugodtabb idők volnának! És ha volna emberünk elég!

— Van. Nézz körül, kettő is jut mindenhová.

Mosolygott, megértette a célzást. — Ez a baj. Csakhogy én a harmadikat keresem. Mert a kettő együtt sem ér föl a harmadikkal.

— Gondolod?

— Majd meglátod... Tudod, hogy én kertészeti akadémiát végeztem?

— No!

— Bizony... Bevonultam tizenhatban, azután hadifogság, azután a Vörös Hadsereg, azután Visegrádi utca, tiszai front... A többit tudod. Harmincháromban jelentkeztem kolhozmunkára, kértem, hogy egy Moszkva környéki kertész kolhozba tegyenek. Vagy Belső-Ázsiába, gyümölcstermelőkhöz. Hát nem. Ukrajnába küldtek, ott voltak éppen bajok, a búzafronton... Legalább könnyű szívvel hagytam el Spanyolországért 1937-ben... De mit szólnál hozzá, ha most bejelenteném: szeretnék almát termelni, elmegyek agronómusnak egy szabolcsi állami gazdaságba... Te még csak megértenéd, de mit szólna más? Hogy megfutottam. Mert nagyon nehéz időket élünk, komám. És a neheze még hátra van.

„Aludjunk rá!" Helyes, aludjunk rá! És már tudtam: csupán rajtam áll, végre, kilenc év után, most rajtam áll... A fölszabadulási pályázatot pedig megnyerem! Érzem már a tenyeremben a drótváz szúrós ellenállását, az anyag hűvös puhaságát. Béla tágas, szép műterme a Gellérthegyen...

A Duna-parton sétáltam haza, még azon melegiben fölhívtam egy utcai fülkéből.

— Elfogadsz-e társbérlőnek pár hónapra?

— Kirúgtak már megint? Fordulat? Beszélj! Vagy jöjjek át?

— Nem fordulat, nem rúgtak ki, sőt! Hallod? Sőt!

— Sőt?! . . . Este otthon vagy? Átjövök.

14

A küszöb

Amikor hazaértem, cédula várt az íróasztalon. Rajta egy név és telefonszám. Név, amelyet töröltünk az emlékezetünkből, illetlen szó lett belőle, gondolni sem szabad rá. Előbb azt hittem, véletlen azonosság, vagy talán elhallotta a feleségem. Nem volt odahaza, hogy megkérdezzem. Föltárcsáztam a számot. Vidám, gyerekes hang csattant, mintha csak tegnap búcsúztunk volna:

— Végre, Sandro! Alig vártam, hogy visszahívj!

— Te vagy az?!

— Hát ki más?

— Mi van veled, honnan beszélsz?

— Hazulról. És mi volna velem: megjöttem a nyaralásból.

— Miből?!

— Nyaralásból. Ötvenegy havi nyaralásból!

Együtt voltunk a nemzetközi brigádban. Fiatalabb nálam öt évvel. Érzelmes forradalmár. Folyton vitatkozik, és mindenért tüstént a plafonon. Nem éppen okos ember, a vitákat sem érvvel győzi, hanem a hitével, a temperamentumával, egyszerűen elsodorja az ellenfeleit. A fogolytábor után szem elől vétettem, kinn maradt Franciaországban, végigharcolta a maquis-t, 1946-ban jött haza. A párt külügyi osztályán dolgozott, azután a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségében, majd a külügyminisztériumban. Ritkán találkoztunk, de mindig a régi viharos örömmel borult a

nyakamba, sovány arca csupa fény a mosolyától, majd fölborított. Utoljára 1949-ben, Lenin halálának huszonötödik évfordulóján, a szovjet nagykövetségen láttam. Vége volt már a fogadásnak, de ahogy szokás, visszamaradtunk néhányan „öreg harcosok", került még bor is, vodka is, énekeltünk. Eltűnt a gipszstukkós fal körülöttünk, az emlékek és az ital oldásában úszott a világ. „Madrid határán" ... Három óra tájt indultunk haza. Kora tavasz, hajnal sem pirkadt, lélek sem járt az Andrássy úton. Áhítatos sóhajtással megtiszteltünk egy hirdetési oszlopot kétfelől. Közben kijózanodtunk, legalábbis én, mert ő most meg a szerelméről lelkendezett. Mióta ismerem, mindig szerelmes, és persze, mindig halálosan. Ezúttal a feleségébe. Két éve nősült. Hazáig kísért, hogy a boldogságáról lelkendezzék.

Csöndesen bukott le. Talán csak hetek múlva hallottam, hogy bizony ő is ... Nem az első hír, leszokhattam már róla, hogy mellbe vágjon. Ez azért mellbe vágott nagyon. Ennyire rossz az emberismeretem? Kétségbeejtő ... Aztán „rekonstruáltam", így hittem, a jellemképét egy árulónak. Érzelmi forradalmár, kicsit buta is talán, mindenképp meggondolatlan, gyerekes. Kusza világ volt a spanyol polgárháború, a maquis még kuszább, elkövetett valami ostobaságot, léprecsalták, nem nehéz, csupa jóhiszeműség szegény fiú. Végül megfogták ... De hogy tudott úgy színlelni a fénylő arca? Igaz, volt mindig valami egzaltált, valami természetellenes abban a ragyogásban, abban a fölborító ölelkezésben; ahogy az erei dagadtak, hogy mindenkinél hangosabban énekeljen; meg ahogy a feleségéről rajongott. Hogy is nem vettem észre, milyen teátrális, milyen „mache" ... Szerencsétlen, biztosan

inkább áldozat, mint bűnös, ilyen árat fizetni valami jóhiszemű ostobaságért...

Most elmesélte a letartóztatását, a börtönét. Íme, kutyafuttában. Rajk után a külügyből is sokan eltünedeztek. Barátom pártvezetőségi tag volt. Véletlenül egyszer a titkár távollétében ott járt a pártirodán. Szólt a telefon, fölvette. Egy főhadnagy jelentkezett az államvédelmi hatóságról, és azt hitte, hogy a titkárral beszél. Csak pár mondatot hallott, közbeszólt: „Tévedés, itt nem a titkár beszél. Hívja őt az elvtárs félóra múlva." Letette a kagylót, és csak elmenet villant eszébe: hiszen miről is lehetett szó? És kiről? Ki másról?... Egyszerre világosan megértette vagy megérezte, hogy le akarják tartóztatni, másnap, a hivatali helyiségében. És ez az érzelmes forradalmár, ez az egész belső világával mindig kifelé virító, meggondolatlan kölyök: átnézte agendáit, az elintézetlen ügyekre mind följegyezte, mit végzett odáig, és mit hogyan tovább. Késő este ment haza. Az asszony utóbb emlékezett a szokatlanul szenvedélyes ölelésre. Nem szólt semmit, nem búcsúzott, azt is csak utóbb vette észre az asszony, hogy törülközőt, szappant, fogkefét vitt magával reggel... Kezdetben igen emberségesen bántak vele, mint „elvtárs az elvtárssal": részt kell vállalnia, tanúskodnia kell, nemzetközi érdek, pártérdek... De hát hogyan, hiszen semmiről nem tud! Nem baj, mindent megmondanak, betanítják. Kiderült azonban: nem igaz, hogy semmiről sem tud, némely dologban épp az ellenkezőjét tudja annak, amit mondania kellene. Sebaj, ne törődjék vele! Hogyan ne törődjék, amikor pontosan tudja, véletlenül ott volt, emlékezik, pontosan tudja: nem így volt! Az nem lehet pártérdek, semmiféle nemzetközi érdek, hogy valami egészen

másképp történjék, mint ahogy történt! Hogy valakit ártatlanul, hamis vallomás alapján elítéljenek! ... Akkor több mint fél évig magára hagyták. Puhuljon! Újra elővették, de most már nem „elvtárs az elvtárssal". Vagy engedelmeskedik, vagy egy héten belül húsz vallomással igazolják, hogy japán kém volt, hogy Hitler személyes utasítására ment Spanyolországba, hogy több száz francia partizánt juttatott a Gestapo kezére, hogy apagyilkos. Tél volt, százszor körül kellett futnia az udvart az egyik smasszer nehéz őrbundájában. Csuromvizesen, lihegve állt ott Péter Gábor előtt. „Most, így, ahogy vagy, leöntetlek egy vödör vízzel, és visszavitetlek a celládba. Három nap múlva meghalsz. Nem érted, hogy a kezemben vagy?! Mit játszod itt a liliomos lovagot nekem!" ... Azután a feleségével zsarolták, hogy tönkreteszik az asszonyt, öngyilkosságba kergetik. Majd pedig, hogy az asszony ennek a szeretője meg annak a szeretője, hogy elzüllött, iszik, ötven forintért lefekszik, mindegy, kivel ... Néha ájulásig verték. Azután fölolvasták a halálos ítéletét. Vagy fél éven át minden reggel azzal ébresztették: perceken belül hozza a futár a választ a kegyelmi kérvényére, ma lesz a kivégzése. Egy évig olyan helyen őrizték, ahol emberi hangot sem hallott, tilos volt beszélnie, tilos volt az őröknek megszólítaniuk. Észrevette, hogy elfelejt már beszélni. Attól kezdve a napi tornán kívül, amit magára szabott, naponta beszédgyakorlatokat is tartott. És már nem volt biztos benne, hogy jól ejti-e vajon a szavakat. Nem volt biztos benne, ép-e még az elméje egyáltalán. Azt hitte néha: álmodja csak az egészet ... Azután fölszólították, hogy kérjen amnesztiát, kiszabadulhat. Nem kért amnesztiát, vizsgálatot követelt. Kérvényt hamisítot-

tak a nevében, és közölték egy napon, hogy szabad, rendőri felügyeletet kap, de a börtönt elhagyhatja. Nem fogadta el az amnesztiát. Vizsgálatot, tárgyalást, fölmentést követelt. Akkoriban írhatta az első levelét, akkoriban jöhetett hozzá a felesége, ötperces beszélőre. Tudta már, hogy valami változott a világban, értesült Péter Gábor lebukásáról. Több mint fél évig ült utána még börtönben. Most már közös cellában. Egy volt SS-tiszt szobaparancsnoksága alatt, nyilas politikusokkal. Ahol a börtönőrök megkímélték, meggyötörték a cellatársai. Végre a múlt héten megvolt a tárgyalása, fölmentették. Az asszony megvárta. Anyja, apja meghalt...

A realista emlékezés időrendbe rakja, és fontossága szerint osztályozza, amit átéltünk: arra késztet, hogy történetté formáljuk a múltat. Az érzékek álomszerű emlékezése egy-egy képet őriz, egy-egy képet, amikor nem történt semmi. Vagy ami történt, arra már nem emlékezünk, de a kép megmaradt. Miért maradt meg és miért az a kép? Talán csak azért, mert jó volt a közérzetünk. (Milyen szegény szó ez, hogy „közérzet".) Vannak pillanatok, amikor az élet megáll, mert átlebeg rajtunk a boldogság és örökkévalóságot ígér. Ígér? Talán mindjárt meg is tartja, hiszen azokban a pillanatokban elfelejtjük, hogy időben élünk. Így őrzöm, és ha fáradt vagyok, rosszkedvű, mint a biztatást idézem magamban; olykor bizony nem is értem, és mintha nem is velem történt volna; máskor valami hasonlóság idézi föl a képet, nem a történet, nem a „szituáció" hasonlósága, hanem mélyen belül, ésszel nem is elemezhető módon hozzák a vegetatív idegek az asszociációt: rőt tűz lobog, énekelünk, a Tiszáról énekelünk, olyan odaadással, olyan hangunktól részegen, ha

nem szégyellnénk, sírnánk mindannyian, várjuk, hogy elszálljon a láng, és ahol már meztelen virít a parázs, megkezdjük a szalonnasütést. Barátom kisfiús arcát látom, büszke arcát, énektől részeg arcát. Ő mutatja meg, hogyan is kell igazán szakértelemmel szalonnát sütni. Könyvízű gesztus, de az ő romantikus lelke nagyon szereti az ilyen könyvízű gesztusokat. Kispesti gyerek, honnan is tudna szalonnát sütni „szakértelemmel"... Talán Teruel alatt volt. Már tudtuk, hogy vége a dicsőségnek, már alkudoztak róla, hogy kivonják a nemzetközi brigádot. De akkor, ott még egyszer megmutattuk nekik! Át akartak törni a tengerhez, véres fejjel takarodtak vissza. Igen, talán Teruel alatt volt. Barátom más hőstettet is véghez vitt aznap, nem tudom már, csak azt, hogy bátor volt, vagy éppen vakmerő, fenegyerek, az életét is föltette a könyvízű romantikára. Kisfiús éneklő arcát látom a tűzlobogásban, a nóta hangját hallom, „lefele folyik a Tisza, nem folyik az többé vissza", és csak egy semmiség kellene, talán csak az, hogy ne szégyelljük, sírnánk mindannyian, szomorú, szép boldogságunkban.

Most ugyanúgy ül itt, pontosan úgy tartja fejét, mintha még a tűz fénye is ott lobogna az arcán, kísértetiesen ugyanaz. Kísérteties. Mert az arca, mosolya, nedvesen csillogó szeme még mindig olyan kisfiús, hiszen mi tellett el azóta, tizenöt év? Olyan sok? Semmi tizenöt év! Spanyolban még gyerek volt.. Tenyérnyi folton, féloldalt a feje tetején, hiányzik a haja. Gesztenyeszínű a haja, de ott, azon a tenyérnyi folton csak suta, pici pihe sárgállik. Nem szokott így kopaszodni az ember. És nincs foga. Már mondta: kilenc foga maradt, azokat most húzkodják ki sorra, mindnek gyulladásos a gyökere. Protézist kap, alsó-

felső protézist a Kútvölgyi kórházban. Ingyen. Ez természetes.

Kimondhatatlan fájdalom facsarta meg a szívem. Miért akar olyan kisfiúsan mosolyogni, mint Teruelben? Miért akarja, hogy olyan biztatóan és büszkén csillogjon a szeme, mint Teruelben? Egyáltalán, miért van itt? Megőrült? Vagy talán mindannyian megőrültünk? És ahogy akkor, gyerekkoromban: szétszaggattam volna, tíz ujjammal téptem volna ízekre, aki tette. Nem vagyok vérengző vadállat, most mégis ölni akartam, tűzre hányni, aki tette. És aki tudta! Tűzre hányni, ha tízen, százan vagy ezren voltak, mind; hamuvá égetni, a hamvaikat szétszórni a szélben, kegyetlenül, hogy ne legyenek. Hogy ne is lettek légyen. Mint amikor gyerekkoromban a földre borultam, és vertem a földet, átkozódtam, hogy miért hagyta el a puskát Mihály bátyám, miért hagyta el, miért nincs itt az a puska! Le kell lőnöm ezt az egész rohadt világot!

Azóta is sokszor, nagyon sokszor kerestem magyarázatot. De csak olyan magyarázatot találok, amilyent a maga különös eseteire az elmeorvos talál. A józan ész itt megáll. Mi szükség volt rá, hogy ennek a bátor, mosolygós kisfiúnak így hulljon ki a haja, így korhadjon meg a foga, a győztes proletárdiktatúra börtönében, mi szükség volt rá?! A volt földesurunk majdnem visszakapott háromszáz holdat mint ellenálló. Azután még föllépett kisgazda képviselőjelöltnek is. Azután kiment az országból, szabályos kivándorló útlevéllel, ezerkilencszázötvenben. Mesélték, nagyon előzékeny volt hozzá a hatóság. Ugyanaz a hatóság, amelyik ennek a fiúnak a fogát kiverte. Akkoriban úgynevezett „liftet": szobányi nagy, nyolc köbméteres hajóládát

adtak némely kivándorlóknak, ami belefér, vihetik. Ott él a mi bárónk, valahol Nyugat-Németországban, borongva meséli, hogy megjárta a „vörös poklot", és hogy a tengersok sima földjéből csak az a nyolc köbméter vagyon maradt. De ha tárgyilagos akar lenni, meghagyja: előzékenyen bántak vele... Ez a fiú meg csak ül, és mosolyog a fogatlan szájával. Hát hogyan lesz itt az igazság világa? Hogyan, miből, kiktől?

Reggelig beszélgettünk. Bélát lemondtam. És már tudtam, hogy *arról* nem szabad beszélni. Kerestem a más témát, a pályaválasztási gondjaimat, negyvennégy éves koromra most megint. De hiába: újra, újra, újra csak *arról* beszéltünk. Kérdeznem kellett, tudnom kellett. Egyáltalában: mit akartak tőle? Fölkereste Farkas Mihály személyesen. Mikor is? Még ötvenháromban. Mit akart? Hogy ő nem tudott semmiről, sem ő, sem az „öreg", hogy Péter Gábor csinált mindent. Nekik csak az a vétkük, hogy úgy megbíztak Péter Gáborban. „Az imperialisták ügynökében..."

— De hiszen a letartóztatásod után kihallgatott egyszer, nem azt mondtad?

— Persze. Meg a fia. Sőt, amikor már vagy századszor kellett az életrajzomat elmondanom, és odaértem, hogy a győzelem után becsületrendet kaptam, és a francia hadsereg alezredesévé neveztek ki, közbeszólt mérgesen: „Ha maga olyan marha volt, hogy ezek után hazajött, akkor megérdemli..." Akkor tudtam: nekem már végem, az én fülem már nem élő emberi fül, hogy ezt hallotta.

— De hát miért, miért?! És mit akart még ezek után, hogy elhiggy...

— Dehogy akarta, hogy higgyem, fontos az neki?

Hanem hogy mit írok vallomásba, konstruált bűnök után konstruált tisztázást. Menteni, aki menthető. „Így követeli a pártérdek." Meg is magyarázta, ő nem tehet róla, messze, nagyon messze nyúlnak itt a szálak, csak azt higgyem el, hogy az öreg sem tehet róla, fölötte állt ezeknek a dolgoknak, nem tudott semmit. De hát hogyan, hogyan az istenbe' ne tudott volna! Rólam nem tudott, lehet. De hisz elvitték a helyetteseit, a szomszéd szobából, egymás után, a közvetlen munkatársait, éveken át nem vette észre, hogy valami eszi itten a párt titkárait? Hülyének néz, vagy higgyem azt, hogy az öreg hülye, azt akarja?!

Kiszabadulhatott volna, és több mint fél évet „ráült". — Sőt, közben is jártak még nálam, kétszer is. Most meg azzal, hogy kenjek mindent Farkas Mihályra meg a fiára, úgy írjam át a vallomásomat... Megmondtam: a mi ügyünk igaz ügy, nekünk a hazugság nem használhat.

Barátom végigjárt a rendőrségi börtönökön kívül három fegyintézetet is. A többiről meg hallott. Az internálótáborokról, a zárt munkahelyekről. Ó, vannak közöttük egészen előkelőek is, nemcsak bányák, nemcsak kőfejtők meg útépítések, vannak fordítóirodák, tervező-intézetek, mondhatni: tudományos munkahelyek, az elzárt világban. Most már sokan kiszabadultak, a nevesebbek mind. De sokan jöttek ki úgy, hogy vállalták a szégyent, kegyelmet kértek. És hányan vannak még bent törvénytelen ítélettel, ismeretlenek, szürke kisemberek? Parasztok, rájuk fogták, hogy kulákok, hogy szabotálnak. Munkások, munkásasszonyok, mert kinyitották a szájukat, nem akartak másfél hónapi fizetést jegyezni békekölcsönre; vagy mert hangoskodás támadt sorban álláskor, bűnbak kellett:

az ellenség hangja; vagy mert jól eltolták a tervezést valamelyik építkezésen, hát meg kellett találni az ellenség kezét. És hányan vannak ott szabályszerű, törvényes ítélettel, az ám, csak éppen a minősítésbe csúszott be olyasmi, hogy a jogos pár hónapból tizenöt év lett. Vagy hány ostoba, nyakatekert, formális ítélet: dísznek tartott egy ezüstveretű, öreg puskát a falon, aztán megunta vagy költözködött, a padlásra dobta egyéb limlom közé. Fegyver? Igaz, fegyver. És rejtegette? Ha úgy vesszük . . .

— Jaj! Tudod, kivel ültem közös cellában két hónapig? Gábor Józseffel. Mennyit mesélt rólad!

— Gábor . . .

— Régebben: Grün. Azt mondta, ő volt az első szemináriumvezetőd.

— Jóska! . . . De hiszen . . . Hogyan?! Nem is olyan régen találkoztunk . . . Ötvenegyben? Követ volt valahol . . .

— Ötvenegyben bukott le.

— Mi van vele?

— Meghalt. Megőrült . . . Aztán meghalt.

Nem akarom, talán nem is kell, hogy elmondjam, milyen napjaim következtek ezután. Soha én nem ismertem, sem azelőtt, sem azóta olyasmit, hogy idegösszeroppanás, kiborulás. Igaz, akkor sem. Csak hónapok múlva, 1955 februárjában — a gyertyaszentelői derült égboltra ismét havazás következett, és ahogy még gyűltek a felhők, ahogy szinte érzékelhetően nehezült az atmoszféra — egyszer csak rosszul lettem. Éreztem, hogy elájulok, csak annyi erőm volt, hogy becsöngettem a titkárnőt. Ijedten fogta a kezem, homlokom, pohár vizet hozott, ködös képek kavarogtak előttem. Amikor magamhoz tértem, a bőrdiványon feküdtem,

az orvos a szívemet hallgatta. Nem, nem infarktus, néhány tünet arra mutatott, de a szívhang nem rossz. Azért beküldött kórházba. Este még egyszer rosszul lettem. Éjszaka megeredt a havazás, mélyen, nyugodtan aludtam, reggelre úgy ébredtem: kutya bajom. Föl is keltem, aláírtam a cédulát, hogy saját felelősségemre hagyom el a kórházat. Nem volt ismeretlen a betegség, hiszen említettem, az 1949-es izgalmaim óta. Csak a roham ereje, az ijesztett rám. Egy hét múlva, miniszterhelyettesi értekezleten ültünk, valaki azt mondta, ne dohányozzunk annyit, és cukrot kínált. Cseresznye nagyságú gyümölcscukrot. Szopogattam, aztán rám került a sor, nem akartam teliszájjal beszélni, nem is volt már nagy a cukor maradéka, lenyeltem. Ahogy a nyelőcsövemben a gyomorszájhoz ért, hirtelen furcsa görcsöt kaptam, mintha öklömnyi gombócot nyeltem volna. A szívem iszonyatosan nekilódult, azt hittem, megfulladok. Fölugrottam, és az ablakhoz rohantam, de olyan megmagyarázhatatlan rossz érzés fogott el: halálfélelem és egyben halálvágy, az iszonyat vonzása, kiugrom az ablakon, fejjel a kövezetre, csakhogy szabaduljak. A társaim megijedtek, körülálltak, kértem egy cigarettát. Úgy remegett és olyan gyönge volt a kezem, hogy kiejtettem az ujjaim közül. Most már egyre sűrűsödtek a rohamok, éjszaka riadtam föl, álomból, egyszer a fürdőkádban lettem rosszul, nem is volt senki odahaza, kirúgtam a lábammal a dugót, és ahogy lefolyt a víz, fázni kezdtem, az végre magamhoz térített. Másnak inkább a feje szokott becsavarodni, nekem, úgy látszik, megint a vegetatív idegeim. Egy hónapig feküdtem kórházban, aludtam. És elmúlt. Jött az 1955-ös márciusi párthatározat, Rákosi utolsó ügyei, zűrzavar és megoszlás a pártban; a XX. kong-

resszus okozta hirtelen erjedés, az itthoni tétovázás, az ellenforradalom. Barátaim csodálkoztak, hogy milyen nyugodt vagyok. Néha én is csodálkoztam. Engem korábban támadt meg a fölismerés, bennem akkor egyszerre fölgyűlt, begyulladt és kigennyedt minden. Ép voltam megint, az erőm szerint erős, az erőm tudata szerint nyugodt.

Akkor azonban még tombolt és pusztított bennem a válság.

Keserves beszélgetésem volt Bélával. Vagy két napig nem hívtam, ő jelentkezett, végül is fölmentem hozzá, fölvittem a rajzaimat. Miért? Hiszen már tudtam, hogy hiába. Tudtam, hogy nem fogok engedni a kísértésnek, mégis akartam a kísértést, legalább annyit, a kísértést. Hátha engedek? Vagy talán csak azért, hogy tudjam, miről mondok le, ha lemondok? Az a pályamű nem is lett volna rossz. Béla nyilván túlzott, amikor azt mondta: „fenekére ülteted az egész társaságot", ilyesmit. Tudtam, hogy túloz, hiszen kísérteni akar, sejtheti, hogy utoljára teszi. Nem kell tovább viselnie már a terhet, hogy valamikor előtte jártam. Szabad a pálya, versenyezhetünk. Igazolhatja ki-ki magát.

Elmondtam neki, amit a börtönből kijött barátom mesélt, mindent. És elmondtam a pártközpont egyik javaslatát: menjek az igazságügyminisztériumba, vizsgáljam fölül az elmúlt évek teljes ítélkezési anyagát.

— A tett helyébe — mondta Béla — az élet, úgy látszik, megint héraklészi hőstettet kínál. Augiász istállóját.

— Úgy látszik.

— És te újra azt hiszed, hogy ez pótolhatja az alkotást.

— Nem hiszek semmit, és nem is hasonlítok. Összemérhetetlen két dolog.

Béla fölugrott: — Hol élünk, a középkorban? Eddig úgy viselkedtél, mint aki ember sem volna a párt nélkül. De most? Ezek után?!... Hát nem látod, hogy ember csak úgy lehetsz, ha fölszabadulsz?! Nem a pártodat szidom, még így sem rosszabb másnál, hanem egyszerűen a p o l i t i k á t. Értsd meg: kilúgozod magad egészen! Ha semmi rosszat nem tennétek, ha csak csupa jót tennétek, akkor is: mi kapcsol össze két embert, két közeli barátot? Tegyük föl, ezer szál, de biztos, hogy másik ezer már elválasztja, megkülönbözteti őket. Három embert már több dolog választ el, mint amennyi összekapcsol. A bélyeggyűjtők körét csak a bélyeg kapcsolja össze, ahány van, annyiféle, az életük fontosabbik része kimarad a körből. Hányszor elmondtam már! Mi kapcsolhat össze embereket egy pártban? Egy pártban, amelynek Magyarországon egymillió tagja van, minden tizedik állampolgár, minden harmadik felnőtt ember itt, Budapesten, gondold meg! Marx gazdasági tanai? A dialektikus materialista filozófia? Higgyük el, hogy ismerik valamennyien! De az ember nemcsak ez! Az ember végtelen, a maga időben, térben korlátozott pici valójában is végtelen. Húzol néhány vonást szénnel a rajzlapon, itt állsz egy statikai paradoxonnal. Nem is tudod, mi ez a terv! Pedig csak egy abból, amit megcsinálhatsz. És föltárul benne az életedbe zárt végtelen. Mert ez alkotás! De nem, te csak azt a legnagyobb közös osztót, amit egymillió emberrel találhatsz, azt a parányt a végtelenhez képest, azt a semmit... Jó, jó, világnézet, tudom! De mégis: ahogy a fogalom semmi a valósághoz képest, és a néhány százezer szavunk semmi ahhoz képest,

ami van, úgy az a megfogalmazott közös világnézet is semmi ahhoz képest, ahány formában meg tud jelenni az alkotásodban... Á, minek magyarázzam, úgysem érted!

— Miért ne érteném?

— Nem érted, hogy abban a pillanatban, amikor hivatásos politikus vagy — holott nem az a hivatásod! —, abban a pillanatban mindent föladtál, ami benned valamit ér. És mi marad? Jelszavak, kétségbeesett és kétségbeejtő fegyelem, öncsonkítás! Nem érted a hazug pereket? Itt az oka! Te vállalod ezért a hihetetlen sok aljasságért, bűnért, mocsokért a felelősséget? Mert azzal, hogy ott voltál, vállalnod kell. És ha idáig mentett, hogy nem tudtál róla, ezután már visszamenően is bemocskol! Megérteném, ha mást nem tehetnél, megérteném: totyogjon, aki buksi medve. De te művész vagy! Tudnod kell, mi *helyett* csinálod azt a totyogást a pártfegyelem láncán!

Miért is van az, hogy én, aki „a végtelen helyett a legnagyobb közös osztó parányába" szorultam, többet értek Bélából, gondolkodásából, érveiből, mint ő az enyéimből? Aki megért, az befogad, és aki befogad, abban kell hogy legyen tágasság... Több a tett, az alkotás, mint a héraklészi hőstett? Könnyen lehet. Még akkor is több, ha a tizenkettőt megtoldják tizenharmadikkal vagy százharmincadikkal? Lehet. A szobor szép, a hőstett pedig csak legendának szép, csak úgy szép, ha valaki szépre formálja szavakból, kőből, zenei hangokból, színekből... De nem volt itt helye vitának. Ott feküdtem, mint akkor, gyerekkoromban, és vertem ököllel a földet.

Csakhogy nekem most kezembe adták a puskát!

Félelmetes, hogyan találkozott minden; félelmetes,

hogy ugyanaznap adták kezembe a puskát, amikor a legszörnyűbb ütés ért, amelyre vissza kell ütnöm. És ha én holnap ide jönnék Béla műtermébe, ha kötényt húznék, ha megkezdeném az annyira vágyott munkát, hiszen úgy bizsereg a tenyeremben, ahogy az agyagot tartó első gömbvasat ökölre fognám: öklöket látnék kulcsolódni vasrácsokra. Százakat, ezreket, és ha csak egyetlenegyet! Én hiszem: ha *akkor* kezemben a puska, lőttem volna. Talán ettől a hittől vagyok ember. És ha most eldobom a kezembe nyújtott puskát, nem ér az egész életem, szobrot sem faraghatnék többé, nem lenne hitem hozzá sem magamban, sem a világban, sem bármiben, hite csak annak lehet, aki önmagában hisz.

Ez szép, költői; de talán nem igaz, talán az ellenkezője is igaz . . .

Az az igaz, hogy nem tehettem mást. És hogy milyen súllyal zuhant volna lelkemre az önvád, hazafelé menet éreztem: abból, hogy milyen nagyon megkönnyebbült a lelkem.

Bélát is fölizgatta, nemcsak a vitánk, mindaz, amit elmondtam neki. — Ezt az Augiász istállóját kitakarítani nem lehet, szinte őrültség belefogni! Föl kell gyújtani! Ha már egyszer, valami ismeretlen államrezonból, azt a sok disznóságot elkövették, akkor legalább tartsanak ki! Ne pucolni kezdjék, mert bűzlik, gyújtsák föl azt az egészet! Őrület, amit csináltok! Ki fog hinni még nektek valaha, és mi szabadul el itt! . . . A tavalyi kormányprogram után most még ez is . . .

Hazafelé menet olyan boldog és megkönnyebbült voltam, mint vallásos kisgyerek koromban egy jól sikerült gyónás után. Amivel nem tudtam érvelni, és

hiába is érveltem volna, most ilyenformán állt össze logikai sorrá:

A párt súlyos bűnöket követett el: vagyis a párt vezetői, de hiszen mi azonosítottuk velük magunkat. A bűnöket most bevallja és jóváteszi. Hogy milyen őszintén, azt én tudom legjobban, hiszen ott leszek, és én esküszöm, hogy jóváteszem. Béla azt mondja, elveszítjük a hitelünket. Nevetséges! Akkor tartanánk meg, ha végigcsinálnánk következetesen, az utolsó áldozat pusztulásáig, az emléknek is teljes pusztulásáig a hazugságot? Nem. Megállni ott úgysem lehetne többé, egyre több és több áldozat esnék. De még ha nem is! Miféle hitel az, amely hazugságon alapul? Úgy volna „politikusabb", mindenki más úgy tenne. Mi nem vagyunk mindenki más, éppen ezért nem vagyunk mindenki más, bűnnel és mocsokkal terhelten is különb vagyunk mindenki másnál.

Lezajlott az 1954-es októberi központi bizottsági ülés. Parázs hangulat volt, a határozat, amelyet hoztunk, úgy látszott, véget vet a másfél éve tartó frakciós huzavonának. Mert ahogy mondtam, ki-ki elhelyezte mindenütt a maga emberét, és egyik sem azért, hogy tétlenül várjon. A kormányprogram döcögött. Részben, mert volt, aki nem is akarta végrehajtani; mások rettentő buzgón, de a megszokott módszerekkel próbálták végrehajtani. És abból valami szörnyű mismás, tragikomikus torzszülött lett. Aztán voltak igen ügyes szabotőrök, akik semmi mást nem tettek, csak mindenre ráduplázták, hogy minél hamarabb árokba forduljon a szekér. Gépeken, amelyeket igen drágán szereztünk, hogy gépalkatrészeket állítsanak elő, elkezdtünk tepsiket meg ötvös medáliákat meg mit tudom, mit, gyártani. Mert most „a fogyasztási cikk a

fő"! Az iszonyú amortizációt az ilyesmi, persze, nem bírta, deficit támadt. Nekiláttak, hogy racionalizálják az adminisztrációt, valójában nem az adminisztrációt csökkentették, csak a létszámot. Fél éven belül minden üzem, amely tíz embert elbocsátott, tizenötöt vett föl a helyébe, hiszen tíz gyakorlott embert bocsátott el. Soroljam a kooperációban támadt és támasztott zűrzavart?... No, végre, úgy látszott, a központi bizottság októberi határozata odavág az asztalra. Bár némely dolog nem volt ínyemre azon a központi bizottsági ülésen. Tetszett, hogy végre igazán felelősen és komolyan fogunk munkánkhoz, hogy végre súlya, tekintélye lesz a választott testületnek. Nem tetszett, hogy éppen azokról a kérdésekről nem beszéltünk, amelyek mindannyiunkat legjobban izgattak. A határozati javaslatok ugyan magukban foglalták a megoldást. De a vitának mégis előre kihúzták a méregfogát. Mintha csak megegyezett volna Rákosi és Nagy Imre a központi bizottság háta mögött: „Én nem szólok a törvénytelenségekről, te pedig nem szólsz a gazdasági zűrzavarról." Ilyen kompromisszum szaga volt, például, annak is, hogy Farkas Mihály egyszer csak föllépett a kormányprogram védelmezőjeként, és hogy Nagy Imre örömmel fogadta, felelős pozícióba tette. Buzgó védelmezője lett a kormányprogramnak Gerő is. Pár nappal az októberi határozat után egyik vidéki városunkban azt mondta: „Eltiporjuk, aki ennek a határozatnak az útjába mer állni!" Az ízlésem tiltakozott némely dolgok ellen, mégis azt hittem: valódi megállapodás született, mindkét fél belátta, hogy a frakcióharcnak az ország népe issza meg a levét.

A törvénytelenségekről azonban hiába hallgattak a hivatalos fórumok: kicsi a város, kicsi az ország, min-

denfelé híre járt, hogy ez is, az is kiszabadult, ártatlanul csukták be. Talán a többi ügy sem igaz, talán a Rajk-ügy sem igaz, bizony, talán még az sem igaz. Pedig abban Rákosinak — elmondta nyilvánosan — milyen fontos szerepe volt. Hogy álmatlan éjszakákat töltött miatta... Nincs nagyobb feszítő erő a társadalomban, sem nyomor, sem akármi más, mint a megsértett igazságérzet. Kínában egykor ártatlanul kivégeztek egy hadvezért. Aztán „rehabilitálták", szobrot emeltek neki Hangcsouban, a szobra körül térdepelve kérnek tőle bocsánatot a hamis tanúk és bírák szobrai. És annyi évszázad múltán, az arra járó kínaiak ma is leköpdösik még azokat a szobrokat. Enghien herceg meggyilkolása „több volt, mint bűn, hiba volt", Napóleon elcsúszott rajta. A Dreyfus-ügy egy kontinenst tartott izgalomban éveken át, és lett a haladás, a tisztesség, az elemi emberség próbaköve... Hány Dreyfus-ügy volt itt?!

Kiküldtek néhányszor pártnapot tartani, taggyűlést levezetni üzemekbe, intézményekbe, kézenfekvő, hogy éppen kulturális intézményekbe is. Részt vettem a többi között az írószövetség egyik taggyűlésén, amely éjszakai pihenőkkel meg ebédszünetekkel csaknem egy héten át folyt. Láttam, mennyi zűrzavar támadt hirtelen a fejekben, mennyi gond és görcs a lelkiismeretben. A kormány egyik párton kívüli tagja cikket írt a „túllicitálókról". Kétségtelenül veszélyes áradat indult meg itt, ahogy a sok összegyülemlett és elemezhetetlenül kusza feszültség mind egyszerre kiszabadult. Önvádak, vádak és ostoba kapkodás helyett, ha kicsit bölcsebbek volnánk, inkább azt nézzük: mit tehetünk, és hogyan eredményesen... Megértettem a cikkíró gondját, jó szándékát. De — tudtam,

amit tudtam — féltem mégis attól a cikktől. Nem hiába.

Sokat dolgoztam, többet a megszokott soknál is. Azokra gondoltam, akik a szabadulást várják. Az egyik fölülvizsgálat során vidékre kellett utaznom. Éppen abba a városba, ahol Gerő kijelentette, hogy „eltapossuk" . . . Beszéltem az egyik megyei vezető funkcionáriussal. A vizsgált ügyről igen kategorikusan kijelentette: hagyjam abba a nyomozást, biztosít róla, nem történt semmi törvénytelenség, az illető igenis maradjon csak a börtönben, ott a helye. Amikor én ugyancsak határozottan közöltem, hogy ebbe nincs beleszólása, egyre magasabb hangot ütött meg. A vitánk mindinkább általános politikai síkra terelődött. Fejére idéztem a központi bizottság határozatát. Nagy meglepetésemre ő az említett újságcikkel érvelt. Figyelmeztettem, hogy egy párton kívüli miniszter újságcikke, ha nem is éppen magánügy, de mégsem alkalmas rá, hogy egy legfölső párthatározatot vitássá tegyen. Ő azonban tudni vélte, hogy a cikket Rákosi személyesen sugalmazta. Megmondtam, hogy még ha igaz volna is: Rákosi sem több, mint a központi bizottság. Úgy nézett rám, mint árulóra: „Ez tiszta anarchia!" Föl kellett világosítanom, ő az anarchista, mert a központi bizottság helyett egyes személyek, még csak nem is nyílt, csupán föltételezett utasításait követi. Mi az anarchia, ha nem ez? . . .

Nos, a munkám során több tárgyalásom is volt, tanúkat kellett kihallgatnom, igénybe vettem a megyei törvényszék egyik helyiségét. Közben úgy adódott, hogy egy napot a városon kívül töltök. Január eleje volt. Elindultam, kissé megenyhült időben, de még a város határáig sem értem, sűrű eső támadt. Ebből baj

lesz! Fagyra számítottam, kemény talajra, nem húztam csizmát, forduljunk csak vissza! Fölszaladtam az irodahelyiségembe, hogy átöltözzem, ott volt a holmim egy része. Hát ahogy benyitok, két fiatalembert látok, egy overallos szerelőt dirigálnak. Az íróasztalfiókom nyitva, a páncélszekrény nyitva. Nem volt nehéz kitalálnom, mit művelnek. Ott volt a huzal, szétszórva, mikrofondoboz, nem is egy, fölszerelésre várt. Beszóltam a telefonközpontba, sürgős kapcsolást kértem miniszteri vonalon. A központ kijelentette, hogy „nem kapcsolhat". Fenyegetésemre zavarba jött, arra hivatkozott, hogy a vonaluk elromlott. Nyilvánvalóan hazudott. A két fiatalember ezalatt gúnyosan, fölényesen figyelt. Elkértem az igazolványukat, fölírtam a nevüket. Egyikük igen szemtelenül viselkedett: csak ne ugráljak, mert ha rám teszik a kezüket, akkor megzöldülök; vegyem tudomásul, ő ezzel a két kezével már embert akasztott! Megmondtam neki, ha rám teszi a kezét, abból nagyon nagy baja lehet, és megzöldülni kettőnk közül nem én fogok. A másik óvatosabb volt, hallgatott. Erre az előbbi is megszeppent kicsit. Amikor látták, hogy csomagolok, indulni készülök, telefonkapcsolást kértek. És csodálatos módon, nekik nem volt rossz a vonal. Éltem az alkalommal, leszaladtam a kocsihoz, siettem Pestre azonnal. Jelentést tettem a pártközpontban, és személyesen is beszéltem a belügyminiszterrel. A két fiatalembert elbocsátották az államvédelmi hatóságtól. De sem a megyei vezető funkcionáriusnak, sem a két fiatalember főnökének baja nem történt. Az elbocsátottak egyikéből állami gazdasági igazgató lett, a másikat — valamikor kereskedősegéd volt, és tudott németül — külföldre küldték kirendeltség vezetőnek.

Azon a tavaszon költözködtünk. A gyerekek nőttek. Most a kamaszfiút meg lányt tartsuk közös szobában, vagy alakítsunk férfiszobát és női szobát? Tudom, ennél sokkal nehezebb lakásproblémákkal is küszködnek emberek, de talán megbocsátják, ha én is segíteni próbáltam a gondomon. Csak úgy zárójelben hadd mondom el: az ismerősi körben annyi embernek sikerült a lakáscsere, kisebbről nagyobbra, nagyobbról kisebbre, úgynevezett minőségi csere. A Fővárosi Ingatlan Közvetítőhöz fordultam. Semmit nem tud, még ajánlani sem. Hirdettem újságban, és megdöbbentem, milyen sokan foglalkoznak Budapesten lakásspekulációval: napokon át csörgött a telefon, és úgyszólván csak közvetítők jelentkeztek. Mások is ajánlották, hogy közvetítőhöz forduljak, megadták különböző ügyvédek címét. Az illetők mind először készségesen érdeklődtek, de amikor megtudták, ki és mi vagyok, visszavonultak. Világos képlet: pénzért, panamával, megvesztegetéssel tudnak lakást szerezni, csakhogy tőlem félnek. Kifelé fordítják a tenyerüket: nem is értik, miért fordulok hozzájuk, amikor nekem nyitva áll a másik út, a „szocialista összeköttetés". Nem értik, hogy azt nem akarom igénybe venni; éppen mert tudom, hogy az enyémnél sokkal kisebb lakásban nem négy, hanem tíz ember is szorong. Ketten dolgozunk, van valami pénzünk takarékban, bútorra tettük félre, de sürgősebb a lakás. Szeretnék szabályosan, törvényes ráfizetéssel, három szobát kapni, szabályosan és törvényesen, ahogy bárki utca embere, pesti polgár. Hát az nem megy ... Megörültem végül, amikor hivatalosan fölajánlottak egy éppen megürült háromszoba-hallos lakást a Rózsadomb pasaréti oldalán. Véletlenül épp nekem, mert éppen kéznél voltam.

Akkoriban kezdtem hízni, elnehezülni. Még szokatlan volt, féltem tőle. Gyalog tettem meg mindennap a húszperces utat a Pasaréti térig. Reggel is, ha csak nem siettem nagyon, délután mindenképp. Amúgy az egészségem már rendbe jött.

Nagy Imre ott sétálgatott az unokájával a tavaszi napsütésben. Mint mondta: élvezi a nyugdíját. Többször találkoztunk. Az 1955-ös márciusi központi bizottsági ülésen nem vettem részt, kórházban feküdtem. Sajnálom is, meg örülök neki. Rákosi fölhasználta Nagy Imre távollétét, sikerült az októberi hangulatot megfordítania. Persze, megígérte, hogy a politikai vonalon nem változtat, hogy az 1953 előtti hibákba nem esik vissza, sőt nagy hangon hirdette: senkinek bántódása nem történhetik, aki az októberi határozatot a lelkiismerete szerint végrehajtotta, magyarán: Nagy Imre híveinek. (Egy hét múlva, ésszerűsítés címén sorra dobálta ki őket az állásukból.) Nagy Imrét előbb csak a miniszterelnökségről mondatták le és a politikai bizottságból hívták vissza. Azután a központi bizottságból és a pártból is kizárták. Mindezt a betegsége idején; szívinfarktussal feküdt, védekezni sem tudott. Az ízlésemet sértette az, ahogyan Nagy Imrével bántak. Ahogy az ízlésemet sértette volna, ha ilyen körülmények között nem köszönök messziről és előre neki az utcán, nem váltok vele néhány szót. (Sem előtte, sem utána, összesen nem beszéltem vele annyit, mint akkor, 1955 nyarán, két-három véletlen találkozásunkon.) Egy alkalommal éppen egy Tisza menti hajós- és kupecfaluból érkeztem haza. Bár elég dolgot adtak az igazságügyi problémák, természetes, hogy általában is tájékozódtam. Elmondtam Nagy Imrének egy aggályo-

mat, mégiscsak a mezőgazdaság elismert szakértője. Miért hagyunk mi egy kataszteri holdat háztáji birtoknak, nem sok az? A paraszt az egy holdján intenzív művelésbe fog, és a háztáji gazdaság ürügyén másutt is összeszed gyümölcsöt, tojást, baromfit, mikor mit, hogy piacozzon. A termelőszövetkezet döglődik, nincs munkaerő. Gabona még csak terem, ha terem, hiszen annak a munkáját jószerivel a gépállomás végzi. (Hát még ha volna műtrágya is hozzá!) Más azonban semmi. Szégyen megnézni a kukoricájukat, répájukat. Már az egész falu kupeckodásból él... Nagy Imre bólogatott: egyetért. Valóban, a termelőszövetkezetek alakulását sok paraszt úgy fogja föl: ezentúl csak egy hold földje lehet. És ahol megvannak az adottságok, közel a város, az iparvidék, jó a piac — kupeckodik. Dolgozó parasztból így lesz kizsákmányoló.

— A háztáji — véltem —, az, amit a neve mond: háztáji. Az udvar, a kert, a család nagysága szerint. Nem folyhatik ott árutermelés, mert akkor hiába írjuk ki a falu határába: „termelőszövetkezeti község", vagy pláne: „szocialista község". Miféle szocializmus az?

— Úgy is van, igaza van.

Történt persze kísérlet, hogy a munkámba illetéktelenül beavatkozzanak. Egyre inkább kínos ügyeket bolygattam meg, kínosakat ennek vagy annak a vezetőnek, ahogy aztán mondani szerették: „a pártnak". Az egyik közbelépőről tudtam, hogy maga Rákosi küldi. Mit válaszolhattam? „Én ebben a munkámban semmiféle cenzort nem ismerek el a saját kommunista lelkiismeretemen kívül." A rákövetkező héten valami értekezletünk volt a pártközpontban. Bejött Rákosi,

föl is szólalt. Arról beszélt, hogy a pártban rombol a revizionizmus, és különösen „az a fajta szubjektív idealizmus, amely ellen már Lenin oly élesen föllépett az *Empiriokriticizmus*-ban. Egyesek — és merőn rám nézett — úgy gondolják, hogy nekik senki sem parancsol, nekik csak a saját kommunista lelkiismeretük parancsol. Vagyis a pártot semmibe veszik." Föl kell lépni ellene, ki kell irtani, és így tovább, egyre hangosabban, egyre durvábban, már-már hisztérikusan. A nevem nem mondta, én azonban szót kértem és válaszoltam. Ha valaki a kommunista lelkiismeretére hivatkozik, azt semmiképp sem nevezhetjük szubjektív idealistának. Mi hozott minket a pártba? A lelkiismeretünk? Vagy más, talán haszonlesés? Talán megalkuvás? És mi tart meg minket a pártfegyelemben? A lelkiismeretünk? Vagy talán a félelem? A karrierizmus? Én mindegyik esetben a lelkiismeretet választom. Abban a fogalomban, hogy „kommunista lelkiismeret", ott van persze a pártfegyelem; és ott a pártdemokrácia is. Egy dél-amerikai burzsoá diktátor támaszkodhatik kényszer fegyelemre; meg is buktatja őt hamarosan, ha más nem, akkor egy hasonló diktátor. A mi fegyelmünk az emberek belátásán és igenis, az emberek lelkiismeretén alapul. A mi ügyünk igaz ügy, és igaz ügy a dolgozó emberek, az óriási többség tiszta lelkiismeretével soha nem kerülhet valódi, tartós ellentétbe. Én tehát nem félek az ilyenfajta „szubjektív idealizmustól".

Volt, aki egyetértett, a többség azonban támadott. Valójában úgy támadott, hogy semmit sem mondott; csak vigyázott rá, hogy támadásnak lássék, amit mond. Egy ifjú filozófus kifejtette a személyes tapasztalat dialektikáját: „Az emberi szem ugyan a látás

szerve, éppen ezért azonban a látás korlátja is." Ami persze igaz. Csakhogy utána az ifjú ember, most már teljesen antidialektikusan, majd hogy nem azt bizonygatta: egyáltalában nem is való a szemünk látásra, tehát ne a szemünkkel lássunk, hanem Rákosi elvtárs bölcs szemével. Még szerencse, hogy a jelenvoltak többsége nem értett a filozófiához, és így az egész paradoxon kicsit nevetségbe fulladt. „Szellőztessünk, elvtársak! Én ugyan tudom, hogy az orr nem való szaglásra, de..."

Többfelé is jártam vidéken akkor nyáron, több oldalról is ellenőrizhettem a tapasztalataimat. Elgondolkodtam azon, amit Nagy Imrének mondtam, és rájöttem — szamárság. Legközelebb, amikor találkoztunk, be is vallottam: félek, meglehetősen szűk látókörű és doktrinér volt a véleményem a háztáji birtokról. Üsse kő, ha egy kataszteri hold, és üsse kő azt is, ha árut termel rajta. Végül is két dolog fontos: egyrészt igenis az, hogy minél több áru kerüljön piacra, ha közösből, ha egyéniből, minél több áru. Ezt követeli a puszta megélhetésünk, és politikai általánosításban ezt követeli a munkás-paraszt szövetség. Másrészt pedig a kollektív gazdálkodás előnyét a paraszt semmiképpen sem fogja elméleti belátás alapján, tán az üzemi népnevelők ékesszólására belátni. Azt neki tapasztalnia kell. Gazdálkodjék csak intenzíven a maga háztáji birtokán, majd elszámoláskor meglátja: kevesebb munkával még mindig nem járt rosszul, ha a közösben is dolgozott. Azután újabb évek múlva látni fogja: érdemes a közösben többet is dolgozni, még többet, az intenzív munkának olyan lehetőségei nyílnak, amilyenekről a maga kis birtokán nem is álmodhatott. Sőt, még a közös gazdálkodásban is, akár a csel-

gáncsos az ellenfél lendületét, fölhasználnám — éppen az újfajta gondolkodás kialakítására — a régi gondolkodás tehetetlenségi nyomatékát. Kiosztanám például családonkint művelésre a közös kukoricának egy-egy tábláját. Részesedésre. A munkaegységen fölül. Tehát ne azt keressük, hogy az egyéni haszonlesés gondolat- és érzésvilágából egyszeriben átfordítsuk, hanem hogy megragadjuk haszonlesését, egyeztessük a közösség érdekével, és így szoktassuk őt lassan a közösségi gondolkodáshoz.

Nagy Imre élénken bólogatott, sőt mindjárt elmondta néhány tapasztalatát. Az állatok leadásakor a paraszt igyekezett szabadulni a gyöngébb tehenétől, a jó tejelőt, a legjava állatot megtartotta háztájinak. Ösztönöznünk kell hát a paraszt háztáji állattartását, szerződéssel, hiszen — az állami gazdaságokon kívül — ott van most a fajtanemesítés alapja. A termelőszövetkezet még azzal is törődjék, hogy a háztáji tehén ne maradjon meddő. És vegye meg a paraszttól a bikaborjút a közösnek...

— Vagyis nem arról van szó, hogy a dolgozó parasztból kupecot neveljünk.

— De nem ám!

— Hanem hogy még a kupechajlamot is fölhasználjuk a szocialista paraszt nevelésére. Törés nélkül, szervesen...

— Úgy is van, kérem!

Akkor én, a vita hevében, csak a problémát láttam. Utóbb megsavanyodott a szám íze. Hiszen a múltkor is ugyanígy helyeselt! Pedig akkor nem volt igazam. Párthíveket toboroz? Nem érdekli, hogy mit gondolok én a háztájiról, neki csak az a fontos, hogy egyetért-

sünk? De hát akkor miben különbözik Rákositól? Neki is csak a hatalom kell?...

Rákosit sem irigyeltem akkoriban. Az új politika egyre tért nyert, izmosodott a Szovjetunióban. Nem sokkal azután, hogy Nagy Imrét kizárták a pártból, a szovjet vezetők leszálltak a belgrádi repülőtéren. Dezauválták mindazt a machiavellista próbálkozást, ami éveken át folyt. Kimondták a szocialista országok közötti újfajta kapcsolat elvét. A Szovjetunió kilépett a szektából, egyre nagyobb vonalú, kezdeményező világpolitikát folytatott. Rákosi érezte, hogy lejárt az ideje, érezte, hogy egyre többen látják igazi arcát. Közeli munkatársai közül is, a párttagok, az ország népe körében is. Lejáratta magát, kapkodni kezdett, és még jobban lejáratta magát.

Ismét egy pártközponti értekezleten, igazságügyi szakemberekkel vitattuk a rehabilitáció további tennivalóit. Közben azonban fölmerült a polgári perrendtartás és a büntetőtörvénykönyv várható reformja. Végeztünk már a napirenddel, inkább csak úgy beszélgettünk. Valaki fölröpítette: az új Btk.-ban megtartsuk-e a halálbüntetést? A megbeszélésen egy dühös kis ember elnökölt, Rákosi elkeseredett híve. Érthető: sok köze volt a konstruált perekhez. Akkor ezt még nem láttuk világosan, csak azt, hogy nagyon ideges, türelmetlen, mindenütt ellenséget szimatol. Én valahogy különösen a begyében voltam. Nos, ha már szóba került a halálbüntetés: „Mint forradalmár — mondtam —, elvben én is ellene vagyok. De a mostani viszonyok között valahogy úgy volnék vele: Que Messieurs les assassins commencent!" Elnökünk hirtelen fölkapta a fejét:

— Mit mondott?!

— Egy francia anekdotát idéztem.

— Ismételje meg, amit franciául mondott!

Elképedtem. — Kérem, nagyon szívesen: Que Messieurs les assassins commencent!

Elvörösödött, homlokán lüktetett az ér. — Ne franciázzon, hallja, nem tud itt mindenki franciául! Ismételje meg magyarul!

Mi baja van ennek? — Kérem: „Kezdjék a gyilkos urak!"

Fölugrott: — Nem tűröm — elcsuklott a hangja —, nem tűröm, hogy egy sokat szenvedett, tizenhat évi börtönt hősiesen elviselt, az egész nemzetközi munkásmozgalomban köztiszteletben álló embert gyalázzanak! Vegyék tudomásul, én nem tűröm, hogy Rákosi elvtársról így beszéljenek!

Most aztán igazán nem tudtam, mire véljem. És mások is az asztal körül azt hihették: szegény elnökünk megbolondult. Ismét mások, a többség, szemlesütve hallgatott, ajkukat rágták az emberek.

— Ki beszél itt Rákosi elvtársról?! — És közbeszóltak innen is, onnan is: „Ki beszél Rákosi elvtársról?"

Elnökünk előregörnyedt, két ököllel verte az asztalt: — Ne tettessék magukat! Engem nem csapnak be! Mindenki tudja, kire gondolnak, amikor gyilkost emlegetnek, mindenki pontosan tudja! Ne tegyenek úgy, mintha nem tudnák!

Jól megvédte Rákosit.

Öngyilkos lett hamarosan. Előbb azonban magas kitüntetést kapott a valahányadik születésnapjára.

Fölkeresett egy újságíró barátom, gépírásos szöveget hozott. Olvassam el, írjam alá, „úgy is, mint művelődésügyi szakember". Az a gépírásos szöveg a kulturális élet néhány visszásságát tette szóvá. Pontról pontra

egyetértettem; és amiben még bizonytalan voltam is, úgy vélekedtem: vitára érdemes. Bartók az egész világon elismert, óriási zeneköltőnk, antifasiszta, méghozzá igen bátor, miért szégyelljük őt, miféle ostobaság, hogy nem játsszuk minden művét az Operaházban, hangversenyeken, miféle öncsonkítás?! Azért, mert a zenei nyelve ma még nem közérthető? De hát József Attila sem olyan könnyen közérthető! Nekem legalábbis még sok verse volt „homályos"; a fiam meg az iskolában tanulja, szavalja, és azt nem érti: mi van abban olyan nehéz!... És miféle ostoba öncsonkítás, amit *Az ember tragédiájá*-val művelünk? Azért, mert Madách nem volt marxista? Hát nem volt. Forradalmi demokrata volt. Egy bukott forradalom után...

— Helyes — mondtam barátomnak —, „nem az én asztalom" ugyan, de ha kívánjátok, szívesen továbbítom a központi vezetőségnek.

— Nem arról van szó! Csak írd alá!

— De miért? Mondom: beviszem a központi bizottságnak!

— Nem, nem, kérlek! Csak írd alá! Nézd meg, ki mindenki aláírta, és még itt a lista, hogy kikkel fogjuk aláíratni.

— Hát most az a fontos, hogy a központi vezetőség foglalkozzék a problémákkal, vagy az a fontos, hogy minél több aláírást gyűjtsetek?

— Nézd... Hogy is mondjam? Persze hogy fontos, amit a memorandum tartalmaz, de tulajdonképpen még fontosabb, hogy fölvonultassuk a kommunista kulturális minőséget és tömegerőt, hogy Rákosiék lássák...

— Vagyis ennek a memorandumnak a formája a tartalma.

Tétovázott, aztán elnevette magát: — Érted a dialektikát.

— Akkor pedig én nem írom alá.

— Hogyhogy?

— Úgy, hogy nem írom alá.

— De miért? Nem értesz egyet azzal, ami benne van? Az előbb azt mondtad . . .

— Most is azt mondom. Vállalom is, hogy a központi bizottságnak továbbítsam.

— Hát akkor? Miért nem írod alá?

— Azzal nem értek egyet, hogy ennek az okmánynak a tartalma csak forma legyen!

Megmagyaráztam: nem játszom frakcióharcot! Nem vagyok hajlandó ismerni olyat, hogy „Rákosiék". Ha bírálni akarom Rákosit, van pártszerű fórum, ahol bírálhatom. És lesz majd pártkongresszus, ahol személyek sorsáról is dönthetünk. De amíg Rákosi a párt első titkára, addig ez a „Rákosiék" meg az ilyenfajta szervezkedés, mert ez itt a lényeg, a szervezkedés, óhatatlanul frakcióba visz.

— Hát igen . . . — lekonyult. — . . . Te persze politikus vagy . . .

— Úgy mondod, mintha azt mondanád. te persze gyáva vagy, te persze opportunista vagy. Nem igaz! Csak egy szép gesztusért nem adom el az országot.

— Ez nem gesztus, ez igenis tett! „Akció", ahogy annak idején mondtuk, az illegalitásban.

— Az akciót, kedves barátom, az eredménye minősíti.

— És az nem jó eredmény, ha Rákosiék kénytelenek belátni, hogy velünk nem lehet csak úgy . . . Hogy mi nem tűrünk el csak úgy . . .

— Hanem? . . . Hanem?!

— Mit hanem?!

— Hanem! Ahogy mondom: hanem . . . És itt jön az a folytatás, ahol az akció kezdődik. És ha ebben a „hanem"-mel kezdődő mondatban nem tudsz megfelelő szankciót az előző mondattal szembeállítani, akkor ez nem akció, drága barátom, hanem — bocsáss meg — igenis üres gesztus!

— A tüntetésnek is van értelme.

— Néha van, néha nincs. Részben attól függ, ki tüntet mi ellen. Részben pedig attól, kit és mit tudsz a tüntetésben magad mellett fölvonultatni.

— Mi az egész ország népét fölvonultatjuk!

— Az kevés.

— Hogyhogy kevés?

— Mert frázis. Mert az „egész ország népe" — ilyen nincs, legalábbis ebben a vonatkozásban nincs. Ha azt mondtad volna: fölvonultatjuk a kőbányai pártszervezetet; vagy: fölvonultatjuk a kommunista ifjúságot — ez már valami. De az „egész ország népe" . . . Azután meg: a negatív cél. Nem szereted Rákosit, de a nyilas sem szereti Rákosit.

Ugyanez a barátom közvetítette később Nagy Imre meghívását a születésnapi vacsorájára. Néhány nappal előtte találkoztam Nagy Imrével az utcán. Megragadtam az alkalmat, jó egészséget, boldogságot, hosszú életet kívántam. És megmondtam· a vacsorára nem megyek el. Csodálkozott, aztán bólintott: „Persze, értem, az ön helyzetében, az ön állásában . . ."

Nem értette.

Utóbb egy barátja fejemre idézte, mit mondott rólam „Imre bácsi": „Olyan, mint a küszöb, se kint, se bent." Mondom: nem értette. És nem is rovom föl, sokan nem értették, hogy az alternatíva nem ilyen zárt,

hogy az ember nemcsak rákosista vagy nagyimrista lehet. Sőt, hogy az ember hovatovább sem rákosista, sem nagyimrista nem lehet, ha kommunista.

A XX. kongresszust követő központi bizottsági ülésen Rákosi megtartotta beszámolóját. Mint emlékezetes, közölte, hogy ez a szovjet párt politikája, és hogy nálunk az semmiféle változást nem hozhat, hiszen mi már évek óta ezt a politikát folytatjuk. Még a legszenvedélyesebb híveit is megdöbbentette. Szünetben, a folyosón, ahogy már szokás, a közvéleményt kutatták. Engem az egyik legszorosabb munkatársa szólított meg:

— Nos?

— Félek, hogy az összes variánsok közül a legroszszabbat választotta.

— Hogyhogy?

— Mondhatta volna, hogy nem változtatunk a politikánkon. Vagy mondhatta volna, hogy helyeseljük a XX. kongresszus irányvonalát. Csak éppen a kettőt együtt nem mondhatta.

— Miért? Hát az 1953. júniusi határozat? Hát az 1954. októberi határozat?

— Hát az 1955. márciusi határozat? Hát a korábbi határozatok végrehajtása? Mi az elmúlt években cikcakkoztunk, hol erre, hol arra. Ezt akarjuk most szentesíteni? Az ország közvéleményét hallatlanul izgatja minden, a párt közvéleményét pedig még jobban. Félig kimondott önkritikával, suba alatt suttogott, vagy csak gondolt igazságokkal végképp elveszítjük a közbizalmat.

— Éppen ezekben a mostani feszült időkben vigyáznunk kell rá, mit viszünk a nyilvánosság elé.

— A nyilvánosság nem olyan buta, a nyilvánosság

pontosan tudja, mi van. Csak minket ismer meg abból, hogy mit viszünk elé, és mit hallgatunk el. Mert a tényeket ismeri. A XX. kongresszus zárt ülésének anyagát vagy állítólagos anyagát sok százezer példányban szórják léggömbök az egész Dunántúlon.

— Tudom.

— A külföldi rádiók éjszakai híreit reggel már egész Budapest tárgyalja.

— Tudom.

— Az ilyen feszült pillanatokban az egyetlen okos, amit tehetünk: nyíltan beszélni!

Sóhajtott: — Lehet, hogy igaza van, de az öreget sosem győzi meg róla.

— Akkor pedig . . . a párt és az ország fontosabb.

— Rákosi nélkül szétzüllik a párt, és az ország visszazuhan a fasizmusba.

Minden érvelés hiába . . .

Rákosi pedig ment a maga útján, a lehető legroszszabb úton. Maga is láthatta volna, ha marad még csöppnyi érzéke. És ha nem hazudott vagy hallgatott már mindenki a közelében. Levelet írt a pártnak; ügyes fogalmazással közölte, hogy „Rajk László nem követte el azokat a hibákat, amelyek miatt halálra ítélték". Most aztán a felolvasótól függött, megnyomja-e azt a szót, hogy „azokat", vagy sem. És nyitva maradt a kérdés: követett hát el hibákat és mit? És amit elkövetett, azért mit érdemelt volna? Pár hét múlva pedig, egy vidéki gyűlésen, csak úgy, mellékesen, beleszőtte a mondatába: „Rajk László elvtárs". Másnap az egész ország semmi másra nem emlékezett a beszédéből, csak erre a három szóra. Mintha csak úgy, mellékesen, kimondhatná valaki: gyilkos vagyok. Csak úgy, mellékesen, talán észre sem veszik.

Behívatott az a vezető, akivel a központi bizottsági ülés szünetében vitatkoztunk. Két munkatársa is jelen volt, fölszólított: folytassuk a vitát, fejtsem ki a véleményemet. Nem tudtam, mit akar, de álltam elébe. Megmondtam mindenekelőtt: semmiféle frakciónak nem vagyok a tagja, ha netán valamilyen frakció véleményére kíváncsi, mást kérdezzen. Megmondtam, kevés reményt látok rá, hogy Rákosi a régi nimbuszából valamit is megmentsen. Ő ma az országban a legnépszerűtlenebb, a bűnbak minden hibáért, talán azért is, amiről nem tehet. Most a pártról van szó, hogy azt megmentsük. Ám próbálja meg Rákosi, hátha segít, ha tiszta beszéddel kiáll a nyilvánosság elé. Kevéssé bízom benne... Akkor pedig le kell mondania. Vagy összehívni azonnal a kongresszust, és új központi bizottságot választani, vagy talán még arra se várjunk.

— És ki jöjjön a helyébe? Nagy Imre?

— Nagy Imre kétségtelenül most a legnépszerűbb ember. Épp azért, mert Rákositól érte igazságtalanság.

— Szóval, Nagy Imre?

— Nem ilyen egyszerű. Ha, mondjuk, Nagy Imre a miniszterelnök, akkor igen határozott irányítást kell kapnia a párttól.

— De hát kitől, ha nincs Rákosi?!

Megmondtam neki: beszélgessenek a kommunistákkal, szavaztassák meg titkosan akármelyik budapesti pártszervezetet, csodálkoznak majd, milyen egységesen ugyanaz a név kerül előtérbe mindenütt. Megkérdezték ezután, mit tartanék a legsürgősebb tennivalónak a személyi változásokon kívül. Nem hinném, hogy a puskaport találtam föl, hiszen a válasz kézenfekvő: munkáspárt vagyunk, és a válságunkat mindenekelőtt az mutatja, hogy a munkások kilépnek a párt-

ból, nem járnak el a párt rendezvényeire, nem fizetnek pártadót. A legelső dolognak tartanám, hogy megvizsgáljuk a munkásosztály helyzetét, sérelmeit, és a lehető legsürgősebben orvosoljuk a panaszukat. Ha az osztály a miénk, akkor minden a miénk, ha az osztály nem a miénk, pontosabban: az osztály nem ismer el minket a magáénak, akkor minden elveszett.

Elmondtam példaként, amit nemrég egy vidéki üzemben tapasztaltam. Panaszra jött hozzám néhány munkás. Durva, gonosz ember a főmérnökük, ha visszaszólnak, ha bírálnak, hamar eljár a keze, sőt a lába is. Valamikor imrédysta volt, ugyanott, abban az üzemben. Igaz-e, vagy sem, beszélik róla. Most a mi pártunk tagja. És az üzemi pártszervezet foggal-körömmel védi. A munkások gyűlölik. Egyéb dolgom lett volna, de központi megbízatásban járván, ezt a panaszt sem hagyhattam útfélen. Összehívtam a pártszervezetet, az üzem vezetőit, beszéltem velük. Azután magam hívattam be sorra a munkásokat a párttitkár jelenlétében. És a munkások letagadták a vádat. Az a két munkás, aki nálam járt titokban, aki a panaszt tette, az is letagadta.

Lett volna segítség? Ki tudja? Még talán nem is értettük, milyen súllyal zuhan ránk a pártvezetés minden bűne. S hozzá ez a bolond „vagy Rákosi vagy Nagy Imre" alternatíva . . .

Lám, az én tanácsaim nem vallanak rendkívüli bölcsességre, hiszen talán egy iskolásgyerek is csak ezt mondta volna, vagy bárki, aki a közügyekhez kicsit ért. Mégis, miféle logikával tették az illetékesek pont az ellenkezőjét? Rákosi nem beszélt nyilvánosan sem a maga felelősségéről, sem — ha voltak — a mentségeiről. Viszont megindult az agitáció: a tizenhat év fegy-

házról, Salgótarjánról, a koalíciós idők harcairól, amolyan formális „népszerűsítés", központi utasításra, szerte az egész országban. És javában folytak éppen a „népszerűsítő" röpgyűlések, amikor megérkezett a hír, hogy Rákosi lemondott. Ez aztán a helyi kommunista vezetők maradék hitelét koptatta el. A párt élére Gerő került. Nem ismerem pontosan a felelősségét a múlt bűneiben. Csak azt tudom: *akkor* ez a lehető legroszszabb választás volt. A nép Rákosival azonosította. Rákosi tekintélye nélkül! . . . Gerő első dolga volt, hogy külföldre utazzék, ott „biztosítsa a pozícióját", holott az a pozíció nem külföldön ingadozott. És az új vezetés első határozata az értelmiségről szólt. Súlyos problémák erjedtek az értelmiség körében is, ez igaz, sort kellett volna keríteni rájuk; de máig vallom: annak az első határozatnak a munkásokról kellett volna szólnia.

Meddő harc; s még az sem vigasztalt, hogy szűkebb munkámmal, úgy hiszem, a sok-sok gáncsvetéshez képest, jól haladtam. Mi lesz itt, mi lesz az országgal? . . . Néha eszembe jutott, fárasztó, buta viták után, hazamenet: megmintáztam volna a szobromat, meg is nyerhettem volna a pályázatot. Alighanem . . . (Sajnos, nagyon gyönge volt a beérkező anyag. Megnyertem volna.) Ülhetnék most Béla műtermében, vége a napi munkának, elszívunk még egy cigarettát, megiszunk egy pohár bort, beszélgetünk Maillolról, Mestrovicsról . . .

Meddő vagy sem az évek futása, és mi lett volna jobb? . . .

Bélával sűrűn találkoztunk, bár nem beszéltük meg, a nyilvános alkalmak összehoztak. Más baráti köre alakult, olyan emberek, akikhez azelőtt nem sok köze volt. Velem mostanában sokszor fölényeskedett, ugra-

tott. Soha, legalábbis jó régóta nem vett részt a szövetség klikkharcaiban, most egyszer csak zászló lett a neve. A kollégák valamelyikének eszébe jutott, s már így jutott eszébe: Béla egyszer „keményen beolvasott Révainak, megmondta véleményét az egész szocialista realizmusról". Hát nem egészen úgy történt. Valóban fölszólalt egyszer Béla, még az első nemzeti képzőművészeti kiállítás idején, egy aktíván, ahol Révai elnökölt. Úgy tudja — mondta —, hogy a realizmus a párt fölfogásában módszer és nem stílus, nem azonos a tizenkilencedik század realista stílusával. Ha nem találjuk meg a realizmus korszerű értelmét, akkor furcsa helyzet állhat elő: szövetségesünk lesz az akadémizmus, a neoklasszicizmus, a konzervatív naturalista irányzatok minden maradéka; és ellenzékbe szorítjuk a legtehetségesebb antifasiszta művészeket. A jelenvoltak óvatosan hallgattak, meg is szeppentek. Révai nem válaszolt, csak búcsúzásul vetett oda néhány általános mondatot: „Az elvtárs fontos kérdéshez nyúlt. Művészettörténeti szemléletünk és képzőművészeti kritikánk még gyerekcipőben jár . . ." Azután arról beszélt, hogy a két világháború közötti képzőművészet kettős hatás közepette fejlődött. Egyfelől a lázadás a burzsoázia ellen, másfelől ugyanakkor a dekadens burzsoázia ízlése. Nem az ókonzervatív magyar burzsoáziáról van szó, hanem a nyugat-európai sznobokról. (A kettős hatásról Révai méltán beszélhetett: egyfelől a saját jó ízlése, amellyel megérezte az eredeti tehetséget; másfelől a konzervativizmus: akár a nemes Lukács György-i konzervativizmus, akár a nemtelen giccspártolás.) Révai nem volt kicsinyes, bosszúálló. Még ha oka lett volna sem. Most mégis úgy szólt a legenda, hogy Bélát „taccsra tették", mert hogy alaposan

beolvasott, és megmondta véleményét az egész szocialista realizmusról. Lehet, hogy már Béla is elhitte.

Júniusban megtartották a népi kollégisták összejövetelét. A derkovitsisták megemlékeztek rólam, meghívtak. Érdekes emlék, bár akkor meglehetősen rosszul éreztem magam. Megtörtént Nagy Imre visszavétele a pártba. Ő lett, íme, a felkelő nap, és kicsit szomorú volt látni, megalázó, hogyan és hányan próbáltak megrongyolt hitelükkel, tekintélyükkel gyorsan elébe szaladni. Sok félszeg és félrehordó önkritika meg talpnyalás. De nem is az! A népi kollégium valamikor igazi mozgalom volt, az értelmiségi fiatalság erőteljes, néha csípősen vad, de mindig nagyon tiszta mozgalma. Szomorú volt látni megkopva, öregedve is már, annyifelé szerteráncigálva. Emezt itt, a volt „nagy reménységet", épp hogy csak le nem köpik, mert magas funkcióba került Nagy Imre bukása után. Amaz ott — valamikor túljátszotta az avantgardizmust, divatos vezér volt, aztán lebukott, lezüllött, most — új lobogóval új kalandra csábít. És olyan hamar berúgott mindenki. Pedig hiszen csak egy-egy üveg bor állt az asztalokon, még nem is fogyott el. Mintha éhgyomorra, idegbajos emberek itták volna meg azt a pohár bort. Meghatódtak és sírtak, pfújoltak és átkozódtak, énekeltek összeborulva, furcsa elragadtatásban. Elragadtatás? A bamba mosoly, az édes bú és a hangos fenegyerekeskedés az arcokon, az valóban, az „ragadt". Engem is fölráncigáltak, bárhogy tiltakoztam: nyilatkozni! Ugyan kinek és miért? De ha már nem hagytak békén, beszéltem: „Olyan poszton vagyok, ahol az igazságot keresem, közvetlenül, tetten érhetően, az egyes ember és a társadalom igazságát, találkoznak-e, vagy megütköznek. Örülök, hogy ez a dolgom, és örülök, hogy semmi

mást nem kell néznem, csak az igazságot. Mert az igazság nekünk soha nem árthat, az igazság mindig csak a mi ügyünket segítheti . . ." Ez bizony meglehetős zagyvaság, pedig ott nem hangzott zagyván, a többihez képest. Inkább világos beszéd abban a légkörben, alighanem kiábrándítóan is világos beszéd, hallottam a hangos megjegyzést a hátam mögött, immár, úgy látszik, szállóige: „A küszöb!" Azután Bélával ültünk egy asztalhoz. Józan volt, de szokatlanul szenvedélyesen politizált: „Rákosi mondjon le, a pártba kerüljön új vezetés. Nagy Imre legyen miniszterelnök, és hozzátok rendbe, gyorsan, a szénátokat a munkással meg a paraszttal!" Hiszen ezt mondom én is . . . Azután jöttek a festő meg szobrász barátok. Fiatalok, öregek, csapzottak és elegánsak, tehetségesek és dilettánsok, már ahogy ismertem őket, és már ahogy az ilyen klikkben lenni szokott. Egy kajlabajszú vitte a szót: „Meg kell tartani Rajk temetését, Rajkét is meg a többiekét! A Nemzeti Panteonban a helyük a zsarnokság áldozatainak!" A negyvenöt utáni első évfolyam kikiáltott zsenije volt, azután elitta a tehetségét. Valami képhamisítási botrányba gabalyodott, másfél évre ítélték. Talán még ő is a zsarnokság áldozata? . . . Éjfél után egy rész a Fészekbe vonult, mások egy budai kocsmába. Én haza.

Ott voltam a Petőfi Kör sajtóvitáján. Mindenki ott volt. Kati egy asztalról a lábát lógázta, mellette Neumann Jancsi, fiatal kísérők hada. Már nem jutott helyük a teremben. Kati csodálkozva nézett, meg is kérdezte: „Hát te?" Mint az az orvos ezredes a balatoni üdülőben. És mint előbb — kint az utcán — a volt államtitkár. Beszéd, beszéd, beszéd. Formás beszédek. És okos szavak. Mégis, miért éreztem olyan rosszul, ide-

genül magam? Hol itt a haza üdve? Hol a világé? Lehet, hogy igazságtalan vagyok, de mintha mindenkinek csak a maga dicsfénye, a maga mosakodása, a maga továbbra is biztos jó helye, csak az volna fontos a szép szavak mögött. Szerepeltek. Igen, sokan nyíltan játszották 1848 márciusát. Kosztümös szerep... És mindenki a bátorságára volt büszke. Pedig az már olyan olcsó lett... Végkimerülésig folyt a vita, éjjel három óra tájt jöttünk el Bélával. A másik oldalon a bajuszos karolt belé. Nem fért a bőrébe.

— Hát nem csodálatos? Fekete Sándor, ahogy befutott Belgrádból! Mint a bécsi hajú! — Kiugrott az út közepére, fölemelte a karját: — Ha most kibontanánk a zászlót, és azt kiáltanánk: Utánunk, magyarok! — mire a Körútig érnénk, százezer ember állna mögöttünk! Csak rá kellene zendítenünk, hogy „Éljen a magyar szabadság! Éljen a haza!" Százezer ember, az éjszaka közepén. És akkor nem is mondtam sokat.

Mentünk a Kossuth Lajos utcán, taxit kerestünk.

— És onnan — kérdeztem —, a Körút sarkáról, merre mennél tovább?

Bambán nézett rám.

— Nem érted? Százezer ember! Az már valami! A zászlót kibontani, énekelni, hogy „Éljen a magyar szabadság!", könnyű, de ha már mögötted az a százezer ember, akkor valahová menni kell velük!

— Jönnének azok utánunk a pokolba is!

— Oda, igen.

Béla szólt közbe:

— Gyomorbajos bölcsesség, Sanyi, gyomorbajos bölcsesség. Megérted a bukástokat, látod, hogyan omlik szét a nagy bálvány: a párt, a mi szívünk, eszünk, becsületünk, mi az isten, hogy szavaltatok!... Hát most

megfájdult a gyomrod, és bölcseskedel... Bántalak, igenis, bántalak! Ahogy az altatásból föl kell pofozni a beteget... Ez van, érted, jobban jellemezni mással nem is tudnám: az éjszaka közepén fölkelne ágyából százezer ember, és jönne utánunk. Ez van!

— És te vállalnád azt a százezret, mondd? Vállalnád, hogy hová sodor magával, és hogy ki, mi az a százezer?...

Közben azonban utolért minket a volt államtitkár, néhány író barátjával. A börtönből halálos betegen szabadult. Sajnáltam, de féltem is tőle. Szenvedélyes ember. A gyűlöletében is. Közénk nyomult, belém karolt:

— Úgy látszik, hiába vagy harminc vagy hány éve a mozgalomban: politizálni még nem tanultál meg. Az erőviszonyokat nézd! Gyanús figurák is? Érdekes az most? Vagy hogy néhány barátunk itt emeletes marhaságokat beszélt, a másikkal meg soha nem ülnék egy asztalhoz, kezet sem fognék, hiába mossa?... Nekem most mindenki jó, mert aki Rákosi ellen van, az a szövetségesünk!

— Mindenki?

— Mindenki!

— Nem tartod veszélyesnek az ilyen szövetséget mindenkivel?

— Miért? Neked is az a véleményed, hogy Magyarország fasiszta ország?

Átkozott szarvai ennek a végletlogikának! Hát ide jutottunk, hogy ezt a kérdést nekem föltehetik?!

Ha akkor a mai fejemmel és tapasztalatommal válaszolhatok, ezt mondom: nem hiszem, hogy a magyar nép fasiszta, egyáltalában semmilyen népről sem hiszem, hogy fasiszta. De azt tudom, hogy tiszta prog-

ramra van szüksége: hogy ki ki ellen harcol és miért. Vagyis pártra van szüksége. Forradalmi korban élünk, tehát az a párt csak vagy forradalmi, vagy ellenforradalmi lehet. A szövetség a kommunisták ellen, bármilyen programja legyen, fasizmusra vezet. És sajnos, e pillanatban még a szövetség Rákosi ellen, ha nem vigyázunk, kommunistaellenes szövetséggé válik. Sokan így is értik. Ha tetszik nekünk, ha nem!

Körülbelül ezt mondtam volna, de akkor még előttem voltak a keserves tapasztalatok. Meg is zavart a kérdés, fáradt is voltam:

— Rákosi problémája — feleltem — pártügy. Nem az utcán tárgyaljuk meg, és nem korlátlan szövetségben bárkivel. Mert akkor csak Rákosit erősítjük.

Valaki nevetett a sötétben, csináltan, idegbajosan nevetett. »Ahá, jönnek a képletek: a baloldali elhajlás a jobboldali elhajlást erősíti! A kényelmesség, óvatosság képlete, a nyárspolgárrá vedlett „forradalmárok" képlete!«

És a lámpa fényébe lépett egy izgága, sovány ember. Madárfej és egyben halálfej. Furcsa, kortalan arc, pillantásra harmincöt-negyven éves. Nem ismertem őt régebbről, sem a festők, sem az újságírók világából; már kérdeztem is Bélát, hogyan kerül közéjük.

Híres műértő és gyűjtő volt valamikor, Pest megyei földbirtokos, párszáz holdas kisúr; de inkább csak a fővárosban élt meg Münchenben, Párizsban, Olaszországban, a nagy festőiskolák holdudvarában. Vásárolt, csereberélt, sok, azóta világhíres művészt tudott a barátjának, sokat támogatott fiatalkorában. Bohém módra a bohémek között: néha éhezve maga is, mert pénzét a barátok elitták, újabb küldemény pedig csak jövő héten érkezik . . . A művészet hálás, amikor 1951-

ben kitelepítették, a húszkilós csomagban nem vitt mást, csak a rámából kiszedett, összegöngyölt vásznait. Több mint két évig élt a Hortobágyon. Traktorra ült, de gyomorvérzést kapott, a testi munkát nem bírta. Bizalmas emberrel fölküldött olykor egy-egy képet eladni. Ha nézem, kikkel csavargott a világban, kiket emleget az egyívású barátok között, meg hogy – mint mesélte – 1938-ban, a felvidéki bevonulás idején már mint tartalékos főhadnagyot hívták haza Párizsból: legalább ötven éves. Valóban, közelről az arca: egész finom fonnyadás, sűrű, apró bőralma ráncok. Talán a folyton ugráló tekintete, a mozgása meg a soványsága fiatalítja. És hogy olyan seszínű szőke, nem őszül. Mint a néhai káderesem... Azt mondták: a festővilág elfogadja föllebbezhetetlen orákulumnak; egy szavával, legyintésével intéz el műveket, művészeket mindörökre...

Ezek szerint dogmatikus vagyok neki. Mit csináljak?... A kajlabajszú nem nekem, csak úgy általában a világnak rontott: „Rákosi pártügy? Ilyenkor! Tegnap még az egész nép atyja volt és szeretett bölcs vezére! És nem az egész magyar nép nyögi talán?" Aztán egy harmadik, negyedik is bekapcsolódott a vitába. „A magyar nép tudja, mit akar! Ezt a politikus urak föl sem tételezik róla, de tudja!" „Szavaltatok a dolgozó nép okos gyülekezetéről!" „Még ha, teszem, a magyar nép fasiszta akarna lenni, ahhoz is joga van!" „Még talán soha nép ilyen pontosan nem tudta, mit akar, mint ahogy a mi népünk most tudja! Oldjuk föl a kötelékeiből, engedjük végre szabadon, és majd meglátjátok, mit csinál!"

Milyen sötét, milyen rőten pislákolón vidéki ez a Rákóczi út ilyenkor, hajnal felé.

Béláék megkértek, vigyem ki őket a Rajk-temetésre. Számítottak rá, hogy nagy tumultus lesz, gyalog nem jutnak oda. Az biztos, hogy a város akkoriban minden politikai ügyre gyorsan és hevesen válaszolt. Alig két éve még a futball világbajnokság elvesztése miatt tüntettek a Rákóczi út és Nagykörút sarkán. Mondták is: nálunk csak a futball vált ki spontán tömegakciót. Bezzeg mostanában! Vasárnap délután tízezrek ácsorogtak az Emke-sarkon, az éjjel-nappal Csemegénél, a Nemzetinél, tízezrek, és nem a totóhíreket várták, hanem a merészen szerkesztett hétfői lap első példányait. És csütörtök délután, amikor az *Irodalmi Újság* megjelent, agyonnyomtak egy rikkancsot . . .

Én már kimentem Bélához jó korán a Gellérthegyre. A műteremben együtt ült a társaság.

— Jöttök akkor? Három embert vihetek.

Csak ültek némán, kicsit zavartan, de azért mintha ellenségesen, agresszívan is. A halálfejű idegesen csettintgetett az ujjával. Akkor Béla megszólalt.

— Nem megyünk. Elhatároztuk, hogy nem megyünk.

— De hogyan . . .? Miért nem telefonáltál?

— Most határoztuk el.

— Hát jó . . . Bár . . . nem értem.

A kajlabajszú megmagyarázta:

— Úgy értékeljük, hogy Rajk nem tekinthető nemzeti mártírnak. Legföljebb a párt tekintheti a saját mártírjának. Rajk kommunista vezető volt és belügyminiszter. És ha Rákosi mást választott volna, most Rajk volna talán a véres kezű gyilkos, és mást temetnétek.

Bélára néztem, bólintott: — Így van.

Otthagytam őket. A temetésen százezren voltak, mások szerint két- vagy háromszázezren is. Nagy Im-

réhez úgy járultak az emberek, mint a gyászoló családfőhöz szokás.

És a hivatalos szónokok? Azok nem a gyászoló család? Vagy a gyilkos család? Vagy a kettő ugyanaz?... Innen és túl méregették egymást az emberek: kommunisták, váddal, gyásszal. És a legtisztességesebbek vállalták a bűntudatot, ártatlanul. Es nem biztos, hogy mind a legtisztességesebbek vállalták a bosszút.

Rossz szájízzel indultam haza. Arra gondoltam: Béláék nem jöttek el, és sokan mások sem jöttek, akik tegnap még hangosan követelték a nyilvános, díszes temetést... És akik eljöttek, ilyen sokan, mit akarnak? Gyászolnak, valóban, és okulnak a tragédiából?... Rajk egyszer már a halálával szolgált nemtelen politikai célokat. Nem azt szolgál-e most megint, a temetésével? Ugyanúgy öntudatlan és akaratlan, mint először... Becsületes ember volt, bátor és okos, nagyon nagy ígéret. Hát erre való volt, édes hazám, Magyarország?!

Nem sokkal utána külföldi jogászokkal kellett vacsoráznom. Fáradtság, idegesség: az első pohár bor — éreztem — a fejembe szállt. De a második, harmadik már könnyűvé oldott kemény görcsöket. Közérzetem a fiatalkoromat hozta vissza váratlanul. Ritkán fordult elő, hogy a mámorért igyam. Az pedig, hogy magamtól betérjek inni valahová, ne a társaságért, ha jól emlékszem: soha. Most mégis: hazavittem a külföldieket vacsora után a svábhegyi szállásukra; késő éjszaka volt, visszajövet a Fasorban egy vendéglőt nyitva láttam, kiszálltam, elküldtem a kocsit: majd megyek gyalog. Nem tudom, megvan-e még az a vendéglő, előtte sem jártam ott. Kerten, márgalépcsőkön kellett végigmenni, valami emeletes villába jutott az ember, úri

kis palotából alakíthatták vendéglátóipari vállalattá. Külsőre nagyon elegáns, sőt sznob. A kapuban aranygombos portás ... „A II. kerületi Vendéglátóipari Vállalat reprezentatív üzeme." A füst és mámor homályában botorkáltam folyosókon, szobákon át, mint a látomás, mint a vurstli szellemvasútjának alagútja, olyan volt. Az egyik szobában cigarettáztak, ételpiszkos abrosz fölött, családi kör; a másikban ünneplő férfitársaság, fekete ruhás úr szónokolt, most éppen szünetet tartott, tiszta zsebkendőjével, finom, apró mozdulatokkal nyomkodta izzadt kopaszságát; a harmadikban duhaj öklök verték az asztalt, énekeltek. Egy kékkel és arannyal tapétázott, nagy, négyzet alakú szobában táncoltak, zongorista ült a sarokban meg dobos, a zongorista előtt mikrofon, nagyon közel, majdnem a szájában. Kékre és aranyra festett facsillár lógott a menynyezetről. Sok gyertyaégő volt benne, de mind épp csak pislogott, nem is értem: úgy emlékszem, hogy a szobában sötét volt. A csillár alacsonyan lógott, és a párok körben félrehajoltak, nehogy a fejükkel nekiütközzenek. Olyan volt a sok körben elhajló test, mint valami halevő tengeri virág: vibráló, rángatódzó tölcsére mindjárt lenyeli a csillárt a haldokló fényekkel. És ahogy a folyosón bolyongtam, mások is ott bolyongtak, egymásnak ütköztünk, körükből gazdátlanul kiszakadt részegek, sápadt lárvaarcok, pisilni mentek. Egymásnak ütköztünk, bocsánatot sem kértünk. Minden szoba csak panoptikum itt, és akik a szellemvasút folyosóján ődöngünk, mi sem vagyunk igaziak. Homályban, cigarettafüstben, avas zsírok és rossz szesz gőzében úszik az „én" valahol: ijedt pók, lábait behúzza, hullának tetteti magát. Pedig azért figyel. Ez a

holtraváltan, kicsinyen és közönyösen figyelő „én": csak ez a bizonyosság.

És akkor élesen, mintha színpadi függöny lebbenne szét, a halálfejű hangját hallottam rikácsolni: „Tehetségtelen fráter!... Tisztességes? Mondhatod azt is, hogy öt gyereke van és tüdőbaja, nem érdekel, nem tudom sajnálni! Tehetségtelen fráter!"

Nehéz, piszkos brokátfüggöny keretében széles ajtó nyílott, és a szobában szemfájdító fehér fény: ott ült a társaság. Még meg is örültem nekik. Hosszú időbe tellett, hogy rájöjjek, alighanem zavarok. Ahogy beléptem, csönd lett. Nem is tudom, miért hallgattak el, talán megszokásból; hiszen annál, amit ezután mondtak, mit mondhattak volna rosszabbat éppen akkor, hogy elhallgassanak. De elhallgattak. Hosszan, idegenül, ellenségesen hallgattak. Nem látták, hogy ittam, ők is ittak már bőven. Volt néhány üres szék az asztal végében, oda leültem. Jött is a pincér, fehér kabátos fiatalember, üveges bort rendeltem. Kapacitált evésre. Jót is tenne talán, ha enném valamit. Azt mondta, hoz „Budagyöngye rostélyost", frissen készül, a ház specialitása. Míg térült-fordult, nekem már töltöttek pálinkát, kis borospohárba színültig, megittuk, nagyon vizes volt, de szólni még mindig nem szólt senki. Aztán jött a fehérkabátos, a „frissen készült" Budagyöngye rostélyos készen várta, úgy látszik, a tálalóban. Elém tette, és a szobában egyszerre hullaszag lett. Finoman oldott és mindent betöltő hullaszag, mint néha temetéseken, amikor elszámítják magukat, és sokáig várnak, vagy nem döntik el, ki tekintse saját halottjának a halottat, vagy egyéb állami programok miatt várni kell. De ott legalább a koszorúk, virágok elnyomják a hullaszagot. A fiú indult volna, de mikor látta, hogy

gyanakodva nézem a tányért: „Kicsit erős a hagyma — szabadkozott. — Szárított hagyma, tetszik tudni. Erős a szaga."

— Edd csak meg! — röhögött a halálfejű. — A ti művetek! A városban sorban állnak húsért az asszonyok, de száz vagon marhahús büdösödött a nyakatokra. Gondolhatod, milyen büdös, ha még az élenjáró Szovjetunió sem vette át. Most aztán piacra dobjátok, megeszik a kórházakban a betegek, megeszik az üzemi menzán a munkások, eheted huszonnyolcötvenért, mint a ház specialitását, zenével, te is!

A beszélgetés halkan megindult végre. Halkan, vagyis a többiek halkan beszéltek, csak a halálfejű csattogott. „A tegnapi taggyűlésen fölvették a pártba!" Nevettek. „Pont most, a végjátékra érkezett?" „Amikor mindenki szabadulna . . ." „Á, hülye az, fogalma sincs a dolgokról!" „Temetésre jön a születésnapi csörgővel!" „Biztos már régen beadta a felvételi kérelmét, csak most vették elő, hogy jelenthessék: folyik a pártépítés." „Dehogy! Mondom, hogy hülye! Fogalma sincs a dolgokról!" „Ilyen hülye nincs, ne mesélj!"

Nem tudtam, kiről folyik a szó. Megettem a Budagyöngye rostélyos felét, gyorsan ellöktem a tányért, ittam rá a vizezett pálinkából. A hátam is borsózott. A halálfejű merőn rám nézett.

— Nincs hűtőház, kedves elvtársam, tetszik tudni. Sem raktár nincs, egyáltalában tároló terület nincs. Tudja ön például, hogy a burgonyatermésünk több mint fele kárba megy; hogy a cukorrépánk húsz-harminc százalékot veszít a cukortartalmából, sokszor félig már erjedt, mire a cukorgyárba kerül? Tudja ön, hogy fillérekért kótyavetyéljük el a kincset érő jonatánalmánkat a cseheknek, mert nincs ládánk? A cse-

hek selyempapírba csomagolják, rakaszokba teszik, úgy adják el a világpiacon a „cseh" jonatánalmát. Érti, kedves elvtársam? És meséljek talán az iparról? Vagy meséljek talán a demográfiáról? Hogy valóságos gyerekgyárat csináltak itt minden asszonyból, lányból, de nincs napközi otthon, nincs óvoda, nincs gyerekorvos, jövőre majd nem lesz iskola, sem pedagógus. Olyan gyerekcipőt árulnak, hogy az első pocsolyában leolvad a gyerek lábáról! Gumicuclit nem kapni, érti, kérem? Az egész városban, gumicuclit! Mert a tisztelt elvtársak annyit nem értenek a gazdálkodáshoz, mint a legpitibb kapitalista. Hozzájuk képest a Kohn bácsi a Király utcából — zseni. Pedig őneki nem is kell értenie a gazdálkodáshoz. A kapitalizmusban a gazdasági törvények spontán érvényesülnek. Hogy drágán? Az igaz. De az elvtársak még drágábban próbálták azokat a törvényeket „felfüggeszteni". Ha Marx föltámadna, egyszerűen letojná ezt a maguk szocializmusát. Bocsánat, bocsánat! Le sem tojná! Ez a precíz kifejezés... Ebek harmincadján ez az ország, kérem, akárhová néz. A hús, amit olyan undorral félretol, csak szimptóma, és csak azért büdös, mert váratlanul történetesen az elvtárs orra alá került. Mert ez, sajnos, nem a pártmagazinból való, a pártmagazint jól ellátják Bécsből. Jól és olcsón, hallom. Száz forintért kapni egy öltönyre való szövetet és nyolcvan forintért egy pár Bailly-cipőt. Úgy, persze, lehet építeni a szocializmust dacos optimizmussal, kérem, jövőbe néző bizakodással!

Bélához és a kajlabajszúhoz fordultam:

— Kiről beszéltetek az előbb? Azt hiszed, nem lépnek be a pártba, máshol is, nap mint nap? Miféle „végjáték"?... Egyáltalán: hová lett belőletek a leg-

csekélyebb politikai érzék? Azt akarjátok, hogy Rákosi jöjjön vissza?! Várjátok meg a pártkongresszust . . .

A halálfejű gúnyosan nézett.

— Veled őszintén beszélek, mert azt mondják itt, hogy mindennek ellenére te is állítólag őszinte vagy, sőt tisztességes. A magyar nép nagy barátjának egyszer, egyszer életében, úgy látszik, véletlenül igaza volt. Ti kommunisták valóban különös emberek vagytok. Nem láttok a szemetekkel, nem hallotok a fületekkel. Ti mindent, az egész világot, csak elvont fogalmak, egy mitikus rendszer közvetítésével érzékelitek . . . Dehogy érzékelitek . . . Hiszitek, ez a helyes szó: hiszitek! Te még mindig abban reménykedel, hogy itt pártkongresszus lesz?

— Persze hogy lesz!

— Ahhoz először is párt kellene.

— És talán nincs?! . . . Rákosi alatt nem vontad kétségbe, csak éppen most . . .

— Helyes, akkor ne is folytassuk a vitát! Ha szerinted még van párt . . . — Körülnézett, nevetett, azután tanárosan fölemelte az ujját: — Igaz, hogy a *Szabad Nép*, a te mindennapi falat kenyered, még nem közölte vastag címbetűkkel, de azért már az egész világ tudja: nincs párt. Volt — nincs. Szomorú, már akinek szomorú. Végső soron kevés ember sajnálja, ne is csodáld! — És fölemelte a hangját: — Mert még nem volt ebben az országban tatár, török, német, még nem volt nyilas vagy bármiféle gyülevész rablóbanda, ami úgy csákiszalmájának nézte volna ezt a földet. Batu kán, érted? Batu kán, ha élne, beiratkoznék hozzátok inasnak!

— Ezt mondod, és nem szégyelled magad? Hát volt még itt rendszer, amely tíz év alatt annyit állított

helyre ebben az országban, olyan pusztítás után? Hát volt nálunk valaha tíz év, vagy elképzelhető bárhol, a gazdag Svédországban: évente egy Duna-híd, csak úgy, mellékesen? Mert közben még olyan értékű beruházásokba fogtunk...

— Ahá, itt vagyunk, a beruházások! Építettetek egy tankjavító műhelyt, hozzá egy máris málladozó, ókori várost, hogy elnevezhessétek az élenjáró és bölcs Sztálinról. Azután belefogtatok hűbelebalázs módjára egy földalattiba, hogy legyen a Dunán vasúti átkelőhely, ha megsemmisítik egyetlen atombombával azokat a hidakat. Nem pestieknek épül az a gyorsvasút, nem magyaroknak, legföljebb a magyarok verejtékéből, a szájuktól elvont falatokból...

— És a mezőgazdasági beruházások, a gépesítés?

— Csak arra való, hogy az utolsó maroknyi humuszig kiuzsorázzátok a magyar földet. Hol a világhírű állatállomány és hol az állati trágya?

Körülnéztem. — Be vagytok rúgva? Miért nem szóltok! Van köztetek paraszt? Kell, hogy tudjátok, mit *nem* tett azért a humuszért a földesúr, és mit tettünk máris mi! Sok egyéb dolgunk között! Béla! Te csak tudod... Félig analfabéta volt ez a nép, hány gyerek tanul a kezed alatt ösztöndíjjal, akinek a régi világban módja nem lett volna rá, hogy beszélni halljon festészetről meg a szobrászatról!

— Nem igaz! Piszkos hazugság ez is! — csattant a halálfejű. — Hát Béla hogy tanult? És az én barátaim? Nem sorolom fel őket, nem akarok itt hencegni, mind csóró szegény gyerek, hogyan tanult? Attól, hogy ti kirakatpolitikából egy csomó hülyét bevisztek az egyetemre, attól, hogy a magyar egyetemi oktatás színvonalát lesüllyesztettétek egy ázsiai... ha még ázsiai, is-

tenem, micsoda kultúrák vannak Ázsiában!... egy muzsik színvonalára, akinek fejébe vertek néhány tételt, és azt hiszi, bölcs. Tudálékos marhákat szabadítottok diplomával az ország nyakába. Közben tíz- és tízezer tehetséges fiatal, tanulni vágyó és valóban rátermett fiatal „ikszes" tinéktek, mehet széklábat faragni! Ha még széklábat faragni...

Béla szólalt meg:

— Tudom, hogy keserű ezt hallani. És Géza is tudja, hogy túloz. Jobb, ha mitőlünk hallod, és jobb, ha időben hallod. Mert sokkal kegyetlenebb litániát mond el majd az igazi Tiborc, ha megszólal...

Nyomta a gyomrom a vacsora, és nyomta ez a beszélgetés, mint a kő. Valaki mindig újra töltött. Ittak, ittam én is, már homályosan mozgott körülöttem a világ, különváltan, szaggatottan, mint egy szürrealista kép: egy szólásra nyílt száj, egy fogsor, egy bütykös kéz, ahogy sűrű hajba túr, az abrosz sarka, kiömlött bor térképe. Szavakat is csak úgy találtam, nehezen, kapkodva utánuk, gondolatot is, hogy megformáljam. Tiltakoztam, érveltem, már nem tudnám fölidézni, hogy s mint, csak az ő vádjaikra emlékszem, egy-egy mondatra néhol egész pontosan. A kajlabajszú így szavalt:

— Tiborc föláll majd és elmondja... — Fölállt ő is, tántorogva. — Ez az ország Magyarország, ez a föld a miénk, ezer év óta megtanulta még a német is. Most megtanulja majd az orosz. Lehet, hogy a fél ország beledöglik megint, de megtanulja! Kultúráról beszélsz? Hát jó, beszéljünk a kultúráról. Ebben az országban azelőtt, azokban a hülyítő, vallásos és irredenta szellemű középiskolákban még mindig tisztelték azért az önálló, értelmes gondolkodást. Én emlékszem rá, mi-

ilyen önképzőkörünk volt, én emlékszem rá, milyen merész gondolatokat vetettünk föl, milyen kérdésekről vitáztunk. Kisújszálláson, barátom, falun!... Ti csak szajkózásra, katekizmusra tudtátok nevelni a fiatalokat. De megálljatok, majd visszaütnek csúnyán!... Ebben az országban, amilyen kicsi, olyan irodalmi, olyan művészeti élet volt, olyan zene... Mi maradt belőle? Szocialista realizmus! Ebben az országban a műveltséghez tartozott, hogy világot járjanak az emberek, ti börtönbe zártátok ezt az országot!... Itt még a vezető kommunista funkcionárius sem utazhatik a feleségével együtt Bécsbe! Mi ez? Nyílt bevallása annak, hogy aki ebből az országból kiteheti a lábát, az ide többé vissza nem jön. Hogy ma már, tizenegy évvel a háború után, az egész elpusztított Európában jólét van, nem a polgárnak, hanem a munkásnak meg a parasztnak is. Van tisztességes lakása, nem társbérlete, amit az élenjáró Moszkvából hoztatok. Van fizetése, és azon vehet magának olcsó iparcikket, rádiót, televíziót, mosógépet, hűtőszekrényt, de még autót is. Nem a gyáros! A munkás! És a felesége nem áll sorban húsért, elébe jön a boltos, bármit vesz, választhat tízféle között. És ha valami baja van, hát ott a szakszervezet! Ott nem arra való a szakszervezet, hogy békekölcsönt jegyeztessen, meg a munkaversenyt szervezze! Érted?! Hát ezért nem szabad nálunk kimenni Nyugatra, ezért vagyunk börtönbe zárva! De nemhogy Nyugatra kimenni! A saját ősi földünket, legszebb régi városainkat, Sopront, Kőszeget sem szabad megközelíteni! Mert az a Szovjetunió határvidéke, érted? Az nem a miénk! Mi az, hogy Sopron, Kőszeg? Pécsre, ha mész, a vonaton igazoltatnak, kikérdeznek!... Hát mit gondoltok: csak tűrünk, nem támadunk föl egy-

szer, hogy elsöpörjünk titeket, hogy a nyomotok se maradjon? Ebben az országban valamikor az általános műveltséghez tartozott, hogy az emberek idegen nyelvet beszéljenek. Azt mondod, analfabéták voltak? Igen, volt az is, de félmillió ember a nyolcmillióból beszélt egy vagy több idegen nyelven! Mit tudnak ezek a mai fiatalok? Tanítják nekik az oroszt, olyan tanárok, akik maguk sem tudnak oroszul. Hazafias tiltakozásból sem tanulják. És a tanárok cinkosok velük. Nézd meg az egyetemet, ha csak nem nyelvszakos, egyet sem találsz, aki beszélne a magyaron kívül bármilyen nyelvet! És a nyelvszakosok? Nekünk azelőtt kulturális kapcsolataink voltak, állami intézeteink Rómában, Bécsben, Berlinben, Párizsban. Hol vannak? Mi lett belőlük?

Béla vette át a szót:

— Milyen orosz szakos lesz, aki nem volt Oroszországban, hogy mást ne mondjak! Mert Nyugatra nem adtok útlevelet, az sincs rendben, de hogy a szocialista országok úgy elzárkóznak egymástól kínai fallal, mintha háborúban állnának: az sem érti, aki csinálta! Nem, Sándor, akármilyen keserű: igaz, amit a fiúk mondanak!

— De értsétek meg, ha ti itt most mindenben csak a hibát keresitek, ha mindent halomra döntenétek, ami van, akkor mi lesz itt? Ha most csak szelet vettek, hová sodorja majd ezt az országot a vihar?

Többen is felkiáltottak: „Országot? Még te beszélsz országról?!" A kajlabajszú folytatta:

— Épp arról van szó, ha nem tudnád! Az országról, a magyar népről van szó!

— De hát mit gondoltok: mi kommunisták miért

lettünk kommunisták? Talán a Rákosi szép szeméért? Vagy Sztálinéért? Mi talán nem a népért?!

A halálfejű legyintett:

— Egyet és mást azért tanultunk tőletek. Például, szervezkedni és szervezni. Véletlenül ti közvetítettétek hozzánk a nyugat-európai demokráciának néhány vívmányát, akaratlanul. Például azt, hogy ki lehet menni az utcára, tüntetni lehet. Azután még egy nagyon fontos dolgot nagyon jól megtanultunk tőletek, és alkalmazunk is majd: a többség diktatúráját a kisebbség fölött. Érted? A valódi többség diktatúráját a valódi kisebbség fölött!

A kajlabajszú pedig, enyhültebben kicsit: — Nem vonjuk kétségbe a szubjektív jó szándékodat, sem a tiédet, sem másét, biztosan van köztetek néhány ezer, aki tudja, mi az a nép és mit akar. De így, vagy úgy: ti is eljátszottátok kisded játékotokat. Tizenkilenc után sajnált titeket sok tisztességes ember, mert kevesen voltatok, mert túlerő ellen harcoltatok, mert százharminchárom napon át mégis sok mindent csináltatok. A magyar nép igazi forradalmi érzéseit hívtátok segítségül. De most tiétek volt az ország! Senki sem fog szánakozással emlékezni rátok. Soha!

Ismét a halálfejű: — És mindenki megérti, helybenhagyja, ha országos érdekből karanténbe tesszük még azt is közületek, aki jó szándékú. Egészségügyi zárlat alá!

Béla kétségbeesetten kiáltott föl: — Az Isten sem tud segíteni rajtatok, értsd meg, az Isten sem tud! El van rontva ez az egész, attól kezdve, hogy Oroszországban tört ki a forradalom.

— De hát ott tört ki, ez tény. És győzött, és csodákat tett! A második világháborúra gondolj!

Béla legyintett: — A proletár forradalmi gondolatot, az új népforradalmi gondolatot, ahogy a múlt században, most is az értelmiség hordozza. A munkásosztály is az értelmiségre hallgat, figyeld meg! És ez az értelmiség, az európai értelmiség — tiellenetekre — meg fogja valósítani a szocializmust. De ahhoz, hogy megvalósíthassa, néktek takarodnotok kell. Láttunk már ilyet a történelemben. És ha nem álltok félre szépszerével, akkor el fognak takarítani erőszakkal.

Értetlenül bámultam. — Mi van itt ma, bolondok háza?

A halálfejű válaszolt: — Mi van? Az van, hogy kitört a harmadik világháború. Csak ti még nem vettétek észre. Szép csendben kitört. És ami itt történik, Magyarországon, az történik majd Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában, mindenütt. És csodálkozni fogsz ... Kérlek is, ne bántsátok az orosz népet! Majd meglátjátok, hogyan bánik el a zsarnokaival, mert azt is megérjük hamarosan. — Rám nézett, kitárta a karját. — Finita la commedia, signore! Finita la commedia!

A kajlabajszú pedig énekelni kezdett. A bor a mázas kancsóban, a vizezett pálinka mintha sohasem akarna kifogyni, töltöttek. És népdaloztak. Nem zavarta őket, hogy a kékarany szobából brummogott a dob és be-bevágott egy éles zongoraütem. „Jaj, be széles, jaj, be hosszú az az út ..."

Emlékszem még: támolyogtam a folyosón, talán a mosdót kerestem, és eljutottam egy rosszul világított, rossz szagú helyiségbe. Kiderült, hogy a tálaló. Kis ajtó nyílott a háttérben a konyhára. A tálalóban két ember életre-halálra verekedett. Földről tápászkodott föl éppen az egyik, szakácssipkája messze gurult a fe-

jéről. Nehezen mozgó, elhízott fiatalember. Lendült és ütött. Nem tudom, meghalt-e, nem tudom, mije törött annak a sovány pincérnek, akit eltalált, de éles csattanással roppant, mint amikor csontos húst bárddal aprítanak szét. A kövér megint lendült, megint ütött; és megint: mintha bárddal vágnának csontos húst. Állati nyöszörgés hallatszott, egy pillanatra láttam a soványnak vértócsában úszó, kimeredt szemét. Aztán az ajtófélfának dőltem, és hányni kezdtem. Hánytam három vagy négy rohamban egymás után, lehet, hogy attól maradtam életben, attól nem kaptam halálos húsmérgezést a II. kerület reprezentatív üzemében. A verekedők észre sem vettek: elestek, fölugráltak, folytatták tovább, fehér köpenyük már tiszta vér. Megtöröltem a számat, remegett az egész testem. Szemközt a falon, piros papirosból kivágva, gombostűvel odatűzve: „Kulturált vendéglá . . .parral ép . . . jük a szocializmust és a békét!"

Rikkantó dalolás vezetett vissza: „Engem hívnak Fábián Pistának . . ."

Már csak ködösen emlékszem, mikor is bontottunk asztalt, ködösen, bizonytalanul a hajnali kertre, a márgalapokra, lépcsőkre, hogyan halt el a sarkon a „Két pogány közt egy hazáért omlik ki vére", hogyan maradtam egyedül. Egyedül maradtam. Kijózanodásig sétáltam, hegynek, a Ságvári-ligetnél egy rendőr kíváncsian, gyanakvón nézett. Kócos lehettem, hajadonfőtt, nyakkendőm megbontva. Sántítottam, jobban mint máskor, a lábam megdagadt. Visszafordultam, a szépilonai kocsiszínnél vettem észre, hogy nagyon fáradt vagyok.

Kijózanodtam, ha ugyan részeg voltam és nem más. És ha ugyan józan lettem.

Kavargott körülöttem az éjszaka minden vitája, mintha a mennybolt forogna hirtelen. Fájt a sok kavargó gondolat, az őrületig fájt, ahogy belé-beléütköztem újra. Áttörhetetlen, zárt logikai rendszer. Idáig mindig az enyém volt az, mindig az én hitem volt áttörhetetlen, zárt logikai rendszer. Amely ellen csak portyázhatott egy-egy maradi gondolat, most meg íme, itt van: én portyázom, én próbálok neki-nekivágni, hogy „adj király, katonát!", de ők visszakiáltanak: „nem adok!" A gúnyos grimasz a halálfejű arcán: „Végjátékra érkezett... Temetésre jön a születésnapi csörgővel..."

15

„Lássuk, uramisten . . .”

Akiről ott beszéltek, kiderült, ismerősöm. Említettem is már, az első ügyfeleim között volt. Törvénytelenül lecsukták 1952-ben. A megyei titkár kézzel-lábbal hadakozott a szabadon bocsátása ellen: „Igenis, csirkefogó, igenis, megérdemelte, voltak formahibák, de a lényeg a lényeg: csirkefogó, ellenség!”

Kitárult a vizsgálat során az egész élete. Nyugtalan ember. Már fiatalkorában is: a szülei kedvéért elvégezte a műegyetemet, hanem utána rendkívüli hallgatónak beiratkozott a bölcsészetre. Filozófiát tanult, és az akkoriban szervezett Magyarságtudományi Intézet vitáira járt. Megélhetésre szűkösen tellett, magántanítványokból, hazai csomagokból. Nősülni akart. Állást kínáltak neki a szülővárosában, a mérnöki hivatalban. Hazajött hát. Útépítés, hidak, átereszek, földmérés . . . Aztán a háború, vagyis már előbb: a felvidéki, az erdélyi bevonulás, Délvidék. Szerencsétlen korosztály. 1938-tól 1945-ig alig járt civilben, s még utána is: bent maradt a demokratikus hadseregben, aknát szedett, elhagyott lőszert, föl nem robbant bombákat. A háború végére főhadnagy lett, amikor tőlünk leszerelt, százados. Tizenegy éve házas, de a tizenegy év alatt, ha összeadjuk a szabadságheteket meg az első nyugodt évet: huszonöt hónapot töltött a feleségével. Egy fia volt, azután, hogy ismét összekerültek, született még egy fia és egy kislánya . . . Milyen ember? Az egyszerűség kedvéért: valahol a népiesek meg a

kommunisták között. Értelmes, egyenes gerincű, ami a szívén, az a száján. Értelmes ember. Igaz, nem okos, vagyis nem fifikus, olykor nem elég alázatos, máskor nem elég tapintatos. Visszakerült a városi mérnöki hivatalba, sőt, 1950-ben még elnökhelyettessé is megválasztották. A tagosítások miatt gyűlt meg a baja először a felsőbbséggel. Amikor lemondatták, és áthelyezték főmérnöknek a Vízművekhez, mindenki tudta: bukott ember. Csak ő nem. Fölszólalt, bírált, beadványozott. Vagyis ahelyett, hogy meghúzta volna magát, még nyüzsgött továbbra is a tanácstagi funkciójában. Biztos, hogy az ilyen ember hibát is elkövet; de a legfőbb ok, amiért haragudtak rá — félek — a népszerűsége volt. 1952-ben letartóztatták. Előszedtek ősi ügyeket: hogy az Árpád-vonal építkezésén munkaszázadok is dolgoztak a parancsnoksága alatt. Ami csőrepedés, vízfeltörés adódott, az persze mind szabotázsként szerepelt. Kiragadott mondatok a fölszólalásaiból: uszítás a népi demokratikus rend, a párt és a kormány ellen. Az ítélet: tizenöt év, a föllebbviteli fórumon: kilenc. A „keretlegénység" vádjára kihallgattak több mint húsz tanút, azokból összesen három volt olyan, aki a vádlott idejében szolgált. És az a három mellette vallott! A többi mind csak általában beszélt a munkaszolgálat és az építkezés szörnyűségeiről, de a vádlottról semmit. A szabotázsra még közvetett bizonyítékot sem találtak. És az uszítás? Azt mondta az egyik tanácsülésen: „Jó dolog a két mesebeli csemegeüzlet meg az iparművészeti remekmű, az új cukrászda is. De amíg a külvárosban ott van a két gyárépítkezésnek minden földtúrása, szemete, és az emberek ősszel, tavasszal térdig járnak a latyakban; amíg két külső kerületünk van egyetlen

üzlet nélkül, addig ez kirakatpolitika." A per anyaga szerint föl lehetett volna menteni bűncselekmény hiányában is, de bizonyíték hiányában föl *kellett* volna menteni. Viszont a helybeli vezetők egyike-másika a rehabilitálása miatt is morgott. Pedig már több mint két éve ült ártatlanul. Mindegy, kár volt a huzalért, amit a szobámba szereltek: rehabilitálták, és visszakerült a hivatalába. Most, hogy hallom, „végjátékra" belépett a pártba, biztos vagyok benne: őszinte érzéssel és komoly megfontolással tette. Ahogy az életét, munkáját ismerem: hazatalált. Miért gúnyolódnak Béla barátai? Ha van rá mód, hogy valaki tegyen is ezért a népért, ne csak sírjon, ne csak szájaljon, hanem tegyen! Hát nem úgy tehet a legtöbbet, ha közénk áll?

Ennek az embernek az apja tanár volt, ő maga is értelmiségi. Ha nem is volt dúsgazdag soha életében, az biztos, hogy nem verték meg, ahogy az én apámat. És biztos, hogy nem látott öngyilkosjelöltből kegyes engedéllyel koldussá avatott öreg munkást a közvetlen környezetében. Az igazságtalanság nem sarkallta úgy, ahogy engem. De hogy tenni kell, az ugyanúgy sarkallta, és ugyanúgy a pártba hozta.

Mit akarnak Béláék?

Pár nap múlva, a szövetségnek egy fölbolydult vitája után, magyarázatot kértem: milyen társaságba jár, kinek adja oda magát, egyáltalán, mi történt vele? Eddig folyton azt hangoztatta, nem politizál. Hát ez a politika jó neki?! Ez a zűrzavaros demagógia, az egyik szavammal akarok valamit, a másikkal lerontom azt is, ez a felemás, kétes politika... Nem vitatom a szándék tisztaságát, de hol benne a rendszer, ki gondolta végig az egészet, a következményeit!

Béla magasztos szamárságokkal érvelt. „Olyan idők járnak, amikor mindenkinek kötelessége politizálni!" Miért? Eddig nem olyan idők jártak? És korábban, a háború előtt, nem olyan idők jártak?

— Különben is: ez általános népi, nemzeti politika, nem pártpolitika.

— El akartál jönni Rajk temetésére?

— Igen.

— Magad is bevallod, hogy a barátaid miatt nem jöttél. Vagyis: valamiféle pártfegyelem.

— Mechanikus gondolkodás! Sosem fogsz szabadulni tőle. A kommunista párt is valamikor mozgalomban, mozgalomból szerveződött. Ugyanaz a folyamat játszódik most a szemed előtt, és nem veszed észre. Mozgalom, eleven, spontán mozgalom. De továbbmegyek: maga Lenin mondta, hogy a szocializmus ezer- és ezerféle formában fog megvalósulni. Most itt van a sajátos nemzeti forma, és nem veszed észre. Soha még ilyen tüzes hangulat ebben az országban nem volt, soha még így a közélet iránt nem érdeklődtek az emberek. Hát nem érted, nem látod? Kötelességünk, hogy élére álljunk ennek a mozgásnak. Ha most nem politizálok, az olyan, mintha 1848. március 15-én otthon maradtam volna, vagy disznótorra utaztam volna, vagy mit tudom én . . .

— De — m i t akartok?

— Mindig ezzel jössz, mint a holdkóros! Miért kell kérdezni? Ez axióma. Kérdezd meg a kisgyereket az utcán. Az egész nemzet most egyet akar. Demokráciát, a dolgozó nép okos gyülekezetét. Talán azt a fajta plebejus demokráciát, amit Révai József egy világos pillanatában fölfedezni vélt, és ami tulajdonképpen a magyar megújhodás alapja. Tud forradalmi

lenni és tud szocializmust teremteni ez a mi népünk is. A maga módján! Ha engedik! Nem is lesz itt kárvallott más, csak az új arisztokrácia, a jó állások hitbizománya, az egyetemi felvételek hitbizománya, a káderlapok hitbizománya. Annak befellegzett! És kárvallott lesz, vagy legalábbis csalódik ideig-óráig néhány magadfajta tisztességes doktriner, amíg rá nem jöttök, hogy ni csak, így is lehet.

Október huszadikán kiszállásra mentem. Hosszabb munkám akadt, megint abban az ominózus alföldi városban. Huszonharmadikán este a rádióban hallgattam a Gerő-beszédet és a híreket. Gondoltam rá, hogy az a tüntetés zavargás nélkül aligha folyik le. Boszszantott nagyon. Gerő máris triumfál: „csőcselék" ... A rendőrség közbelép, lesz egy sor letartóztatás, és nagy mellel járnak Rákosi hívei: ez kell itt, hiába, odavágni!

A sok begőzölt hólyag nem tudja: hogyan tolják egymás szekerét, milyen egzisztenciális kötelék fűzi össze őket Rákosival. Ha nincs Rákosi, akkor a bolond csak bolond és nem hős. Ha nincsenek ezek a politikai részeg garázdák, akkor az erőszak csak nyűg. Mennyivel szebben és mennyivel olcsóbban is élhetnénk pedig, rablók és pandúrok nélkül! Az emberek kilencszázkilencvenkilenc ezrelékének nincs szüksége rájuk.

Örültem Nagy Imre kinevezésének. Annál kevésbé örült a megyei titkár: „Nagyfiú lesz most a védencedből!" A „védencem" nyár óta ismét a városi mérnöki hivatalt vezette, találkoztunk, igen szerényen viselkedik, és főként: igen józanul vélekedik az ország dolgáról.

— Miért lenne nagyfiú?

— Tudod te, mi van Pesten? Utcai harcok, tankcsaták! Ellenforradalom!

— Ugyan már! Néhány suhanc lövöldöz.

— Akkor nem tudod, mi van!

Ezúttal neki volt igaza.

A rádióhírek alapján úgy gondoltam, imitt-amott, egy-egy házban megfészkelték magukat a fölkelők, s most ideig-óráig állják az ostromot. Nagy Imre el akarja kerülni a vérontást, úgy látszik, Gerő is, ezért a folytonos fölszólítások, határidőmódosítások. Nem akarják, hogy megismétlődjék Poznan. Néhány uszítót kiemelnek, a többi menjen haza! A NÉKOSZ meg a Petőfi Kör jóhiszemű bolondjai... Olyan „Benn a bárány — kint a farkasnak" hittem, ahol ők vannak a hurokban.

Nem vetettem számot vele, hogy Gerőék mintha csak iskolában tanulták volna, olyan rendben követték el egymás után a szarvas hibákat. Egy tüntetést a kormány vagy engedélyez, vagy sem. De mindenképpen gondoskodik megfelelő készültségről. Ha megtiltja, akkor tesz róla, hogy meg se tarthassák. Ha engedélyezi, akkor vigyáz rá, hogy a tüntetés az előírt útvonalakon és a bejelentett cél érdekében történjék. Vagyis azt hittem, és az lett volna ésszerű, hogy készültségben a rendőrség, államvédelem, katonaság a laktanyákban, további katonaság összevonva, pár órás menetre a város körül. Ahogy ezt bárhol a világon tette és teszi minden közhatalom. És biztos voltam benne, hogy ha Gerőék alkudoznak, imitt-amott engednek valamit, azt csakis a vérontás elkerülésére, a béke érdekében teszik, de a hatalom és erő birtokában.

Gerőék azonban a tüntetést először nem engedé-

lyezték, de nem is készültek föl rá, hogy megakadályozzák. Azután, a végső pillanatban, engedélyezték, de még mindig nem készültek föl rá, hogy a tüntetésből zavargás lehet. Volt azért rendőrség a városban, volt katonaság, mint egyébkor is, de sem a rendőrség, sem a katonaság nem kapott tűzparancsot, amikor a zavargások elkezdődtek. Sőt, a lehető legnagyobb baklövés: a katonaságot kiküldték a tüntetőkhöz, barátkozni. Fegyverrel, de fegyverhasználati tilalommal! Mi történik azzal a katonával, aki magányosan elvegyül a tömegben, fegyver a vállán, és nem használhatja? Elveszik a fegyverét azok, akik használni akarják. Ezek után a Gerő-beszéd nem is lehetett más, mint olaj a tűzre, provokáció.

Mert akikkel a katonáim barátkoznak, akikre én nem lövetek, azt másfelől nem hívhatom csőcseléknek, ország-világ fülehallatára!

Ezt mind nem gondoltam akkor át. De ott van a családom, a gyerekeim. Ahol lőnek, ott ölnek, ahol ölnek, ott véletlenül is ölhetnek, a zűrzavarban minden megeshetik. Féltettem a családomat. És ebben a félelemben, utóbb tudom már, ott volt a gyanú: mégiscsak súlyos ügy és ellenforradalom az a budapesti fölkelés.

Bementem a megyei lap szerkesztőségébe, késő este, a legújabb hírekért. Nem találtam a főszerkesztőt, csak az egyik rovatvezetőt. Mi történt? Ilyen időkben a szerkesztők hazamennek? Kiderült: hazamentek valóban, de annyira haza, hogy a városból is elmentek.

Akkor vonatra ültem, és kalandos úton másnap délig följutottam Pestre, délutánig Budára. Nyilván nagyobb szükség van rám otthon, mint itt, ahol úgysem tehetek semmit.

Hogy mi történt abban az alföldi városban, utóbb tudtam meg. Kiábrándító, keserves dolog. Huszonnegyedikén tüntettek a diákok a Kossuth-szobornál, negyvennyolcas jelszavakkal. Másnap titokban elmenekült a megyei pártvezetőség meg a tanács végrehajtó bizottságának jó része. A megyeházán csak az én „védencem" maradt. Igen hidegvérűen, igen ügyesen viselkedett. Október huszonnyolcadikán néhány száz tüntető, gimnazisták, technikumi és főiskolai diákok, ifjúmunkások meg ismeretlenek, fölvonultak a Főtérre és fegyvert követeltek. Már mentek volna is, hogy megrohamozzák a város határában levő kaszárnyát. „Minden magyarnak fegyvert kell fognia, és az utolsó szál emberig védeni a hazát!" Védencem akkor fölvette tartalékos századosi egyenruháját, és kiment elébük. Valaki fölismerte, éljenezni kezdték. Ártatlanul börtönben ült, és most egyenruhát ölt: vagyis az ő emberük, jó magyar. Asztalt hoztak neki, onnan beszéljen. Beszélt is. Elmondta, hogy mint volt hadmérnök, most nem a kaszárnya megrohamozását tartja fontosnak, hanem mindenekelőtt a város megerősítését. A város ugyanis a budapesti fő országúton fekszik, meg kell akadályozni az átvonulást. Megjelölte mindjárt azt a nyolc helyet, ahol árkokat, tankcsapdákat kell ásni, és a megyeháza pincéjéből csákányt, lapátot osztott ki a hőbörgőknek. (Vigyázott rá, hogy minél kevesebb csákányt.) Sikerült neki ezzel az árokásással levezetni az indulatokat. Még arra is vigyázott, hogy a szovjet csapatok mozgása szempontjából valóban fontos útvonalakat kár ne érje.

Ahogy abban az időben mondani szokták: „egy pofon nem csattant el", úgy zajlott le az ellenforradalom.

Sajnos, 1957 januárjában későn léptem közbe: védencemet már halálra ítélték. December végén visszajöttek az elmenekült vezetők. Odáig ő volt a megye, a párt, minden. Kiderült, hogy a kritikus napokban hidegvérűbb, biztosabb ember nála nincs a városban. De mondom: visszajöttek a régiek, és első dolguk volt, hogy letartóztassák. Először csak azzal a jelszóval, hogy „aki azoknak jó volt, az nekünk csak ellenségünk lehet". Aztán, mint akik halálosan komolyan veszik azt az ügyes trükköt az árokásással... Elítélték. A fölakasztását meg tudtam akadályozni, de azt, hogy a letartóztatásakor megverjék, azt nem. És valami vadállat olyan durván verte, hogy a gerince eltört. A mai napig nyomorék.

De a mai napig, nyomorékon is, kitűnő elvtársunk.

Szolnokon megállt a vonatunk: nem megy tovább. „A Nyugati pályaudvart szétlőtték, nem fogad." Aztán kiderült, áll ott egy szerelvény a mellékvágányon, befűtött mozdonnyal, néhány régi fajta személyvonati kocsival, megpróbál följutni, ameddig mehet. Hogy mikor indul, nem tudják.

Az állomásfőnöki iroda előtt egy piros sapkás tiszt nagyon kiabált néhány vasutassal. A nemrég befutott pesti vonat személyzetével. Így ő nem fogadja a jelentkezésüket, nem állítja őket szolgálatba, tessék előírásszerű egyenruhában jelentkezni... A vasutasoknak nem volt sapkarózsájuk. Hiába magyarázták, hogy Kőbányán elvették tőlük. „Kőbányán sapkarózsával nem indítottak minket, itt meg sapkarózsa nélkül nem fogadják a jelentkezésünket, döntsék el, az anyjuk úristenit, hogy mit akarnak, hagyják az embert békén!" A tiszt pedig hajtogatta a magáét: semmiféle utasítás nem jött az egyenruha megváltoztatá-

sáról, amíg ez az előírás, addig ez az előírás! „Ez vasút, nem kupleráj, itt katonai fegyelem van, mi lesz abból, ha elkezdik a rendbontást, itt nem a pesti diákok dirigálnak!"

Végül bevonultak az irodára jegyzőkönyvezni.

Bámész tömeg állta körül őket, némán. Mereven, némán állt ott a két rendőr is. Mintha nem hallanák. Persze, itt a pályaudvaron már mindenféle vad hír keringett: ágyúharcok végig a Nagykörúton, lángoló házak, benzines palackkal fölgyújtott tankok, valaki háromezer halottról beszélt, valaki tizenháromezerről, és mind csupa fiatal, sok lány is közöttük! Senki sem látta saját szemével, mindenki csak hallotta mástól. Nem hittem el. Hiszen a hírek is ellentmondóak. Például, hogy a Rádiót elfoglalták. Hogyan lehet, hiszen a rádió továbbra is szól, és a kormány nevében szól! Nem tudtam, hogy a Sándor utcát lekapcsolták Lakihegyről, és az adás szükségstúdióból, a Parlament épületéből történik. De a hírhozók mind arról is beszéltek, hogy Kilián-laktanya meg a Corvin-köz meg a Széna tér — tehát mégiscsak a fölkelők szorulhattak sündisznóállásokba . . .

Teltek az órák, végre éjfél tájban megindult a vonatunk. Egybenyíló fapados kocsiban utaztam. Három vasutassal, köztük egy aranygalléros főtiszt, az ült szemközt velem az ablaknál. Néhány parasztasszony, elfeküdtek a padjukon, aludni próbáltak. És három vagy négy aktatáskás ember: fölvásárlók, ellenőrök, hivatalos kiszállók. Azok sem tudtak semmit, csak hajtogatták, hogy nekik, törik-szakad, föl kell jutniuk Pestre, a családjukhoz. A kalauz a lámpát éjszakásra tompította, álmos és nyugtalan csönd sűrűsödött meg a kocsiban. Mindenki fáradt volt a sok izgalomtól,

mindenki úgy tett, mintha megpróbálna aludni, de hol ez, hol az mégiscsak fölsóhajtott: „Ha legalább Kőbányáig..." „Bemegyek én gyalog akár Maglódtól is." „Két hete jött haza a feleségem a kórházból a gyerekkel..." „Most mit csináljunk a sapkarózsával? Azt mondják, leverik a fejéről, de még jól meg is verik..." „Bolond világ, mindenki megvadult!" „Mi a Baross utcában lakunk, mindjárt a Rádiónál, mi lehet ott..." De a parasztasszonyok aludtak, egyikük még horkolt is.

Újszászon kezdtek fölszállni a pesti bejáró munkások, és attól kezdve minden állomáson. Hamarosan zsúfolásig telt a kocsi. Pedig csak a munkások fiatalja jött, a vállalkozó kedvűek. Dolgozni?! — csak nevettek. Hol, hogyan? Épp csak bekukkantanak a gyárba, mi van, aztán nekivágnak a városnak nézelődni, ott lenni, tegnap is azt csinálták.

Ezek már szemtanúk. De vadabb históriákat meséltek, mint a szolnoki rémhírek. Az ablakok, kirakatüvegek mind kimentek a légnyomástól, a vakolat lehullott, a villamosok fölborítva. A kormány? Hát a Parlament körül meg a pártközpont körül tankok állnak, ott még tartják magukat. „Különben az egész város a miénk!" Elképzeléseim a sündisznóállásról megfordultak. Fiatal suhanc vitte a szót, ő mondta, hogy a „miénk" meg a „mieink". Teliszájjal szidta a kommunistákat. Mégis, ahogy visszaemlékszem, rá sem tudok haragudni, olyan vidám szemű kölyök, csupa nyugtalanság, izgága mozdulat, szőkés haja a homlokába lógott, nagy kezével esetlenül gesztikulált: jól kidolgozott, munkásgyerek kéz. Félelmetes gonoszságokat mondott, ha meggondolom, olyan ártatlanul mosolygó szemmel: Jó hecc az egész. Kint volt huszonharmadi-

kán este a Rádiónál: „Nyírtuk az ávósokat, futottak, mint a nyulak! Az egyik négy lépcsőt lépett, úgy futott. Még amikor bekapta a sorozatot, akkor is futott vagy két lépést tovább, nem hiszik? Aztán gurult csak vissza. Meg a többi! Akik megadták magukat a végén, hogy be voltak rezelve, hogy remegtek!" Az utasok hallgatták. Néha tódítottak, néha közbeszóltak, de leginkább hallgatták csak, hitetlenül, mosolyogva és nevetve. Hogy miként is vélekednek különben, s kivált az idősebbek, komolyabbak, nem látszott. Tetszéssel hallgatták, mert a fiú nagy élvezettel és sokat mesélt, jókedvűen. „Ez aztán a jó dumás!" Talán azért hallgatták tetszéssel, mert olyan jó dumás. Annyi biztos, a politikához nem értett, mondta pedig, hogy DISZ-tag, de a politikáról fogalma sem volt; még azt sem tudta, hogy itt nem a kommunisták ellen van fölkelés, itt párton belüli harcról van szó Rákosi és Nagy Imre irányzata között. Közbeszóltam: tulajdonképpen mit tud a kommunistákról? Hivatkoztam negyvenötre, a földosztásra, a termelés megindítására, mikor más csak feketézett és a maga hasznát kereste; a vasút helyreállítására, az első hidakra meg a forintra, és hogy a paraszt földjét hogyan védtük meg. Öt éves volt a fölszabaduláskor, az neki már történelem előtti idő. Hanem a földről tudott annyit, hogy azt a kommunisták elveszik. Beszéltem a huszadik kongresszusról, a lenini politikáról. Megpróbáltam Rákosi és Sztálin szerepét megmagyarázni. Nem vagyok rossz pedagógus. Elemista fokon magyaráztam. Imitt-amott közbeszóltak. De mit? Az egyik tudott róla: náluk is van az üzemben egy kommunista, aki Rákosi ellen volt, régi tizenkilences, kizárták a pártból fegyelmivel. A vasutas főtiszt kétszer is belefogott, hogy elmesélje

a gondját: a feleségét — „olyan helyen dolgozik" — „tavaly bekényszerítették a pártba, szerencsére csak tagjelöltnek". Bizonygatta, hogy az asszony soha nem politizált, szemináriumra soha nem járt, soha . . . Megdöbbentett, hogy a huszadik kongresszusról, a pártban folyó belső harcokról semmit sem tudnak. Miféle emberek ezek? Munkások. Kik, mik voltak tegnap? Itt élnek a nagyváros árnyékában . . . De hát mindenki erről beszél, hónapok óta, évek óta, az egész ország erről beszél, hogy lehet, hogy még hírét sem hallották?! „Fölkelt a magyar nép a kommunisták meg az oroszok ellen." Miféle badar beszéd? Értsék meg: ez a párt belső válsága, tisztulási folyamata. A budapesti fölvonulás a lengyelek melletti rokonszenvtüntetés volt. A lengyelek már eltávolították a régi vezetést, jött Gomulka. De Gomulka kommunista! Értsék meg hát, ez nem a kommunisták ellen van, sőt éppen a szocializmusért van!

Meghallgattak engem is, aztán a homályból válaszolt valaki. A banális, ősi közhelyet. Ugyan kiféle, miféle, aki mondta? „A szocializmus szép eszme. Krisztus is azt akarta már, Hitler is, mindenki a szocializmust akarta. Azt nézzék meg, hogyan csinálják, és mi lesz belőle! A szocializmus, az egyszerűen csak ábránd. Az eszme szép, de megvalósítani nem lehet."

Szürkésfehér hajnalban érkeztünk Maglódra. Rettentően lassan döcögött a vonat, minduntalan nyílt pályán is megállt. És Maglódon megint úgy volt: nem megy tovább. Útitársaim jórészt leszálltak, én egy pillanatra elbóbiskoltam. Arra ébredtem, valaki ordít az ablakom alatt: „Föl kell akasztani, van itt még fa! Kettőt már fölhúztunk ma reggel, egy rendőrt meg egy másikat!" Idősebb hangot hallottam, talán a vas-

utas főtisztét: „Ez nem olyan kommunista, ez Rákosi ellen van, azt mondja!" „Mi az, hogy nem olyan kommunista?! Kommunista — kommunista, egykutya! Föl kell húzni! Mi már itt Maglódon kettőt fölhúztunk! Hozzák csak ide, bízzák miránk . . ." Akkor meglódult és elindult a vonat. Megértettem, hogy rólam van szó, megértettem, hogy föl akar itt akasztani valaki. Nem vettem komolyan, nem hittem el. Akármilyen furcsa, még csak belé sem dobbant a szívem. Talán, mert fáradt voltam, félig még aludtam? De nem. Nem hittem el.

Sokkal később, hetek múlva borsózott meg a hátam. Megtudtam, hogy Maglódon akkor éjjel valóban fölakasztottak két kommunistát.

A vasutasok úgy szálltak föl, már nem is volt a sapkájukon rózsa. A szomszéd vágányon állt egy tehervonat, az szemközt ment, Szolnok felé. Odaadták a rózsájukat a mozdonyvezetőnek meg a fűtőnek, nehogy bajuk legyen Szolnokon. Az öreg törzstiszt viszont hordta a magáét, én figyelmeztettem, már a pályaudvaron: kár provokálni, szedje le a sapkarózsát! Ő ugyan nem! Neki ugyan semmi köze az egészhez, de ez az előírásos egyenruha. „Úgyis leszedik, és az csak kellemetlen." „Ha leszedik, az más, az erőszak, az más." Szétszóródtunk egymástól, mire a Baross térre kiléptem. Füst és köd ült a városon, a forgalom feltűnően csekély, és csak gyalogosok. A Rákóczi út felől gépágyú szólt sűrűn, a tér sarkán tanakodtak az emberek. Valaki tudni vélte, hogy az ötös busz jár. Véletlen összeverődött karaván, elindultunk a Rottenbiller utcán. Valóban jött is egy autóbusz az Állatorvosi Főiskolánál, fölnyomakodtunk. Az emberek nagyon szelídek, barátságosak voltak egymással. Vadide-

genek úgy beszélgettek, mint régi ismerősök. Kérdeztek, megmondtam: vidékről jövök. Mi van ott? Szolnokig, úgy láttam, teljes nyugalom. Akkor néhányan, kivált egy rokonszenves fiatalember, sorra-rendre elmesélték a pesti eseményeket. Mintha megtanult szöveg volna, ugyanígy hallottam még aznap, másnap, harmadnap, legalább tíz különböző embertől vagy hústól. De szó szerint ugyanígy. Huszonharmadika délelőtt, délben, lesz tüntetés vagy nem lesz, végül mégis lesz... A tüntetés, a beszédek, a rádió, Gerő, Nagy Imre, a tankok... És a többi. Szenvedély nélkül, sőt állásfoglalás nélkül mesélték, mintha mindenki egy távoli földrész újságírójaként volna itt, érdektelen távoli földrészé, sem rosszat, sem jót nem vár, ha így dől el, ha úgy, egyszerűen csak elmondja, mi van.

Az autóbuszban legalább ötvenen zsúfolódtunk összse, vagy talán hetvenen. Csupa felnőtt, dolgozó ember. Arra gondoltam, hogy Budapesten minden harmadik felnőtt ember párttag. A beszélgetésből nem vettem észre, igaz viszont: az ellenkezőjét sem. Csak azt, hogy mindenki nagyon barátságos, csak azt, hogy sem különösebb várakozás, sem megdöbbenés nincs az arcukon, hangjukban. Így megtanulták fegyelmezni az érzéseiket? Félnek? Vagy valóban érdektelenek?... Az autóbusz az Ady moziig ment, onnan a vezető nem vállalta tovább az utat, visszafordult. Szemközt a mozival, a Dohány utca sarkán egy hulla feküdt. Öregasszony, nyűtt, ráncos szoknyában, szakadt kötött kabátban. Fakószürke volt a szoknya is, a kabát is, az asszony haja is. Az arcát nem láttam, arcra borulva feküdt, s kétoldalt a két tenyere takarta. Mintha csak egy kimetszett, kitöredezett aszfaltdarab volna maga is, úgy feküdt ott a fakószürke aszfalton. Csúsz-

káltunk az üvegcserepeken, bukdácsoltunk a leszakadt drótokon át. A gépágyú hangja közé nehezebb dörrenés vegyült, és egyre sűrűbben a géppisztoly vékony, szemtelen pattogása. Valaki azt mondta, a Múzeum körúti egyetemi épületekben folyik a lövöldözés. De azért arra indultunk mindannyian. Összeverődtünk, úgy nem féltünk. Meg azért sem féltünk, mert asszonyok voltak köztünk. Fiatalasszonyok. Csinosak, magas sarkú cipőben a csúszós üvegcserepeken, a hajuk puhán habos, a szájukon pirosító. Hetykén, vidáman mentek, szégyelltük volna, ha félnénk velük. De minek is félnénk, ez a mi városunk. Nem mondtuk ki, mégis mintha transzparenset vitt volna elöl a csoport: „Ez a mi városunk." A Rákóczi út és Nagykörút sarkán amerikai zászlós, hatalmas kocsi állt, körülötte fényképező fiatalemberek, mindenféle furcsa hajviselettel és furcsa bőrkabátokban. Puha, fénytelen meg puha, fényes, rövid bőrkabátokban. Az egyiknél filmfelvevő, a másiknál vakulámpa, kisebb meg nagyobb fényképezőgép. Dolgoztak keményen az amerikai zászló és a diplomáciai kocsi védelmében. A kocsin bécsi rendszám volt. Fényképezték a fölfordított villamost, fényképezték az egyik bedőlt Rákóczi úti házat, fényképezték az utcát, az embereket, minket is. Ők sem féltek. Aztán az egyetem előtt épp csak sikerült átszaladnunk a túloldalra, mert hosszú harckocsioszlop jött, iszonyú csörömpöléssel a Tanács körút felől. A fotóriporterek elébe ugráltak, úgy fényképezték. Épp csak rájuk nem kiáltottak, hogy „megállni egy pillanatra, barátságos arcot vágni". A Calvin téren megtorpantunk, a Fenyves Áruházzal szemközt, a járdán. Megtorpantunk, mert a hídról vidáman kiáltozó menet jött felénk. A hídról a

menet, a Múzeum körút felől pedig a tankok. És ahogy ott álltam a tömegben, egyszer csak megláttam, karnyújtásnyira, Béla barátját, a halálfejűt. Sápadt volt az arca, kialvatlan, még zöldítette is a zöld lódenkabát, a sörtés, zöld kalap. Halálfejű vagy madárfejű. Majdnem ugyanaz. A halálfej: „kikeményített" madárfej... Háttal állt a hídnak, és a vonuló tankokat nézte mereven. Odaért az első vasszörnyeteg a tér sarkára, ágyúcsövével a szemközt jövő gyalogoszlop fölé meredt. A halálfejű feszülten figyelt, és a kabátja alá nyúlt. A tank pedig egy rándulással, már ahogy a lánctalpasok fordulnak, meglódult a templom felé, körbement, azután befordult az Üllői útra. Sűrűn a nyomában a második, a harmadik, a negyedik, a tizedik, a huszadik. És mind ugyanúgy, ugyanaz a suta, lánctalpas merev fordulat: előbb mintha tovább akarna menni a hídra, ágyúcsövével az énekszóval közeledő műegyetemi diákokat fenyegette, aztán egy hirtelen rándulás, és ment a többi nyomában.

Elég hosszú ideig torlódtunk meg, elég hosszú ideig figyeltem: valahányszor úgy látszott egy pillanatra, hogy a tank nekimegy a szemközt jövőknek, a halálfejű a kabátja alá nyúlt. És amikor a tank befordult, megkönnyebbült arccal kivette kezét a kabátja alól. Azután megint és megint, mintha csak dróton rángatnák. Kézigránát lehet nála, vagy talán a hírhedt benzines palack?

Közben odaértek a diákok a tér sarkára, és a menet éle megállt, megvárta, míg elcsörtet az utolsó tank is. Akkor a Kecskeméti utcából zárt alakulatban, körülbelül szakasznyi magyar katonaság vonult ki. Fegyvertelen katonák, egy őrnagy vezetésével. A fiatalok kiáltozni kezdtek: „Éljen a magyar hadsereg! Éljen a

magyar hadsereg!" A katonák mosolyogtak, nem integettek vissza, tartotta őket az alakulat fegyelme. Az őrnagy megállt, fejét vakarta, az egyik élen álló fiatallal váltott néhány szót. Az kiabálni kezdett hátrafelé: „Budára mennek, nyissatok utat a bajtársaknak! Halló, hé! Nyissatok utat!" Mi akkor, a katonák mögött, valahogy lassan átúsztunk az árral szemközt, végig a Vámház körúton. Csak a hídfőnél kellett várakoznunk megint, mert ömlött, özönlött még egyre a fiatalság. Lányok is, igen sokan. Idősebb ember csak imitt-amott. Műegyetemisták valóban? Nem. Kiderült: mindenféle főiskolások, az összes budai kollégiumokból, sőt Pestről is. Csak ott gyülekeztek mind a Műegyetem udvarában, meg sokan ott aludtak már éjjel is a Műegyetemen, az volt a szállásuk. Hová mennek? „Lemondatni Gerőt!"

Vagyis, amit a rádió ígért, hogy mára csönd lesz a városban; meg amit a lövöldözés ellenére is reméltünk; hiszen az autóbusz utasai, meg azok a tiszta blúzos, hamvas hajú nők nyilván hivatalba igyekeztek: hogy megindul az élet — úgy látszik, tévedés volt. A fiatalság folytatja a tüntetést. „Lemondatni Gerőt!" Persze, Nagy Imre csak fél győzelem. Ameddig Gerő ott van, ugyanaz folytatódik, ami tartott már több mint három éve: az egyik erre húz, a másik arra, s ki tudja, végül még Rákosi visszajön, ahogyan ígérte . . .

A fiatalok tehát folytatják: le kell mondatni Gerőt. És a Calvin tér sarkán a halálfejű biztosítja a menetet. Kézigránáttal vagy benzines palackkal a tankok ellen, nyilván nincs egyedül, ott ácsorog a többi vele, akit nem ismerek, talán a kapuk alatt is. Nem gyáva, annyi szent. Utcán, szabadon, tankok ellen; védelemül csak a tömeg, az is a háta mögött: nem gyáva ember.

De mi köze neki Gerőhöz vagy Nagy Imréhez, vagy bárkihez? Mi köze neki, aki megtiltotta, hogy a barátai eljöjjenek Rajk temetésére! Mert alighanem így igaz: megtiltotta. Hiszen terrorizálja őket, rég látom már...

Azután nagyot kerültünk Budán, a Körtéren, a Villányi úton, persze gyalog, mert villamos nem járt. A Széna tér felől megint nagy lövöldözés hallatszott. Visszafelé jöttek az emberek, integettek: arra nincs út, kerülni kell a Városmajor utcán. De a János kórház környékén, a Fasorban minden olyan csendes volt, mint fáradt nyári vasárnap délután, amikor kiürül a város, és csak azt látni az utcán, akit valami szolgálat éppen odaköt.

A Pasaréti út elején gumikerekű tábori ágyú állt, még csak nem is üteg, egyetlen ágyú. Egy tiszt és három tüzér. A tiszt az ágyú mellett állt, a három tüzér a lőszeres ládán ült, egymásnak háttal, cigarettáztak. Ezeket ide vezényelték, hogy védjék a „káder-dűlőt"? Ugyan mit csinálnak egyetlen ágyúval, egyetlen láda lőszerrel?... Mire való ez az ostoba, haszontalan viselkedés? Csak arra, hogy provokáljon, hogy: igen, erre jöjjön, aki nem akar, az is, mert itt, úgy látszik, lehet valami, ha ágyút állítanak a védelmére!

A sok megállás, torlódás, várakozás, kerülő: délután öt órára érkeztem haza. Feleségem azzal fogadott, hogy tegnap este hívott Béla, ma reggel is, délben is, nagyon sürgős ügyben. Visszahívtam, már nem volt odahaza. Üzenetet hagytam a házvezetőnőnek: itthon vagyok, de nagyon fáradt, jöjjön át, ha sürgős! Fölhívtam a pártközpontot, sokáig senkit sem találtam azok közül, akiket kerestem, végre valaki mégis akadt. Bizonytalan választ adott: igen, a központi vezetőség

ülésezik, csonkán, aki épp odabent van... Hát ha akarok, menjek, az igazolványommal talán beengednek. Nem, üzenetet hagyni a portán nem tud, különben is a katonákat folyton váltják. Próbáljam meg!... Neki épp az a gondja, hogyan jusson ki. Nem tud mit tanácsolni, tegyek, ahogy jónak látom. A vezetők közül nincs ott senki most, inkább odaát ülnek a Parlamentben... Igen, néha átjönnek...

Délután a lövöldözés a város felől megerősödött. Néhány percre pokoli hangzavar támadt, és csak összevissza lövöldözhettek: egy gránát a szomszéd kertbe csapódott, nálunk is kitört három ablak. Később aztán elcsitult. Mindezt a feleségem mondta, mert én megfürödtem és lefeküdtem. Pár órát aludtam, de nagyon mélyen. Arra ébredtem, hogy Béla kelteget.

— Azonnal öltözzél, csomagoljatok! Hozd az asszonyt, a két gyereket, jöttök hozzám!

Fölültem álmosan.

— Mi?... De miért?

— Ne kérdezd, hanem siess! Itt a szomszédság ismer, kik vagytok...

— Éppen azért, mert a szomszédság ismer, és tudják, kik vagyunk.

— Veszélyben vagytok, nem érted?!

— Nagyon köszönöm Béla, hogy segíteni akarsz, de minek ez a vaklárma? Nekem nincs senkitől semmi félnivalóm. Ha menekülök: bevallom, hogy rossz a lelkiismeretem. Pedig az én lelkiismeretem tiszta. Különben is: végigjöttem a városon, nem látok semmi veszélyt. Találkoztam tömegtüntetésre készülő diákokkal, fegyvertelenül vonultak, énekszóval. A mi gyerekeink. Nekünk tőlük nincs félni valónk.

— Megint ez az átkozott naivságod! Már tegnap hív-

talak. Ha egyszer itt a lefojtott erők elszabadultak, senki sem tudja, mi lesz belőle. És különösen most!

— Miért most?

Akkor láttam, milyen sápadt, milyen ideges. Az arca beesett, borostás, a szemében állati rémület.

— Béla, mi bajod?!

— Nem tudod, mi történt!? Szörnyű! Én ott voltam, szörnyű! Amíg élek, soha nem felejtem! A pokol! Annál is szörnyűbb!

A tüntető fiatalok a Parlament elé vonultak. Közben csatlakoztak hozzájuk kíváncsiak, más tüntetők, de leginkább kíváncsiak. Hiszen a lehető legostobább dolog történt, ami csak történhetik. A kormány nemcsak, hogy nem hirdetett kimenési tilalmat a forrongó városban, de megparancsolták mindenkinek, hogy menjen a munkahelyére! Ennél talán még egy jutasi őrmesternek is több esze van. A munkahelyen, persze, nem volt munka. De nem volt közlekedési eszköz sem, vagyis: gyalogtömegben ődöngött az egész város az utcán. Kormányutasításra! Persze hogy csatlakoztak sokan a menethez. Összegyűlt a Kossuth Lajos téren ötvenezer ember, százezer? Kiabáltak, hogy mondjon le Gerő.

Körül, a háztetőkön gépágyúk, gépfegyverállások, és a téren is: tankok, szovjet tankok, magyarok. Ki kezdte a lövöldözést, senki sem tudja, és talán soha senki sem fogja tudni. A tüntetők fegyvertelenül jöttek, a fiatalok legalábbis, ezt magam láttam. De mögöttük meg körülöttük fegyveresek biztosították a menetet. Spontánnak látszott a tüntetés, és a részvevők többsége minden bizonnyal úgy jött, spontán. De valaki mégiscsak szervezte. Hogyne, hiszen magam is láttam a halálfejűt. Azt mondják, valahol a tér körül,

a háztetőkről meg az utcákon is, a tüntetők mögött lappangó fegyveresek, azok kezdték a lövöldözést, azok lőttek először a Kossuth Lajos téri géppuskaállásokra. Mások úgy tudják: a tömeg egy része a Parlament 1-es kapujáig nyomult, és mar majdnem betörte. Gerő adott parancsot, hogy tüzeljenek. Ismét mások szerint véletlenül sült el egy gépágyú, és erre ijedtében kezdett összevissza lövöldözni valamennyi. A tömeg azonnal menekült, egymást taposva, menekült leginkább a földművelésügyi minisztérium árkádjai alá. Az udvarra menekültek volna, de a minisztérium kapuit nagy hirtelen becsukták. Aki tette, annak is jó pár emberélet szárad a lelkén. Percekig tartott csak az egész, kitisztult a tér, de ott maradtak a halottak és a jajgató sebesültek: asszonyok, mackóruhás kisgyerek, diákfiúk, lányok, egymásra borulva a Rákóczi-szobor körül és az árkádok alatt, mint a gázkamrában, ahol egymás hegyére másznak a fulladozó szerencsétlenek, úgy kerestek védelmet a hullák a hullák mögött . . . Mindegy, akárki volt a felelős és akárhogy volt is, most már nincs többé rend, ésszerű meggondolás, politikai szándék, itt most csak elszabadult pokol van, és ezen már az sem segít, hogy Gerő lemondott.

Béla ott volt. És az összefüggéstelen mondatokból, mint alvadt vérdarabok, szakadt föl a rémes látomás emléke. Hirtelen elsírta magát, zokogott megállíthatatlanul, görcsösen. Vizet hoztam neki, nyugtatókat. Bevette, nagy nehezen le tudta nyelni. Később kiment a fürdőszobába, megmosdott, megnyugodott. Közben én elszántam magam, kész volt a válaszom.

Ebben a városban minden harmadik felnőtt ember kommunista párttag. Nincs olyan bosszú és nincs olyan őrület, amely minket ki tudna irtani. Nekem

tiszta a lelkiismeretem. Ha kommunistának lenni bűn, akkor az bűnöm. Ha engem a városom és a tömeg nem véd meg, ha engem a városom és a tömeg elítél, akkor ítéljen el. Ha megöl, akkor öljön meg. És akkor jó is, ha megöl, mert akkor nem érdemes élnem.

— Hát nem érted, Béla? Ha egy kommunista, több mint tíz éve a hatalmon, olyan helyzetbe kerül, hogy a saját népe pálcát tör fölötte, akkor nem bújhat el, mint a patkány! Önmaga elől úgysem menekülhet!... Köszönöm, hogy segítesz, vidd el a feleségemet és a két gyereket.

A feleségem, persze, hallani sem akart róla. Ugyanazt mondta, amit én, a két gyerek nevében is: ha meg kell halnunk, akkor meghalunk.

Másnaptól kezdve jártam a várost, tájékozódtam. Voltam a pártközpontban is, a Parlamentben is, bementem és kijöttem simán a központi vezetőségi igazolványommal. De voltam a minisztériumban, a *Szabad Nép* szerkesztőségében. Jártam kerületi pártbizottságok székházában és a Köztársaság téren, jártam a Hazafias Népfront országos központjában, ahol egymás melletti szobákban működött a Hazafias Népfront vezetősége és az újonnan tákolt Forradalmi Nemzeti Bizottság. Ez az utóbbi amolyan fölélesztett „negyvenhetes" koalíciós próbálkozás. Nem téveszthető össze az ellenforradalmi Nemzeti Bizottmánnyal. Vagy akár összetévesztendő, mindegy. Pár nap alatt gombamódra születtek a pártok, újságok, kiáltványok, különféle pártközi testületek, kormányok és ellenkormányok.

De: ha szörnyű, hogy ma már milyen jól tudom, mit kellett volna csinálni, még szörnyűbb, hogy akkor is tudtam. És nem is én voltam az egyetlen, aki tudja!

Hogy miért nem csináltuk, hogy miért nem csinálták, akik csinálhatták volna? Majd tisztázza egyszer a történettudomány. Én csak azt mondhatom el, amit láttam.

Jártam a várost, és a zűrzavarban is jól láttam a változásokat, nem kellett hozzá különösebb intuíció, sem politikai géniusz. Feltűnő volt az, ami szombatról hétfőre végbement.

A kormány megint halmozta a hibákat. Kimenési tilalom helyett ismét utasította a lakosságot, hogy kezdje meg a munkát. Igen ám! De ha Budapesten csak egyetlen útvonalon, csak a Rákóczi úton leáll a villamos meg az autóbusz: nézzék meg azt a gyalogtömeget az utcán, csúcsforgalomban, már ez maga is, mintha zavargás volna. Hát még ha az egész városban nincs közlekedési eszköz!

Hétfőn, huszonkilencedikén, Nagy Imre kérésére a szovjet csapatok elhagyták a fővárost. Ez is hiba volt. Az utcákon a malterhalmok közt bukdácsoló, üvegcserepek közt csúszkáló, ideges tömeg. Az eseményeket hivatalosan „demokratikus és nemzeti fölkelésnek" nyilvánították; épp akkor, amikor az egész ügy karaktere szemmel láthatóan az ellenkező irányba változott. Huszonötödikén még diákokat, ifjúmunkásokat és hozzájuk csatlakozó kíváncsiakat láttam az utcán. Fegyverben is többnyire még azok voltak. Nagy Imre szavára ezek most már lerakták a fegyvert, sőt, mint kiderült utóbb, lévén a legtöbben vidékiek, hazamentek. Majd megírják a lapok, mikor kezdődik a tanítás! De a fegyvereket ugyan kinek adták volna? Az ávót, a belső karhatalmat, „büntetésül a 25-i vérengzésért", vagy inkább, hogy a kedélyeket csillapítsa, föloszlatta Nagy Imre, törvényen kívül helyezte. A lehető leg-

rosszabb pillanatban! A fegyvereket a fiatalok többnyire otthagyták valahol az utcán, egy kapu alatt, ahol éppen eszükbe jutott. Senki sem gondolt rá, hogy a fegyverek most kinek a kezébe jutnak? Már hétfő reggel ijedten láthattuk, miféle alakok mászkálnak géppisztollyal, kik verődnek bandába: zöld, sápadt arcok, látszott, most jöttek a börtönből, Lombroso-figurák, a nők szemetje. Vattakabátban a legtöbb. De már egyre több vadonatúj zöld lódenkabát is, mint az egyenruha. A Nyugatról hazaszivárgók. Most már ezek jártak fegyverben, a munkahelyére igyekvő, sűrűn hömpölygő civil tömegben. Amikor délelőtt tizenegy tájt városszerte újra megkezdődött a lövöldözés, senki sem értette, mi történt. Ki harcol ki ellen, miért, mit akar? Nagy Imre kormányon, Gerő lemondott, az ávót föloszlatták, a szovjet tankok kivonultak a városból... Mit lövöldöznek „még"? Nem tudta senki, hogy itt nem „még", hanem „már" lövöldöznek, akik lövöldöznek.

Behívták a szovjet csapatokat akkor, amikor még nem lett volna szükség rájuk, amikor ez a lépés sok tisztességes ember önérzetét is sérthette, provokációszámba ment. És kiküldték őket, amikor a legnagyobb szükség lett volna rájuk, amikor a kiküldésük vereségnek látszott, tehát ismét provokációszámba ment. Az államvédelmi hatóság, amelyet föloszlattak, már nem a régi volt. Most elárulták, áldozatul dobták oda, bujkálásra kényszerítették... Miféle őrült logika dolgozott itt? Még azt sem mondhatom, hogy mert elszakadtak az élettől. Hiszen még az íróasztalnál is csak ennél okosabbat tud kigondolni, aki gondolkodik!

Bementem a *Szabad Nép* székházba. Soha nem felejtem: a lépcsőn két pufajkás fegyveres ült, ijesztő, rossz

arcok, közbül egy nő, fél kézzel azt fogdosták kétoldalról, a másik kezükkel szilvalekváros kenyeret ettek. Fönn a folyosókon gombostűvel föltűzött, kézzel írt papírlapok jelezték, hogy itt az Országos Nemzeti Bizottmány különböző hivatalai dolgoznak. Valaki fölismert a nyomdászok közül, rémülten kérdezte, mit keresek ott. Pár szóval informált a változásról, és kicsempészett a Rökk Szilárd utcai kapun. Átmentem a New York palotába, a sajtóházba, hátha újabb híreket kapok. Találkoztam is a volt népművelési államtitkárommal. Most államminiszter lett. Éppen sajtóértekezletre készült az új lapok vezetőivel. Csupa önjelölt, maga kinevezte főszerkesztő. Megkérdeztem: tudja legalább, ki kicsoda? Nem is válaszolt. Fölényesen hárította el az aggodalmaimat, vállon veregetett, úgy beszélt velem, mint egy kis hülyével. „Mit vagy oda? Látod: helyreállt a rend, megindult a munka, az Öreg végre nemcsak hivatalt, hanem szabad teret is kapott . . ."

Akkor kezdődött a lövöldözés.

Láttuk az ablakból: egy lódenkabátos fiatalember nyitott tüzet egy lámpaoszlop mögül a Rákóczi úton vonuló szovjet tankokra. Értelme ugyan nem volt, a géppisztolygolyó nem üti át a tankot, és azok a tankok különben is elvonulóban voltak. Értelme, mondom, nem volt, de valami célja mégis; azonnal pokoli zűrzavar támadt: háztetőkről, erkélyekről, mindenfelől megindult a lövöldözés. A miniszter a sajtóértekezletével átvonult az udvari szárnyra. Közben a titkári szobában a gépírónőt egy véletlen golyó agyonlőtte. Íme: „helyreállt a rend"! Az államminiszter azonban még mindig csak mosolygott: „Kitombolják magukat, majd elfogy a lőszerük."

Este a budapesti pártbizottság felhívást adott ki, reggel korán útra keltem, hogy eljussak a Köztársaság térre. Tanúja lettem távolból annak, ami ott történt. Hasznavehetetlen tanúja. Nem is hiszem, hogy bárki értette volna, mi történik ott. Néhány főkolomposon kívül. Már a messze környező utcákban pokoli zenebona a háztetőkön. Mire való? Részegek?... És mit akarnak ott a fúrógéppel, miért ásnak gödröt? Egyáltalán, honnan veszik, hogy ott „ávós laktanya" van, merről szalajtották ezeket? Budapestiek? Hiszen minden harmadik felnőtt ember párttag, nem tudják, hogy az a ház a budapesti pártbizottság székháza és nem ávós laktanya?! Nem tudtam bejutni persze az épületbe. A tragédiáról is csak utóbb értesültem. Józsefvárosi mellékutcákon igyekeztem vissza, néhol félórákat kellett várnom egy kapu alatt, rémült és fásult emberek között, senki sem mert szólni, még sóhajtani sem. Csak ilyen beszéd hallatszott: „Most mintha nem lőnének a közelben..." „A szomszéd házból elindult egy csoport..." „Azt mondják, a Tolnai Lajos utcában csönd van..." Mintha csak az időjárásról beszélnének.

Aznap este Béla állított be hozzám földúlt arccal: „Azért jöttem, hogy megkérdezzem: hol lehet a pártba belépni."

Tanúja volt délután a Körúton egy akasztásnak.

— Ez már a fehérterror, hát nem látjátok? Vakok vagytok? Miért nem tesztek valamit?! Fehérterror, nyilas őrület az utcán... Most minden tisztességes embernek sürgősen be kell lépnie a kommunista pártba! Az az egyetlen erő, amelyik útját állhatja...

Hát az a párt, a másik párt, amelyről ábrándozott? Az a „mi", az a „mindenki", az az „egész ország"?

Úgy látszik, rájött: nincs. Ha van, akkor itt van mínálunk, akkor az a kommunista párt. Mert itt most tenni kell, gyorsan, hatásosan. És azt más nem tud rajtunk kívül.

Én pedig kénytelen voltam közölni vele, hogy a pártot föloszlatták. Mert az történt: föloszlatták a pártot, meghirdették az újjászervezést... De mit tudunk szervezni — gyorsan, hisz ez élet-halál kérdés — most, amikor az emberek a kapu alól lesik, csönd van-e a Tolnai Lajos utcában?...

Jártam a pártközpontban is aznap. Mint a felzaklatott méhkas, izgatott rohangálás a folyosókon, vagy magukba roskadva ülő emberek egy-egy szobában. Az egyikben, ahogy véletlenül benyitottam, kit látok: Neumann Jancsit. Vagy tizedmagával. És arról tárgyaltak, hogy ha most alosztály lesz belőlük, kap-e a vezető szolgálati kocsit. Elhatároztam, beszélek Nagy Imrével. Naiv lélek vagyok, úgy látszik, valóban. Beszélni Nagy Imrével? Nem ér rá, nem fogad. Éppen Dudással tárgyal. Találkoztam másokkal, a kormány tagjaival, az új párt kijelölt szervezőivel. Egyik csak a vállát vonta: „Tudom. De mit csináljunk?" A másik káromkodott, mint a záporeső. Ők sem jutnak be Nagy Imréhez két nap óta.

Visszamentem a pártközpontba, és az Akadémia utca sarkán Katiba ütköztem. Vékony esőkabát rajta, haja a homlokában, arca sápadt, a szeme kisírt. Egyszerre megcsapott valami a régi-régi emlékek illatából.

— Kinek jár szolgálati kocsi, érted? Kinek jár szolgálati kocsi! A csibész! A gazember! Hogy őt a rákosisták tették ki az apparátusból. És szervezi az osztályát!... Megyek a hatodik kerületbe, emlékszem a

régi elvtársakra, a negyvenötösökre meg a régiekre, néhánynak tudom a címét, szervezzük a pártot, előlről... — A falnak dőlt, sírva, kezét föltartotta: — De nem a Neumann Jancsinak, arra esküszöm!

Én is erre gondoltam: szervezni a pártot... Értelmiségi körökben ismerős vagyok, a művészvilágban, írók, újságírók... Bemegyek a Népfront központjába.

A Belgrád rakpart utcai szárnyán — mint mondtam — a Nemzeti Bizottság székelt. Lázasan fontoskodó fiatalok. Köztük kommunisták. Mások kisgazdának vallották magukat, ismét mások parasztpártinak. Volt itt jó szándék, de még józanság is. „Tűzszünet, rend, munka! Ez az első. Ha nem, akkor megbukik Nagy Imre is, és ki tudja, mi lesz!"

— Mikor beszéltetek Nagy Imrével?

— Próbáltunk. Nem jutunk be hozzá. Még telefonon sem kapcsolják.

A fiatal költő mondta ezt, akiről mindenki tudja, verset írt Nagy Imréhez ama bizonyos születésnapi vacsorára. Baj, ha már őt sem fogadja Dudás miatt!

— Fegyveretek van?

— Gondoltunk rá. Küldjük az embereket a szervezkedő Nemzetőrségbe. Volt nékoszistákat, kommunistákat, parasztpártiakat, akit csak elérünk. A rendőrségen van emberünk, segít nekünk, akit küldünk, mind fölveszik, kapnak fegyvert, igazolványt... De hát kevés, kevés, kevés... A csőcselék ugyanúgy kap. Mi lesz ebből?

Átmentem az udvari szárnyba, ott ült a Népfront megcsonkolt tisztikara. Bánatosan, mint a gyászoló zsidók.

— Hát ti?!

— Láthatod, kiraktak még a szobánkból is.

– Ez a bajotok?!

— Nem ez, hanem, hogy mi van a városban, az országban, és mi lesz!

— Mi lesz? Tőlünk is függ! Ha csak ültök és sóhajtoztok, akkor a legrosszabb. Tenni kell, nem értitek? Föl kell készülni rá, hogy megbukunk. Egy hét óta egyetlen értelmes gondolat nem születik, egyetlen józan lépést nem tesz a pártvezetés. Sőt, mindennek pont az ellenkezőjét teszi. Lehet, hogy megbukunk. Az utcán akasztanak, börtönből szabadult nyilasok meg közönséges banditák vadásznak az ávósokra, és a kommunista mind ávós nekik. Értitek? A pártszékház nekik ávós laktanya! Egy városban, ahol minden harmadik felnőtt ember párttag! Lehet, hogy évekre illegalitásba kényszerülünk. Hosszú ideig nem tarthat. A Szovjetunió szomszédságában, szocialista országok szomszédságában, hosszú ideig nem tarthat az illegalitás, de tarthat öt évig vagy nyolc évig, úgy látszik, nem volt elég, úgy látszik, újra ki kell próbálnunk, mi az a fehérterror, mi a pogromuralom. Föl kell készülnünk rá! Itt nem ülhettek tétlenül, nem értitek?

A főtitkárhoz fordultam: — Te kispesti vagy, egyik vezetője voltál az illegális mozgalomnak. Ismersz régieket, ne ülj itt! Menj Kispestre, találj meg két vagy három régi elvtársat, annyit csak ismersz még? És ha mindegyikük ismer további kettőt-hármat, akkor már vagytok tizen, holnapután harmincan . . . Indulj el, szervezd a pártot!

— Miközben az Akadémia utcában arról vitáznak, hogy ki lesz az osztályvezető, ha csökkentik és összevonják az apparátust?!

Olyat ordítottam, hogy magam is megijedtem a hangomtól: — Nem az Akadémia utca az érdekes, hanem

a proli! Minden azon áll vagy bukik! Tudod, hány ember tartja itt terror alatt ezt a kétmilliós várost? Megmondom. Én járom az utcát, nézem, és van egy kis katonai múltam. Tízezer. Érted? Fölfelé kerekítek: legföljebb tízezer! Kétmillió embert! Hogy a kapu alatt meghúzódik, és mukkanni sem mer. Láttam sort állni embereket a Wesselényi utcában egy üzlet előtt. Két fegyveres kölyök intézkedett, kiosztották a raktárat. Egy asszony csak annyit mondott a lövöldözésre: „Rémes!" Abban a pillanatban oldalába nyomták a puskát. „Valami nem tetszik?" Szerencséje, hogy igazolta magát: ápolónő a Péterfy Sándor utcában! És ott állt vagy nyolcvan ember, férfiak is, csak nézték! De miért? Miért lehetséges ez? Mert csak állnak az emberek és nézik. Mert a proli csak áll és nézi. Jártam Angyalföldön, láttam: a kapuban állnak és tárgyalják, meg az utcasarkon. Mint a meccset. Miért? Eljátszottuk a bizalmát. Nem mozdul értünk. De hiszen nem is kérjük, hogy mozduljon értünk, még arra sem méltatjuk! Kiejtette a száján Nagy Imre, hogy „budapesti munkások"!?... Hát nem mozdul értünk. Lehet, hogy meg kell próbálnia megint, mi az a tulajdonos, mi az a főnök meg mi az a csendőr és mi az a főhadnagy úr. Lehet, hogy az alapoktól vagy annál is mélyebbről kell újrakezdenünk. Akármi van, és akármi lesz, végül is ő csinálja a forradalmat: a proli! Te ne tudnád, aki közülük jöttél? Mikor voltál utoljára Kispesten?

— Régen.

— Persze, megértem. A rózsadombi villától már messze van. De nem baj, mi nem ragadtunk oda, leszállunk a Rózsadombról, és elmegyünk újra a külvá-

rosokba. Mi hazamegyünk — érted? —, ez a mi nagy erőnk! Hogy mi oda hazamegyünk!

Idegesen, kapkodva beszéltem, sokat. Egy apró, dühös öregember ült a sarokban, az nem szólt. Hallgatott, de mint valami pukkanásra kész petárda, hallgatott, keserűen, gyűlölködőn. A többi egyetértett, igazat adott. És jó volt érezni, hogy ilyen nagy bajban is le tudjuk győzni a pánikot, kétségbeesést, fásultságot.

Megalakult az Értelmiségiek Forradalmi Bizottmánya. Elmentem oda is. Valami gyűjtést szerveztek éppen, „becsületládákat" az utcasarkokon, a károk helyreállítására. Azt már ők is látták, hogy Nagy Imrének nincs tekintélye. „Valami név kell!" Új államfő, „amerikai típusú elnök", államfői sérthetetlenséggel és kormányzási hatalommal. Egymást jelölték ott a legragyogóbb irodalmi és művészeti „nevek"... Fantaszták, naiv szentek! Ha nem volna ilyen tragikus, nevetni kéne. Csukott szemmel járnak ezek az utcán? Az alvilági figurák, akiknek a budapesti pártbizottság „ávós laktanya" — földalatti kazamatákkal! — egy öreg ápolónőt egyetlen szóért fölpofozó suhancok, a fegyveres prostituált a *Szabad Nép* lépcsőjén — ezekből mindből kezes bárány lesz majd Kodály vagy Illyés nevére, jóságos ég! Az ország lakosságának huszonöt százaléka olvas könyvet. És mondjuk, a fele tudja is, hogy mit olvas, ismeri az írót. És mondjuk, hogy azok ismét felének a kedves írója Illyés, sőt a vezércsillaga, az atyaistene, mindene. Akkor az hét és fél százalék. A zenéhez még kevesebben értenek. De ha kétannyi vagy négyannyi volna is: az a tízezer a budapesti utcán nem közülük kerül ki! Fölszólaltam. „Emlékeztek a tüntetésre, amikor a magyar válogatott elveszítette a futball-világbajnokságot?... Ha akkor valaki föláll az

Emke-sarkon, és azt mondja: oda se neki, emberek! Viszont miénk a *Háry János* és miénk a *Fáklyaláng!* . . . A legjobb esetben kinevetik. A legjobb esetben! . . . Hát az a különbség, hogy most géppisztoly van a kezükben. És nincs semmi nevethetnékjük!" Nem is kellett győzködnöm. Senki sem vállalta, hogy köztársasági elnöknek jelöljék.

Harmadikán este a hercegprímás beszélt a rádióban. Ott aztán nem maradt kétség: vissza a földet, vissza mindent! Ott aztán nem volt semmi ködösítés, hogy ilyen vagy olyan „másfajta szocializmus", egy szó sem többé. És sem Nagy Imre, sem más „országos név", sem koalíció, hol van az már!

Hajnalban megszólaltak az ágyúk. Szolnokról elhangzott a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása. Nagy Imre fegyverbe szólította az országot. Nem tudni, végül ki fogott fegyvert S az az elenyésző kevés, aki fegyvert fogott is, miért tette? Ki fogott fegyvert félreértett hazafiságból. Ki fogott fegyvert, hogy a bőrét mentse. Ki fogott fegyvert, hogy a visszautat védje ismét Nyugatra. Zűrzavarból nem lesz polgárháború. Ahhoz a frontok világos elhatárolódása szükséges.

Délben feljött hozzám Béla. Komoly volt, kimért, a lakásba nem is lépett, csak megállt az előszobában.

— Pár nappal ezelőtt közöltem veled egy elhatározásomat. Kérlek, tekintsd semmisnek. Én az újra föltámadt fasizmus ellen hajlandó lettem volna belépni a pártba. De szovjet tankok árnyékában nem fogok Quisling-pártot szervezni. Megértesz?

— Nekünk sem öröm, Béla, hogy így történt. Hadd mondjak mégis valamit. Gondold meg! Itt egymillió embert proskribáltak volna, ennyi volt a párttag, és

lehet valaki renegát, letagadni akkor sem tudja. Hány tízezret öltek volna meg? És mi lett volna a parasztokkal, akik a fölosztott földet elfoglalták? Mi lett volna a munkássággal, az üzemi funkcionáriusokkal, az új diplomások tömegével, a sztahanovistákkal, pártállástól függetlenül? Akik a munkájukkal, tanulásukkal bizonyították, hogy nekik ez a társadalom elemük, végleg itt akarnak berendezkedni?... A vádaskodás, följelentés, személyes bosszú miféle piszkos pogromja éveken át ebben az országban! Föl tudod mérni, milyen romlás emberéletben, anyagiakban, erkölcsökben? Ettől kímél meg minket most az ágyúszó, talán csak pár órás, talán csak pár napos ágyúszó.

— Szovjet tankok árnyékában nem szervezek pártot!

— Hazafiságból?... Kik lettek volna az áldozatok, nem magyarok, nem honfitársaink? És nem épp a legjava? És mi pusztult volna itt megint ebek harmincadján éveken át, nem Magyarország, nem a hazád? Azok a szovjet tankok bekebelezni jöttek minket talán, vagy a magyar nemzetiségünket lövik?... Miféle hazafiság az, amiből ennyi csöpp józanság, ennyi felelősség és a népnek ennyi érdekvédelme hiányzik?

— Megmondtam: szovjet tankok árnyékában nem szervezek pártot!

— Belátom, így nehezebb. Sajnos, a németek alól sem tudtunk fölszabadulni a magunk erejéből. Szörnyű ez, én tudom... De a rendet minékünk teremtik meg újra azok a tankok, értsd meg! Előbb-utóbb megérti majd minden tisztességes embei.

— Soha! Meg lehet érteni benne a nagyhatalmi politika rezonját, az érdekszférák rezonját, sok mindent. De hogy minekünk és miértünk... Nekem az a nyilas

halálos ellenségem, ugyanúgy, mint neked, de magam akarok végezni vele. És ha idegenek szólnak közbe, az engem is sért. Akárhogy is, de a magyarságomban engem is sért!

Kevésen múlott, hogy elsírjam magam.

— Hát ki szóljon közbe, azt mondd meg?! Van fegyvered? A katonaságunkat szétszórták, hazaküldték, a rendőrségünket fölbomlasztották. Ki fogjon itt fegyvert, hogy attól a tízezer csibésztől — nem több! — megtisztítsa a várost a tízmillió érdekében? Kicsoda, mondd meg! Hát nem azon keseregtél te is pár napja! Az ellenségnek fegyvere van, a mi kezünkből pedig kiütötték!

— Mindegy, lőjenek agyon inkább, de miféle párt lesz az, amit külső erővel helyeznek a nyakunkra! Lehetnek szubjektíve a legjobb szándékú emberek! Az a Horthy legalább a saját fehér lován lovagolt ide. Angol meg francia fegyverekkel jött, de legalább a látszatra vigyázott. Te bent maradsz így a pártban?

— Kommunista vagyok. Van talán más kommunista párt?

— Te bent maradsz ebben a pártban, és funkciót vállalsz?!

— Bent maradok, és ha az elvtársaim megválasztanak, funkciót vállalok.

— Akkor megbocsáss, de nekünk többé egymással nincs szavunk. Nem most és nem ma, hanem egyszer s mindenkorra! A mi útjaink elváltak. Örökre!

Elment, nem is köszönt.

A szovjet tankok pár napig harcoltak Budapesten, sőt, igazában csak pár órát. Megtisztították a főútvonalakat, őrizték a hidakat, néhány középületet. Az a

bizonyos tízezer nagyrészt mindjárt Nyugatra menekült.

Az emberek nem tudták, mi jön most. A határ nyitva állt, elment a bűnösökkel százötvenezer olyan is, aki pedig maradt volna. Félelemből az egyik, a tömeghisztéria sodrában a másik. Volt, aki kalandvágyból, és volt, aki tévedésből, majdhogynem véletlenül. Mert jött egy teherautó, üzenetet hozott, hogy a férje is elindult. Bécsben derült ki, hogy másnak szólt az üzenet. Volt, aki azért ment, hogy megvárja, míg elmúlik a vihar. És hány, aki csak azért, mert éppen volt alkalmatosság. Mentek, mentek, mentek.

Az emberek nagy többsége úgy gondolkozott, mint Béla. Pedig aki maradt, az tulajdonképpen már hitet vallott. Hiszen voltak itt napok, amikor maradni: az volt a cselekvés; menni: az volt a passzív tűrés.

Maradtak. De úgy gondolkoztak, mint Béla. Gyászlobogót tűztek a házakra, fekete szalagot a mellükre, gyertyát gyújtottak az ablakokban. Tüntető menetben vonultak a szovjet tankok elé, fegyvertelenül. Sokat nem kockáztattak, hiszen a tankok nem lőttek rájuk, csak akkor lőttek, ha valahonnan tüzet kaptak. Azután asszonyok vonultak föl: elterjedt a híre, hogy a fiatalokat Szibériába viszik. Ez olyan sztereotip rémhír, mint a „pénz lebélyegzése". Szinte mint a fiumei cápa volt valamikor . . . Röpcédulákon és szájról szájra a legképtelenebb más hírek is terjedtek a városban. Legképtelenebbek?

Igaz, amit ez a nemzedék átélt, mi hangzott itt képtelenül?

Elfoglalni a várost tankokkal nem lehet, legföljebb néhány pontját megszállni. Elfoglalni nem lehet, nem

is akarták. A pártot mi szerveztük, nem a szovjet tankok. Mi szerveztük, majdnem illegalitásban. Titokban gyűltünk össze, úgy indultunk plakátot ragasztani. Fölléptünk az üzemek udvarán, megmagyarázni az embereknek, hogy a sztrájk öngyilkosság. Hogy ágyúgolyók nem okozhattak ezredannyi kárt, pedig szétlőtték a Nagykörutat, az Üllői utat, a Rákóczi utat, háztömböket lőttek rommá egy-egy sarkon, ahol a fegyveres ellenállók befészkelték magukat. De nem okoztak ezredannyi kárt, mint amennyit a tétlenség okoz. Elmentünk a villamos kocsiszínekbe, hogy megindítsuk a forgalmat. Félholtra verték a szónokunkat. Mert mi kevesen voltunk. És az emberek többsége úgy gondolkodott, mint Béla. Az újságunk rikkancsát lerúgdosták a robogó villamosról. Összevásárolták a *Népszabadság* példányait, máglyára rakták, meggyújtották az utcán.

December hatodikán szerveztük az első ellentüntetést Budapesten. Kővel dobáltak minket, lőttek is ránk, abban a tüntetésben majdnem mindenki megsebesült. De szétkergetni már nem tudtak minket. Pedig nem védtek szovjet tankok! És fegyvertelenül tüntettünk. Hat nap múlva ők szerveztek ellentüntetést. Csepelről akartak bevonulni a városba a Soroksári úton. Sortűzzel fogadtuk őket. Nem szovjet tankok, hanem már a mi karhatalmunk. Egyetlen sortűzre szétszaladtak. És attól kezdve csönd volt. Csak a falakra írták: „MUK". Vagyis: „Márciusban újra kezdjük!" Készültek rá, hogy március 15-én újra kitör a fölkelés Budapesten. De akik Nyugatról vezényelték őket, tudták, hogy márciusig könnyen elpárolog a gőz. A Nyugatról érkező leveleken ott volt a bélyegző: „Ne várjatok márciusig, tegyétek most!"

Március 14-én este a második kerületi pedagógusoknak tartottam előadást. Kevesen jöttek, talán százan ha lehettek. Mégis: voltak százan! És amikor kijöttünk, csoportba verődtek néhányan körülöttem a Mártírok útján. Azonnal odalépett hozzánk egy járőr, igazoltatott: oszoljunk, járjunk egyenkint, vagy legföljebb párosával! Nem szovjet katonák, hanem a mi munkásőrségünk! Öreg tizenkilences veteránok és fiatalok, asszonyok, diákok, overállban, kék sapkával, géppisztollyal. Március 15-én mukkanni sem mert az ellenség. A mi ünnepünk volt. És az ellenség nem a szovjet tankoktól félt. Hol voltak már a szovjet tankok...

Hogy kinek a kezében van a fegyver, és ki tudja használni, az tehát elég hamar eldőlt. És talán mégis ez a legfontosabb.

De ami hátra volt, az volt a nehezebb.

A sztrájk. Milyen boldogan jelentettük mindennap az újság első oldalán: ma ennyi szenet adtak már a bányák! És milyen siralmas volt, ha meggondolom, az a napi mennyiség, amivel büszkélkedtünk. Néha mintha vizet akarnánk a markunkban vinni: lehetetlen vállalkozás. Amit építettünk az egyik helyen, kétannyit rombolnak le máshol, és mire odafutottunk, az itteni apró győzelmünk omlott össze. Messziről úgy látszott: lecsillapítjuk a tornyosuló indulatokat, nyugalmat teremtünk. Ó, ha így lett volna! Dehogy! Nekünk épp az volt a dolgunk, hogy az országot megmozdítsuk. Az ellenség csillapított, nem mi, a nyugalmat ő játszotta ki, ellenünk.

Nagy előny, aki úgy agitálhat, hogy: maradj otthon, ne tégy semmit, várj! Hiszen a közbiztonság is milyen volt még hosszú heteken át. Minden briganti rej-

tette még a fegyverét. Hogyne maradt volna otthon, a falak között, aki még fizetést is kapott érte! Mert kapta, mert fizették a sztrájkot a munkástanácsok, és még dicsőség dolga is volt, hazafias tett a semmittevés!

Elindult egy villamos nagy nehezen a szépilonai kocsiszínből, két megállóval odább sortüzet kapott a hegyoldalból, meg kellett állnia. A következő már el sem indult. Két napig utána nem is volt, aki vállalja.

A közbiztonság! Soha nem felejtem: Dunaújváros alatt az országúton, éjjel, tíz percet álltunk egymással szemközt, géppisztoly lövésre készen. Mi, négyen, az autó mögött, „azok", vagy nyolcan, az árok védelmében. Regényes fordulat: szemközt az országúton feltűnt egy rendőrautó. Erős fényszóróval jött. Akkor derült ki, hogy a „támadóink" dunaújvárosi munkásőrök. Egyetlen ideges mozdulat, és lekaszaboljuk egymást.

Elkísértem Pécsbányatelepre a párt egyik vezetőjét, gyűlést tartani. Zárt helyiségben volt a gyűlés, karhatalom, munkásőrök, háromszoros igazoltatás. Mégis úgy látszott, szóhoz sem jutunk. Fölment az emelvényre a miniszter, de éppen csak kinyitotta a száját, már kezdődött az ordítozás: „Arról beszéljen, miért vannak itt az oroszok!" És a szavalókórus: „Ruszkik, haza! Ruszkik, haza!" A miniszter meg csak állt, állt nyugodtan, mit csinálhat ilyenkor. Végre kifáradtak, elhallgattak. „Hiába kiabálnak, emberek! Én elmondom, ha már idejöttem, a magamét. Majd aztán maguk is elmondják a magukét. De valami rendet mégis tartsunk, mert sosem lesz vége a gyűlésnek." Erre megint kórusban: „Ruszkik, haza! Ruszkik, haza!" A miniszter ismét megvárta, amíg csönd lesz, odaszólt az

egyiknek: „Néni, maga miért kiabál úgy? Hiszen mi ismerjük egymást, nem emlékszik rám?" És megmondta, mikor, melyik sztrájk idejéről. „Maguknál laktam. Még arra is emlékszem: aludttejet vacsoráztunk, más nem volt. Fölözött aludttejet. Még egy darab kenyér sem volt hozzá. Igaz? Úgy volt?" Az asszony bólintott, persze hogy emlékezett. Így indult a beszélgetés. Aztán beszéd lett belőle. De olyan beszéd és olyan parázs hangulat, hogy a miniszter fölragadta a dekorációnak odatett zászlót. „Én pedig most ezzel a vörös zászlóval bemegyek Pécsre, és eléneklem az Internacionálét Pécs főterén! Aki jön velem, az jön, aki nem, marad. Mert az nem igaz, hogy Pécs ellenforradalmi város! Általában is, nem igaz, hogy van olyan: ellenforradalmi város. Néhány csibész! És a többi nem mer szólni!"

De már meg is ijedt a saját bátorságától, hiszen Pécsett még akkor éjjel is lövöldözés volt az utcákon, fegyveres bandában kószáltak, le-lecsaptak az úgynevezett „mecseki láthatatlanok". De ha már kimondta, nincs többé visszakozz. Elindult, és nyomában az egész terem. Mire az országútra értek, hatezer ember volt mögötte. A város határában szovjet tankok. Megállították a menetet: Pécs veszélyes zóna. A miniszter megmondta a fiatal tisztnek: „Kedves barátom, mi magukat segítségül hívtuk, és a magyar nép örökre hálás is lesz a segítségért, amit nyújtottak. De ez itt Magyarország, és én a magyar kormány tagja vagyok. Ön tehát nekem nem tilthatja meg, hogy bemenjek Pécsre!" A fiatal tiszt szabadkozott: mit tehet, neki parancsa van. Gyors telefonálás ide-oda, végül is belátták: valóban nem zárhatják el a magyar kormány tagja elől az utat.

Vonultak be Pécsre, énekelték, a „Fel, vörösök"-et, más munkásindulókat, sorra. Az üzletek redőnyét mindenütt lehúzták, az utcák először kiürültek — uramisten, mi lesz ebből! —, de aztán, hogy a téren megállt a menet, jöttek a kíváncsiak A végén legalább kétannyian vették körül a bányászokat. Azok meg: elő a kabát alól a csákányt. „Nekik menjünk? Szétverjük őket egy pillanat alatt!" S látszott, nagyon viszketett a tenyerük. A miniszter megijedt: ebből emberhalál lesz, ha nem vigyáz. Fölment a megyeháza erkélyére, beszédet mondott. Ott állt az erkélyen húsz percen át, födetlenül, célpontnak. Szemközt, a szálló tetejéről, bárhonnan, lelőheti, aki akarja. Úgy is beszélt, mint aki életében utoljára beszél. A régi munkásnyomorúságról. És hogy mit is jelentett akkor az Internacionálé, az üldözött, tiltott dal, mit jelentett, amikor titkos túrákon összegyűltek valahol a Pilisben, a Börzsönyben. Mit jelentett, hogy itt, a fasizmus földjén, a börtönök és internálótáborok földjén, a munkanélküliség, nyomorúság, a hárommillió koldus, a kakastollas csendőrök, a böllérbicskás, bikacsökös terrorkülönítmények földjén szabadon száll egy erdei tisztáson a forradalom hangja, a nemzetközi szolidaritás hangja. Beszélt, azután levetette a kalapját, és elkezdte énekelni az Internacionálét.

Feketéllett a tér a tömegtől, de akkor már feketéllettek a környező utcák is. És a kalap minden fejről lekerült. És az Internacionálét a tér és az utca mind vele énekelte.

December tizenkettedikén volt ez, vad, hideg szél fújt, csontig ható hideg szél. A miniszter lejött az erkélyről, és csorgott arcán a verejték. „Mi az, neked ilyen meleged van?" „Fenét, így majréztam . . ."

Hát igen, ez is volt. Meg az is volt, hogy pártnapra hívtak az egyik kőbányai üzembe. Négyezer munkás és munkásnő. De a pártnapot kicsiny szobában tartottuk. Voltunk vagy negyvenen. És az ablak alá fölsorakoztak a Diesel-traktorok, mindnek járt a motorja. Egymás szavát alig értettük. No igen, a munkástanács fennen hirdette a demokráciát: nem tiltja meg a kommunistáknak, hogy pártnapot tartsanak, de ugyebár a traktorosoknak sem tilthatja meg, hogy odaálljanak, és ott járassák a motorjukat, ahol nekik tetszik. Demokrácia van.

Az ellenforradalom legsötétebb napjaiban választották ezeket a munkástanácsokat. Sok helyütt fegyverek gyűrűjében. Az éppen ott levők, az üzem kisebbsége. Többnyire kimondták, hogy csak „nem kompromittáltakat" jelölhetnek. Ki az, miféle ember, aki a tizenegy év alatt nem „kompromittálta' magát? . . . Ahány munkástanács — annyiféle. De bizony a legtöbb hazugságot hordott a nevében. Úgy volt „munkás", ahogy okos „tanács" tellett tőle.

Nem is tudom, miért, de nagyon a negyvenötös időkre emlékeztetett az az év. Talán a romok miatt. A néha elkeserítő nehéz, de épp ezért lázas, vad iramú, lelkes munka miatt. Egyebek közt amiatt is, mert akár negyvenötben: kéthetenkint, havonként változott a munkahelyem. Voltam újra kerületi párttitkár, megyei titkár, üzemi kormánybiztos. Az igazságügyminisztériumban is dolgoztam: a vidéki pereket vizsgáltuk fölül. Mert a szenvedélyek, a bosszúvágy és a rövidlátó ostobaság hajmeresztő dolgokat művelt néhol. Sokan nem értették: ha forradalmi párt súlyos hibákat vét, az az osztályharc frontjait nagyon megkavarja. És itt most mindenki bűnéből le kell vonnunk a

miénket és a kor szinte személytelen bűneit. Aszerint ítéljünk... Pártot szerveztem, azután termelést, olyan szakmában is, amihez nem sokat értek. Ahol kellett. Mégis a legtöbbet — ahogy minden kommunista — agitáltam, vitáztam. Nem volt olyan nap 1957-ben, hogy ne tartottam volna legalább egy ankétot, előadást. És hamarosan „szakmám" lett újra az értelmiség, művészek, tudósok. Végigjártam az ország egyetemeit, azután a középiskolákat. Soha nem felejtem, Nagykőrösön az Arany János gimnáziumot. Arany János ott tanított a Bach-korszak éveiben. Ült a tanári kar a hosszú asztal körül, mögöttük a falon a költő képe. Ültek némán, gyászosan: „Tessék, itt vagyunk, eljöttünk, ahogy parancsolták. De a gondolatainknak senki sem parancsolhat. És senki sem parancsolhat a sóhajtásainknak. A tantervet előírhatják és ellenőrizhetik, de azt, hogy egy szavunkkal, egy gesztusunkkal, vagy a kibuggyanó könnyünkkel mire neveljük a diákokat, azt senki sem írhatja elő, abba senki sem szólhat bele!" Ültek ott, és én a legszívesebben odamentem volna, hogy egyenként megrázzam őket: szerencsétlen pojácák, nézzetek a tükörbe! Miféle kosztümös történelmi komédiát játszotok itt, tragikus maszkban?! Mi az a nemzeti függetlenség? Azt jelenti talán, hogy nincs szomszédunk, nincs környezetünk, térben és időben? Hogy elvisszük innen az országot a Holdba és a múlt századba? „Oroszok!" Mi volt 1849-ben, miért jöttek? Hogy megakadályozzák erőszakkal a szerves és törvényszerű belső fejlődésünket, hogy útjába álljanak a társadalmi haladásnak! Most is azért jöttek? Nem épp az ellenkezője, amiért most jöttek? Mire neveled azt a fiút ezzel a bús, hazug hazafiassággal? Arra, hogy itt éljen, harmonikusan, korral, tár-

sadalommal, a lét és tudat harmóniájában, és építse a gazdagabb jövőt magának? Vagy arra, hogy szökjék át a határon, kóboroljon hazátlanul, termeljen fát egy kanadai erdőben?! Ez a hazafiság, ez a nemzeti érdek? Nem tanultátok meg, éppen most: ki másnak van itt építő programja, ebben az országban, mint nekünk? Még bűnbak sem lehet más a népért, rajtunk kívül! Hát nem értitek?! Mit akartok ti, mondjátok meg, mit akartok? Beszéljetek! Hangulatom nekem is van, félliter bort megiszik valaki, olyan hangulata lesz, amilyet akar, kirúghatja a ház oldalát, vagy ronggyá bőgheti az abroszt az asztalon! De józanodjatok ki, gyerünk, beszéljetek! Hogyan gondoljátok ennek az országnak életét, jövőjét? Hogyan gondoljátok igaz tisztességgel, nem áradó, részeg érzelmekkel, hanem teremtő okossággal, hatékony tettel? Hogyan akarjátok? . . .

Kemény és nyílt beszéd kora volt az. Nem babra ment a játék.

Hát a rengeteg kérdés! Rengeteg, mindenütt mégis ugyanaz. A fiatalok kérdeznek, őszinte érdeklődéssel. Mások meg provokációs szándékkal, gúnyolódva. Mindegy, válaszolni kell. Éveken át próbáltunk bátorítani: gyerünk, szóljatok, vitatkozzunk! És hallgattak, féltek. Bezzeg most, mintha minden mulasztást egyszerre akarnának pótolni, most aztán vitatkoztak.

De jó is volt, hogy vitatkozhattunk, és de jó is volt, hogy igazunk volt!

Csakhogy kevesen voltunk hozzá. És a kevesen is sokfélék. Mert a pártban is ott kavargott még sok zűrzavar. Milyen forró, hangos, néha goromba vita volt azon az ötvenhetes pártértekezleten! Hitetlenekkel is, akik épp csak ki nem mondták: a szocializmus a történelemben megbukott. És másfajta hitetlenekkel, akik

az idejét múlt lózungokat szajkózták. Vakokkal, akik sehol sem láttak ellenséget, és más vakokkal, akik mindenkiben csak ellenséget láttak. Ijedt szamarakkal, akik most oroszlán módra üvöltöttek, hiszen már elmúlt a veszély. Kemény harc volt az egy héten át a forradalmi politikáért. Miközben, épp azon a héten, Moszkvából is rossz hírek jártak: Molotovék kísérlete, hogy megbuktassák a huszadik kongresszust, majdnem sikerült...

Megyei párttitkár úgy lettem néhány hónapra, hogy velem váltották le azt a bizonyosat, akiről többször is beszéltem: aki detektíveket küldött a nyakamra. Aki az első hírekre megszökött, de most aztán sürgős „leszámolásba" fogott. Ahol halálra ítélték a „védencemet". Két hónapig dolgoztam ott. És nehogy azt higgye valaki, hogy csak munka meg munka jutott ki! Akadt szórakozás is. 1958-ban még fegyelmi tárgyalásom is volt. Az az apró, dühös ember — emlékeznek rá, a Népfrontban? — följelentett, hogy ellenforradalmár voltam, defetista. Mert azt mondtam: lehet, hogy öt vagy nyolc évre a párt illegalitásba kerül. Vagyis hogy föladtam a reményt és a harcot. Akármilyen nevetséges, komolyan kellett vennünk, vizsgálat, tárgyalás — az ilyen mérges kisöreget, sajnos, nem küldheti az ember simán a francba.

Égettük a gyertyát két végén, s ha négy vége lett volna, égettük volna úgy. Nem volt pihenés, megállás, nem is lehetett. Olyan volt az az 1956, mint valami szellemi tömegkatasztrófa: gyors elsősegélyt várt az ország. És sokan nézték csöndesen, félreállva. Ahogy már az ilyen katasztrófákat szokás. Igen, a legjobb esetben csöndesen, félreállva: tegye, akinek dolga, lássuk, mire megy!...

1960 januárban telefonált Béla. Mindjárt megismertem a hangját, mondtam is: szervusz, Béla! És zavarba hoztam, mert napok óta készült, lehet, hogy hetek óta, és már elmondta magában sokszor az áthidaló első szavakat: „Ugye, már meg sem ismered a hangomat...?" De mondom, megismertem, ahogy beleszólt a kagylóba: „Halló, te vagy, Sanyi?" Tüstént válaszoltam: „Szervusz, Béla!" És kicsit komikus volt ezután, hogy csak mondta, mondta gépiesen, amit betanult: „Ugye, már meg sem ismered a hangomat?" Aztán hamar rájött, hogy ezt a beszélgetést nem folytathatjuk telefonon, hogy találkoznunk kell, sürgősen, máris. „Ráérek, persze hogy ráérek!"

Neki ne érnék rá?!

Eljött, és akkor késő éjszakáig beszélgettünk. Nem kért bocsánatot, nem is mentette magát, de jólesett, hogy megmondta: „Úgy látszik, ez az igazi erőtök, hogy nehéz kutyaszorítóban nem a kerülő utat választjátok, hanem belevágtok a legeslegnehezebbe, megpróbáljátok a lehetetlent... És úgy meglepitek a közönyös vagy ellenséges világot, hogy szóhoz sem jut. Mire ti már túl is vagytok a nehezén!... Jól csináljátok, csak csináljátok így tovább!"

Mindenről beszéltünk akkor este, az egész életünkről. Akkor este fiatal voltam újra. Egészen addig, amíg a fiatalságunk szóba nem került. Az inaskori szobánk levegője volt körülöttünk, és az inaskori álmok, nem főosztályvezető voltam, elnöki tanácsi meg központi bizottsági tag, valahol mélyen a tudat alatt, az egész beszélgetés messzi, hangulati hátterében művész voltam, művészálmokkal, ábrándokkal, hogy egyszer majd szép szobrot faraghatok. Egészen addig, amíg ki nem mondtuk az inaskort, az álmokat, a szobrokat.

Mert akkor eszembe jutott, hogy benne vagyok az ötvenedik évemben. Szobrot én már soha nem faragok. Egyetlen élet jut az embernek.

Akkor éjjel Béla nyugodtan aludt. Hosszú ideje, talán hónapok óta először nyugodtan. Én akkor éjjel nem aludtam szemhunyásnyit sem. Levetkőztem, lefeküdtem, fél óra múlva fölkeltem, házikabátba bújtam, papucsba, félrehúztam a függönyt, néztem ki az ablakon. Cigarettáztam, néztem a város fényeit, míg csak föl nem derengett a téli nap.

Béla eljött, valami tehát véget ért, nehéz harc, talán a legnehezebb az életemben. Most, hogy véget ért, már nem is látszik olyan nehéznek. „Jól csináljátok." Ezt mondta.

„Jól csináljátok." Elmondta azóta is. Ha valamiért morog, mégis többször dicsér. Jönne csak el a fogadóórámra, milyen messzi vagyunk még tőle, hogy jól csináljuk! Mennyi mindent kell még jóvátennünk, hány sebet, gyógyíthatatlan sebet gyógyítanunk. Mikor tanuljuk meg, hogy ne a betűt nézzük, hanem az embert? Az ország tizenkét százaléka tanyán él. A budapesti diákok nem mennek ipari tanulónak. Tizennégyezer család — évente egy Szolnok városa — költözik a fővárosba. De ha megfeszülünk, akkor sem tudunk tízezernél több lakást adni az igénylőknek. Mikor oldjuk meg? Miért is nem mennek munkásnak a budapesti fiatalok? Van-e már a mi munkásállamunkban olyan becsülete a testi munkának, a szakmunkának, a munkásosztálynak, olyan erkölcsi és anyagi becsülete, ami járna? Mitől van annyi boldogtalan ember, szerelmében, házasságában, munkájában kielégületlen? Mitől van annyi túlhajszolt, fáradt ember? A munkától? De hiszen paradicsomban élhetnénk, ha olyan

intenzíven dolgoznának minálunk! Dehogy! Pletykák, intrikák, ez köti le az emberek energiáját, gyilkolja az idegét. Ez a szerencsétlen... Közép-Európa!... Mibe telik még, amíg megtanulunk államot vezetni? Amíg megtanuljuk a demokráciát, vagyis a felelősséget, a hatékony közéleti cselekvést a handabandázás és demagógia helyett? Amíg megtanuljuk az ösztönösen osztályélű törvényességet, liberalizmus helyett és terror helyett? Mibe telik még, hogy ne felülről várjuk az áldást, és ne felülről féljünk a csapástól? Hogy személyes vagy személytelen, elvont vagy konkrét, de mindenképpen valamiféle isten ügyefogyott gyerekéből emberré váljunk végre!... Mikor és hogyan valósítjuk meg az igazságos állami és társadalmi berendezkedéshez illő igazságos elosztási rendet? Iszonyú polipkarok mirajtunk: bürokrácia, önzés, haszonlesés... Kusza ipari struktúrát örököltünk, hiszen mindenki valamilyen suszterájt alapított Magyarországon a legócskább gépeivel: sehol Európában ilyen olcsó munkást nem kapott. S még ezt is kirabolták 1944-ben... Mikorra lesz itt egészséges szerkezetű, modern ipar?! És mikorra tanuljuk meg jól vezetni?... „Jól csináljátok" — könnyű Bélának, elveti a gondját, és ránk bízza: jól csináljátok.

De holnap, ha valamit vétünk, vagy csak az időjárás, a természet sújt, valami megdöccen... Az olcsó dicséret nem fordul-e olcsó vádra megint, szenvedélyes szemrehányásba?

Mert mi cselekszünk, és ezzel vállaljuk eleve mindenért a felelősséget.

„Jól csináljátok." Jaj lenne, ha komolyan vennénk, ha elhinnénk egyszer, hogy jól csináljuk! Most én mondom: dehogy csináljuk jól! Én állok meg mindun-

talan, ellenőrizni magam, a meggyőződésemet, a tetteimet; néha visszamegyek az első premisszákig, az axiómákig, újra átgondolom az alapoktól az egészet. És ő most, úgy látszik, magától értetődőnek tartja, amit én nem tartok, és voltaképpen soha nem tartottam annak.

Így vagyunk, így vagyunk meg együtt.

Epilógus

Ezerkilencszázhatvan januárjának azon az átcigarettázott éjszakáján, amikor úgy rádöbbentem, hogy már az ötvenedik évemben vagyok, talán kimondtam én is, amit Béla most, ha nem is éppen ilyen formán: elpolitizáltam az életemet. Talán azért is fáj, amit mond, mert én már évekkel korábban tudtam, hogy igenis, elpolitizáltam az életemet. És ahogy én mondom, abban hiszem, hogy nincs sem szemrehányás, sem dicsekvés.

Ha újra élnék, elölről, újra csak az szeretnék lenni: szobrászművész. De ha újra élnék, nagyon félek, megint csak úgy élném az életemet, ahogy éltem. Még az elhatározásainkat sem egészen mi határozzuk el. Beleszületünk ősökbe, rokonokba, családba, házba, faluba, országba. Beleszületünk egy korba, nem mi tehetünk róla, sem ellene. Mire az első vállalt cselekvésig eljutunk, az elsőig, ahol igen, kicsit szűken, de mégis valami játéka van a választásnak, addigra azt már millió dolog determinálta. És az az első erkölcsi tett holnapra előzménnyé lesz maga is, a karakteremhez tartozik, és újabb tetteket segít már determinálni. Így épül szervesen össze, hogy ki vagyok. Így épül össze, amit magammal hoztam, és amit választottam, és amivé leszek holnap; tettről tettre, így épül aztán szervesen az egész életünk.

Mentegetődzöm talán, hogy az vagyok, aki vagyok? Hasonlítsam össze az életemet Béláéval, és mond-

jam: ha én nem vagyok és az elvtársaim, ő sem lenne Kossuth-díjas művész; ha én nem vagyok és az elvtársaim, a Hősök Emlékművét soha nem mintázta volna meg; ha nincs párt, amely nélkülem, személy szerint nélkülem, mert a hozzám hasonló milliók nélkül nem lehetne, hogyan élne ma Béla, hogyan élne az egész ország, hogyan élne a világ? És nemcsak az anyagi életre, a megélhetésre gondolok. Ha nem lettünk volna, akik így éltünk, ahogy éltünk . . .?

Kérdezzem?

Van-e ilyen „vagy-vagy"? Hiszen hány kommunista művészt ismerünk! Egész művészt és egész forradalmárt . . . Igaz, ha megkérdezem, mind elmondja az öt évet, a nyolcat vagy tízet, amit alkotó munkájából a mozgalomnak áldozott. Amit „elpolitizált". Hát még ami évekkel nem is mérhető! . . . De mégsem adta oda a hivatását! Mint sokan mások, mint én is. Aki hozzájuk képest „határeset" vagyok; rájuk is jellemző, de mégis más: véglet.

Úgy látszik, kellett, hogy legyen olyan is, mint amilyen én voltam. Ha nem kellett volna, miért éltem úgy, ahogy éltem?

Béla alkotása megfogható, látható, körüljárható. Szobor. Mit alkottam én? . . . Furcsa módon az vigasztal, amit eltemettem: hogy tehetséges szobrásznak indultam. Furcsa módon az vigasztal meg, ami nem lettem. Hiszen a két kezemben érzem még ma is, hogy tudtam formálni az agyagot, és tudtam formálni a követ. Hát a világ nem formálható? Az emberek, a társadalom, a történelem, vajon nem ugyanolyan, csak sokkal bonyolultabb anyagi valóság? Követ faragtam én is, csak nehezebbet, mint Béla. Tudom. Bizonyítani, persze, nem könnyű.

Egymillió éves az ember. Tízezer év óta épít várost. Tízezer év: talán ez az egység, amelyben már lényeges változás is följegyezhető... Mit végezhet egy emberöltő, s azon belül egyetlen élet?

Nőtt az ember — lélekben, igazán, egy csapásra —, nőtt akkorát, mint vártuk, hittük, naivan, valamikor, hogy majd megnő, csak egyszer fölszabaduljunk? „Megérte?"...

Lemondhattam-e arról az életemről, amelyben kézzelfogható és körüljárható alkotásokat teremthettem volna? Szabad volt-e lemondanom? Úgy néz rám Béla, úgy néz rám a fiam, hogy amit tettem, azt mind elvégezte volna más is. Sőt: „Nem te csináltad, sokkalta nagyobb erők dolgoztak itt..." Hiszen a szocializmus olyan törvény, hogy a megvalósulását még a mi bűneink és butaságaink is legföljebb csak lassíthatják, megakadályozni nem tudják!

A vitánk hiszen Bélával mindig is e körül forgott! Azt mondta Párizsban s azóta hányszor· ez nagyhatalmi játszma, mit erőlködöm, miért teszek úgy... De én ember akartam lenni. Az az egy orosz is csak egyen van, és nem kétszázmillióan. Hogy mit érek, nem az dönti el, hányan vagyunk, anyanyelvemet beszélők!... Tudom, nagyon kevés, amit tettem, kicsiny része annak, amit nagyon sokan tettünk. És még az sem olyan igazán sok. Legföljebb egy nemzedéknyi időhöz képest az...

De mit tehet mást, s hogyan legyen ember másként, aki egyszer fölismerte, hogy a világ törvényszerű változása az emberek szükségszerű magatartásában érvényesül? Belátta ezt, és szabad lett, hogy általa szabad lehessen a világ.

A helyes magatartásról Béla nekem — ha meggon-

dolom — harminc éve mindig ugyanazt mondja. És igaz — ha meggondolom —, én is harminc éve mindig, lényegében, ugyanazt válaszolom.

De ha nem lettek volna emberek, akik úgy éltek, ahogy én, akkor ez a vitánk ma is még a Guggerhegyen folynék, a régi Magyarországon!

Ember nélkül nem mozdul a történelem, ahogy testek nélkül nincs tömegvonzás.

Nem szégyellem tehát, és nem is dicsekszem, csak kimondom: egész élet volt az enyém is, férfikor.

Béláék elmentek. A beszélgetést kettesben folytattuk tovább a fiammal.

Elmondtam mindent. Szódát öntöttem magamnak, mert szomjas lettem a tömény italra. Csönd volt, az éjszaka legmélyebb csöndje, hajnali három óra.

— Azért... — szólalt meg végre Laci, a hangja rekedt volt. Köhintett, a torkát köszörülte. — Béla bácsi tegnapelőtt megcsinálta a „Cigánymadonnát" Hollóházának. Reggel még agyag volt, estére bűbájos kisplasztika...

— Hát igen. Az este gondolkodtam éppen: ma két lakásügyet intéztem el. Talán. Félig-meddig... Pedig már nincs olyan sok napom hátra...

Kicsit hallgatott megint. — Én jobban szeretem az olyan munkát, ami megfogható. Ahol az ember érzi: mindent beleadtam... Itt van. Kész. Ennyit ér a napom.

— Igazad van. Szeresd is jobban az olyan munkát.

— Ugye?

Ugye!... Milyen ritka nap volt az életemben, amire úgy emlékszem, hogy „ennyit ér a napom"!... Ne is-

merjen a fiam soha olyan időket! Inkább sohase tudja egészen, ki volt az apja.

— Attól még lehetek jó kommunista, igaz?

— De mennyire, fiam! De mennyire!

Megint gondolkodott kicsit, mire megszólalt: — Hát azért nehezen tudom elképzelni, hogy... lemondtál.

— Én is nehezen tudtam elképzelni... Csak amikor már... Ötvenéves koromban. Nevetséges! Eldőlt azzal, hogy nem fogadtam el az egyház ösztöndíját... Előbb is, persze... De akkortól már tudhattam volna is, hogy eldőlt.

— Nem, nem! Azt te tisztességből utasítottad vissza.

— És Béla bátyád nem volt tisztességes, hogy elfogadta?

— Dehogynem! — Zavartan hallgatott.

— És mit gondolsz: én soha nem csináltam olyasmit, amit Béla bátyád tisztességtelennek hitt volna, ha ő teszi?... Az egész életem. Amit végül is... megbocsát.

— No... — Még zavartabban nézett.

— Ki mit tart tisztességnek — ez is a sorsunknak egy szimptómája. Nem?

— Mind a ketten tisztességesek vagytok.

— Remélem.

— Szóval... relatív? — Kíváncsian figyelt.

— Mind a kettőnk sírjára fölírható lesz majd a világ minden tisztességes emberének közös jellemzője: „Elég jó ember voltam, hogy ne fájjon túlságosan senkinek az életem. Elég rossz ember voltam, hogy ne fájjon túlságosan senkinek a halálom".

— Akkor mi a különbség?

— Nem tudtam elviselni, hogy vonszoljon a sorsom. Mentem vele. Talán ennyi.

— Szépen hangzik, de . . .
— Filozófia.
— Magas.
— Jó. Egyszerűbben . . . Hogyan lehet, hogy én mindig megértettem Bélát? Ő meg engem úgyszólván soha . . . Ha van mentségem, akkor valahol itt van, e mögött. Pedig . . . barátok voltunk mindig. Nagyon.

Kivertem a hamut a pipából, fölkászálódtam. Föllállt, nagyot nyújtózott ő is.

— Azért klassz ember vagy te, papa! Mondják a fiúk is.

— „Azért" . . . A fiúk úgy mondják, hogy „frankó fej a faterod". Igaz?

Nevettünk. Indultam volna, de láttam, nyomja még valami a begyét.

— Mondd! De . . . igazán olyan tehetséges voltál? Tehetségesebb, mint Béla bácsi?

Mit válaszoljak? Legyintettem, mosolyogni próbáltam.

— Ugyan! Egy pályázat! Hányan nyernek pályázatot, akikből semmi sem lesz aztán. Véletlen volt. Béla bácsi tréfál. Dehogy voltam olyan tehetséges!

Kételkedett még, de föl is csillant a szeme

— Igazán mondod?

— Persze hogy igazán! Nem voltam olyan tehetséges.

És a fiam végre megnyugodott, mehettünk aludni.

Buda, 1963—66.

Vége

Tartalom

1	Egy nap	5
2	Megvert falu	36
3	Inasok	84
4	Dicsőség, szerelem, bukás	127
5	Budapest, 1930	171
6	Kiállani és bújni	220
7	Az emberi feltétel	273
8	A vízözön	341
9	A legmélyebb bugyor	384
10	Föld, kenyér, szabadság!	411
11	„A hatalom íze"	447
12	Lidérces éjszakák	474
13	Balatoni vasárnap	504
14	A küszöb	552
15	„Lássuk, uramisten . . ."	610
	Epilógus	659

© MESTERHÁZI LAJOS, 1967

Felelős kiadó a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója. Felelős szerkesztő Görög Lívia. Műszaki vezető Jánosa István. Műszaki szerkesztő Pólya Lajosné. A burkoló- és kötésterv Szekeres István munkája. Megjelent 18 500 példányban, 33,4 (A/5) ív terjedelemben.
Készült az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabványok szerint.
Sz 861—h—6769
67.0558 — Kossuth Nyomda, Budapest

felszabadításakor. Ha nem is annyira látványosan, de semmiképp sem volt kevésbé izgalmas 1945-től 1956-on át napjainkig annak az embernek az élete, aki többnyire ott volt, ahol a kerék forog.

A regény igazi hőse a nép. Az ország és a nép hányattatásai, küzdelmei, kudarcai, sikerei, felemelkedései és visszatántorodásai s végeredményben egész sorsának hihetetlen fesztávú megváltozása: ez adja azt a hátteret, amelyben a szereplők jelleme és tettei a maguk érvényes értékét adják.

A *Férfikor* a legújabbkori történelem regénye is. Egy keserves sorsú nemzedék önigazolása az utókor előtt. Kegyetlenül őszinte önvizsgálat, realista számvetés ötven esztendős múlttal olyan pillanatban, amikor lassan már legendává tisztul a köztudatban. Mégis elsősorban életregény. A történelmi helyzet emberek sorsában, jellemek konfliktusában mutatkozik meg. Ahogy a ma már lassan öreg nemzedék — ki-ki a maga szerepe szerint — átélte. S az írói vállalkozás végső célja: a történelem és az emberi sorsok ábrázolásában az emberi élet, a hivatás, az egyén és társadalom legáltalánosabb képleteinek vizsgálata.

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ